

ਦੇ ਦਾ ਅਮਰੀਕਾ

ਅਕਤੂਬਰ (ਏ.ਪੀ.)—ਅਮਰੀਕਾ ਦੇ ਰਖਿਆ ਵਿਭਾਗ
ਮਿਲੀਅਨ ਡਾਲਰ ਦੀਆਂ ਬੰਬਾਰੀ ਕਰਨ ਵਾਲੀਆਂ
ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸਰਾਈਲ ਨੂੰ ਮਿਜ਼ਾਈਲਾਂ ਦੇਣ ਦੀ
ਤੋਰ ਤੇ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਸਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ
ਅਮਰੀਕਾ
ਤਕ ਵਾਰ
ਟਰੇਨਿੰਗ

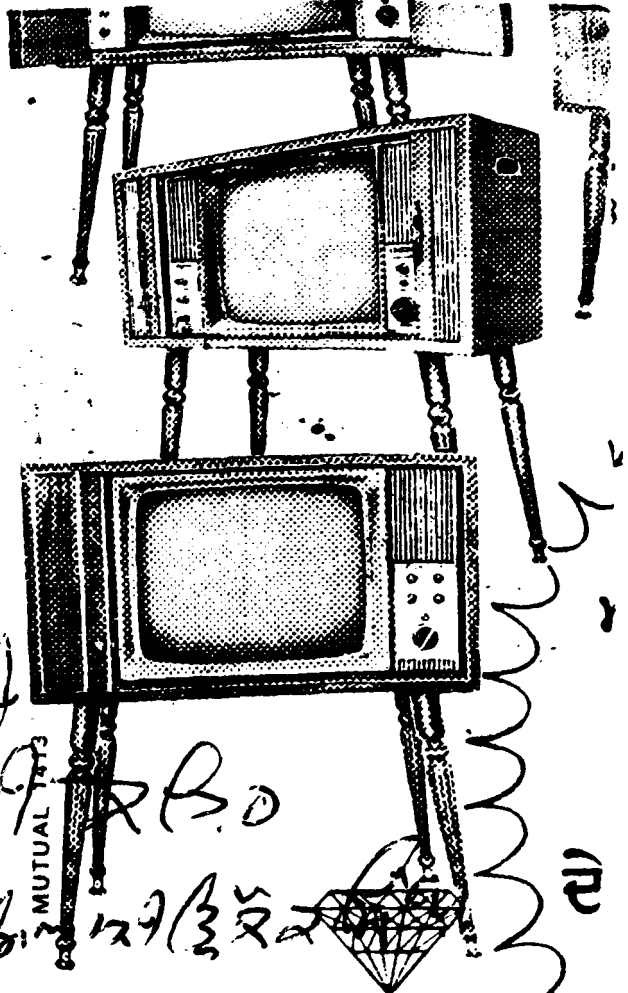
ਏਜੰਟ
ਲ
ਲਾਲਾ
ਪ੍ਰਧਾਨਗੀ
ਏਜੰਟਸ
ਟਿੰਗ ਸੱਦੀ
ਹੇਠ ਲਿਖੀ
ਕਈ :—
ਗਰਵਾਲ,
ਸਕਤਰ
ਅਰਜਨ
ਮੋਟੀ ਦੇ
ਕਸ਼ਮੀਰੀ

ਖੰਡਨ
ਰਚਾਰ
ਨਾਂ ਖਬਰਾਂ
ਕੀਆਂ ਅਤੇ
ਨਾਂ ਡੋਈ
ਹੈ ਇਸ
ਹੈ।
ਬਰ ਵਿਚ
ਰਬ ਅਤੇ
ਈ ਫੌਜੀ
ਧਨਾਂ ਤੇ
ਕੌਸ਼ਿਸ਼

ਦਿਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਸਰਾਈਲ ਨੂੰ
ਬਿੰਤੀਆਂ ਜਾ ਰਹੀਆਂ ਮਿਜ਼ਾਈਲਾਂ ਦੀ
ਗਣਤੀ ਅਜੇ ਇਸਰਾਈਲ ਦੇ ਕਹਿਣ
ਤੇ ਕੁਪਤ ਰਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਪਰ ਪ੍ਰਾਪਤ
ਰਿਪੋਰਟ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਗਿਣਤੀ 100
ਤੋਂ 200 ਤਕ ਹੈ। ਇਹ ਮਿਜ਼ਾਈਲਾਂ
ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਧਮਾਕਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਮਾਣੂ
ਹਥਿਆਰਾਂ ਦੋਵਾਂ ਲਈ ਵਰਤੀਆਂ ਜਾ
ਸਕਣਗੀਆਂ।

ਨੀ ਵੀ ਰੁਕਣੀ ਨਾਈ
**ਦਵਾਈਆਂ ਦੀ ਖੋਜ ਦਾ
ਨੋਬਲ ਪ੍ਰਾਈਜ਼
3 ਅਮਰੀਕੀ ਹਿਸੇਦਾਰ**

ਸਟਾਕ ਹਾਲਮ, 17 ਅਕਤੂਬਰ—
(ਏ. ਪੀ.) ਕੌਂਸਰ ਦੇ ਇਲਾਜ ਲਈ
ਦਵਾਈਆਂ ਦੀ ਖੋਜ ਬਾਰੇ 2 ਅਮਰੀਕੀ
ਅਤੇ ਇਕ ਇਟਲੀ ਦੇ ਸਾਇੰਸਦਾਨ ਨੂੰ
1975 ਦਾ ਨੋਬਲ ਪ੍ਰਾਈਜ਼ ਦੇਣ
ਦਾ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇਟਲੀ ਦਾ
ਰੀਨੋਟੋ ਡਲਬੀਕੋ (61) ਜੋ ਅਮਰੀਕਾਦਾ
ਨਾਗ੍ਰਿਕ ਬਣ ਚੁਕਾ ਹੈ ਜੋ ਇਸ ਸਮੇਂ
ਲੰਡਨ ਦੀ ਇਮਪੀਰੀਅਲ ਕੌਂਸਰ ਫੰਡ
ਲਿਬਰਟਰੀ ਵਿਚ ਖੋਜ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦਾ
ਹੈ। ਦੂਸਰੇ ਦੋ ਅਮਰੀਕੀ ਡਾ: ਹਾਵਰਡ
ਮਾਰਟਨ (40) ਅਤੇ ਡਾਕਟਰ ਡੇਵਿਡ
ਬਾਲਟੀਮੋਰ (37) ਹਨ। ਇਹ ਤਿੰਨੋਂ
ਖੋਜ ਦੇ ਵਖ ਵਖ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ।
ਇਨਾਮ ਦੀ ਸਾਰੀ ਰਕਮ 1 ਲਖ 43
ਹਜ਼ਾਰ ਡਾਲਰ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਤਿੰਨੋਂ
ਹਿਸੇਦਾਰ ਹਨ।

-ਸਦਾ

ਜਨਰਲ ਇਕਵਿਪਮੈਂਟ ਮਰਚੈਂਟ
ਗੁਜਸਟਰਡ ਤੇ ਹੋਡ ਆਫਿਸ 20/10, ਕਨਾ

ਬ੍ਰਾਂਚ : 3286, ਸੈਕਟਰ 21—D, ਚੰ
ਸਰਵਿਸ ਸੈਂਟਰ : 31, ਦੀ ਮਾਲ, ਅੰਮ੍ਰਿ

ਅਧਿਕਾਰਤ ਡੀਲ

- *ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ : ਚੇਰੀ ਐਂਡ ਕੰਪਨੀ, ਕ੍ਰਪਰ ਰੋਡ, ਮ
- *ਧਨਪਤ ਰਾਮ ਐਂਡ ਸਨਜ਼, 29, ਹਾਲ ਬਜ਼ਾਰ,
- *ਨੈਸ਼ਨਲ ਵਾਚ ਕੰਪਨੀ, ਹਾਲ ਬਜ਼ਾਰ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸ
- ਇਲੈਕਟਰਾਨਿਕਸ, GEM ਹਾਊਸ, ਜੀ. ਟੀ. ਚੰ
- *ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਓਰੀਐਂਟ ਸੇਲਜ਼ ਕਾਰਪੋਰੇਸ਼ਨ, 1
- 7-ਸੀ. ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, ਫੋਨ ਨੰ: 2

3387, 15D, 239213

30-7-75

بیانہ دیندرستہ - راجہ

3387 - 15D - 239213

ਗੋਲੀ ਚਲਦੀ ਗਈ

ਅਥਵਾ

ਖੱਬਰਾਂ ਦੀ ਵਿਥਿਆ

(ਗਿਆਨੀ ਤ੍ਰਿਲੋਕ ਸਿੰਘ ਜੀ)

ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ

ਭਾਈ ਚਤਰ ਸਿੰਘ ਜੀਵਨ ਸਿੰਘ

ਪੁਸਤਕਾਂ ਵਾਲੇ

ਬਾਜ਼ਾਰ ਮਾਈ ਸੇਵਾਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ

ਸਭ ਹੱਕ ਕਰਤਾ ਦੇ ਰਾਖਵੇਂ ਹਨ।

ਕੀਮਤ ੪)

ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ ਭਾਈ ਚਤਰ ਸਿੰਘ ਜੀਵਨ ਸਿੰਘ
ਬਾਜ਼ਾਰ ਮਾਈ ਸੇਵਾਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ

ਪ੍ਰਿੰਟਰ-ਸ: ਮਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ
'ਪੂਰਨ ਪ੍ਰਿੰਟਿੰਗ ਪ੍ਰੈਸ'
ਤਹਿਸੀਲਪੁਰ, ਜੀ. ਟੀ. ਰੋਡ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ।

ਲੇਖਕ—

ਪਿੰਡ ਤੇ ਜਨਮ—ਪਿੰਡ ਕਮਾਲਪੁਰ, ਤਹਿਸੀਲ ਤਰਨ ਤਾਰਨ

ਜ਼ਿਲਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ।

ਜਨਮ ੧੯੦੮ ਵਿਚ ।

ਪਿਤਾ—ਸ. ਉਤਮ ਸਿੰਘ

ਮਾਤਾ—ਜਿੰਦ ਕੌਰ

ਪੁਸਤਕਾਂ ਲਿਖੀਆਂ—੧੯੪੦ ਵਿਚ ਮਹਾਰਾਣੀ ਚੰਦ

ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਪਿਛੋਂ ਖਪ ਨਾਵਲ

ਇਤਿਹਾਸਕ ਪੁਸਤਕਾਂ ਲਿਖੀਆਂ

ਪਤਾ—ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਵਾੜਾ, ਡਾਕਖਾਨਾ ਖਾਲਸਾ ਕਾਲਜ,

ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ।

ਸਿੰਘ ੨੯ ੨੦੧੫ ੨੨੯
੩੩੪੭, ੧੫੩੯, ੨੩੯੧੦੨

ਸਮਰਪਣ

ਉਹਨਾਂ ਦੇਸ਼ ਭਗਤ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਨੂੰ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਭਾਰਤ ਦੀ ਅਜ਼ਾਦੀ
ਵਾਸਤੇ ਆਪਣੀਆਂ ਜਾਨਾਂ ਕੁਰਬਾਨ ਕੀਤੀਆਂ ਅਤੇ ਅਸਹਿ ਤੇ ਸਹਿ
ਕਸ਼ਟ ਤਨ ਮਨ ਤੇ ਬਲਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਅਜ਼ਾਦੀ ਦੇ ਘੋਲ ਵਿਚੋਂ ਪੈਰ
ਨਾ ਖਿਸਕਾਇਆ।

ਦੁਆਬ ਦੇ ਉਹਨਾਂ ਅਣਖੀ ਰੂਬੀਰਾਂ ਨੂੰ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ
ਦੀ ਅਣਖ, ਬਹਾਦਰੀ ਤੇ ਵਤਨ ਅੰਤ ਦਾ ਸਤਕਾਰ ਕੀਤਾ। ਪੰਜਾਬ ਦੀ
ਬਾਨ ਨੂੰ ਚਮਕਾਇਆ।

(ਲੇਖਕ)

—ਭੂਮਿਕਾ—

ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਦੇ ਪੜ੍ਹਨ ਨਾਲ ਪਾਠਕ ਦੇ ਮਨ ਨੂੰ ਇਕ ਵੇਰ ਕੁਟਰ ਦੇਸ਼ ਸੇਵਾ ਦੇ ਪਿਆਰ ਵਿਚ ਹਲੁਣਾ ਵਜਦਾ ਹੈ। ਦੇਸ਼ ਸੇਵਾ ਦਾ ਪਿਆਰ ਹੀ ਤਾਂ ਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਆਜ਼ਾਦ ਰਖਣ ਦਾ ਕਾਰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਦੇਸ਼ ਸੇਵਾ ਦਾ ਪਿਆਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਉਹ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਖਾਹਿਸ਼ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਦੇਸ਼ ਸੇਵਾ ਦੀ ਕਮਜ਼ੋਰੀ ਹੀ ਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਗ਼ਾਮ ਕਰਨ ਦਾ ਕਾਰਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਦੇਸ਼ ਸੇਵਾ ਦਾ ਪਿਆਰ ਆਸੀਂ ਉਸ ਨੂੰ ਆਖ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਜੇਹੜਾ ਕਿਸੇ ਲਾਲਚ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੋਵੇ। ਜਿਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਦੇਸ਼, ਰਜਵਾੜਾ, ਸ਼ਹਿਰ ਜਾਂ ਦੂਸਰੇ ਦੇ ਮਾਲ ਨੂੰ ਲੁਟ ਪੁਟ ਕੇ ਆਪਣਾ ਕਰਨ ਦੀ ਹਿਵਸ ਨਾ ਹੋਵੇ।

ਅਜਿਹਾ ਦੇਸ਼ ਸੇਵਾ ਦਾ ਪਿਆਰ ਪਹਿਲਾਂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਆਇਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਿਛੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਧਾਰੀ ਭਯਾਲੂਆਂ ਨੂੰ ਖਾਲਸਾ ਦਲ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਆਇਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਭਯਾਨੀਆਂ ਦਾ ਸਦਕਾ ਹੀ ਮੁਗਲ ਰਾਜ ਨੇਸਤੋ ਨਾਬੂਦ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਭਵਾਸੀਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪੈਰਾਂ ਉਤੇ ਖੜੇ ਹੋਣ ਦਾ ਅਵਸਰ ਮਿਲਿਆ। ਪਰੰਤੂ ਦੇਸ਼ ਸੇਵਾ ਦਾ ਪਿਆਰ ਬਾਬਾ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨਾਮਧਾਰੀ ਨੂੰ ਗਿਆ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੰਪ੍ਰਦਾ ਦੇ ਸਿਖ ਤੋਪਾਂ ਨਾਲ ਉਡਾਏ ਗਏ। ਉਹ ਜਾਰ ਹੋ ਗਏ ਤੇ ਮੁਲਕ ਜਾਗ ਪਿਆ। ਇਸ ਜਾਗਰਤਾ ਦੇ ਕਾਰਨ ਲਾਲ ਲਾਜਪਤ ਰਾਏ, ਸ. ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ, ਲਾਲਾ ਹਰਦਿਆਲ ਅਤੇ ਹੋਰ ਅਨੇਕਾਂ ਸਾਥੀ ਦੇਸ਼ ਸੇਵਾ ਦੇ ਪਿਆਰ ਵਿਚ ਕੁਦੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਲਗੀ ਹੋਈ ਜਾਗ ਨਾਲ ਹੋਰ ਵੀ ਅਨੇਕਾਂ ਸਾਥੀ ਜਾਗਦੇ ਰਹੇ,

ਅਤੇ ਆਪਣੀਆਂ ਜ਼ਿੰਦਗੀਆਂ ਦੇ ਸ਼ ਕੌਮ ਦੇ ਪਿਆਰ ਤੋਂ ਵਾਰਦੇ ਰਹੇ, ਏਸੇ ਪਿਆਰ ਵਿਚ ਹੀ ਲੋਕ ਮਾਨੀਯ ਤਿਲਕ ਜਾਗਿਆ, ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ ਜਾਗਿਆ ਅਤੇ ਸੁਬ ਸ਼ ਚੰਦਰ ਬੋਸ ਜਾਗਿਆ ਜੋ ਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਗੁਲਾਮੀ ਦੇ ਸੰਗਲਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਕਰਾ ਗਏ ।

ਏਸੇ ਪਿਆਰ ਵਿਚ ਹੀ ਇਹ ਬੱਬਰ ੧੯੨੨ ਵਿਚ ਜਾਗੇ ਸਨ । ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਅਮਰ ਕਹਾਣੀ ਦੇਸ਼ ਪਿਆਰ ਤੋਂ ਮਰ ਮਿਟਨ ਦੀ ਪਾਠਕ ਜਨ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਅਪਣੇ ਮਨ ਨੂੰ ਟਟੋਲਨਗੇ ਕਿ ਉਹ ਕਿਥੇ ਖੜੇ ਹਨ । ਇਹਨਾਂ ਬਬਰਾਂ ਨੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਹਕੂਮਤ ਦੇ ਜ਼ੁਲਮਾਂ ਤੋਂ ਅਤੇ ਬੋਲੀਦੁਕਾਂ ਦੀਆਂ ਦੇਸ਼ ਵਿਧਰੋਹੀ ਕਰਵਈਆਂ ਤੋਂ ਤੰਗ ਆਣ ਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੋਧਨ ਵਾਸਤੇ ੧੯੨੨ ਵਿਚ ਕਮਰ ਕਸਾ ਕਰ ਕੇ ਆਪਣੀਆਂ ਅਮੋਲਕ ਜਾਨਾਂ ਦੀ ਬਾਜ਼ੀ ਲਾ ਦਿਤੀ । ਉਸ ਵੇਲੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਦਾ ਰਾਜ ਦੁਪੈਹਰ ਦੇ ਸੂਰਜ ਵਾਂਗ ਸਿਖਰ ਤੇ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਤੇਜ਼ ਦਬਾ ਅਗੇ ਚਿੜੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਚੁਹਕ ਸਕਦੀ

ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇਸ਼ ਤੋਂ ਕੁਰਬਾਨ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਨਿਰਭੈ ਜੋਧਿਆਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਜਥ ਦਾ ਨਾਮ 'ਬਬਰ' [ਵਡਾ ਬਲਵਾਨ ਸ਼ੇਰ] ਰਖਿਆ ਅਤੇ ਜ਼ਾਲਮ ਹਕੂਮਤ ਨੂੰ ਇਹ ਦਸ ਦਿਤਾ ਕਿ ਜਿਥੇ ਤੁਹਾਡੇ ਅੱਗੇ ਚਿੜੀ ਨਹੀਂ ਚੁਹਕ ਸਕਦੀ ਉਥੇ ਤੁਹਾਡੇ ਜ਼ੁਲਮ ਦਾ ਟਾਕਰਾ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ 'ਬੱਬਰ' ਦਹੜੇਗਾ, ਜਿਸ ਦੀ ਗਰਜ ਨਾਲ ਸਭ ਗਿਦੜ ਤੇ ਲੂੰਬੜ ਆਪਣੇ ਘਰਨਿਆਂ ਵਿਚ ਜਾ ਵੜਨਗੇ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਬਬਰਾਂ ਦੀਆਂ ਦੋ ਗਲਾਂ ਬੜੇ ਗਹੁ ਨਾਲ ਵਿਚਾਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਹਨ ਇਕ ਬਬਰਾਂ ਦੀ ਦ੍ਰਿੜ ਦੇਸ਼ ਭਗਤੀ ਅਤੇ ਦੂਜਾ ਉਚਾ ਮੁੱਚਾ ਚਾਲ ਚਲਣ । ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੂਏ ਪਾਸੇ ਵਿਰੋਧੀ ਪਖ ਦੇ ਸਰਕਾਰੀ ਪਿਠੂਆਂ ਦੀਆਂ ਵੀ ਦੋ ਗਲਾਂ ਸਨ । ਇਕ ਦੇਸ਼ ਧੋਹ ਅਤੇ ਦੂਜਾ ਲਾਲਚ ਦੇ ਆਸਰੇ ਹੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕੌਮ ਘਾਤਕਾਂ ਨੇ ਦੇਸ਼ ਧੋਹੀ ਬਣ ਕੇ ਆਪਣੇ ਉਹਨਾਂ ਵੀਰਾਂ ਨੂੰ ਜੇਹੜੇ ਦੇਬ ਦੀ ਗੁਲਾਮੀ ਤੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਭਾਈਆਂ ਨੂੰ ਹੀ ਮੁਕਤ ਕਰਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ ।

ਫਾਂਸੀਆਂ, ਕਾਲੇ ਪਾਣੀ ਅਤੇ ਕੈਦਾਂ ਕਰਵਾਈਆਂ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਘਰ
ਬਾਹਰ ਬਰਬਾਦ ਕਰਵਾ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜੀਵਨ ਜੋਗੇ ਨਾ ਛੱਡਿਆ।

ਪੁਸਤਕ ਦੇ ਹਰ ਪਾਠਕ ਦੇ ਮੂੰਹੋਂ ਪੁਸਤਕ ਦੀ ਇਕ ਇਕ
ਸ਼ਤਰ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਹੀ ਬਬਰਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਾਬਾਸ਼ ਅਤੇ ਝੋਲੀਚੁਕਾਂ
ਦੇਸ਼ ਧੌਹੀਆਂ ਨੂੰ ਫਿਟਕਾਰਾਂ ਤੇ ਧਿਰਕਾਰਾਂ ਨਿਕਲਦੀਆਂ ਹਨ।

ਉਹ ਬਬਰ ਅਮਰ ਸ਼ਹਿਦ ਹਨ ਜੋਹੜੇ ਆਪਣੇ ਭਰਾਵਾਂ ਦੇ ਹੱਥੋਂ
ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਡੁਲਾ ਚਾਹੁਣ ਵਾਸਤੇ ਹੀ ਹੱਸ ਹਸ ਕੇ ਫਾਂਸੀਆਂ ਤੇ ਚੜ੍ਹ ਗਏ
ਅਤੇ ਬੁਰਾ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਮੂੰਹੋਂ ਨਹੀਂ ਆਖਿਆ।

ਪੁਸਤਕ ਦੇ ਕਰਤਾ ਨੇ ਬਬਰਾਂ ਦੀ ਅਮਰ ਕਹਾਣੀ ਨੂੰ ਜਿਸ
ਨਾਵਲ ਕਲਾ ਢੰਗ ਨਾਲ ਦਰਸਾਇਆ ਹੈ ਉਸ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਹਰ ਇਕ
ਪਾਠਕ ਦੇ ਮਨ ਨੂੰ ਦੇਸ਼ ਸੇਵਾ ਦੇ ਪਿਆਰ ਦਾ ਉਤਸ਼ਾਹ ਉਮਗ ਪੈਂਦਾ
ਹੈ। ਜੇ ਇਸ ਅਮਰ ਕਹਾਣੀ ਨੂੰ ਸਟੇਜ ਉੱਤੇ ਡਰਾਮੇ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਅਮ
ਜੰਤਾ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਕਈ ਨੌਜਵਾਨ ਸਾਥੀਆਂ ਦੇ
ਹਿਰਦਿਆਂ ਵਿਚ ਇਸ ਉਤਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਥਾਂ ਮਿਲ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਦੇਸ਼ ਸੇਵਾ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਆਸਰੇ ਹੀ ਦੇਸ਼ ਵਸਦਾ ਰਸਦਾ ਤੇ
ਪ੍ਰਫੁੱਲਤ ਹੁੰਦਾ।

ਦੇਸ਼ ਸੇਵਾ ਜ਼ਿੰਦਾਬਾਦ ! ਦੇਸ਼ ਸੇਵਕ ਜ਼ਿੰਦਾਬਾਦ !!

ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ

੨੬-੧-੬੨

ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਝੋਲੀ

ਗਿ: ਤਿਲੋਕ ਸਿੰਘ ਜੀ	ਸ: ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਜੀ
ਰਚਿਤ ਪ੍ਰਸਿਧ ਪੁਸਤਕਾਂ	ਲਿਖਤ ਪ੍ਰਸਿਧ ਪੁਸਤਕ
ਜੀਵਨ ਬ'ਬਾ ਬੁਢਾ ਜੀ 2]	ਜਮਟੋਦ 3।।)
ਦੁਖ ਭੰਜਨੀ 2]	ਗੰਗਸਰ 3।।)
ਬਹਾਦਰ ਸਾਹਿਬ ਕੌਰ 2]	ਘਲੂਘਾਰਾ 3।।]
ਕਾਲੇ ਪਾਣੀ ਨਾਵਲ ੪]	ਦੀਪ ਮਾਲਾ 3]
ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਨਚਦੇ ਬੋਲ ੧]	ਜੀਵਨ ਸ. ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ 2]
ਇਤਿਹਾਸ ਦਸ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ	ਅਟਾਰੀ
ਮੁਕੰਮਲ ੬]	ਅੰਤਮ ਕਿਰਨਾ 2]

ਮਿਲਨ ਦਾ ਪਤਾ—

ਭਾਈ ਚਤਰ ਸਿੰਘ ਜੀਵਨ ਸਿੰਘ

ਪੁਸਤਕਾਂ ਵਾਲੇ—

ਬਾਜ਼ਾਰ ਮਾਈ ਸੇਵਾਂ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ

ਗੋਲੀ ਚਲਦੀ ਗਈ

(ਬੱਬਰਾਂ ਦੀ ਵਿੱਥਿਆ)

੧.

ਨਿਹਾਲੋ ਨੇ ਸੁਕੇ ਗੋਹੇ ਭੰਨ ਕੇ ਭੜੋਲੀ ਵਿਚ ਸੁਟੇ, ਗੁਆਂਡੀਆਂ ਦੇ ਘਰੋਂ ਅੱਗ ਲਿਆ ਕੇ ਗੋਹਿਆਂ ਤੇ ਰੱਖੀ। ਜਦੋਂ ਗੋਹੇ ਧੁਖ ਪਏ ਤਾਂ ਤੋੜੀ ਵਿਚ ਖੁਲ੍ਹਾ ਪਾਣੀ ਪਾ ਕੇ ਧੁਖਦੇ ਗੋਹਿਆਂ ਉਤੇ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਆਪ ਮਾਂਹ-ਛੋਲਿਆਂ ਦਾ ਦਾਲ ਬਾਲੀ ਵਿਚ ਪਾ ਕੇ ਚੁਨਣ ਲੱਗ ਪਈ। ਘਰ ਦੀ ਦਲੀ ਹੋਈ ਛੋਲਿਆਂ ਦੀ ਦਾਲ ਸਾਫ਼ ਸੁਥਰੀ ਸੀ, ਮਾਂਹ ਵੀ ਛੱਟੇ ਫੁਕੇ ਸਨ। ਫਿਰ ਵੀ ਉਹ ਨਿਗਾਹ ਮਾਰ ਕੇ ਹੀ ਦਾਲ ਤੋੜੀ ਵਿਚ ਪਾਇਆ ਕਰਦੀ ਸੀ।

ਪਾਣੀ ਤੱਤਾ ਤੇ ਦਾਲ ਤੋੜੀ ਵਿਚ ਪਾਈ ਤੇ ਡਿਉੜੀ ਵਿਚ ਚਰਖਾ ਕੱਤ ਰਹੀ ਆਪਣਾ ਮਾਂ ਕੋਲ ਜਾ ਕੇ ਆਖਣ ਲੱਗੀ, “ਮਾਂ ਏਕ ਕੁ ਦਾਣੇ ਭੁਨਾ ਲਿਆਵਾਂ ?”

“ਭੱਠੀ ਅਜੇ ਤਪ ਪਈ ਉ।”

ਉਸ ਦੀ ਮਾਂ ਰ ਮ ਕੋਰ ਨੇ ਅਗੋਂ ਉਤਰ ਦਿਤਾ, ਪਰ ਤਕਲੇ ਤੇ ਤੰਦ ਪਾਉਣੋਂ ਨਾ ਰੁਕੀ।

“ਪਲ ਕੁ ਖਲੋ ਜਾ, ਮੈਂ ਜਾਉ ਭੱਠੀ ਤੇ। ਛੱਲੀਆਂ ਭੋਰ ਤੂੰ। ਇਹ ਤਿੰਨ ਚਾਰ ਪੁਣੀਆਂ ਰਹਿ ਗਈਆਂ ਨੇ, ਕੱਤ ਕੇ ਜਾਉਂਗੀ।”

ਰਾਮ ਕੋਰ ਅੱਧ-ਖੜ ਉਮਰ ਦੀ ਇਸਤਰੀ ਸੀ। ਪਰ ਹੱਡ ਨਰੋਏ ਸਨ। ਖੱਦਰ ਦਾ ਕੁੜਤਾ ਤੇ ਕਾਲੀ ਚੰਗੀ ਖੱਦਰ ਦੀ ਉਸ ਦੇ ਤੇੜ

ਸਲਵਾਰ ਸੀ। ਮਲ-ਮਲ ਦਾ ਪਾਟਾ ਹੋਇਆ ਲੀੜਾ ਸਿਰ ਤੇ ਰਖੀ ਉਹ ਪੀਹੜੀ ਤੇ ਬੈਠੀ ਚਰਖਾ ਕਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ। ਸਿਰ ਦੇ ਵਾਲ ਅਣ-ਵਾਹੇ ਤੇ ਖੁਸ਼ਕ ਸਨ। ਚਿਹਰੇ ਉਤੇ ਅਰੋਗਤਾ ਸੀ, ਪਰ ਸਮੇਂ ਅਤੇ ਕਠਨ ਮਿਹਨਤ ਨੇ ਚਿਹਰੇ ਦਾ ਟੰਗ ਕਣਕ-ਟੰਗਾ ਕਰ ਦਿਤਾ ਸੀ, ਜਿਹੜਾ ਚਿਹਰਾ ਜਵਾਨੀ ਵਿਚ ਗੋਰਾ ਤੇ ਲਾਲ ਭਾਹ ਮਾਰਨ ਵਾਲਾ ਸੀ।

ਉਸ ਦੀ ਦੇਹ ਨਰੋਈ ਤੇ ਅਰੋਗ ਹੋਣ ਦਾ ਕਾਦਨ ਇਹ ਵੀ ਸੀ ਕਿ ਜਵਾਨੀ ਵਿਚ ਦੁਖ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲਗਾ। ਚਾਰ ਬਚੇ ਹੋਏ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਦੋ ਜੀਉਂਦੇ ਸਨ, ਇਕ ਲੜਕਾ ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਤੇ ਲੜਕੀ ਨਿਹਾਲੋ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਅਖਾਂ ਦੇ ਤਾਰੇ ਵੇਵੇਂ ਬਚੇ ਸੁੰਦਰ ਤੇ ਅਰੋਗ ਸਨ। ਉਸ ਦਾ ਆਖਾ ਮੰਨਣ ਵਾਲੇ ਸਨ।

ਨਿਹਾਲੋ, ਪੂਰੀ ਮੁਟਿਆਰ ਸੀ। ਉਮਰ ਦੇ ਸਤਾਰ੍ਹਵੇਂ ਸਾਲ ਵਿੱਚ ਉਸ ਨੇ ਪੈਰ ਰਖਿਆ ਸੀ। ਰੂਪ ਤੇ ਜਵਾਨੀ ਉਸ ਨੂੰ ਰਾਮ ਕੌਰ ਕੋਲੋਂ ਵਿਰਸੇ ਵਿਚ ਮਿਲੀ ਸੀ। ਪਿੰਡ ਦੇ ਰਵਾਜ ਅਤੇ ਪੈਸੇ ਦੀ ਖੁੜੋਂ ਦੇ ਕਾਰਨ ਭਾਵੇਂ ਉਸ ਨੇ ਲੁਧਿਆਣੇ ਦੇ ਲੀੜੇ ਪਾਏ ਸਨ, ਫਿਰ ਵੀ ਉਸ ਦਾ ਰੂਪ ਪ੍ਰਭਾਤ ਵਾਂਗ ਨਿਖਰਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਚਮਕ, ਹਥਾਂ ਪੈਰਾਂ ਤੇ ਬਬਾਨ ਵਿਚ ਕਾਹਲ ਅਤੇ ਹਿਰਦੇ ਵਿੱਚ ਧੜਕਣ ਆ ਗਈ ਸੀ। ਜਵਾਨੀ ਦੇ ਮੁਪਨੇ ਸਨ। ਸਹੇਲੀਆਂ ਨਾਲ ਗੀਤ ਗਾਉਂਦੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਥੱਕਦੀ ਭਾਵੇਂ ਰਾਮ ਕੌਰ ਕਿੰਨਾ ਵੀ ਰੋਕਦੀ, ਫਿਰ ਵੀ ਉਹ ਖੁਸ਼ੀ ਦੇ ਪੈਂਦੇ ਗਿੱਧੇ ਵਿਚ ਜਾ ਸ਼ਾਮਲ ਹੁੰਦੀ।

ਰਾਮ ਕੌਰ ਨੇ ਨਿਹਾਲੋ ਨੂੰ ਬਾਹਰ ਜਾਣੋਂ ਕਦੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰੋਕਿਆ। ਨਾ ਹੀ ਕ੍ਰਿਸਾਨ ਦੀ ਬੈਟੀ ਘਰ ਵਿੱਚ ਬੈਠ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਮਰਦਾਂ ਵਾਂਗ ਹੀ ਬਾਹਰ ਦੇ ਕੰਮ ਕਰਨੇ ਪੈਂਦੇ ਸਨ। ਡੰਗਰਾਂ ਨੂੰ ਛੱਡਣਾ, ਪਾਣੀ ਪਿਆਉਣਾ ਆਦਿਕ ਧੰਦੇ ਅਮੁਕ ਹਨ, ਬਾਹਰੋਂ ਪੱਠਾ-ਦੱਥਾ ਘਰ ਨੂੰ ਲਿਆਉਣਾ ਆਦਿਕ ਧੰਦੇ ਅਮੁਕ ਹਨ,

ਨਿਹਾਲੋ ਵੀ ਆਪਣੇ ਭਰਾ ਨਾਲ ਕੰਮਾਂ ਵਿੱਚ ਹਥ ਵਟਾਉਂਦੀ ਸੀ—ਇਕ ਛੋਟੇ ਭਰਾ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ।

ਪਰ ਸੰਨ ੧੯੨੨ ਈਸਵੀ ਦੇ ਸਾਲ ਵਿਚ ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਮਾੜੇ ਹੋ ਗਏ ਸਨ ਰਿਆਸਤ ਕਪੂਰਥਲਾ ਵਿਚ ਚੋਰੀ, ਡਾਕੇ ਤੇ ਕਤਲਾਂ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਪੁਲਸ ਚੋਰਾਂ-ਡਾਕੂਆਂ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਭੈੜੀ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਉਹ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਦੁਖੀ ਕਰਦੀ ਤੇ ਕਿਸੇ ਨ ਕਿਸੇ ਬਹਾਨੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਨਿਰਾਦਰੀ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਪੁਲਸ ਦੀ ਮਦਦ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਜ਼ੈਲਦਾਰ, ਨੰਬਰਦਾਰ ਤੇ ਚੌਕੀਦਾਰ ਵਿਗੜ ਗਏ ਸਨ। ਇਕ ਦੋ ਮਾੜੀਆਂ ਵਾਰਦਾਤਾਂ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਰਾਮ ਕੌਰ ਨੇ ਨਿਹਾਲੋ ਨੂੰ ਬਾਹਰ ਜਾਣੋਂ ਰੋਕ ਦਿਤਾ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਕਾਹਲੀ ਸੀ ਕਿ ਕੁੜੀ ਦੇ ਫੇਰੇ ਦੇ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸਤਿਕਾਰ ਨਾਲ ਘਟੋਂ ਤੌਰ ਦੇਵੇ। ਨਿਹਾਲੋ ਮੰਗੀ ਤਾਂ ਹੋਈ ਸੀ, ਪਰ ਘਰ ਦੀ ਤੰਗੀ ਨੇ ਵਿਆਹ ਵਿਚ ਢਿਲ-ਮਠ ਪਾਈ ਹੋਈ ਸੀ।

ਨਿਹਾਲੋ ਨੇ ਮਾਂ ਦਾ ਹੁਕਮ ਮੰਨਿਆ। ਮਕਈ ਦੀਆਂ ਛਲੀਆਂ ਛਾਨਣੀ ਵਿਚ ਭੋਰਾਂ ਆਂ ਅਤੇ ਪਿਤਲ ਦੀ ਛਾਨਣੀ ਵਿਚ ਪਾ ਕੇ ਮੁੜ ਮਾਂ ਕੋਲ ਆ ਗਈ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਰਾਮ ਕੌਰ ਦੀਆਂ ਵੀ ਪੁਣੀਆਂ ਮੁਕ ਗਈਆਂ ਸਨ ਤੇ ਚਰਖਾ ਚੁਕ ਦਿਤਾ ਸੀ।

“ਲੈ ਮਾਂ ! ਗਿਲੀ ਆ ਮਕਈ, ਮੁਰਮਰੇ ਕਰਾਈਂ।”

ਰਾਮ ਕੌਰ ਨੂੰ ਦਾਣੇ ਫੜਾਉਂਦੀ ਹੋਈ ਨਿਹਾਲੋ ਨੇ ਆਖਿਆ।

“ਕੁੜੇ ਮਕਈ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਐ।”

“ਐ... ਸ਼ਬਦ ਅਜੇ ਰਾਮ ਕੌਰ ਦੀ ਜ਼ਬਾਨ ਵਿਚ ਹੀ ਸੀ ਕਿ ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਨੇ ਡਿਉਢੀ ਵਿਚ ਆ ਪੈਰ ਰਖਿਆ।

ਉਸ ਨੇ ਤੇੜ ਦੀ ਚਾਦਰ ਕੁਲੰਜੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਹਥ ਵਿੱਚ ਸੰਮਾਂ ਵਾਲੀ ਡਾਂਗ ਸੀ ਸਿਰ ਦੀ ਪੱਗ ਢਿਲੀ ਸੀ, ਸਾਹ ਚੜ੍ਹਿਆ ਹੋਇਆ ਤੇ ਮੂੰਹ ਲਾਲ ਹੋਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਗਲ ਨਾ ਅਹੁੜੀ ਸਿਰਫ ਇਹੋ ਮੂੰਹੋਂ ਨਿਕਲਿਆ, “ਮਾਂ, ਉਰੇ ਹੋ।

ਰਾਮ ਕੌਰ ਨੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਕਈ ਉਤਰਾ-ਚੜ੍ਹਾ ਦੇਖੇ ਸਨ। ਫਿਰ

ਵੀ ਪੁੱਤਰ ਦੀ ਬਦਲੀ ਹਾਲਤ ਦੇਖ ਕੇ ਕੁਝ ਘਬਰਾਈ। ਨਿਹਾਲੇ ਦੀਆਂ ਤਾਂ ਅੱਖਾਂ ਹੀ ਅੱਡੀਆਂ ਰਹਿ ਗਈਆਂ ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਦਿਲ ਧੜਕਣ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਉਹ ਬੋਲੀ, “ਕੀ ਹੋਇਆ ?”

“ਵੇ ਨਿਹਾਲਿਆ ! ਕੀ ਹੋਇਆ ?” ਰਾਮ ਕੌਰ ਨੇ ਵੀ ਪੁਛਿਆ।

ਪਰ ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਨਾ ਖਲੋਤਾ, ਉਹ ਅਗੇ ਘਰ ਦੇ ਕੋਠਿਆਂ ਵੱਲ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਫਾਂਤਰੇ ਦੇ, ਕੋਲ ਜਾ ਕੇ ਚੜ੍ਹੇ ਸਾਹ, ਅਟਕ ਅਟਕ ਕੇ, ਪਰ ਕਾਹਲੀ ਅਤੇ ਕੁਝ ਹੌਲੀ ਉਹ ਆਖਣ ਲੱਗਾ, “ਜ਼ੈਲਦਾਰ ਬਿਸ਼ਨ ਸਿਹੋ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ।”

“ਕਿਸ ?” ਰਾਮ ਕੌਰ ਨੇ ਪੁਛਿਆ।

ਨਿਹਾਲ ਘਬਰਾ ਗਈ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਵੀਰ ਵੱਲ ਦੇਖਦੀ ਰਹੀ ਅਤੇ ਅਗੇ ਕੀ ਹੋਇਆ ਜਾਣਨ ਲਈ ਕਾਹਲੀ ਹੋਈ।

“ਕੋਈ ਓਪਰੇ ਸਨ ਘੋੜੀਆਂ ਉਤੇ, ਮੂੰਹ ਬੰਨ੍ਹੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਜ਼ੈਲਦਾਰ ਖੂਹ ਤੋਂ ਪਿੰਡ ਨੂੰ ਆਉਣ ਲੱਗਾ ਸੀ... ਉਹ ਪਿਛੋਂ ਆਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਬੰਦੂਕਾਂ ਸਨ। ਜ਼ੈਲਦਾਰ ਭੱਜਣ-ਲੱਗਾ ਤਾਂ ਭੱਜਣ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ। ਹਲ ਵਾਹੁੰਦਿਆਂ ਬਾਪੂ ਨੇ ਗੋਲੀ ਦਾ ਖੜਕਾ ਸੁਣਿਆ। ਅਸੀਂ ਨੱਸ ਗਏ। ਸਵਾਰ ਜ਼ੈਲਦਾਰ ਨੂੰ ਮਾਰ ਕੇ ਨੱਸ ਗਏ। ਘੁਲਾ ਤੇਲੀ ਨਾਲ ਸੀ, ਉਸ ਨੂੰ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਆਖਿਆ। ਉਹ ਪਿੰਡ ਨੂੰ ਭੱਜ ਆਇਆ।”

“ਕਿੰਨੇ ਬੰਦੇ ਸਨ ?” ਨਿਹਾਲੇ ਬੋਲੀ।

“ਚਾਰ ਕੁ ਹੋਣਗੇ, ਗਿਣੇ ਨਹੀਂ।”

“ਮਾਂ !”

ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਨੇ ਰਾਮ ਕੌਰ ਵਲ ਦੇਖ ਕੇ ਆਖਿਆ, ਬਾਪੂ ਆਖਦਾ ਐ, ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਤੇ ਭੈਣ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਹੁਣੇ ਮਾਸੀ ਦੇ ਪਿੰਡ ਚਲੇ ਜਾਓ। ਪੁਲਸ ਦੀ ਧੜ ਆਏਗੀ ਤਾਂ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕੀ ਕਰੇ।

“ਵੇ ਘਰ !”

“ਬਾਪੂ ਹੁਣੇ ਆ ਜਾਂਦਾ ਆ। ਛੇਤੀ ਕਰੋ। ਉਹ ਤੰਗਰ ਘਰ ਨੂੰ
ਲਈ ਆਉਂਦਾ ਏ।”

“ਆ ਲੈਣ ਦੇ ਸੂ।”

“ਤੁਸੀਂ ਤਿਆਰ ਤਾਂ ਹੋ। ਦਿਨ ਥੋੜਾ ਆ। ਪੈਂਡਾ ਵੀ ਤਾਂ
ਦੋ ਢਾਈ ਰੋਹ ਐ।”

ਉਸੇ ਵੇਲੇ ਰਾਮ ਕੌਰ ਕੋਠੇ ਤੇ ਚੜ੍ਹ ਗਈ। ਕੋਠੇ ਉੱਤੇ ਚੜ੍ਹ ਕੇ
ਉਸ ਨੇ ਜ਼ੈਲਦਾਰ ਦੇ ਉਚੇ ਤੇ ਪੱਕੇ ਚੁਬਾਰਿਆਂ ਵਲ ਵੇਖਿਆ ਤੇ ਸਾਹ
ਘੁੱਟ ਕੇ ਵੌੜ ਲਈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਐ ਕਿ ਨਹੀਂ।

ਪਰ ਉਧਰੋਂ ਕਿਸੇ ਦੇ ਰੋਣ ਪਿੱਟਣ ਦੀ ਅਵਾਜ਼ ਨਾ ਆਈ
ਸਾਧਾਰਨ ਚੁਪ ਸੀ। ਸਾਰਾ ਪਿੰਡ ਹੀ ਚੁਪ ਬੈਠਾ ਸੀ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਇਕ
ਦਮ ਚੁਪ ਵੱਟ ਕੇ ਸਾਰੇ ਪਿੰਡ ਨੇ ਹੀ ਧਾਹਾਂ ਮਾਰ ਉਠਣਾ ਸੀ।

“ਮਾਂ ਹੇਠਾਂ ਆ! ਉਪਰ ਕਿਧਰ ਚੜ੍ਹ ਗਈ ਐ।” ਨਿਹਾਲ
ਸਿੰਘ ਕੁਝ ਖਿੜ ਕੇ ਬਲਿਆ।

ਨਿਹਾਲੋਂ ਕੁਝ ਘਬਰਾ ਗਈ। ਉਸ ਦੇ ਮਥੇ ਉਤੇ ਤਰੇਲੀ ਆ
ਗਈ ਤੇ ਡ. ਨਾਲ ਲੱਤਾਂ ਕੰਬਣ ਲੱਗ ਪਈਆਂ। ਉਸ ਨੂੰ ਇਕ
ਸਾਲ ਪਹਿਲੇ ਬੀਤੀ ਘਟਨਾ ਚਤੇ ਆਈ ਕਿ ਕਿਵੇਂ ਇਕ ਡਾਕੂ ਦੇ
ਮਰ ਜਾਣ ਤੇ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਪੁਲਸ ਆਈ ਸੀ ਤੇ ਪੁਲਸ ਵਾਲਿਆਂ
ਨੇ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਰਾਜ ਹੀ ਕਾਇਮ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ। ਦਸ ਦਿਨ
ਪੁਲਸ ਰਹੀ। ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਕੁਟਿਆ, ਕਿਸੇ ਕੋਲ ਪਿਓ ਲਿਆਂ, ਮੁਰਗੇ
ਲਏ ਤੇ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਐਵੇਂ ਆਖ ਕੇ ਕਿ ਉਹ ਡਾਕੂਆਂ ਦਾ ਮਿੱਤਰ ਸੀ,
ਰੁਪਏ ਝਾੜੇ ਸਨ। ਇਕ ਦੋ ਮੁਟਿਆਰਾਂ ਦੀ ਨਿਰਾਦਰੀ ਵੀ ਕੀਤੀ ਸੀ।
ਪੁਲਸ ਦੀ ਲਾਲ ਪੱਗ ਕੋਲੋਂ ਲੋਕ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਡਰਦੇ ਸਨ, ਜਿਵੇਂ
ਕੋਈ ਨੇਕ ਤੇ ਭਗਤ ਜਮਾਂ ਕੋਲੋਂ ਡਰਦਾ ਹੈ।

੧੯੨੨ ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਰਾਜ ਦੀ ਪੁਲਸ ਵੀ ਬੜੀ ਭੈੜੀ ਸੀ
ਤੇ ਰਿਆਸਤਾਂ ਵਿਚ ਤਾਂ ਵੈਸੇ ਹੀ ਅੰਨ੍ਹੀ ਮੱਥੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਦੇਸ਼ ਵਿਚ
ਕਾਂਗਰਸ ਦੀ ਚਲਾਈ ਹੋਈ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੀ ਲਹਿਰ ਜ਼ੋਰਾਂ ਉਤੇ ਚਲ

ਰਹੀ ਸੀ। ਸਰਕਾਰ ਹਿੰਦ ਤੇ ਰਿਆਸਤਾਂ ਦੇ ਰਾਜਿਆਂ ਨੇ ਸੁਤੰਤ੍ਰਤਾ
ਦੀ ਲਹਿਰ ਨੂੰ ਦਬਾਉਣ ਵਾਸਤੇ ਪੁਲਸ ਨੂੰ ਖੁਲ੍ਹੇ ਅਧਿਕਾਰ ਦੇ ਛੱਡੇ
ਸਨ। ਪੁਲਸ ਮਨ-ਆਈਆਂ ਕਰਦੀ ਸੀ।

ਜ਼ੈਲਦਾਰ ਬਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਰਾਣੀ ਪੁਰ, ਰਿਆਸਤ ਕਾਠੂਰਥਲਾ ਦਾ
ਇਕ ਵਡੇਰਾ ਭੈਲੀਚੁਕ ਸੀ। ਉਹ ਰਾਤ ਦਿਨੇ ਦੇਸ਼ ਭਗਤਾਂ ਨੂੰ ਫੜਾਉਂਦਾ,
ਲੋਕਾਂ ਤੇ ਖੂਨ ਮੁਕਦਮੇ ਬਣਵਾਉਂਦਾ ਤੇ ਸ਼ਰਾਬੀ ਕਬਾਬੀ ਸੀ। ਉਹ
ਆਖਿਆ ਕਰਦਾ ਸੀ, 'ਸਾਰੀ ਜ਼ੈਲ ਵਿਚ ਮੇਰਾ ਰਾਜ ਹੈ।' ਉਸ ਦੇ
ਕਤਲ ਉਤੇ ਭਲਾ ਕਿਉਂ ਨਾ ਪਿੰਡ ਉਤੇ ਸਖਤ ਹੋਏਗੀ। ਨਿਹਾਲ
ਸਿੰਘ ਤੇ ਨਿਹਾਲੋ ਦੇ ਪਿਤਾ ਸੋਹਣ ਸਿੰਘ ਨੇ ਐਸਾ ਖਿਆਲ ਕਰਕੇ ਹੀ
ਤਾਂ ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਖੇਤਾਂ ਵਿਚੋਂ ਘਰ ਨੂੰ ਨਸਾਇਆ ਸੀ ਕਿ ਉਹ
ਪੁਲਸ ਆਉਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਖਿਸਕ ਜਾਏ।

ਰਾਮ ਕੌਰ ਕੋਠੇ ਤੋਂ ਹੇਠਾਂ ਉਤਰੀ। ਉਸ ਨੇ ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ
ਨੂੰ ਕਿਹਾ, ਪੁਤ! ਤੁਸੀਂ ਦੋਵੇਂ ਚਲੋ। ਸਾਰਿਆਂ ਦਾ ਕਠਿਆਂ ਘਰੋਂ
ਨਿਕਲਣਾ ਠੀਕ ਨਹੀਂ। ਤੂੰ ਚਲ ਮੜੀਆਂ ਵਾਲੇ ਛਪੜ ਨੂੰ ਤੇ ਨਿਹਾਲੋ
ਹੇਠਲੀ ਗਲੀ ਉਥੇ ਪੁਜ ਜਾਂਦੀ ਆ। ਮੈਂ ਵੀ ਪਿਛੋਂ ਆ ਜਾਵਾਂਗੀ।
ਮੈਨੂੰ ਕੀ ਡਰ। ਨਾਲੇ ਘਰ ਦਾ ਵੀ ਤਾਂ ਖਿਆਲ ਰੱਖਣਾ ਹੋਇਆ।'

ਓਹ ਆਇਸ ਨੂੰ ਮਗਰੋਂ ਭੇਜ ਦੇ।'

ਇਹ ਆਖ ਕੇ ਅਤੇ ਡਾਂਗ ਹਥ ਵਿਚ ਲੈ ਕੇ ਗਭਰੂ ਨਿਹਾਲ
ਸਿੰਘ ਘਰੋਂ ਬਾਹਰ ਹੋ ਗਿਆ। ਨਿਹਾਲੋ ਜੁਤੀ ਪਾਉਣ ਲਗੀ ਤੇ ਮਾਂ
ਕੋਠੇਂ ਗਲ ਸੁਣ ਲਗੀ।

ਗਭਰੂ ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਪਿੰਡੋਂ ਬਾਹਰ ਮੜੀਆਂ ਵਾਲੇ ਛਪੜ
ਉਤੇ ਜਾ ਪੁਜਾ। ਉਸ ਦੇ ਅਪੜਨ ਦੇ ਕੋਈ ਦਸ ਪੰਦਰਾਂ ਮਿੰਟ
ਪਿਛੋਂ ਨਿਹਾਲੋ ਵੀ ਅਪੜ ਪਈ। ਉਸ ਦੇ ਕੋਲ ਇਕ ਗਠੜੀ ਸੀ।
ਉਦਾਲੇ ਉਹੋ ਲੀੜੇ ਸਨ, ਜਿਹੜੇ ਪਹਿਲਾਂ ਘਰ ਪਾਏ ਹੋਏ ਸੀ।

ਗਠੜੀ ਵਲ ਵੇਖ ਕੇ ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਨੇ ਪੁਛਿਆ, 'ਇਹ ਕੀ
ਬੰਨ੍ਹ ਲਿਆਈ ਆਂ ?'

ਮੇਰੇ ਲੀੜੇ ਨੇ, ਨਾਲੇ ਮਾਂ ਨੇ ਟੁੰਮਾਂ ਦੇ ਦਿਤੀਆਂ ਨੇ ਆਖਦ
ਐ, ਮਾਸੀ ਕੋਲ ਰਖੀਂ। ਨਾਲ ਆਖਿਆ ਸੂ ਕਿ ਉਥੇ ਖਵਰੇ ਮਹੀਨਾ
ਰਹਿਣਾ ਈ ਪਏ।’

‘ਚਲ ਤੁਰ। ਚੋਲਾ ਪੈ ਗਿਆ। ਸੁਣ!’

ਦੋਹਾਂ ਨੇ ਪਿੰਡ ਵਲ ਦੇਖਿਆ।

ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਰੋਲਾ ਪੈ ਗਿਆ। ਘੁਲੇ ਤੇਲੀ ਨੇ ਸ਼ਾਇਦ ਦਸ
ਦਿਤਾ। ਜ਼ੈਲਦਾਰਾਂ ਦੇ ਰੋਬਾਣੇ ਵਿਚੋਂ ਚੀਕਾਂ ਉਠ ਆਂ-ਉਹ ਮੜੀਆਂ
ਵਾਲੇ ਛਪੜ ਦੇ ਨੇੜੇ ਸੀ।

੨.

ਸੂਰਜ ਡੁਬਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਰਿਆਸਤੀ ਪੁਲਸ ਦੀ ਧਾੜ
ਰਾਣੀ ਪੁਚ ਪੁਜ ਗਈ। ਪੁਲਸ ਦੇ ੨੫ ਕੁ ਆਦਮੀ ਸਨ। ਕੁਝ ਪੈਦਲ
ਆਏ ਤੇ ਕੁਝ ਘੋੜੀਆਂ ਉਤੇ। ਆਉਂਦਿਆਂ ਹੀ ਪਿੰਡ ਨੂੰ ਘੇਰ ਲਿਆ
ਤੇ ਹੁਕਮ ਕੀਤਾ ਕਿ ਬੰਦਾ-(ਮਰਦ ਤੀਵੀਂ) ਪਿੰਡੋਂ ਬਾਹਰ ਜਾਣ
ਦਾ ਯਤਨ ਨਾ ਕਰੇ।

ਪੁਲਸ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਧਾੜ ਸਿਰਫ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਥਾਨੇ ਦੀ ਸੀ।

ਉਸ ਥਣੇ ਨੇ ਕਪੂਰਥਲੇ ਸਦਰ ਤੇ ਆਈ. ਜੀ. ਪੀ. ਨੂੰ ਖਬਰ
ਭੇਜ ਦਿਤੀ। ਸਦਰ ਦੀ ਪੁਲਸ ਅਜੇ ਆਉਣੀ ਸੀ।

ਜ਼ੈਲਦਾਰ ਬਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਲੋਥ ਖੂਹ ਉਤੇ ਪਿੰਡ ਨੂੰ ਆਉਂਦੇ
ਪਹੇ ਵਿਚ ਪਈ ਸੀ। ਜ਼ੈਲਦਾਰ ਦਾ ਮੂੰਹ ਘੱਟੇ ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਸੀ,
ਸ਼ਾਇਦ ਉਹ ਪਹਿਲਾਂ ਮੂੰਹ ਭਾਰ ਡਿਗਾ ਸੀ। ਫਿਰ ਉਸ ਨੂੰ ਸਿਧਾ
ਲਿਟਾ ਕੇ ਹਿਕ ਵਿਚ ਗੋਲੀ ਮਾਰੀ ਗਈ ਸੀ। ਚਾਰ ਗੋਲੀਆਂ
ਲਗੀਆਂ ਸਨ।

ਮਰਨ ਵਾਲੇ ਦੀ ਹਿੱਕ ਉਤੇ ਇਕ ਚਿਠੀ ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਦੇ
ਕੁੜਤੇ ਦੀ ਜੋਬ ਵਿਚ ਕੁਝ ਕਾਗਜ਼ ਸਨ। ਥਾਣੇਦਾਰ ਰਣਬੀਰ ਸਿੰਘ

ਨੇ ਅਗੇ ਵਧ ਕੇ ਲੋਥ ਨੂੰ ਘੇਟੇ ਵਿਚ ਲੈ ਲਿਆ। ਦੂਰ ਤਕ ਚੱਕਰ ਬਣਾ ਕੇ ਪੁਲਸ ਦੇ ਬੰਦੇ ਖਲਿਆਰ ਦਿਤੋ ਅਤੇ ਆਪ ਅਗੇ ਹੋਇਆ। ਉਸ ਦੀ ਨਿਗਾਹ ਉਸ ਚਿੱਠੀ ਤੇ ਪਈ ਜਿਹੜੀ ਮਰਨ ਵਾਲੇ ਦੀ ਹਿੱਕ ਉੱਤੇ ਰੱਖੀ ਸੀ। ਉਹ ਚਿੱਠੀ ਉਸ ਨੇ ਚੁਕ ਲਈ। ਕਾਹਲੀ ਨਾਲ ਪੜ੍ਹਨ ਲੱਗਾ। ਪੰਜ ਸਤ ਸਤਰਾਂ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਹੀ ਉਸ ਦੀਆਂ ਲੱਤਾਂ ਕੰਬਣ ਲਗ ਪਈਆਂ ਤੇ ਉਹ ਲੋਥ ਕੋਲੋਂ ਪਿਛੇ ਹਟ ਗਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਭੈਂ ਕੇ ਚਾਰ ਚੁਫੇਰੇ ਤੱਕਿਆ। ਸੂਰਜ ਭੁਬ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਅੰਤਮ ਲਾਲ ਕਿਰਨਾਂ ਵਗੀ ਤੇ ਅਣਵਗੇ ਧਰਤੀ ਨੂੰ ਲਾਲ ਟੰਗ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਰਾਤ ਦੇ ਨੌੜੇ ਆਉਣ ਦੀਆਂ ਨਿਸ਼ਾਨੀਆਂ ਦੇਖ ਕੇ ਪੰਛੀ ਤੇ ਪਸ਼ੂ ਆਪਣੇ ਰੋਣ-ਬਰਿਆਂ ਵਲ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਪਿੰਡ ਦੀ ਜੂਹ ਵਲੋਂ ਡੰਗਰਾਂ ਦੇ ਵਗ ਪਿੰਡ ਨੂੰ ਆ ਰਹੇ ਸਨ ਪਰ ਪਿੰਡ ਸਾਰਾ ਸਹਿਮਿਆਂ ਹੋਇਆ ਸੀ।

ਥਾਣੇਦਾਰ ਰਣਬੀਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਕ ਛੋਟੇ ਥਾਣੇਦਾਰ ਨੂੰ ਕੋਲ ਸੱਦਿਆ। ਜਦੋਂ ਉਸ ਨੇ ਸਲੂਟ ਮਾਰ ਕੇ ਹੁਕਮ ਪੁਛਿਆ, ਤਾਂ ਰਣਬੀਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕਿਹਾ—

“ਦੇਖੋ! ਇਕ ਤਾਂ ਤਿੰਨ ਚਾਰ ਲਾਲਟੋਣਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰੋ। ਸਾਹਿਬ ਬਹਾਦਰ ਦੇ ਆਉਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਹ ਲੋਥ ਨਹੀਂ ਚੁਕੀ ਜਾਏਗੀ। ਦੂਸਰਾ ਸਾਰੇ ਆਦਮੀਆਂ ਨੂੰ ਹੁਸ਼ਿਆਰ ਕਰੋ, ਕੋਈ ਓਪਰਾ ਬੰਦਾ ਨਾ ਪਿੰਡ ਆਏ ਤੇ ਜਿਹੜਾ ਪਿੰਡੋਂ ਬਾਹਰ ਜਾਣ ਦਾ ਜਤਨ ਕਰੇ ਉਸ ਨੂੰ ਰੋਕੋ।”

ਥਾਣੇਦਾਰ ਰਣਬੀਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਪੁਲਸ ਵਿਚ ਨੌਕਰੀ ਕਰਦਿਆਂ ਦਸ ਸਾਲ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਉਹ ਇਕ ਸਰਦਾਰ ਦਾ ਪੁਤਰ ਸੀ ਤੇ ਛੋਟਾ ਥਾਣੇਦਾਰ ਹੀ ਭਰਤੀ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਬੰਦਾ, ਪੜ੍ਹਿਆ ਲਿਖਿਆ ਸੀ ਤੇ ਦੂਰਦੇਸ਼ ਸੀ, ਪਰ ਰਿਆਸਤ ਦੀ ਨੌਕਰੀ ਤੇ ਵਡੇ ਅਫਸਰਾਂ ਦੀ ਸੰਗਤ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਵੀ ਅਸਲ ਪੁਲਸੀਆ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।

ਜ਼ੈਲਦਾਰ ਬਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਲੋਥ ਤੋਂ ਪਰੇ ਹੋ ਕੇ ਉਸ ਨੇ

1 ਕੁਝ ਹੌਂਸਲਾ ਕਰਕੇ ਮੁੜ ਚਿੱਠੀ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਿਆ । ਪੂਰੀ ਚਿੱਠੀ
ਇਉਂ ਸੀ -

‘... ਜ਼ੈਲਦਾਰ ਬਿਬਨ ਸਿੰਘ, ਇਕ ਵਡਾ ਝੋਲੀ ਚੁਕ ਹੈ।
ਇਸ ਨੇ ਕਈਆਂ ਦੇਸ਼ ਭਗਤਾਂ ਤੇ ਨਿਰਦੋਸ਼ ਪੇਂਡੂਆਂ ਨੂੰ
ਫੜਾਇਆ, ਝੁਠੀਆਂ ਗਵਾਹੀਆਂ ਦ ਕ ਕੈਦ ਕਰਾਇਆ,
ਦੇਹ ਦੇਸ਼ ਭਗਤਾਂ ਅਤੇ ਪਰਜਾ ਹਿਤਕਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਸਜ਼ਾਏ
ਮੌਤ ਵਵਾਈ ਹੈ। ਸ਼ਰਾਬੀ-ਰਬਾਬੀ, ਅਯਾਸ਼ੀ ਤੇ ਦੁਰਾਚਾਰੀ ਹੈ।
ਐਸੇ ਬੰਦੇ ਦਾ ਜੀਓਣਾ ਚੰਗਾ ਨਹੀਂ, ਜਿਹੜਾ ਦੇਸ਼-ਦੁਸ਼ਮਨ
ਤੇ ਲੋਕ-ਦੁਸ਼ਮਨ ਹੋਏ। ਜਿਵੇਂ ‘ਬਬਰ ਅਕਾਲੀ ਜਥੇ’ ਦਾ ਫੈਸਲਾ
ਹੈ ਕਿ ਸਾਰੇ ਝੋਲੀ ਚੁਕ ਮਾਰ ਦੇਣੇ ਹਨ, ਤਿੰਨੋਂ ਅਸੀਂ ਇਸ
ਚੰਡਾਲ ਨੂੰ ਮਾਰ ਚਲੇ ਹਾਂ। ਪਿੰਡ ਦੇ ਕਿਸੇ ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਕੁਝ
ਨਾ ਕਹਿਣਾ।’

ਇਹ ਵੀ ਦਸ ਦਿੰਦੇ ਆਂ ਕਿ ਇਸ ਦੀ ਲੋਥ ਸੜਨ ਤੋਂ
ਪਹਿਲਾਂ ਇਕ ਦੋ ਹੋਰ ਚੰਦਰੇ ਬੰਦਿਆਂ ਦੀ ਅਲਖ ਮੁਕਾਉਣੀ
ਹੈ, ਇਸ ਵਾਸਤੇ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਦਸਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ
ਦੀ ਅਰਥੀ ਦੇ ਨਾਲ ਕੋਈ ਨਾ ਜਾਏ। ਖ਼ਤਰਾ ਹੈ।

ਜੇ ਪੁਲਸ ਨੇ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਨਿਰਦੋਸ਼ ਤੰਗ ਕੀਤਾ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਉਤੇ
ਕਤਲ ਦਾ ਮੁਕੱਦਮਾ ਬਣਾਇਆ ਤਾਂ ਮੁਕਦਮਾ ਬਨਾਉਣ ਵਾਲੇ
ਸਾਰੇ ਅਫਸਰਾਂ ਤੇ ਬੰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਮਾਰ ਦਿਤਾ ਜਾਏਗਾ।’

‘ਬਬਰ ਅਕਾਲੀ’

ਸੂਰਜ ਭੁਬ ਗਿਆ। ਰਾਤ ਹਨੇਰੀ ਆ ਗਈ। ਬਦਲ ਸਨ।
ਹਨੇਰਾ ਗੂੜ੍ਹਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਹਨੇਰੇ ਦੀ ਕਾਲੀ ਚਾਦਰ ਨੇ ਸਾਰੇ ਪਿੰਡ ਨੂੰ
ਵਲੋਟ ਵਿਚ ਲੈ ਲਿਆ। ਲੰਬਰਦਾਰਾਂ ਤੇ ਚੌਧਰੀਆਂ ਨੇ ਪੁਲਸ ਦੀ
ਰੋਟੀ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ। ਇਕ ਅਯਾਲੀ ਦਾ ਬਕਰਾ ਫੜ ਕੇ ਝਟਕਾ
ਲਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਰੋਕਿਆ, ਤਰਲੇ ਕੀਤੇ ਕਿ ਗਰੀਬ ਮਾਰ ਨਾ ਕਰੋ,

ਪਰ ਸੁਣੇ ਕੌਣ ? ਜ਼ੈਲਦਾਰ ਦੇ ਘਰ ਜਾ ਕੇ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਕੁਝ ਮੰਗਣ ਦਾ ਹੋਂਦ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪਿੰਡ ਦੇ ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਸਾਹ ਘੁਟ ਕੇ ਆਪੋ ਆਪਣੇ ਘਰੀਂ ਬੈਠੇ ਰਹੇ।

ਚੌਖੇ ਹਨੇਰੇ ਪੁਲਸ ਦੀ ਲਾਰੀ ਆਈ। ਇਹ ਫੋਰਡ ਲਾਰੀ ਸੀ ਬਹੁਤਾ ਰੌਲਾ ਪਾਉਣ ਵਾਲੀ। ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੇ ਆਈ. ਜੀ. ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਦਿਤੀ ਸੀ। ਆਈ. ਜੀ. ਖੁਦ ਤਾਂ ਨਾ ਆਇਆ, ਪਰ ਕਪੂਰਥਲਾ ਜ਼ਿਲੇ ਦੇ ਪੁਲਸ ਕਪਤਾਨ ਨੂੰ ਉਸ ਨੇ ਭੇਜ ਦਿਤਾ।

ਥਾਣੇਦਾਰ ਰਣਬੀਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪੁਲਸ ਕਪਤਾਨ ਦੇ ਹੱਥ ਉਹ ਚਿੱਠੀ ਦਿਤੀ, ਜਿਹੜੀ ਉਸ ਨੇ ਮਰਨ ਵਾਲੇ ਦੀ ਹਿਕ ਤੋਂ ਚੁਕੀ ਸੀ। ਉਸ ਚਿੱਠੀ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਪੁਲਸ ਕਪਤਾਨ ਕੁਝ ਹੈਰਾਨ ਹੋਇਆ ਤੇ ਕੁਝ ਡਰਿਆ। ਲੇਖ ਵਲ ਜਾਂਦਾ ਹੋਇਆ ਬੋਲਿਆ, 'ਤਾਂ ਇਹ ਖੂਨ ਵੀ ਬਬਰ ਅਕਾਲੀਆਂ ਕੀਤਾ ਹੈ।'

'ਜੀ! ਪਿੰਡ ਦੇ ਨੰਬਰਦਾਰ ਦਾ ਵੀ ਖਿਆਲ ਐ, ਕਿ ਬੰਦੇ ਬਾਹਰੋਂ ਆਏ ਨੇ।'

'ਕਈ ਮੌਕੇ ਦਾ ਗਵਾਹ।' ਕਪਤਾਨ ਦਾ ਦੂਸਰਾ ਸਵਾਲ ਸੀ।

'ਘੁਲੇ ਤੇਲੀ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੋਰ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਮੰਨਿਆ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਕਤਲ ਹੁੰਦਾ ਦੇਖਿਆ ਹੈ। ਵੈਸੇ ਆਖਦੇ ਨੇ ਸੋਹਣ ਸਿੰਘ ਦਾ ਹਲ ਵਗਦਾ ਸੀ ਕੋਈ ਤਿੰਨ ਕੁ ਪੈਲੀਆਂ ਦੂਰ।'

'ਘੁਲਾ ਕਿਥੇ ਸੀ?'

'ਜ਼ੈਲ ਦੇ ਨਾਲ। ਤੇ ਸੋਹਣ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਖਿਆ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਦੇਖਿਆ ਤਾਂ ਨਹੀਂ, ਗੋਲੀ ਦਾ ਖੜਕਾ ਸੁਣ ਕੇ ਦੇਖਿਆ ਤਾਂ ਚਾਰ ਸਵਾਰ ਪਹਿ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲ ਕੇ ਘੋੜੀਆਂ ਉਤੇ ਸਵਾਰ ਹੋ ਨੱਠ ਗਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨੱਠਣ ਪਿਛੋਂ ਘੁਲੇ ਨੇ ਰੌਲਾ ਪਾਇਆ ਸੀ।'

'ਘੋੜੀਆਂ ਦਾ ਖੁਰਾ ਨਪਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਏ।'

'ਚੰਗਾ ਜੀ!'

ਕਪਤਾਨ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਪਿਛੇ ਪੰਜ ਛੇ ਹੋਰ ਬੰਦੇ ਉਸ ਥਾਂ ਪੁਜੇ, ਜਿਥੇ ਜ਼ੈਲਦਾਰ ਦੀ ਲੋਥ ਪਈ ਸੀ। ਦੇਖ ਭਾਲ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ। ਲਾਲਟੈਨਾਂ ਤੇ ਟਾਰਚਾਂ (ਬਿਜਲੀ ਦੀਆਂ ਹੱਥ ਬੱਤੀਆਂ) ਦੇ ਚਾਨਣ ਵਿਚ ਕਪਤਾਨ ਨੇ ਲੋਥ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਦੇਖਿਆ। ਉਸ ਦੇ ਨਾਲ ਮੰਗਲ ਸਹਾਏ ਬਿਸਵੇਦਾਰ ਸੀ। ਉਹ ਵੀ ਤਕੜਾ ਟੋਡੀ ਸੀ। ੧੯੧੪-੧੫ ਦੇ ਅਮਰੀਕਨ ਦੇਸ਼ ਭਗਤਾਂ ਤੇ ਕਾਮਾਗਾਟਾ ਮਾਰੂ ਜਹਾਜ਼ ਦੇ ਮੁਸਾਫਰਾਂ ਨੂੰ ਰਿਆਸਤ ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚੋਂ ਲਭ ਲਭ ਕੇ ਸਰਕਾਰ ਬਰਤਾਨੀਆਂ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਉਸ ਦੀ ਉਮਰ ਭਾਵੇਂ ਸੱਠਾਂ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਟੱਪ ਗਈ ਸੀ। ਫਿਰ ਵੀ ਮੂੰਡਾ ਬਣਦਾ ਸੀ ਤੇ ਵਡਾ ਝੋਲੀ ਚੁਕ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਕਪਤਾਨ ਨੂੰ ਜ਼ੈਲਦਾਰ ਦੇ ਕਤਲ ਦੀ ਖਬਰ ਮਿਲੀ ਸੀ, ਤਦੋਂ ਉਹ ਕਪਤਾਨ ਦੇ ਲਾਗੇ ਬੈਠਾ ਹੋਇਆ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਪਤੇ-ਟਿਕਾਣੇ ਦਸ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਜਿਹੜੇ - ਰਜਾ ਮੰਡਲ ਤੇ ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਹਮਦਰਦੀ ਸਨ। ਜ਼ੈਲਦਾਰ ਉਸ ਦਾ ਮਿਤਰ ਸੀ। ਮਿਤਰ ਦਾ ਮਰਨਾ ਸੁਣ ਕੇ ਉਹ ਰਹਿ ਨਾ ਸਕਿਆ ਤੇ ਕਪਤਾਨ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਤੁਰ ਆਇਆ।

ਮੰਗਲ ਸਹਾਏ ਦੇ ਨਾਲ ਨੰਬਰਦਾਰ ਘਸੀਟਾ ਸਿੰਘ ਰਾਣੀ ਪੁਰ ਤੇ ਦੋ ਛੋਟੇ ਥਾਣੇਦਾਰ ਸਨ। ਥਾਣੇਦਾਰ ਰਣਬੀਰ ਸਿੰਘ ਕਪਤਾਨ ਨੂੰ ਮੌਕਾ ਦਿਖਾ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਹਨੇਰਾ ਸੀ। ਦਰ ਦੂਰ ਪੁਲਸ ਖਲੋਤੀ ਸੀ। ਬੰਦੂਕਾਂ ਤੇ ਪਸ-ਤੋਲਾਂ ਕੋਲ ਸਨ। 'ਬਬਰ ਅਕਾਲੀ' ਦੀ ਚਿੱਠੀ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਅਸਲ ਵਿਚ ਤਾਂ ਕਪਤਾਨ ਦੇ ਵੀ ਥੰਮ ਥਿੜਕ ਗਏ ਸਨ। ਉਹ ਸੁਣ ਚੁਕਾ ਸੀ ਕਿ ਬਬਰ ਅਕਾਲੀ ਜਥੇ ਵਾਲੇ ਸਿਰਲਥ ਹਨ। ਉਹ ਮਰਨੇਂ ਮਾਰਨੇਂ ਨਹੀਂ ਬਿਜਕਦੇ। ਇਹ ਵੀ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਕਿਥੇ ਤੇ ਕਿਸ ਭੇਸ ਵਿਚ ਸਨ।

'ਲੋਥ ਚੁਕਵਾਓ ਤੇ ਲੱਦੇ ਗੱਡੇ ਤੇ।' ਕਪਤਾਨ ਨੇ ਕਿਹਾ— 'ਕਲ ਪੋਸਟ ਮਾਰਟਮ ਹੋਏਗਾ। ਕੈਸ ਰਜਿਸਟਰ ਕਰੋ ਤੇ ਪਿੰਡ ਵਿਚੋਂ

ਪੁਛ ਪੜਤਾਲ ਕਰੋ, ਸ਼ਾਇਦ ਕੋਈ ਬਕਰਾਂ ਦੀ ਠਾਹਰ ਮਿਲ ਜਾਏ।
ਇਹ ਆਖ ਕੇ ਕਪਤਾਨ ਤੁਰ ਪਿਆ। ਰਣਬੀਰ ਸਿੰਘ ਨੇ
ਉਸੇ ਵੇਲੇ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਨੂੰ ਹੁਕਮ ਦਿਤਾ ਕਿ ਪਿੰਡੋਂ ਗੱਡਾ ਮੰਗਵਾ ਕੇ
ਲੋਥ ਉਸ ਉਤੇ ਰੱਖਣ।

ਮਰਨ ਵਾਲੇ ਜ਼ੈਲਦਾਰ ਬਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਦਾ ਵਡਾ ਪੁਤਰ ਲੰਬਰਦਾਰ
ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਕਪਤਾਨ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ। ਕਪਤਾਨ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ
ਹੌਂਸਲਾ ਦਿਤਾ ਕਿ ਕਾਤਲਾਂ ਨੂੰ ਲੱਭ ਕੇ ਸਜ਼ਾ ਦਿਤੀ ਜਾਏਗੀ ਤੇ ਉਸ
ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਹੋਏਗੀ। ਉਹ ਡਰ ਫਿਕਰ ਨਾ ਕਰੇ।

ਜ਼ੈਲਦਾਰ ਦੇ ਪੁਤਰ ਨੂੰ ਹੌਂਸਲਾ ਦੇ ਕੇ ਕਪਤਾਨ ਲਾਰੀ ਵਲ
ਹੋਇਆ ਕੁਝ ਸਿਪਾਹੀ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸਾਥੀ ਪਹਿਲੇ ਚੜ੍ਹੇ। ਮੰਗਲ
ਸਹਾਏ ਚੜ੍ਹਨ ਲੱਗਾ, ਉਸ ਨੇ ਅਜੇ ਇਕ ਕਦਮ ਹੀ ਪੁਟਿਆ ਸੀ ਕਿ
ਠਾਹ ਕਰਕੇ ਉਸ ਦੀ ਛਾਤੀ ਵਿਚ ਗੋਲੀ ਵੱਜੀ ਪੱਕੀ ਬੰਦੂਕ ਦੀ ਗੋਲੀ।
ਉਹ ਉਲਟ ਕੇ ਡਿਗ ਪਿਆ ਤੇ ਹਲਚਲ ਮਰ ਗਈ। ਸਣੇ ਕਪਤਾਨ
ਦੇ ਸਾਰੇ ਬੌਂਦਲ ਗਏ। ਦੋ ਤਿੰਨ ਮਿੰਟ ਤਕ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਇਹ ਵੀ ਨਾ
ਔੜਿਆ ਕਿ ਗੋਲੀ ਮਾਰਨ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਫੜਨਾ ਹੈ-ਜਾਂ ਫੜੋ ਵੀ ਕਹਿਣਾ
ਹੈ। ਵਾਹਵਾ ਪੰਜ ਕੁ ਮਿੰਟ ਮਿੰਟ ਬੀਤੇ, ਹੋਰ ਗੋਲੀ ਕੋਈ ਨਾ ਚਲੀ,
ਤਾਂ ਕਪਤਾਨ ਦੇ ਮੂੰਹੋਂ ਅਵਾਜ਼ ਨਿਕਲੀ ਇਕ ਡਾਡ ਵਾਂਗ, ਫੜੋ !
ਬਬਰ ! ਕੋਈ ਫੜੋ ! ਬਬਰ !

ਮੰਗਲ ਸਹਾਇ ਦਾ ਖੂਨ ਕੀ ਹੋਇਆ, ਸਾਰੇ ਰਾਣੀ ਪੁਰ ਉਤੇ ਬਿਜਲੀ ਟੁਟ ਪਈ । ਉਤੇ ਤਰਕਾਲਾਂ ਪਈਆਂ ਸਨ । ਅਗੇ ਰਾਤ ਹਨੇਰੀ ਸੀ-ਮਸਿਆ ਦੀ ਰਾਤ-ਮਾੜੇ ਮਾੜੇ ਬੱਦਲ ਵੀ ਸਨ । ਜਿਥੇ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਬਿਪਤਾ ਸੀ, ਉਥੇ ਪੁਲਸ ਦੇ ਵੀ ਟੰਗਣ ਵਿੱਲੇ ਹੋ ਗਏ ਸਨ । ਪੁਲਸ ਕਪਤਾਨ ਨੂੰ ਆਪ ਡਰ ਪੈ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਕਿਤੇ ਮੇਰਾ ਹੀ ਨਾ ਘੋਰਾ ਚੁਕ ਦੇਣ ।

ਮੰਗਲ ਸਹਾਇ ਨੂੰ ਵੇਖਿਆ, ਉਹ ਤਾਂ ਇਕ ਗੋਲੀ ਨਾਲ ਟੰਢਾ ਹੋ ਗਿਆ । ਉਸ ਦੇ ਕਰਮ-ਕੁਕਰਮ ਉਸ ਦੇ ਨਾਲ ਠੰਢੇ ਹੋ ਗਏ । ਲੋਥ ਨੂੰ ਛੇਤੀ ਨਾਲ ਲਾਰੀ ਵਿਚ ਸੁਟ ਲਿਆ ਗਿਆ ਕਿ ਕੋਈ ਚੁਕ ਕੇ ਨਾ ਲੈ ਜਾਏ । ਜਿਹੜਾ ਬੰਦਾ ਪੁਲਸ ਕਪਤਾਨ ਦੇ ਕੋਲ ਹੁੰਦਿਆਂ, ਪੁਲਸ ਦਾ ਘੋਰਾ ਪਾਇਆਂ ਗੋਲੀ ਮਾਰਨ ਦਾ ਹੌਂਸਲਾ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ ਉਹ ਭਲਾ ਹੋਰ ਕੀ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ?

ਇਕ ਦਿਨ ਵਿਚ ਦੋ ਖੂਨ ? ਹਨੇਰ ਸਾਈਂ ਦਾ । ਖੂਨ ਵੀ ਫਿਰ ਉਹਨਾਂ ਬੰਦਿਆਂ ਦਾ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਹਰਨਾਕਸ਼ ਵਾਂਗ ਰੱਬ ਭੁਲਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ । ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਾਣ ਸ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਵਾ ਵਲ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਵੇਖ ਸਕਦਾ । ਸਾਰਾ ਬਰਤਾਨਵੀ ਸਾਮਰਾਜ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਪਿਠ ਪਿਛੇ ਸੀ । ਮਹਾਰਾਜਾ ਕਪੂਰਥਲਾ ਦੇ ਦਰਬਾਰੀ ਸਨ । ਪੁਲਸ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਇਸ਼ਾਰੇ ਉਤੇ ਨੱਚਦੀ ਸੀ ।

ਪੁਲਸ ਕਪਤਾਨ ਨੇ ਅਕਲ ਕੀਤੀ । ਇਕ ਘੋੜ-ਸਵਾਰ ਨੂੰ ਕਿਹਾ, ਪਿੰਡ ਦੇ ਉਦਾਲੇ ਜਿਹੜੇ ਸਿਪਾਹੀ ਖਲੋਤੇ ਨੇ, ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ

ਹੁਬਿਆਰ ਕਰੇ ਕਿ ਕੋਈ ਇਸਤਰੀ ਪੁਰਖ, ਬਾਲ ਬੁਢਾ, ਨਹੀਂ ਕੁਤਾ ਬਿਲੀ ਵੀ, ਪਿੰਡੋਂ ਬਾਹਰ ਨਾ ਜਾਏ । ਕੀ ਪਤਾ ਕੋਈ ਬੰਦਾ ਕੁਤੇ ਵਾਂਗ ਕੁਝਾ ਹੋ ਕੇ, ਹੱਥਾਂ ਗੋਡਿਆਂ ਆਸਟੇ ਤੁਰ ਕੇ ਹੀ ਨਾ ਪਿੰਡੋਂ ਨਿਕਲ ਜਾਏ ।

ਆਪ ਉਹ ਜਾਣੋਂ ਤੁਕ ਗਿਆ । ਇਕ ਤਾਂ ਇਸ ਕਰਕੇ ਕਿ ਖੂਨ ਉਸ ਦੀ ਹਾਜ਼ਰੀ ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਦੂਸਰਾ ਉਹ ਕੁਝ ਡਰ ਵੀ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਕੋਈ ਰਾਹ ਵਿਚ ਬੰਬ ਮਾਰ ਕੇ ਹੀ ਉਸ ਦੀ ਲਾਰੀ ਨਾ ਉਲਟਾ ਦੇਵੇ । ਕਲਕੱਤੇ ਤੋਂ ਵਾਇਸਰਾਇ ਦੀ ਗੱਡੀ ਆਉਂਦੀ ਵੀ ਉਲਟਾਉਣ ਦਾ ਜਤਨ ਹੋਇਆ ਹੀ ਸੀ । ਕੀ ਹੋਇਆ ਜੇ ਵਾਇਸਰਾਇ ਬਚ ਗਿਆ ਸੀ । ਨਾਲੇ ਨਿਤ ਦਿਹਾੜੇ ਤਾਂ ਪੁਲਸ ਕਪਤਾਨ ਸੁਣਦਾ ਤੇ ਅਖਬਾਰਾਂ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਦਾ ਸੀ ਕਿ ਬੰਗਾਲ ਤੇ ਮਦਰਾਸ ਵਿਚ ਜੁਗ-ਗਰਦ ਬੰਬ ਆਪ ਮਾਰਦੇ ਸਨ । ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਭਾਵੇਂ ਕਰੜੀ ਨਿਗਰਾਨੀ ਸੀ, ਫਿਰ ਵੀ ਲੋਕ ਕਿਤਿਓਂ ਨਾ ਕਿਤਿਓਂ ਬੰਬ, ਪੱਕੀਆਂ ਬੰਦੂਕਾਂ, ਪਸਤੌਲ ਤੇ ਕਾਰਤੂਸ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਹੀ ਲੈਂਦੇ ਸਨ । ਸੂਬਾ-ਸਰਹੱਦ ਦੇ ਵਫ਼ੀਰੀ ਪਠਾਣ ਅਤੇ ਦੇਸੀ ਰਿਆਸਤਾਂ ਦੇ ਅਹਿਲਕਾਰ ਬਥੇ ਹਥਿਆਰ ਵੇਚ ਦੇਂਦੇ ਸਨ । ਗਲ ਕੀ ਉਹ

‘ਖੂਨੀ ਨੂੰ ਲਭੋ ! ਪਿੰਡ ਦੀ ਨੁਕਰ ਨੁਕਰ-ਘਰ ਘਰ, ਅੰਦਰ ਬਾਹਰ, ਦਰਖਤ, ਬੂਟਾ, ਖੇਤ, ਪਠੇ ਮਾਲ ਡੰਗਰ ਹਾਂ ਸਭ ਥਾਂ ਦੇਖੀ ਜਾਏ ।’

ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਜਿੰਨੇ ਓਪਰੇ ਬੰਦੇ ਆਏ ਹਨ, ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਫੜ ਕੇ ਪੁਛ ਪੜਤਾਲ ਕੀਤੀ ਜਾਏ, ਜਿਹੜੇ ਬਾਹਰ ਹਨ, ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ ਜਾਏ । ਜੇ ਕੋਈ ਘਰ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ੀ ਵਿਚ ਰੋਕ ਪਾਏ ਉਸ ਨੂੰ ਫੜ ਲਿਆ ਜਾਏ । ਤਲਾਸ਼ੀ-ਸਭ ਥਾਂ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ੀ ਲਈ ਜਾਏ ।’

ਪੁਲਸ ਕਪਤਾਨ ਦਾ ਇਹ ਦੂਸਰਾ ਹੁਕਮ ਸੀ । ਆਪ ਉਹ ਲੰਬਰਦਾਰ ਤੇ ਸ਼ੈਲਦਾਰ ਦੇ ਪੁਤਰ ਨਾਲ ਸ਼ੈਲਦਾਰ ਦੇ ਦੀਵਾਨ ਖਾਨੇ

ਵਿਚ ਜਾ ਬੈਠਾ । ਜ਼ੈਲਦਾਰ ਬਿਸ਼ਨ ਿੰਘ ਦੀ ਲੋਥ ਨੂੰ ਵੀ ਘਰ
ਲਿਆਉਣ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦੇ ਦਿਤਾ ।

‘ਦੇਖੋ ! ਬੱਥਰ ਜ਼ਰੂਰ ਰਾਹ ਵਿਚ ਹੋਣਗੇ । ਜੇ ਲੋਥ ਗਡੇ ਤੇ
ਕਪੂਰਥਲੇ ਨੂੰ ਗਈ ਤਾਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਖੋਹ ਲੈਣ ਤੇ ਬੰਦਿਆਂ
ਨੂੰ ਵੀ ਮਾਰਨ । ਸਵੇਣੇ ਦੋਵੇਂ ਲੋਥਾਂ ਲਾਰੀ ਤੇ ਕਪੂਰਥਲੇ ਜਾਣਗੀਆਂ ।
ਰਾਤ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ।’

ਇਉਂ ਕਪਤਾਨ ਖੁਦ ਡਰ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ ।

ਜ਼ੈਲਦਾਰ ਦੇ ਘਰ ਦੀਵੇ ਬੁਝੇ ਸਨ । ਰੋਣਾ ਪਿਟਣਾ ਪਿਆ ਸੀ ।
ਉਸ ਦੀ ਹਵੇਲੀ ਦੇ ਪਸ਼ੂ ਵੀ ਸਹਿਮੇ ਹੋਏ ਸਨ । ਪੁਲਸ ਨੇ ਜਿਹੜੀ
ਰੋਟੀ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ ਸੀ ਬਕਰੇ ਮਾਰੇ ਸਨ—ਖਾਣੇ ਹਰਾਮ ਹੋ ਗਏ ।
ਕਾਤਲ ਦੀ ਖੋਜ ਤੇ ਕਪਤਾਨ ਦਾ ਆਉਣਾ, ਦੋਵੇਂ ਸਿਪਾਹੀਆਂ
ਲਈ ਬਦਸ਼ਗਨੀਆਂ ਸਨ । ਕਈ ਸਿਪਾਹੀ ਇਕ ਦੂਸਰੇ ਨੂੰ ਆਖਦੇ
ਸਨ : ‘ਸਾਲਾ ਮੰਗਲ ਸਹਾਏ ਨਾ ਆਉਂਦਾ ਤਾਂ ਚੰਗਾ ਸੀ । ਮਨਹੂਸ
ਸਹੁਰਾ । ਇਸ ਦੇ ਮਥੇ ਲਗਿਆਂ ਰੋਟੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਮਿਲਦੀ, ਪਰ
ਮਰਦਾ ਹੋਇਆ ਵੀ ਸਾਲਾ ਭੁਖਿਆਂ ਹੀ ਮਾਰਨ ਲੱਗਾ ਏ ।’

ਧਰਮ ਰਾਜ ਦੇ ਜਮਦੂਤਾਂ ਕੋਲੋਂ ਕੋਈ ਡਰੇ ਜਾਂ ਨਾ ਡਰੇ, ਪਰ
ਉਸ ਵੇਲੇ ਪੁਲਸ ਦੇ ਸਿਪਾਹੀ ਕੋਲੋਂ ਜਮਦੂਤਾਂ ਨਾਲੋਂ ਬਹੁਤਾ ਲਕ
ਡਰਦੇ ਸਨ । ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਵੇਲੇ ਪੁਲਸੀਆਂ ਦੀ ਬੋਲੀ ਚੰਗੀ ਨਹੀਂ
ਸੀ ਹੁੰਦੀ । ਗਾਲ੍ਹ ਕੱਢਣ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਬੁਲਾਉਂਦੇ ਹੀ ਨਹੀਂ
ਸਨ । ਰੋਅਬ ਦੱਸਣ ਵਾਸਤੇ ਮਾਰ ਕੁੱਟ ਕਰਦੇ ਸਨ । ਖਾਉ
ਤਕੜੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ ।

ਸਾਰੀ ਰਾਤ ਪੁਲਸ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਘਰਾਂ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ੀ ਲੈਂਦੀ ਰਹੀ
ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸੌਣ ਨਾ ਦਿਤਾ ਗਿਆ । ਕਈਆਂ ਨੂੰ ਅੰਦਰੋਂ ਹੀ
ਜ਼ੈਲਦਾਰ ਦੀ ਹਵੇਲੀ ਵਿਚ ਬਿਠਾ ਛਡਿਆ । ਤਿੰਨ ਚਾਰ ਘਰਾਂ ਦੇ
ਤੂੜੀ ਤੇ ਡੰਗਰਾਂ ਵਾਲੇ ਅੰਦਰੋਂ ਪਾਥੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਘਰ ਦੀ ਠੰਢੀ

ਸ਼ਰਾਬ ਦੀਆਂ ਬੋਤਲਾਂ ਮਿਲ ਗਈਆਂ । ਉਹਨਾਂ ਘਰਾਂ ਤੇ ਦੂਹਰੀ ਮੁਸੀਬਤ ਆ ਪਈ । ਪੁਲਸ ਨੇ ਮਨ ਮਰਜ਼ੀ ਕੀਤੀ, ਪਰ ਕਾਤਲ ਨਾ ਲੱਭਾ । ਜਿਹੜੇ ਸਿਪਾਹੀ ਪਿੰਡ ਨੂੰ ਘੇਰਾ ਪਾਈ ਖਲੋਤੇ ਸਨ, ਉਹਨਾਂ ਤੰਡੇਵਤ ਖਲੋਤਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਸਾਰੀ ਰਾਤ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚੋਂ ਦੀ ਕੱਢੀ ।

ਦਿਨ ਦਾ ਚੜ੍ਹਾਅ ਹੋਣ ਲੱਗਾ ਤਾਂ ਨਿਰਾਸ਼ ਹੋ ਕੇ ਇਕ ਥਾਣੇਦਾਰ ਪਿੰਡ ਦੇ ਨਾਲ ਛੱਪੜ ਦੇ ਕਿਨਾਰੇ ਖਲੋਤੇ ਰੁਖਾਂ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਵਾਪਸ ਮੁੜਿਆ ਤੇ ਢੱਠੇ ਖੋਲੇ ਵਿਚੋਂ ਦੀ ਲੰਘਣ ਲੱਗਾ ਸੀ ਕਿ ਟਾਰਰ ਦੀ ਰੋਬਨੀ ਸੁੱਟਣ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਨੰਗੇ ਧੜੰਗੇ ਇਕ ਜਵਾਨ ਦੀ ਲੋਥ ਮਿਲੀ । ਉਹ ਜਵਾਨ ਮੋਇਆ ਪਿਆ ਸੀ, ਪਰ ਪਿੰਡੇ ਉਤੇ ਜ਼ਖਮ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਸੀ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕਿਤੇ ਲਹੂ ਦੀ ਛਿੱਟ ਸੀ । ਉਸ ਨੂੰ ਗਲ ਘੁਟ ਕੇ ਜਾਂ ਕੋਈ ਜ਼ਹਿਰੀਲੀ ਚੀਜ਼ ਦੇ ਕੇ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ ਸੀ । ਉਸ ਦੇ ਤੋੜ ਇਕ ਪਰਨਾ ਸੀ—ਉਹ ਵੀ ਉਤੇ ਸੁਟਿਆ ਹੋਇਆ—ਹੋਰ ਉਸ ਦਾ ਕੋਈ ਕਪੜਾ ਨਹੀਂ ਸੀ । ਉਹ ਕੌਣ ਸੀ ? ਕਿਸ ਨੂੰ ਪਤਾ ਸੀ ?

ਥਾਣੇਦਾਰ ਨੇ ਪੁਲਸ ਕਪਾਨ ਵਲ ਆਦਮੀ ਭਜਾਇਆ । ਉਹ ਜ਼ੈਲਦਾਰਾਂ ਦੇ ਦੀਵਾਨ ਖਾਨੇ ਵਿਚ ਢੋਅ ਵਾਲੇ ਮੂੜੇ ਉਤੇ ਬੈਠਾ ਹੋਇਆ ਹੀ ਸੁੱਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ । ਸਿਪਾਹੀ ਨੇ ਭਾਰੇ ਬੂਟਾਂ ਦਾ ਸਲੂਟ ਮਾਰ ਕੇ ਖੜਕਾ ਕੀਤਾ । ਅਵਾਜ਼ ਦੇ ਕੇ ਆਖਿਆ—‘ਜਨਾਬ’

ਪੁਲਸ ਕਪਤਾਨ ਅਬੜਵਾਹਿਆ ਜਾਗਿਆ, ਉਸ ਨੇ ਅੱਖਾਂ ਖੋਲ ਕੇ ਪੁਛਿਆ, ਕਿਉਂ ?’

‘ਜਨਾਬ ਇਕ ਜਵਾਨ ਦੀ ਲੋਥ ਮਿਲੀ ਹੈ । ਉਸ ਦੇ ਉਦਾਲੇ ਕਪੜਾ-ਲਤਾ ਕੋਈ ਨਹੀਂ । ਨਾ ਕੋਈ ਸਰੀਰ ਤੇ ਜ਼ਖਮ ਹੈ । ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕੌਣ ਤੇ ਕਿਵੇਂ ਮਾਰਿਆ ? ਥਾਣੇਦਾਰ ਰਾਮ ਪ੍ਰਸਾਦ ਉਥੇ ਆਪ ਦੀ ਉਡੀਕ ਕਰ ਰਹੇ ਨੇ ।’

‘ਕਿਸੇ ਖੂਨੀ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ?’ ਪੁਲਸ ਕਪਤਾਨ ਨੇ ਸੁਆਲ ਕੀਤਾ ।

‘ਨਹੀਂ ਜਨਾਬ।’

‘ਚਲੋ!’

ਇਹ ਆਖ ਕੇ ਪੁਲਸ ਕਪਤਾਨ ਉਠਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਨਾ ਰਾਤ ਬਰਦੀ ਉਤਾਰੀ ਸੀ ਤੇ ਨਾ ਬੂਟ ਲਾਹੇ ਸਨ। ਨੰਬਰਦਾਟ ਨੇ ਦੁਧ ਤਾਂ ਮਲੇ-ਮੱਲੀ ਹੀ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਉਨੀ ਦਰਾ, ਲਾਲੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਦਿਸਦਾ ਸੀ।

ਪੁਲਸ ਕਪਤਾਨ ਲੋਥ ਕੋਲ ਪੁਜਾ। ਲੋਥ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਨਵਾਂ ਯੋਰਖ ਧੰਦਾ ਉਸ ਦੇ ਅਗ ਆ ਗਿਆ। ‘ਇਹ ਤੀਸਰਾ ਖੂਨ!’ ਉਸ ਦੇ ਮੂੰਹੋਂ ਹੈਰਾਨੀ ਨਾਲ ਨਿਕਲਿਆ। ਮਨ ਹੀ ਮਨ ਵਿਚ ਉਸ ਨੇ ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਸ਼ੁਕਰ ਕੀਤਾ ਕਿ ਰਾਤ ਨਿਕਲ ਗਈ। ਖ਼ਤਰੇ ਦੀ ਰਾਤ। ਤੇ ਉਹ ਬਚ ਗਿਆ।

‘ਇਸ ਦਾ ਵੀ ਨਕਸ਼ਾ ਤਿਆਰ ਕਰੋ। ਸਾਰੇ ਪਿੰਡ ਨੂੰ ਬੁਲਾ ਕੇ ਇਸ ਦੀ ਬਨਾਖਤ ਕਰੋ। ਕਿਸ ਦਾ ਬੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਕੌਣ ਹੈ? ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕੀ ਬਣੇਗਾ! ਇਕ ਰਾਤ ਚਿਰ ਤਿੰਨ ਖੂਨ।’

ਪਿੰਡ ਦੇ ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ੀ ਲੈ ਕੇ ਇਕ ਹੋਰ ਹਵਾਲਦਾਰ ਤੇ ਬਣੇਦਾਰ ਆਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਪਤਾਨ ਨੂੰ ਰੀਪੋਰਟ ਕਰਨੀ ਸੀ। ਹਵਾਲਦਾਰ ਨੇ ਜਿਉਂ ਹੀ ਲੋਥ ਵਲ ਨਿਗਾਹ ਮਾਰੀ ਤਾਂ ਕਿਹਾ, ‘ਇਹ ਤਾਂ ਸੋਮਨਾਥ ਸਿਪਾਹੀ ਐ! ਇਸ ਨੂੰ ਕਿਸ ਮਾਰਿਆ?’

‘ਸੋਮਨਾਥ ਸਿਪਾਹੀ!’ ਕਪਤਾਨ ਹੈਰਾਨੀ ਨਾਲ ਬੋਲਿਆ।

‘ਹਾਂ ਜਨਾਬ, ਸਿਪਾਹੀ। ਇਹ ਡਿਊਟੀ ਤੇ ਸੀ।’

ਹਵਾਲਦਾਰ ਨੇ ਅਗੇ ਹੁੰਦੇ ਹੋਇਆ ਆਖਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਮਰਨ ਵਾਲੇ ਦੀ ਸਜੀ ਬਾਂਹ ਚੁਕੀ। ਹਿੰਦੀ ਵਿਚ ਉਸ ਤੇ ‘ਸੋਸ ਨਾਥ’ ਲਿਖਿਆ ਸੀ।

ਇਸ ਦੀ ਵਰਦੀ! ਬੰਦੂਕ!!’

‘ਸਾਰੇ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਕਰ ਕੇ ਤਸੱਲੀ ਕੀਤੀ ਜਾਏ।

ਹੁਣੇ ਇਕ ਆਦਮੀ ਆਈ. ਜੀ. ਸਾਹਿਬ ਬਹਾਦਰ ਤੇ ਮਹਾਰਾਜਾ
ਸਾਹਿਬ ਵਲ ਭੇਜਿਆ ਜਾਏ। ਮਾਮਲਾ ਬਹੁਤ ਵਿਗੜ ਗਿਆ ਏ।
ਕਾਤਲ ਜ਼ਰੂਰ ਇਸ ਪਿੰਡ ਦਾ ਬੰਦਾ ਏ।’

ਇਕ ਥਾਣੇਦਾਰ ਨੇ ਕਪਤਾਨ ਨੂੰ ਸਲਾਹ ਦਿਤੀ।

ਕਪਤਾਨ ਸੋਚਾਂ ਵਿਚ ਡੁਬ ਗਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਡੂੰਘੀ ਸੋਚ ਡੁਬੀ
ਮਾਰ ਕੇ ਕਿਹਾ, ‘ਇਉਂ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਏ ਕਿ ਮੰਗਲ ਸ਼ਹਾਏ ਦੇ ਕਤਲ
ਤੇ ਪਹਿਲਾਂ ਇਹ ਸਿਪਾਹੀ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਕਾਤਲ ਨੇ ਇਸ ਦੀ
ਵਰਦੀ ਪਾ ਕੇ, ਬੰਦੂਕ ਲੈ ਕੇ ਪੁਲਸ ਨੂੰ ਧੋਖਾ ਦਿਤਾ ਹੈ। ਉਹ ਲਾਰੀ
ਦੇ ਕੋਲ ਹੋਏਗਾ। ਗੋਲੀ ਮਾਰ ਕੇ ਫਿਰ ਛਾਈਂ ਮਾਈਂ ਹੋ ਗਿਆ।
ਬੱਬਰਾਂ ਦੀ ਕੋਈ ਨਾ ਕੋਈ ਨਾ ਕੋਈ ਇਸ ਪਿੰਡ ਦੇ ਚੌਗਿਰਦੇ ਜ਼ਰੂਰ ਹੈ।
ਇਸ ਪਿੰਡ ਵੀ ਠਾਹਰ ਹੋਏਗੀ।’

੪.

ਨਿਹਾਲ ਕੌਰ ਤੇ ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਦੋਵੇਂ ਭੈਣ ਭਰਾ ਸੂਰਜ
 ਭੁਬਣ ਪਿਛੋਂ ਆਦਮਪੁਰ ਪੁਜੇ। ਆਦਮਪੁਰ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਮਾਸੀ ਦਾ
 ਪਿੰਡ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਮਾਸੀ ਕਰਤਾਰ ਕੌਰ ਨੇ ਜਦੋਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਆਉਣ
 ਦਾ ਕਾਰਨ ਜਾਣਿਆਂ ਤਾਂ ਕੁਝ ਭੈ ਭੀਤ ਹੋ ਕੇ ਬੋਲੀ—‘ਭੈਣ ਨੂੰ ਵੀ
 ਨਾਲ ਲਈ ਆਉਣਾ ਸੀ। ਸਮੇਂ ਬੜੇ ਬੁਰੇ ਆਏ ਹਨ। ਪੁਲਸ ਤਾਂ
 ਹਲਕਾਏ ਕੁਤਿਆਂ ਵਾਂਗ ਹਰਲ ਹਰਲ ਕਰਦੀ ਭੱਜੀ ਫਿਰਦੀ ਆ।
 ਪਰਸੋਂ ਏਥੇ ਵੀ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਦੀ ਧਾੜ ਆਈ ਸੀ। ਏਥੇ ਮੰਗੋ ਮਹਿਰੀ
 ਆ। ਉਸ ਦਾ ਆਦਮੀ ਤਾਂ ਦਸ ਕੁ ਸਾਲ ਹੋਏ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ ਸੀ—
 ਕਲਕਤੇ—ਆਖਦੇ ਨੇ ਮਿਰਕਣ ਅਮਰੀਕਾ, ਤੋਂ ਆਇਆ ਸੀ। ਗੋਲੀ
 ਚਲਾਕੇ ਗੋਂ ਆਂ ਨੇ ਬੜੇ ਲੋਕ ਮਾਰੇ ਸਨ, ਉਹਨਾਂ ਵਿਚ ਉਹ ਵੀ ਮਾਰਿਆ
 ਗਿਆ। ਉਸ ਦਾ ਇਕੋ ਇਕ ਪੁੱਤਰ ਆ ਧਰਮੂ—ਉਹ ਸਾਧ ਹੋਇਆ
 ਫਿਰਦਾ ਆ ਪੈਲੀ ਬੰਨਾ ਵਿਚਾਰਿਆਂ ਦਾ ਕੋਈ ਨਹੀਂ। ਲੋਕਾਂ ਦੇ
 ਘਰਾਂ ਦਾ ਪਾਣੀ ਭਰ ਕੇ ਝੱਟ ਲੰਘਾਉਂਦੀ ਆ। ਗਰੀਬਣੀ ਵਿਧਵਾ।
 ਕਿਸੇ ਨਖੱਤੇ ਨੇ ਮੂੰਹ ਮਾਰ ਦਿਤਾ ਈ ਪੁਲਸ ਕੋਲ, ਕਿ ਧਰਮੂ ਵੀ
 ਉਸ ਢਾਣੀ ਨਾਲ ਜਾ ਰਲਿਆ ਫਿਰਦਾ ਏ, ਜਿਹੜੀ ਝੋਲੀ ਚੁਕਾਂ
 ਨੂੰ ਮਾਰਦੀ ਫਿਰਦੀ ਐ।’

‘ਮਾਸੀ ਇਹ ਝੋਲੀ ਚੁਕ ਕੌਣ ਨੇ ?’ ਨਿਹਾਲੋ ਨੇ ਪੁਛਿਆ।

‘ਤੈਨੂੰ ਦਸਿਆਂ ਤਾਂ ਐ ਕਿ ਜ਼ੈਲਦਾਰ ਬਿਸ਼ਨੇ ਵਰਗੇ, ਜਿਹੜੇ
 ਸਰਕਾਰ ਕੋਲ ਚੁਕਲੀਆਂ ਕਰਦੇ ਨੇ—ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ।’

ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਕੁਝ ਖਿੜ ਕੇ ਬੋਲਿਆ।

‘ਫਿਰ ਕੀ ਹੋਇਆ ਮਾਸੀ, ਤੂੰ ਗਲ ਦਸ ਮੰਗੋ ਦੀ।’

‘ਮੰਗੋ ਦੀ ਗੱਲ ਕੀ ਦੱਸਾਂ—ਇਕ ਥਾਣੇਦਾਰ ਕਿੰਨੇ ਸਾਰੇ ਸਿਪਾਹੀ ਲੈ ਕੇ ਤੜਕੇ ਹੀ ਪਿੰਡ ਆ ਗਿਆ। ਮੰਗੋ ਦਾ ਘਰ ਘੱਰ ਲਿਆ। ਉਹ ਵਿਚਾਰੀ ਸੁਤੀ ਪਈ ਸੀ। ਡਰ ਗਈ। ਉਸ ਨੂੰ ਪੁਛਣ ਲਗੇ, ‘ਤੇਰਾ ਪੁਤਰ ਕਿਥੇ ਆ?’ ਉਹ ਵਿਚਾਰੀ ਘਾਬਰ ਗਈ ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਆਖਿਆ, ‘ਮੈਨੂੰ ਕੀ ਪਤੈ? ਉਹ ਤਾਂ ਚਾਰ ਸਾਲ ਹੋਏ ਫਿਰਦਾ ਐ। ਘਰ ਬੜਦਾ ਨਹੀਂ। ਜੜੋਂ ਦਾ ਉਹਦਾ ਪਿਉ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ ਐ, ਉਹ ਤਾਂ ਬੌਂਦਲਿਆ ਈ ਫਿਰਦਾ ਐ। ਪੁਛ ਲੋ ਸਾਰੇ ਪਿੰਡ ਨੂੰ। ਮੈਂ ਤਾਂ ਮਿਹਨਤ ਮਜ਼ੂਰੀ ਕਰਕੇ ਝੱਟ ਟਪਾਉਂਦੀ ਆਂ।’

ਚੰਦਨੇ ਥਾਣੇਦਾਰ ਨੇ ਇਕ ਨਾ ਸੁਣੀ। ਖਬਰੇ ਕਿਹੜੀ ਮਿੱਟੀ ਦਾ ਘੜਿਆ ਸੀ। ਲੈਂਦੇ ਦੇਂਦੇ ਨੇ ਮੰਗਲਾਂ ਨੂੰ ਤਿੰਨ ਚਾਰ ਧੌਲਾਂ ਮਾਰ ਦਿੱਤੀਆਂ—ਗੱਦਾਂ ਚੋਤੇ ਦਿਤੇ। ਉਹ ਪੱਥਰ ਤੋਲੇ ਸਨ ਜਿਹੜੇ ਸੁਣੇ ਨਹੀਂ ਸਨ ਜਾਂਦੇ। ਆਖਰ ਭਲਾ ਹੋਵੇ ਲੰਬਰਦਾਰ ਤਾਰਾ ਸਿਹੋਂ ਦਾ, ਉਹਨੇ ਜਾ ਕੇ ਵਿਚਾਰੀ ਨੂੰ ਛੁਡਾਇਆ ਤੇ ਆਪ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਚੱਕੀ ਕਿ ਉਹਦਾ ਪੁਤਰ ਧਰਮੂ ਤਾਂ ਕਦੀ ਘਰ ਨਹੀਂ ਬੜਿਆ।... ਮੰਗਲਾਂ ਬਿਚਾਰੀ ਅਜੇ ਤਕ ਅੰਦਰ ਪਈ ਐ, ਨਾ ਖਾਂਦੀ ਏ ਨਾ ਪੀਂਦੀ। ਬੱਚੀ ਜੇ ਤੁਸੀਂ ਭੈਣ ਨੂੰ ਵੀ ਲੈ ਆਉਂਦੇ ਤਾਂ ਚੰਗਾ ਸੀ ਸਬਰੇ ਹੁਣ ਜ਼ਰੂਰ ਜਾਇਓ! ਨਹੀਂ ਤੇ ਤੇਰੇ ਮਾਸੜ ਨੂੰ ਭੇਜਾਂਗੀ।’

ਰਾਤ ਗਲਾਂ ਕਰਦਿਆਂ ਬੀਤ ਗਈ। ਤੜਕੇ ਹੀ ਨਿਹਾਲੋ ਦੇ ਮਾਸੜ ਸੁਰਾਬਿਣ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਗਾਣੀ ਪੁਰ ਤੋਰ ਦਿਤਾ, ਤਾਂ ਕਿ ਉਹ ਇਕ ਤਾਂ ਰਾਮ ਕੌਰ ਨੂੰ ਲੈ ਆਏ ਦੂਸਰਾ ਪਤਾ ਲੈਣ ਗਿਆ ਕਿ ਪਿੰਡ ਵਾਲਿਆਂ ਨਾਲ ਕੀ ਵਾਪਰੀ ਸੀ।

ਵਾਹਵਾ ਦਿਨ ਚੜ੍ਹੇ, ਮੰਗੋ ਪਾਣੀ ਦਾ ਘੜਾ ਲੈ ਕੇ ਆ ਗਈ। ਉਹ ਚਾਲੀ ਕੁ ਸਾਲਾਂ ਦੀ ਉਮਰ ਵਾਲੀ ਤੀਵੀਂ ਸੀ। ਰੰਗ ਪੱਕਾ, ਕੱਦ

ਲੰਮਾ ਤੇ ਨਕਬ ਤਿੱਬੇ ਸਨ । ਉਹ ਆਪਣੀ ਉਮਰ ਤੋਂ ਛੋਟੀ ਲਗਦੀ ਸੀ । ਟਾਕੀਆਂ ਲੱਗੀਆਂ ਵਾਲੀ ਤੋੜ ਸਲਵਾਰ, ਗਲ ਬੱਗਾ, ਜਿਸ ਦੇ ਬੰਨੇ ਵੀ ਟੁੱਟੇ ਹੋਏ ਸਨ ਤੇ ਹਿੱਕ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀ ਸੀ । ਬਗੇ ਨੂੰ ਵੀ ਮੋਰਾਂ ਉਤੇ ਟਾਕੀ ਲੱਗੀ ਹੋਈ ਸੀ । ਸਿਰ ਉਤੇ ਕਾਲੀ ਖੱਦਰ ਦੀ ਫੁਲਕਾਰੀ ਸੀ, ਜਿਸ ਉਤੇ ਲਾਲ ਤੇ ਪੀਲੇ ਪੱਟ ਦੀਆਂ ਨਿੱਕੀਆਂ ਨਿੱਕੀਆਂ ਬੂਟੀਆਂ ਪਈਆਂ ਹੋਈਆਂ, ਸਿਰ ਦੇ ਵਾਲ ਅਨਵਾਹੇ ਤੇ ਖੁਸ਼ਕ ਸਨ । ਕਈ ਲਿਟਾਂ ਲਮਕਦੀਆਂ ਸਨ, ਟਾਕੀ ਦੀ ਪਰਾਂਦੀ ਪਾ ਕੇ ਗੁਤ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਸੀ ।

ਪਾਣੀ ਦਾ ਵੱਡਾ ਘੜਾ ਉਸ ਨੇ ਨਿਹਾਲੇ ਦੀ ਮਾਸੀ ਦੇ ਘੜਿਆਂ ਵਿਚ ਪਲਟਿਆ । ਜਦੋਂ ਉਹ ਘੜਾ ਢਾਕੇ ਲਾ ਕੇ ਜਾਣ ਲੱਗੀ, ਤਾਂ ਨਿਹਾਲੇ ਦੀ ਮਾਸੀ ਕਰਤਾਰ ਕੌਰ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਅਵਾਜ਼ ਮਾਰ ਲਈ, 'ਮੰਗੋ ! ਬਹਿ ਜਾ, ਸਣਾ ਫਿਰ ਤਾਂ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਆਇਆ ।'

'ਨਹੀਂ ਕਰਤਾਰ ਕੌਰ ! ਅੱਛਾ ਉਸ ਨੇ ਵੀ ਤਾਂ ਔਤਰ ਹੀ ਜਾਣਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੇ ਮੂੰਹ ਮਾਰ ਕੇ ਮੇਰੀ ਪਾਣ ਪਤ ਲੁਹਾਈ ਆ ।'

ਮੰਗੋ ਨੇ ਇਕ ਟੰਢਾ ਸਾਹ ਲੈ ਕੇ ਆਖਿਆ ਤੇ ਮੰਜੀ ਉਤੇ ਬੈਠ ਗਈ । ਕਰਤਾਰ ਕੌਰ ਚੌਂਤਰੇ ਵਿਚ ਬੈਠੀ ਹੋਈ ਰੋਟੀਆਂ ਪਕਾ ਰਹੀ ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਲਾਗੇ ਹੀ ਨਿਹਾਲੇ ਪੀਹੜੀ ਤੇ ਬੈਠੀ ਸੀ । ਚੌਂਤਰੇ ਵਿਚ ਕਾਫੀ ਭਾਂਡੇ ਖਿਲਰੇ ਹੋਏ ਸਨ ।

ਕਰਤਾਰ ਕੌਰ ਨੇ ਫਿਰ ਪੁਛਿਆ, 'ਨੀ ਕੁਝ ਤੈਨੂੰ ਵੀ ਸੂਹ ਲੱਗੀ ਕਿਸ ਨੇ ਮੂੰਹ ਮਾਰਿਆ ?'

'ਭਲਾ ਭੈਣ ! ਇਹ ਗੱਲਾਂ ਕੀ ਗੁੜੀਆਂ ਛਿਪੀਆਂ ਰਹਿ ਸਕਦੀਆਂ ਨੇ । ਮੂੰਹ ਮਾਰਿਆ ਈ ਔਂਤਰੇ ਨਖੌਂਤਰੇ ਅਮਲੀ ਸ਼ਾਮ ਨੇ ।'

'ਉਸ ਰੁੜ ਪੁੜ ਜਾਣੇ ਨੂੰ ਢਿੱਡ ਪੀੜ ਹੋਈ ਸੀ ?'

‘ਕੀ ਦੱਸਾਂ ! ਗੱਲਾਂ ਕਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਨਹੀਂ । ਰੱਬ ਜਦੋਂ ਬੰਦੇ ਪਾਉਂਦਾ ਏ ਉਦੋਂ ਇਉਂ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਐ । ਗਰੀਬ ਦੀ ਬਹੁ ਹਰ ਇਕ ਦੀ ਭਰਜਾਈ ਵਾਲੀ ਗਲ ਐ । ਤੂੰ ਭੈਣ ਏ ਤੇਰੇ ਕੋਲੋਂ ਕੀ ਲੁਕਾ, ਇਹ ਔਂਤਰਾ ਦੋ ਸਾਲ ਤੋਂ ਪਿਛੇ ਲਗਾ ਫਿਰਦਾ ਈ ।’

‘ਕਿਉਂ ?’

‘ਆਂਹਦਾ ਈ ਚਾਦਰ ਪਾਉਣ ਨੂੰ !’

‘ਹੈ ਫਟਕੀ ਪਵੇ ਸੂ ।’

ਕਰਤਾਰ ਕੌਰ ਨੇ ਹੱਥਲਾ ਕੰਮ ਛੱਡ ਕੇ ਹੈਰਾਨੀ ਜਹੀ ਦੇ ਲਹਿਜੇ ਵਿਚ ਮੰਗੋ ਵਲ ਵੇਖਦਿਆਂ ਆਖਿਆ । ਨਿਹਾਲੇ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵੀ ਆਪ ਮੁਹਾਰੇ ਮੰਗੋ ਵਲ ਹੋ ਗਈਆਂ ।

‘ਦੋ ਕੁ ਮਹੀਨੇ ਹੋਏ ਨੇ, ਮੀਂਹ ਬਰਦੇ ਵਿਚ ਤਰਕਾਲਾਂ ਨੂੰ ਘਰ ਆ ਗਿਆ । ਸ਼ਰਾਬੀ ਸੀ, ਬੋਤਲ ਹਥ ਵਿਚ ਫੜੀ ਸੀ ਸੂ । ਨਸ਼ੇ ਦੇ ਲੋਨ ਵਿਚ ਮਾਰਨ ਲੱਗ ਪਿਆ ਏਧਰ ਓਧਰ ਦੀਆਂ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਆਖੇ ਸ਼ਰਾਬ ਪੀ ਕੇ । ਮੈਂ ਧਕੇ ਮਾਰ ਕੇ ਬਾਹਰ ਕੱਢ ਦਿੱਤਾ । ਬਸ ਉਸ ਦਿਹਾੜੇ ਦਾ ਵੈਰ ਪੈ ਗਿਆ । ਫਿਰ ਮਿਲਿਆ ਬਾਹਰ ਛੱਪੜ ਉਤੇ, ਆਖਣ ਲੱਗਾ, ਤੇਨੂੰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਮੇਰਾ । ਜਾਂ ਮੇਰੀ ਗੱਲ ਮੰਨ ਜਾ, ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਮੈਂ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਕੋਲੋਂ ਤੇਰੇ ਚਿਤੜ ਕੁਟਾਵਾਂਗਾ । ਤੇਰਾ ਪੁਤਰ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਵਿਰੁਧ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਭੜਕਾਉਂਦਾ ਐ ਫਗਵਾੜੇ ਰਹਿੰਦਾ ਆ । ਬਸ ਭੈਣ, ਚੰਦਰੇ ਨੇ ਚੰਦਰਪੁਣਾ ਕਰ ਲਿਆ ।’

‘ਫਟਕੀ ਪਬੈ ਸੂ—ਤੈਂ ਫਿਰ ਲੰਬੜ ਨਾਲ ਨਾ ਗਲ ਕੀਤੀ ।’

‘ਲੰਬਰਦਾਰ ਤਾਰਾ ਸਿਹਾਂ ਨੂੰ ਪਤਾ ਸੀ, ਤਦੇ ਤਾਂ ਖਲਾਸੀ ਹੋਈ ।’

‘ਨੀ ਧਰਮੁ ਕਿਥੇ ਆ ?’

‘ਉਹ ਫਗਵਾੜੇ ਰਹਿੰਦਾ ਆ ਸੰਤਾਂ ਦੇ ਡੇਰੇ-ਵਿਸਾਖੀ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ ਸੀ ।’

‘ਘਰ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ ?’

‘ਨਹੀਂ ਆਖਦਾ ਆ ਸੇਵਾ ਕਰਨੀ ਨਾਮ ਜਪਣਾ ਐ। ਉਹ ਵੀ ਮੂੰਹ-ਫੱਟ ਐ, ਆਖਦਾ ਸੀ, ਪਿਉ ਦਾ ਬਦਲਾ ਲੈਣਾ ਐ, ਗੋਰੇ ਮਾਰ ਕੇ, ਕੀ ਪਤਾ ਕਿਤੇ ਚੰਦਰੇ ਸ਼ਾਮੇ ਨਾਲ ਇਹੋ ਗੱਲ ਕਰ ਬੈਠਾ ਹੋਏ। ਇਹ ਮੀਸਣਾ ਗੱਲਾਂ ਤਾਂ ਹਰ ਇਕ ਕੋਲੋਂ ਪੁੱਛ ਲੈਂਦਾ ਆ ਨਾ।’

‘ਇਹ ਤਾਂ ਪੂਰਾ ਝੋਲੀ ਚੁਕ ਐ ਪੁਲਸ ਦਾ। ਹਰਾਮੀ-ਮੁਤਨੀ ਥਾਣੇ ਨੂੰ ਭੱਜ ਜਾਂਦਾ ਆ।’

ਰਹਿੰਦਾ ਈ ਠਾਣੇਦਾਰਾਂ ਨਾਲ ਆ। ਦਾਰੂ, ਡੋਡੇ ਤੇ ਸੜ ਗਈ ਫੀਮ ਖਾਂਦਾ-ਡਫਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਐ। ਪੂਰਾ ਬੋਲੀ ਆਂ। ਹੁਣ ਤਾਂ ਕਿਤੇ ਮੇਰੇ ਘਰ ਬੜਿਆ ਤਾ ਮੈਂ ਮਾਰ ਹੀ ਵੇਣਾ ਆ। ਬੰਬੀ ਜਾਉ ਜੋ ਹੋਉ। ਬੜੀਆਂ ਬੇੜਕੀਆਂ ਰੱਲਾਂ ਕਰਦਾ ਆ। ਹੁਣ ਤੂੰ ਹੀ ਸੋਚ ਮੈਂ ਇਸ ਉ ਬਰੇ ਉਹਦੇ ਘਰ ਬਹਿ ਜਾਂ ਤਾਂ ਜਹਾਨ ਕੀ ਆਖੂ। ਨਾਲੇ ਉਹ ਸੈਣੀ ਅਸੀਂ ਮਹਿਰੇ। ਨਾ ਦਿਓਰ ਨਾ ਜੇਠ ਐਵੇਂ ਖਾਹ-ਮੁਖਾਹ। ਗਰੀਬ ਦੀ ਬੀ ਕੋਈ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਆ। ਪਰ ਭੈਣ ! ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਕੀ ਆਖਣਾ ਬਹਿਦੇ ਤਾਂ ਪਾ ਗਿਆ ਧਰਮ ਦਾ ਪਿਉ। ਜਿਹੜਾ ਬਹੁਤਾ ਕਮਾਉਣ ਲਈ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਆਖੇ ਲਗ ਕੇ ਤੁਰ ਗਿਆ ਮਿਰਕਣ ਨੂੰ, ਕਈ ਸਾਲ ਖੱਸਲ ਖੁਆਰ ਹੋਇਆ, ਜਹਾਜ ਵਿਚ ਰੁਲਿਆ ਤੇ ਕਲਕਤੇ ਆ ਕੇ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ।’

ਮੰਗੋ ਦਾ ਮਨ ਭਰ ਆਇਆ। ਉਹ ਉਠ ਕੇ ਤੁਰਨ ਲੱਗੀ ਤਾਂ ਕਰਤਾਰ ਕੌਰ ਨੇ ਉਸ ਦੀ ਝੋਲੀ ਵਿਚ ਦੋ ਵੱਟੀਆਂ ਰੱਖ ਦਿਤੀਆਂ ਤੇ ਉਹ ਘੜਾ ਚੁਕ ਕੇ ਤੁਰ ਗਈ।

ਪ.

ਬਿਆਸਾ ਤੇ ਸਤਿਲੁਜ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰਲੇ ਇਲਾਕੇ ਨੂੰ ਦੁਆਬਾ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਇਸ ਦੀ ਲੰਮਾਈ ਸਤਲੁਜ-ਪਿਆਸ ਸੰਗਮ ਤੋਂ ਸ਼ਿਵਾਲਕ ਦੀਆਂ ਪਹਾੜੀਆਂ ਤਕ ਹੈ । ਕਪੂਰਥਲਾ, ਜਲੰਧਰ ਤੇ ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ ਤਿੰਨ ਮਸ਼ਹੂਰ ਜ਼ਿਲੇ ਤੇ ਸ਼ਹਿਰ ਹਨ ।

ਸਤਿਗੁਰ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਸੁਲਤਾਨ ਪੁਰ ਲੋਧੀ ਨੂੰ ਭਾਗ ਲਾਏ ਸਨ । ਸਤਿਗੁਰ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਮਹਾਰਾਜ ਨੇ ਕਰਤਾਰ ਪੁਰ ਦੀ ਨੀਂਹ ਰੱਖ ਕੇ ਸਿਖੀ ਦਾ ਬੀਜ ਬੀਜਿਆ, ਸਤਿਗੁਰੁ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਸਿਖੀ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੀਤਾ ਤੇ ਕੀਰਤਪੁਰ ਸ਼ਹਿਰ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਲਿਆਂਦਾ । ਸਤਵੀਂ ਤੇ ਅਠਵੀਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ ਕੀਰਤ ਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਰਹੇ ਤ ਦੁਆਬੇ ਦੇ ਸੰਸਾਰ ਪ੍ਰਸਿਧ ਧਾਰਮਿਕ ਤੀਰਥ ਸ੍ਰੀ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਰਚਨਾ ਸ਼ਰੋਮਣੀ ਸ਼ਹੀਦ ਸਤਿਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਮਹਾਰਾਜ ਨੇ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਸਿਖੀ ਸ਼ਾਨ ਨੂੰ ਉਚਿਆਂ ਕਰਨ ਹਿਤ ਤੇ ਹਿੰਦ ਦੀ ਮੁਰਦਾ ਹੋਈ ਕੌਮੀ ਰੂਹ ਨੂੰ ਸੁਰਜੀਤ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਾਂ ਬਲੀਦਾਨ ਦਿੱਤਾ । ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸਪੁਤਰ, ਸਤਿਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਮਹਾਰਾਜ ਦੁਸ਼ਟ ਦਮਨ ਤੇ ਕਲਗਧਰ ਪਿਤਾ ਨ ਸ੍ਰੀ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਕਿਲੇ ਤਿਆਰ ਕੀਤੇ, ਦਰਬਾਰ ਲਾਇਆ, ਪਰ ਕਵੀ ਰਖ ਕੇ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਮਹਾਨ ਸੇਵਾ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦੀ ਆਗਿਆ ਨਾਲ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਦਾ ਬਾਟਾ ਤਿਆਰ ਕਰਕੇ ਨਿਆਰੇ ਖਾਲਸਾ ਦਲ ਦੀ ਸਾਜਨਾ ਕੀਤੀ । ਖਾਲਸਾ ਦਲ ਦੀ ਸਾਜਨਾ ਹੀ ਨਿਰੀ ਨਾ ਕੀਤੀ, ਸਗੋਂ ਭਾਰਤ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੀ ਲੜਾਈ ਦਾ

ਪ੍ਰਾਰੰਭ ਵੀ ਸ੍ਰੀ ਅਨੰਦ ਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਕੀਤਾ । ਇਹ ਦੁਆਬੇ ਦੀ ਪਵਿੱਤਰ ਭੂਮੀ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਇਤਿਹਾਸ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੀ ਰੂਹ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਹੋਇਆ । ਵਤਨ, ਧਰਮ, ਅਣਖ ਤੇ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਬਦਲੇ ਲੜ ਮਰਨ ਦੀ ਲਗਨ ਲੱਗੀ । ਦੁਆਬੇ ਦੀ ਧਰਤੀ ਸਿਖ ਬਹੀਦਾਂ, ਧਰਮੀਆਂ ਤੇ ਸੁਝ ਬੁਝ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਧਰਤੀ ਬਣੀ

ਉਨੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਲਹਿਰ, ਕਾਂਗਰਸ ਲਹਿਰ ਅਤੇ ਅਮਰੀਕਾ ਦੀ ਗਦਰ ਪਾਰਟੀ ਲਹਿਰ ਚਲੀ ਤਾਂ ਦੁਆਬੇ ਦੀ ਪਵਿੱਤਰ ਧਰਤੀ ਨੇ ਬਹੁਤ ਹਿਸਾ ਪਾਇਆ । ਸ. ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੁਆਬੇ ਦਾ ਹੀ ਜੰਮਪਲ ਸੀ, ਜਿਹੜਾ ਆਪਣੇ ਵੀਰਾਂ ਸਮੇਤ ੧੯੦੭ ਵਿਚ ਜਲਾਵਤਨ ਹੋਇਆ । ਜਿਸ ਨੇ 'ਪਗੜੀ ਸੰਭਾਲ ਜੱਟਾਂ' ਦਾ ਨਾਹਰਾ ਲਾ ਕੇ, ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਾਮਰਾਜ ਦੇ ਜਹਾਜ਼ ਨੂੰ ਇਕ ਮਾਮੂਲੀ ਜਿਹਾ, ਪਰ ਨਾ ਮਿਲਣ ਵਾਲਾ ਛੇਕ ਕੀਤਾ ।

੧੯੧੪-੧੫ ਦੇ ਜੰਗ ਸਮੇਂ, ਮਾਲਵੇ ਦੁਆਬੇ ਤੇ ਮਾਝੇ, ਸਾਰੇ ਪੰਜਾਬ ਵਾਸੀਆਂ ਨੇ ਜਿਹੜੀ ਅਮਰੀਕਾ ਵਿਚ ਗਦਰ ਪਾਰਟੀ ਬਣਾਈ ਤੇ ਪਰਦੇਸਾਂ ਤੋਂ ਵਾਪਸ ਆ ਕੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਾਮਰਾਜ ਦਾ ਤਖ਼ਤ ਉਲਟਣ ਲਈ ਜਿਹੜਾ ਸੰਗਰਾਮ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ, ਉਸ ਵਿਚ ਵੀ ਦੁਆਬੇ ਦੇ ਰਹਿਣ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਕਮਾਲ ਤੇ ਅਨੋਖੀਆਂ ਕੁਰਬਾਨੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ । ਕਾਮਾਗਾਟਾ ਮਾਰੂ ਜਹਾਜ਼ ਦੇ ਮੁਸਾਫਰਾਂ ਉਤੇ ਜਦੋਂ ਬਜ ਬਜ ਘਾਟ (ਕਲਕਤੇ) ਵਿਚ ਗੋਲੀ ਚਲੀ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਸਿੰਘ ਦੁਆਬੇ ਦੇ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋਏ ।

੧੯੨੧ ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਕਾਂਗਰਸ ਨੇ ਨਾ-ਮਿਲਵਰਤਣ ਲਹਿਰ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਦੁਆਬਾ ਪਿਛੇ ਨਾ ਰਿਹਾ । ਇਸ ਦੇ ਵੀ ਪਿੰਡ ਪਿੰਡ ਅਗਾਏ ਦੇ ਘੋਲ ਵਾ ਬਿਗਲ ਵਜਿਆ । ਜਿਵੇਂ ਕਾਂਗਰਸ ਦਾ ਹੁਕਮ ਸੀ ਤਿਵੇਂ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਮਾਲ ਅਤੇ ਸ਼ਰਾਬ ਦੇ ਠੇਕਿਆਂ ਅਤੇ ਪਿੰਕਟਿੰਗਾਂ

ਹੋਣ ਲੱਗੀਆਂ । ਬਰਤਾਨਵੀ ਸਾਮਰਾਜ ਦੀ ਨੌਕਰਸ਼ਾਹੀ ਦੇ ਚੱਟੇ-ਵੱਟੇ ਹਨਕਤ ਵਿਚ ਆਏ । ਪੁਲਸ ਨੂੰ ਖੁਲ੍ਹੇ ਅਧਿਕਾਰ ਦਿਤੇ ਗਏ ਸਨ । ਉਸ ਵੇਲੇ ਗੁਰਦਵਾਰਾ ਸੁਧਾਰ ਲਹਿਰ ਵੀ ਸ਼ੁਰੂ ਸੀ । ਸ਼ਰੋਮਣੀ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆ ਚੁਕਿਆ ਸੀ ।

ਨਾ-ਮਿਲਵਰਤਣ ਲਹਿਰ ਸਮੇਂ ਦੁਆਬੇ ਤੇ ਰਿਆਸਤ ਕਪੂਰਥਲ ਵਿਚ ਪੁਲਸ ਨੇ ਠੋਕਾਂ ਉਤੇ ਬਹੁਤ ਸਖਤੀ ਕੀਤੀ, ਉਸ ਸਖਤੀ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਅਣਖੋਲੇ ਜਵਾਨ ਭਤਕ ਉਠੇ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜਵਾਨ ਲਹੂ ਵਿਚ ਇਕ ਭਿਆਨਕ ਉਬਾਲਾ ਜਿਹਾ ਆ ਗਿਆ ।

ਜਲੰਧਰ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਸ਼ਰਾਬ ਦੇ ਠੇਕੇ ਨੀਲਾਮ ਕੀਤੇ ਗਏ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਠੇਕਿਆਂ ਨੂੰ ਠੋਕਣ ਵਾਸਤੇ ਰਾਇਜ਼ਾਦਾ ਹੰਸ ਰਾਜ ਅਤੇ ਸ. ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਜਲੰਧਰੀ ਨੇ ਕੁਝ ਦੇਸ਼ ਸੇਵਕਾਂ ਨਾਲ ਪਿੰਕਟਿੰਗ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ । ਬੰਦੇ ਮਾਤਰਮ ਦੇ ਨਾਹਰਿਆਂ ਨਾਲ ਜਲੰਧਰ ਦੀਆਂ ਕੰਧਾਂ ਗੁੰਜਾ ਦਿਤੀਆਂ । ਲਾਗੇ ਕਢਹਿਰੀ ਸੀ ਲੋਕ ਇਕੱਠੇ ਹੋ ਰਏ । ਪੁਲਸ ਆਈ । ਰਾਇਜ਼ਾਦਾ ਹੰਸ ਰਾਜ ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਕੀਤਾ । ਉਸ ਦੇ ਸਾਥੀ ਭੀ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਕਰ ਲਏ ਗਏ ਤੇ ਫਿਰ ਸ. ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਵਲ ਪੁਲਸ ਹੋਈ । ਗੋਰਾ ਸਾਰਜੰਟ ਨਾਲ ਸੀ । ਗੋਰੇ ਦੇ ਹੁੰਦਿਆਂ ਤਾਂ ਪੁਲਸ ਦੇ ਸਿਪਾਹੀ ਮਾਰਸ਼ਲ ਲਾਅ ਦੇ ਫੌਜੀ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਸਨ । ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਦੇਸ਼, ਆਪਣੇ ਬੰਦੇ ਆਪਣਾ ਧਰਮ ਭੁਲ ਜਾਂਦਾ ਸੀ । ਉਹ ਤਾਂ ਬਸ ਗੋਰੇ ਨਾਲ ਕੀਤੇ ਵਫਾ ਦੇ ਕੋਲ ਪਾਲਦੇ ਸਨ ।

ਸ. ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸਾਥੀਆਂ ਨੂੰ ਸ਼ਾਂਤ ਰਹਿਣ ਦਾ ਹੁਕਮ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਵੇਲੇ ਕਾਂਗਰਸ ਦੀ ਵਾਗ ਡੋਰ ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਹੱਥ ਸੀ । ਮਹਾਤਮਾ ਦੀ ਲੜਾਈ ਅਹਿੰਸਾ (ਸ਼ਾਂਤਮਈ) ਦੇ ਅਸੂਲਾਂ ਆਸਰੇ ਚਲ ਰਹੀ ਸੀ । ਹੋਈ ਸੇਵਕ ਅਗੋਂ ਹਥ ਨਹੀਂ ਸੀ ਚੁਕਦਾ, ਇਸ ਕਰਕੇ ਵੀ ਪੁਲਸ ਵਾਲੇ ਭੁਤਰ ਜਾਂਦੇ ਸਨ । ਸ. ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਧੌਲਾਂ ਮਾਰ ਕੇ ਉਸ ਦੀ ਦਸਤਾਰ ਲਾ

ਸੁਟੀ। ਫਿਰ ਨਿਰਾਦਰੀ ਕਰਨ ਹਿਤ, ਕੇਸਾਂ ਤੋਂ ਫੜ ਕੇ ਧਰਤੀ ਉਤੇ ਸੁਟ ਲਿਆ। ਪਹਿਲਾਂ ਸੜਕ ਉਤੇ ਘਸੀਟਿਆ, ਫਿਰ ਵੀ ਜਵਾਨ ਨੇ ਸਤਿਆਗ੍ਰਹਿ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਨਾ ਛਡਿਆ, ਤਾਂ ਗੰਦੀ ਨਾਲੀ ਵਿਚ ਘਸੀਟਿਆ ਤੇ ਗੋਤੇ ਦਿਤੇ।

ਸ. ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਵਰਗੇ ਹਰਮਨ ਪਿਆਰੇ ਬੰਦੇ ਦਾ ਇਹ ਨਿਰਾਦਰ ਹੁੰਦਾ ਵੇਖ ਕੇ ਦੁਆਬੇ ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਕੁਝ ਲੋਕ ਗਰਮ ਹੋ ਗਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਪੁਲਸ ਕੋਲੋਂ ਸ. ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਫੁਡਾਉਣਾ ਵੀ ਚਾਹਿਆ, ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕੋਈ ਪੇਸ਼ ਨਾ ਗਈ, ਪੁਲਸ ਦੀ ਧੜ ਚੋਖੀ ਸੀ। ਹਾਂ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਕ੍ਰੋਧ ਜ਼ਰੂਰ ਆ ਗਿਆ ਕਿ ਐਸੇ ਜ਼ਾਲਮ ਬਦੇਸ਼ੀ-ਰਾਜ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਚੱਟੇ ਵਾਟਿਆਂ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਾਂਤਮਈ ਨਾਲ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਸਿਆਣਿਆਂ ਦਾ ਕੌਲ ਹੈ, ਲੱਤਾਂ ਦੇ ਭਤ ਬਾਤਾਂ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦੇ। ਹਥਿਆਰ ਫੜਨਾ ਪਵੇਗਾ।

ਉਹ ਮਰਨੋਂ ਮੂਲ ਨਾ ਡਰਦੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਨਿਹੁੰ ਲਗਾ ਲਏ ਨੇ।
 'ਲੱਕ ਈਨੂੰ ਪੱਤਣਾਂ ਤੇ ਖੜੀਆਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਚਾ ਮਿੱਤਰਾਂ ਦੈ।'

ਇਹ ਟੱਕੇ ਗਾ ਕੇ ਸ. ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਵਿਣਿਗ ਤੇ ਬਾਬੂ ਸੰਤਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਉਹ ਨੌਜਵਾਨ ਲਭਣੇ ਸੁਰੂ ਕੀਤੇ ਜਿਹੜੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਤੇ ਅਣਖ ਲਈ ਮਰ ਮਿਟਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੋਣ ਤੇ ਸਿਰ ਤੇ ਖੱਫਣ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਘਰੋਂ ਨਿਕਲਣ। ਵੇਹਾਂ ਸੂਰਮਿਆਂ ਨੇ ੧੯੨੦ ਵਿਚ ਨਵਾਂ ਜਥਬੰਦੀ ਕਾਇਮ ਕਰ ਲਈ। ਉਸ ਦਾ ਨਾਂ ਰਖਿਆ— 'ਬੱਬਰ ਅਕਾਲੀ' ਕਿਉਂਕਿ ਅਕਾਲੀ ਤਾਂ ਸ਼ਰੋਮਣੀ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਵਾਲੇ ਸਨ। ਉਹ ਕਾਂਗਰਸ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ ਚਲਦੇ ਤੇ ਉਸ ਵੇਲੇ ਸ਼ਾਂਤਮਈ ਸਤਿਆਗ੍ਰਹਿ ਦੇ ਹਾਮੀ ਸਨ। ਇਸ ਲਈ ਇਹ 'ਬੱਬਰ ਅਕਾਲੀ' ਲੜ ਮਰਨ ਵਾਲੇ ਬੱਬਰ ਸ਼ੇਰ ਇਕੱਠ ਹੋ ਗਏ।

ਉਸ ਵੇਲੇ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਲਹਿਰ ਵੀ ਜ਼ੋਰ ਫੜ ਗਈ। ਸ੍ਰੀ ਨਨਕਾਣਾ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਮਹੰਤ ਨਗਇਣੂ ਨੇ ਸ. ਲਛਮਣ ਸਿੰਘ,

ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਜਥੇ ਨੂੰ ਸਾੜ ਕੇ, ਕੱਟ ਵੱਢ ਕਰਕੇ ਨਵਾਂ
 ਖੂਨੀ ਸਾਕਾ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ । ਹਰ ਇਕ ਵਤਨ ਪ੍ਰਸਤ, ਗੁਰਸਿੱਖ ਅਤੇ
 ਸਿਆਣੇ ਪੁਰਖ ਦਾ ਲਹੂ ਉਬਲ ਆਇਆ । ਬਰਤਾਨਵੀ ਨੌਕਰਸ਼ਾਹੀ ਦੇ
 ਵਿਰੁਧ ਇਕ ਭਿਆਨਕ ਹਨੇਰੀ ਝੁਲ ਪਈ । ਥਾਂ ਥਾਂ ਲੋਕ ਦੀਵਾਨ
 ਕਰਨ ਲਗੇ, ਸਤਿਆਗ੍ਰਹਿ ਹੋਣ ਲੱਗੇ । ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਦੇ ਮਹੰਤ,
 ਰਾਜੇ ਮਹਾਰਾਜੇ, ਜਗੀਰਦਾਰ, ਸਫੈਦਪੋਸ਼, ਜ਼ੈਲਦਾਰ, ਨੰਬਰਦਾਰ ਤੇ
 ਹੋਰ ਅਨੇਕਾਂ 'ਦਾਰ' ਗੋਰਾ ਸ਼ਾਹੀ ਨੂੰ ਬਚਾਉਣ ਵਾਸਤੇ ਨੱਠ ਭੱਜ
 ਕਰਨ ਲਗੇ । ਉਹ ਝੋਲੀ ਚੁਕ ਬਣ ਗਏ । ਸਰਕਾਰ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ
 ਇਨਾਮ, ਤਗਮੇ, ਖਿਤਾਬ ਤੇ ਮੁਹੱਬੇ ਦੇਣ ਲੱਗੀ । 'ਬੱਬਰ ਅਕਾਲੀ'
 ਜਥੇਬੰਦੀ ਨੇ ਆਪਣਾ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ, ਬਦਲੇ ਲੇਣੇ ਤੇ
 ਝੋਲੀ ਚੁਕ ਮਾਰਨੇ ।

੬.

ਇਤਿਹਾਸ ਕਦੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਦੁਹਰਾਉਂਦਾ ਹੈ । ਸੰਨ ੧੭੦੮ ਤੋਂ ੧੭੬੪ ਤਕ ਪਹਿਲੇ ਸਿੰਘਾਂ ਨੇ ਮੁਗਲ ਹਕੂਮਤ ਦਾ ਤਖਤਾ ਉਲਟਾਉਣ ਵਾਸਤੇ ਜੰਗਲਾਂ, ਦਰਿਆਵਾਂ ਦੇ ਝਲਾਂ ਅਤੇ ਬੀਕਾਨੇਰ ਦੇ ਮਾਰੂਥਲਾਂ ਵਿਚ ਡੇਰੇ ਰਖੇ ਸਨ । ਉਹਨਾਂ ਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਘਰ ਤੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਸਮਝਿਆ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਐਸੀਆਂ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਹਕੂਮਤ ਦੇ ਬੰਦੇ ਪੁਜ ਨਹੀਂ ਸਕਦੇ । ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਰਤਾਨਵੀਂ ਨੌਕਰਸ਼ਾਹੀ ਤੋਂ ਬਚਣ ਲਈ ਸ. ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਗੜਗੱਜ ਅਤੇ ਬਾਬੂ ਸੰਤਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਦਰਿਆ ਸਤਿਲੁਜ ਦੇ ਖੱਬੇ ਕਿਨਾਰੇ ਨੂੰ ਪਹਿਲੇ ਇਕੱਠ ਦੀ ਥਾਂ ਚੁਣਿਆ ।

ਫਲੌਰ ਤੋਂ ਪੁਲ ਪਾਰ ਕਰਕੇ ਅਤੇ ਲੋਡੋਵ ਲ ਰੇਲਵੇ ਸਟੇਸ਼ਨ ਤੋਂ ਦਰਿਆ ਦੇ ਵਿਚਾਲਿਓਂ ਪਹਾੜ ਨੂੰ ਤੁਰਿਆਂ ਅਗੇ ਸਰਕੜੇ ਤੇ ਕਾਹੀ ਦਾ ਝਲ ਆਉਂਦਾ ਸੀ । ਉਸ ਝਲ ਵਿਚ 'ਬਬਰ ਅਕ ਲੀ ਜਥੇ' ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਮੀਟਿੰਗ ਹੋਈ । ਉਸ ਵਿਚ ਬਹੁਤੇ ਆਦਮੀ ਸ਼ਾਮਲ ਨਹੀਂ ਹੋਏ । ਸਗੋਂ ਚੋਣਵੇਂ ਕੁਰਬਾਨੀ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਥੋੜੇ ਹੀ ਬੰਦੇ ਸਨ । ਉਹ ਬਰਤਾਨਵੀਂ ਨੌਕਰਸ਼ਾਹੀ ਦੇ ਜ਼ੁਲਮਾਂ ਤੋਂ ਤੰਗ ਆ ਕੇ ਬਰਤਾਨਵੀਂ ਸਾਮਰਾਜ ਦੇ ਜ਼ੁਲੇ ਹੋਠੋਂ ਭਾਰਤ ਮਾਤਾ ਨੂੰ ਸੁਤੰਤਰ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਸਿਰ ਤਲੀ ਤੇ ਰੱਖ ਕੇ ਉਸ ਸੁੰਢੀਂ ਸੱਪਾਂ ਠੂਹਿਆਂ ਦੀ ਧਰਤੀ ਉਤੇ ਰਾਤ ਦੇ ਸਮੇਂ ਪੁਜੇ ਸਨ ।

ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੇ ਵਲਵਲੇ ਨਾਲ ਉਥਲੇ ਦਿਲ ਵਾਲੇ ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਗੜਗੱਜ (ਪਿੰਡ ਵਿਣਿਗ ਜ਼ਿਲਾ ਜਲੰਧਰ) ਨੇ ਇਕੱਠੇ ਹੋਏ ਕੌਮੀ

ਪਰਵਾਨਿਆਂ, ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੇ ਆਸ਼ਕਾਂ ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਨ ਕਰਕੇ ਆਖਿਆ ਸੀ—

‘ਪਹਿਲੇ ਸ਼ਹੀਦ ਸਿਖਾਂ ਵਾਂਗ ਅਸੀਂ ਅਜ ਏਥੇ ਇਕੱਠੇ ਹੋਏ ਆਂ। ਉਹ ਮੁਗਲ ਰਾਜ ਦੇ ਵਿਰੁਧ ਲੜਦੇ ਹੋਏ ਮੁਗਲ ਰਾਜ ਤੇ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਅਬਦਾਲੀ ਦੇ ਅਫਗਾਨੀ ਰਾਜ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚੋਂ ਖ਼ਤਮ ਕਰਕੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਜਾ ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਕਾਇਮ ਕਰ ਗਏ ਸਨ। ਸਦੀਆਂ ਦੇ ਗੁਲਾਮ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਇਕ ਅੱਸੀ ਕ ਸਾਲ ਦਾ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦਾ ਸਮਾਂ ਆਇਆ ਸੀ। ਲੋਕ ਗੁਲਾਮੀ ਦੀਆਂ ਲੁਟਾਂ ਤੇ ਤਕਲੀਫਾਂ ਨੂੰ ਭੁਲ ਕੇ ਸੁਖ ਦਾ ਸਾਹ ਲੈਣ ਲੱਗ ਪਏ ਸਨ।’

ਦਰਿਆ ਸਤਿਲੁਜ ਦਾ ਕਿਨਾਰਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਤੇਜ਼ ਵਗਦੇ ਦਰਿਆ ਦੀਆਂ ਛਲਾਂ ਰਾਤ ਦੀ ਇਕਾਂਤ ਵਿਚ ਸੁਣਾਈ ਦਿੰਦੀਆਂ ਸਨ। ਮੈਂ ਰਹੀ ਕੁਦਰਤ ਦੇ ਵਿਚ ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਦਾ ਜੋਸ਼ ਭਰਿਆ ਬੋਲ ਗੂੰਜ ਪਿਆ। ਇਉਂ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੋਣ ਲਗਾ ਜਿਵੇਂ ਕਾਹੀ ਤੇ ਸਰਕੜੇ ਦੇ ਬੁਟੇ ਵੀ ਬੋਲ ਰਹੇ ਨੇ। ਇਕ ਜਵਾਨ ਨੇ ਸ. ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਆਖਿਆ, ‘ਸਿੰਘ ਜੀ ਰਤਾ ਹੌਲੀ ਬੋਲੋ! ਰਾਤ ਦਾ ਸਮਾਂ ਹੈ, ਬੋਲ ਦੂਰ ਜਾਂਦਾ ਹੋਏਗਾ। ਕੀ ਪਤਾ ਕੋਈ ਝੋਲੀ ਚੁਕ ਨੇੜੇ ਤੇੜੇ ਹੋਏ!’

‘ਏੜਾ ਗਰਕ ਤਾਂ ਸਦਾ ਝੋਲੀ ਚੁਕਾਂ ਦਾ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਐ—ਮੈਂ ਇਹੋ ਤਾਂ ਦੱਸਣ ਲੱਗਾ ਸਾਂ।’ ਸ. ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣਾ ਜੋਸ਼ੀਲਾ ਵਖਿਆਨ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਆਖਿਆ—‘ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਮੌਤ ਪਿਛੋਂ ਜੋ ਜਤਨ ਹੋਏ, ਜਿਹੜੀ ਸਭਤਾਂ ਦੀ ਲੜਾਈ ਹਾਰੀ ਗਈ ਇਹ ਸਭ ਗੋਰਾ ਨੌਕਰਸ਼ਾਹੀ ਦੀ ਕਰਤੂਤ ਸੀ ਅਤੇ ਅਸਾਡੇ ਆਦਮੀ ਮਾਲਵੇ ਦੀਆਂ ਰਿਆਸਤਾਂ ਦੇ ਰਾਹ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਵਜ਼ੀਰ ਲਾਲ ਸਿੰਘ, ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਤੇ ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਦੇ ਝੋਲੀ ਚੁਕ ਬਣ ਗਏ ਸਨ ਤੇ ਚਾਰ ਦਿਨਾਂ ਦੇ ਆਪਣੇ ਸੁਖ ਬਦਲੇ ਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਗੁਲਾਮ ਕਰਾ ਗਏ। ਜੇ ਸਾਰੇ ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਅਟਾਰੀ, ਰਣਜੋਧ ਸਿੰਘ ਮਜੀਠਾ ਤੇ ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਲਾਡਵੇ ਵਾਂਗ ਤਨੋਂ ਮਨੋਂ

ਜੋ ਕੇ ਗੋਰਾ ਸ਼ਾਹੀ ਵਿਰੁਧ ਲੜਦੇ ਤਾਂ ਪੰਜਾਬ ਗੁਲਾਮ ਨਾ ਹੁੰਦਾ,
 ਨਾ ਭੁਖਾ ਮਰਦਾ ਤੇ ਨਾ ਅੱਜ ਨਨਕਾਣਾ ਸਾਹਿਬ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਵਿਚ
 ਸਿੰਘਾਂ ਦਾ ਲਹੂ ਡਲਦਾ । ਨਾ ਗੁਰੂ ਕੇ ਬਾਗ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤਾਂ ਨੂੰ
 ਭੋਹ ਵਾਂਗ ਕੁਟਿਆ ਜਾਂਦਾ । ਕਿਸੇ ਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਗੁਲਾਮ ਕਰਾਉਣ ਵਾਲੇ
 ਚੰਦਰੇ ਉਹ ਲੋਕ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਪਰਦੇਸੀ ਹਕੂਮਤਾਂ ਦੇ ਹਥ-ਠੋਕੇ
 ਬਣ ਕੇ ਦੁਗਲ ਤੇ ਝੋਲੀ ਚੁਕ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਨੇ । ਆਪਣੇ ਵੀਰਾਂ ਦੇ ਲਹੂ
 ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਹਥ ਰੰਗਦੇ ਹਨ ।

ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਅੰਦਰ ਗੁਸਾ ਸੀ । ਫੌਜ, ਦੇਸ਼, ਧਰਮ ਤੇ
 ਦੇਸ਼ ਵਾਸੀਆਂ ਨਾਲ ਹਮਦਰਦੀ ਦਾ ਅਤੁਟ ਵੇਗ ਸੀ, ਉਹ ਇਕ
 ਸਿਆਣੇ ਲੈਕਚਰਾਰ ਵਾਂਗ ਬੋਲੀ ਗਿਆ । ਉਹ ਦਿਲ ਨੰਗਾ ਕਰ ਰਿਹਾ
 ਸੀ । ਉਸ ਨੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਫੌਜ ਵਿਚ ਨੌਕਰੀ ਕੀਤੀ ਸ । ਫੌਜ ਵਿਚੋਂ
 ਰੀਟਾਇਰਡ ਹੋ ਕੇ ਆਇਆ ਸੀ । ਉਸ ਨੇ ਖੁਦ ਦੇਖਿਆ ਸੀ ।
 ਤੇ ਉਹ ਖਦ ਵੇਸ ਤੇ ਪਰਦੇਸ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਸਿਰਫ ਯਾਰਾਂ ਰੁਪਏ
 ਬਦਲੇ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਲੜਦਾ ਰਿਹਾ ਤੇ ਬਰਤਾਨਵੀ ਸਾਮਰਾਜ ਨੂੰ
 ਖੋਸ਼ੀਆ ਵਿਚ ਤਕੜਾ ਤ ਵੱਡਾ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਦਾ
 ਰਿਹਾ ਸੀ । ਪਹਿਲੀ ਸੰਸਾਰ ਜੰਗ ਉਸ ਉਤੇ ਅਭੁਲ ਸੀ । ਪਰ ਜਦੋਂ
 ਉਸ ਨੇ ਦੇਖਿਆ ਸੀ ਕਿ ਧੌਖੇਬਾਜ਼ ਬਰਤਾਨਵੀ ਨੌਕਰਸ਼ਾਹੀ ਨੇ
 ਭਾਰਤੀ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਅਕ੍ਰਿਤਘਣਤਾ ਕੀਤੀ, ਕਰੜੇ ਕਾਨੂੰਨ ਬਣਾਏ,
 ਜਲਿਆਂ ਵਾਲੇ ਬਾਗ ਵਿਚ ਪੰਜ ਮੌ ਤੋਂ ਉਪਰ ਮਾਸੂਮ, ਨਿਹੱਥੇ
 ਭਾਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਗੋਲੀਆਂ ਨਾਲ ਭੁੰਨ ਸੁਟਿਆ, ਤਾਂ ਉਹ ਨੌਕਰਸ਼ਾਹੀ ਦੇ
 ਵਿਰੁਧ ਹੋ ਗਿਆ । ਉਹ ਨੇੜ ਤੇ ਸੱਚਾ ਸੀ । ਵਤਨ ਪਿਆਰ ਦਾ
 ਵਲਵਲਾ ਤੇ ਸੱਚ ਉਹਨੂੰ ਲੈਕਚਰਾਰ ਬਣਾਈ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ।

★ 'ਅਜ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਆਜ਼ਾਦੀ ਵਾਸਤੇ ਘੋਲ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਐ !'
 ਉਹ ਆਖੀ ਗਿਆ—'ਬਰਤਾਨਵੀ' ਨੌਕਰਸ਼ਾਹੀ ਉਹਨਾਂ ਸਾਰੇ
 ਝੋਲੀ ਚੁਕਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਾਹ ਦੇ ਕੇ ਆਪਣੀ ਜਾਨ ਬਚਾਉਣ ਦਾ ਜਤਨ ਕਰ

ਰਹੀ ਹੈ। ਝੋਲੀ ਚੁਕ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਤੰਗ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਤੇ ਕਾਂਗਰਸ, ਸ਼ਾਂਤਮਈ ਢੰਗ ਨਾਲ ਲੜਾਈ ਲੜ ਰਹੇ ਆ, ਪਰ ਅਸਾਂ ਹਥਿਆਰਾਂ ਨਾਲ ਲੜਾਈ ਕਰਨੀ ਆ। ਦਸ਼ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਵਾਸਤੇ ਜਿਹੜੀ ਲੜਾਈ ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਅਟਾਰੀ ਵਾਲੇ ਨੇ ਲੜੀ ਸੀ, ਸ਼ੇਖ ਸਿੰਘ ਅਚਾਰੀ ਨੇ ਸ਼ੁਰੂ ਰੱਖੀ ਅਤੇ ਅਮਰੀਕਾ ਵਿਚ ਕਾਇਮ ਹੋਈ ਗਦਰ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਜਵਾਨਾਂ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਸਰਾਭਾ ਆਦਿ ਨੇ ਉਸ ਲੜਾਈ ਨੂੰ ਮੁੜ ਸੁਰੰਗਿਤ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਭਾਵੇਂ ਝੋਲੀ ਚੁਕਾਂ ਨੇ, ਵਤਨ ਦੇ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਨੂੰ ਸਫਲ ਨਾ ਹੋਣ ਦਿਤਾ, ਪਰ ਉਹ ਲੜਾਈ ਲੜ ਕੇ ਸ਼ਹੀਦੀਆਂ ਪਾ ਕੇ ਆਪਣਾ ਧਰਮ ਪਾਲ ਗਏ, ਭਾਰਤ ਮਾਂ ਦਾ ਕਰਜ਼ ਉਤਾਰ ਗਏ। ਅੱਜ ਕਾਲ ਪਾਣੀ, ਅੰਬਾਲਾ, ਮੀਆਂਵਾਲੀ, ਮੁਲਤਾਨ, ਗੁਜਰਾਤ ਤੇ ਅਟਕ ਜਿਹਲ ਵਿਚ ਲੰਮੀਆਂ ਕੈਦਾਂ ਕਟ ਰਹੇ ਦੇਸ਼ ਭਗਤ ਅਸਾਂ ਵਲ ਵੇਖ ਰਹੇ ਹਨ ਕਿ ਅਸੀਂ ਕਿਵੇਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਅਜ਼ਾਦ ਕਰਾਉਂਦੇ ਆਂ। ਹਥਿਆਰਾਂ ਨਾਲ ਲੜਾਈ ਲੜਨ ਦੀ ਵਿਉਂਤ ਬਨਾਉਣ ਵਾਸਤੇ ਅਸੀਂ ਇਕੱਠੇ ਹੋਏ ਆਂ। ਅਸਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮਰਨ ਕਬੂਲ ਕਰਨਾ ਹੈ-

ਪਹਿਲਾਂ ਮਰਨ ਕਬੂਲ ਕਰ ਜੀਵਨ ਦੀ ਛੱਡ ਆਸ।
 ਹੇ ਸਗਲ ਕੀ ਰੋਨਕਾ ਤਾਂ ਆਓ ਰਮਾਰੇ ਪਾਸ।

ਇਸ ਵਾਕ ਉਤੇ ਅਮਲ ਕਰਨਾ ਏ। ਅਸਾਂ ਕੁਝ ਵਿਉਂਤਾਂ ਸੋਚੀਆਂ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਬਾਬੂ ਸੰਤਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਤੁਸਾਂ ਨੂੰ ਕੁਝ ਦਸਣਗੇ। ਇਹ ਮੇਰੇ ਸਾਥੀ ਹਨ ਤੇ ਫੌਜ ਵਿਚੋਂ ਆਏ ਨੇ। ਇਹ ਆਖ ਕੇ ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਚੁਪ ਹੋ ਗਿਆ।

ਬਾਬੂ ਸੰਤਾ ਸਿੰਘ ਜਿਹੜਾ ਪਲਟਨ ਪੜ ਵਿਚੋਂ ਨਾਵਾਂ ਕਟਾ ਕੇ ਆਇਆ ਸੀ ਕਿ ਹਕੂਮਤ ਸਿਖ ਗੁਰਧਾਮਾਂ ਵਿਚ ਕਿਉਂ ਦਾਖਲ ਦੇ ਰਹੀ ਸੀ, ਬੋਲਣ ਲੱਗ-

‘ਸਾਥੀਓ! ਇਸ ਇਕੱਠ ਦਾ ਮਤਲਬ ਤਾਂ ਤੁਸੀਂ ਸਾਫ ਮਮਝ

ਗਏ। ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਸਮਝਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਨਵੀਂ ਜਥੇਬੰਦੀ ਦਾ ਨਾਂ 'ਬੱਬਰ ਅਕਾਲੀ' ਤਜਵੀਜ਼ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਬੱਬਰ ਇਕ ਦਲੇਰ ਸ਼ੇਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਅਕਾਲੀ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਮੌਤ ਰਹਿਤ ਬਲੀ। ਇਸ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਮੌਤ ਨੂੰ ਮਖੌਲ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਹੋਣਗੇ।'

‘ਨਾਂ ਤਾਂ ਸੁਹਣਾ ਹੈ।’ ਇਕ ਨੇ ਕਿਹਾ।

‘ਠੀਕ ਹੈ ?’ ਸੰਤਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਪੁਛਿਆ।

‘ਬਿਲਕੁਲ ਠੀਕ—ਕੰਮ ਨਾਲ ਢੁਕਦਾ। ਇਹ ਕੋਈ ਚਰਖਾ ਕਤਣ ਜਾਂ ਮਾਲਾ ਫੇਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਜਥੇਬੰਦੀ ਥੋੜੀ ਹੈ।’

ਇਕ ਦੋ ਬੋਲ ਪਏ।

‘ਇਸ ਜਥੇਬੰਦੀ ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਇਹ ਹੋਏਗਾ, ਬਰਤਾਨਵੀ ਨੌਕਰਸ਼ਾਹੀ ਦਾ ਤਖਤਾ ਉਲਟਾਉਣਾ, ਝੋਲੀ ਚੁਕ ਮਾਰਨੇ, ਹਿੰਦੂ ਸਿਖ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਿਚ ਏਕਤਾ ਪੈਦਾ ਕਰਨੀ। ਦੇਸ਼ ਭਗਤਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਨੀ।’

‘ਇਸ ਦੇ ਸਰਗਰਮ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਪਰਤਗਿਆ ਜ਼ਰੂਰ ਕਰਨੀ ਪਵੇਗੀ—

(ੳ) ਸ਼ਰਾਬ ਨਾ ਪੀਣੀ।

(ਅ) ਇਸਤਰੀ ਦਾ ਤਿਆਗ—ਜਤੀ ਸਤੀ ਰਹਿਣਾ।

(ੲ) ਕੁਰਬਾਨੀ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਿਛੇ ਨਾ ਹਟਣਾ—ਜਾਨ ਤੇ ਖੇਡ ਜਾਣਾ।

(ਸ) ਜਥੇਬੰਦੀ ਦਾ ਹੁਕਮ ਮੰਨਣਾ।

(ਹ) ਜਥੇਬੰਦੀ, ਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਕੌਮ ਨਾਲ ਗਦਾਰੀ ਨਾ ਕਰਨੀ।

(ਕ) ਦੋਰੀ ਨਾ ਕਰਨੀ ਤੇ ਨਾ ਡਾਕਾ ਮਾਰਨਾ।’

‘ਇਹ ਵੀ ਠੀਕ ਹੈ।’

ਸਾਹਮਣੇ ਖੜੋਤਿਆਂ ਨੇ ਇਕ ਜ਼ਬਾਨ ਹੋ ਕੇ ਆਖਿਆ।

ਉਸ ਵੇਲੇ ਪਹਾੜ ਵਿਚ ਬਦਲ ਲਿਸ਼ਕਿਆ। ਦਰਿਆ ਵਿਚ ਭਾਰੀ ਛੱਲ ਉੱਠੀ ਤੇ ਹੇਠਾਂ ਨੂੰ ਜਾਣ ਤੇ ਖੜਕਾ ਹੋਇਆ। ਸ਼ਾਇਦ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਕੁਦਰਤ ਦੇ ਮਹਾਨ ਅੰਗਾਂ ਨੇ ਵੀ ਬਖਸ਼ੀ।

‘ਇਸ ਦੇ ਤਿੰਨ ਹਿਸੇ ਹੋਣਗੇ—(੧) ਕੁਰਬਾਨੀ ਕਰਨ ਵਾਲੇ। (੨) ਕੁਰਬਾਨੀ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਘਰਾਂ, ਪਰਵਾਰਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ। (੩) ਉਹ ਜਿਹੜੇ ਸਰਕਾਰ, ਝੋਲੀਦੁਕਾਂ ਤੇ ਪੁਲਸ ਦੇ ਕੰਮ ਦੀ ਖੁਫੀਆ ਸੂਹ ਕੱਢ ਕੇ ਜਥੇ ਨੂੰ ਰੀਪੋਰਟ ਕਰਨਗੇ। ਪਿਛਲੀ ਵੇ ਕਿਸਮ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਚੁਪ ਰਹਿਣਗੇ ਤੇ ਲੋੜ ਪੈਣ ਤੇ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਨਗੇ। ਪਹਿਲੀ ਕਿਸਮ ਦਾ ਜਥਾ, ਹਥਿਆਰ ਲੈ ਕੇ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਨਿਕਲਣਗੇ।’

‘ਇਕ ਅਖਬਾਰ ਛਾਪਿਆ ਜਾਇਆ ਕਰੇਗਾ, ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਜਾਗ੍ਰਤ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਲਈ।’

ਇਹ ਅਸੂਲ ਸੁਣਾਏ ਗਏ। ਸਾਰਿਆਂ ਨੇ ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਦੇ ਦਿਤੀ ਤੇ ਬੈਠਿਆਂ ਨੇ ਇਕ ਕਾਗਜ਼ ਉੱਤੇ ਆਪਣੇ ਲਟੂ ਨਾਲ ਦਸਖਤ ਕੀਤੇ ਤੇ ਪੁੱਤ੍ਰਗਿਆ ਕੀਤੀ ਕਿ ਉਹ ਸਰਗਰਸ ਮੈਂਬਰ ਰਹਿੰਦੇ ਹੋਏ ਕੁਰਬਾਨੀ ਕਰਨਗੇ।

ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਬਕਾਦਰਾਂ ਦੇ ਇਹ ਨਾਮ ਸਨ—ਸ: ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਦੌਲਤਪੁਰ (ਜਲੰਧਰ), ਸ: ਸੁੰਦਰ ਸਿੰਘ ਮਕਸੂਮਪੁਰ, ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਝਿੰਗੜ, ਧੰਨਾ ਸਿੰਘ ਬਿਹਬਲਪੁਰ (ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ), ਮਾਸਟਰ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਗੋਸਲ, ਹਜ਼ਾਰਾ ਸਿੰਘ ਮੁੰਡੇਰ, ਬੰਤਾ ਸਿੰਘ, ਭੋਲਾ ਸਿੰਘ, ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਧਾਮੀਆਂ ਤੇ ਵਰਿਆਮ ਸਿੰਘ ਧੁਰੀ (ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ), ਉਜਾਗਰ ਸਿੰਘ ਧਾਮੀਆਂ, ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਸਿੰਗੜੀ ਵਾਲਾ, ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਸਾਂਗਾ, ਗਿਆਨੀ ਹਰਬੰਸ ਸਿੰਘ ਸਰਹਾਲਾ ਆਦਿਕ।

‘ਹਥਿਆਰਾਂ ਦਾ ਬੰਦੋਬਸਤ ਕਿਵੇਂ ਹੋਏਗਾ ?’ ਵਰਿਆਮ ਸਿੰਘ
ਨੇ ਪੁਛਿਆ ।

‘ਕੁਝ ਬੰਦੋਬਸਤ ਹੋ ਗਿਆ ਏ । ਬਾਕੀ ਹੋ ਜਾਏਗਾ, ਰਿਆਸਤਾਂ
ਵਿਚੋਂ ਤੇ ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਪਸ਼ੌਰ ਵੀ ਜਾਏਗਾ । ਪੰਜ ਪਸਤੌਲ, ਦੋ ਪਕੀਆਂ
ਰਾਇਫਲਾਂ ਇਹ ਹਨ, ਕਾਰਤੂਸ ਵੀ ।’ ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਉੱਤਰ ਦਿਤਾ ।

‘ਜਿਸ ਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਕਿਸੇ ਝੋਲੀਚੁਕ ਨੂੰ ਸੋਧਣਾ ਹੈ, ਉਹ ਉਠਾ
ਲਏ ।’

ਉਸ ਵੇਲੇ ਵਰਿਆਮ ਸਿੰਘ ਨੇ ਪੱਕੀ ਰਾਇਫਲ ਚੁਕ ਲਈ,
ਉਸ ਦੇ ਪਿਛੋਂ ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਤੇ ਬਾਕੀ ਦਿਆਂ ਪਸਤੌਲ ਚੁਕ ਲਏ ।

‘ਪਹਿਲਾਂ ਰਾਣੀਪੁਰ ਦਾ ਜ਼ੈਲਦਾਰ ਬਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਮਾਰਿਆ ਜਾਏ
ਤਾਂ ਚੰਗਾ ਹੈ ।’ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਬੋਲਿਆ, ‘ਇਹ ਸਵਾ ਵੀ ਮੈਂ ਤੇ ਮੇਰਾ
ਮਿਤਰ ਧਰਮ ਸਿੰਘ ਕਰਾਂਗੇ ।’

‘ਚਲੋ ਠੀਕ ਹੈ ।’ ਬਾਬੂ ਸੰਤਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਦੇ ਦਿਤੀ ।

‘ਗੋਂਦਾ ਸਿੰਘ ਮਾਣੂਕੇ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਸੋਧ ਲਵਾਂਗੇ ! ਕਰਮ ਸਿੰਘ
ਤੇ ਨੰਦ ਸਿੰਘ ਨੇ ਅਵਾਜ਼ਾ ਦਿਤਾ ।

ਇਉਂ ਫੇਸਲੇ ਕਰਕੇ ਇਕਤ੍ਰਤਾ ਖਤਮ ਕਾਤੀ ਗਈ ਤੇ ਇਕ
ਇਕ ਦੋ ਦੋ ਹੋ ਕੇ ਖਿਲਰ ਗਏ ।

੨.

ਜ਼ੈਲਦਾਰ ਬਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਤੇ ਧਰਮ ਸਿੰਘ ਨੇ ਮਾਰਿਆ ਸੀ। ਦੋਵੇਂ ਨੌਜਵਾਨ ਸਨ।

ਧਰਮ ਸਿੰਘ ਉਹੋ ਹੀ ਮੰਗੋ ਵਿਧਵਾ ਦਾ ਪੁਤਰ ਸੀ, ਜਿਹੜਾ ਸਾਧੂ ਹੋ ਕੇ ਫਗਵਾੜੇ ਇਕ ਉਦਾਸੀਆਂ ਦੀ ਧਰਮਸਾਲਾ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਸਾਧੂ ਇਸ ਵਾਸਤੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਬਣਿਆ ਕਿ ਵੇਹਲਾ ਰਹਿ ਕੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਕਮਾਈ ਉਤੇ ਪਲੇ, ਪੂਜਾ ਕਰਾਏ ਜਾਂ ਨਾਮ ਜਪ ਕੇ ਕਲਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰੇ, ਉਹ ਸਾਧੂ ਬਣਿਆ ਸੀ ਬਰਤਾਨਵੀ ਸਾਮਰਾਜ ਦੇ ਚੋਟਿਆਂ-ਚੋਟਿਆਂ ਕੋਲੋਂ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਦੇ ਖੂਨ ਦਾ ਬਦਲਾ ਲੈਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ। ਜਿਸ ਨੂੰ ਬਜ ਬਜ ਘਾਟ (ਕਲਕਤੇ, ਤੇ ਜਹਾਜ਼ੋਂ ਉਤਰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਇਸ ਕਰਕੇ ਗੋਲੀ ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਬਣਾ ਦਿਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਜਹਾਜ਼ ਦੇ ਹੋਰ ਮੁਸਾਫਰਾਂ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ ਕਲਕਤੇ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਬਰਤਾਨਵੀਂ ਸਾਮਰਾਜ ਦੇ ਉਸ ਪੁਟਜੇ ਅਗੇ ਫਰਿਆਦਕਿਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ ਜਿਹੜਾ ਬਰਤਾਨਵੀਂ ਸਾਮਰਾਜ ਵਲੋਂ ਭਾਰਤ ਦੇ ਇਕ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਸਭ ਨੇ ਮਿਲ ਕੇ ਦਸਣਾ ਸੀ ਕਿ ਕੈਨੇਡਾ ਦੀ ਗੋਰਾ ਸ਼ਾਹੀ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੈਨੇਡਾ ਵਿਚ ਉਤਰਨ ਨਹੀਂ ਦਿਤਾ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਕਿੰਨਾ ਕੀਮਤੀ ਸਮਾਂ ਅਤੇ ਮਾਲੀ ਨੁਕਸਾਨ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਕੈਨੇਡਾ ਤੇ ਭਾਰਤ ਦੀ ਪਰਜਾ ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਕਿ ਕੋਈ ਅੰਤਰ ਨਹੀਂ, ਦੋਵੇਂ ਹੀ ਇਸ ਬਰਤਾਨਵੀ ਸਾਮਰਾਜ ਦੇ ਅਧੀਨ ਸਨ। ਪਰ ਕੌਣ ਜਾਣਦਾ ਸੀ? ਗੋਰਾ ਨੌਕਰਸ਼ਾਹੀ ਨੇ ਹੁਕਮ ਦਿਤਾ, 'ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਜਹਾਜ਼ ਜਾਂ ਕਾਮਾ ਗਾਟਾ ਮਾਰੂ ਜਹਾਜ਼

ਜਿਹੜਾ ਬਾਬਾ ਗੁਰਦਿਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸਰਪਰਸਤੀ ਵਿਚ ਵਾਪਸ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਉਸ ਦੇ ਮੁਸਾਫਰਾਂ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ੀ ਲਈ ਜਾਏ ਤੇ ਜਿਥੇ ਹਥਿਆਰ ਹਨ, ਖੋਹ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਜਹਾਜ਼ੋਂ ਉਤਰਦਿਆਂ ਹੀ ਸਿਧਾ ਵੇਲਵੇ ਸਟੇਸ਼ਨ ਤੇ ਲਿਜਾਇਆ ਜਾਏ ਤੇ ਰਾਹ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਨਾਲ ਕੋਈ ਗਲ ਬਾਤ ਨਾ ਕਰਨ ਦਿਤੀ ਜਾਏ।

ਸਟੇਸ਼ਨ ਤੋਂ ਸਭ ਨੂੰ ਹੁਕਮ ਦਿਓ ਕਿ ਉਹ ਆਪੋ ਆਪਣੇ ਘਰਾਂ ਨੂੰ ਸਿਧੇ ਚਲੇ ਜਾਣ। ਕੋਈ ਵੋਲਾ ਗੋਲਾ ਨਾ ਕਰਨ ਤੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਜਲਸੇ ਜਲੂਸ ਨੂੰ ਕਰਨ ਦਾ ਜਤਨ ਕਰਨ। ਜੇ ਕੋਈ ਇਸ ਹੁਕਮ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਕਰੇ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਸਜ਼ਾ ਦਿਤੀ ਜਾਏ।

ਜਹਾਜ਼ ਦੇ ਮੁਸਾਫਰ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਰਬਾਦ ਹੋ ਚੁਕੇ ਸਨ, ਉਹ ਭੁਖੇ ਤੇ ਉਜੜੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਫਰਿਆਦ ਕਰਨੀ ਸੀ। ਮੀਂਹ ਵਰ੍ਹਦੇ ਵਿਚ ਹੀ ਸ਼ਹਿਰ ਵਲ ਇਕ ਜਲੂਸ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਵਿਚ ਤੜ ਪਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਰਾਹ ਵਿਚ ਰੋਕ ਕੇ ਗੋਲੀ ਚਲਾ ਦਿਤੀ ਗਈ। ਅਨੇਕਾਂ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋ ਗਏ। ਉਹਨਾਂ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਵਿਚ ਧਰਮ ਸਿੰਘ ਦਾ ਪਿਤਾ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਸੀ। ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਦਾ ਇਕ ਮਿਤਰ ਉਸ ਦੇ ਨਾਲ ਜ਼ਖ਼ਮੀ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਧਰਮ ਸਿੰਘ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਮਾਤਾ ਨੂੰ ਦਸਿਆ ਸੀ ਕਿ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਦਮ ਤੋੜਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਆਖਿਆ ਸੀ, 'ਮੇਰੇ ਪੁਤਰ ਧਰਮ ਨੂੰ ਆਖਣਾ, ਜਵਾਨ ਹੋ ਕੇ ਗੋਰਾ ਸ਼ਾਹੀ ਦੇ ਵਿਰੁਧ ਲੜੇ। ਇਸ ਜ਼ਾਲਮ ਹਕੂਮਤ ਨੇ ਉਸ ਦੇ ਪਿਤਾ ਨੂੰ ਜਵਾਨੀ ਵਿਚ ਹੀ ਸ਼ਹੀਦ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਗੋਰਾ ਸ਼ਾਹੀ ਨੇ ਭਾਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਬੰਦੇ ਨਹੀਂ ਜਾਤਾ। ਮੇਰੀ ਆਤਮਾ ਸ਼ਾਂਤ ਤੇ ਖੁਸ਼ ਹੋਵੇਗੀ ਜਦੋਂ ਮੇਰਾ ਪੁਤਰ ਭਾਰਤ ਸੁਤੰਤਰ ਕਰਾਉਣ ਦੇ ਘੋਲ ਵਿਚ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋਵੇਗਾ। ਬਸ ਮੇਰਾ ਇਹੋ ਸੁਨੇਹਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਗਰੀਬ ਸਾਂ। ਕਮਾਈ ਕਰਨ ਲਈ ਪਰਦੇਸ਼ ਗਿਆ ਸਾਂ। ਪਰ ਕੋਈ ਪੇਸ਼ ਨਾ ਗਈ।' ਇਹ ਆਖ ਕੇ ਉਹ ਫਤਹ ਬੁਲਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਛਾਤੀ ਵਿਚ ਗੋਲੀਆਂ ਲੱਗੀਆਂ ਸਨ।

ਧਰਮ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਜਦੋਂ ਇਹ ਸੁਨੇਹਾ ਮਿਲਿਆ ਸੀ, ਤਦੋਂ ਉਹ ਬਾਰਾਂ ਕੁ ਸਾਲ ਦਾ ਬੱਚਾ ਸੀ। ਉਹ ਜਿਉਂ ਜਿਉਂ ਜਵਾਨ ਹੁੰਦਾ ਗਿਆ ਤਿਉਂ ਤਿਉਂ ਆਪਣੇ ਸ਼ਹੀਦ ਪਿਤਾ ਦਾ ਸੁਨੇਹਾ ਚੇਤ ਕਰੀ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ। ਬੌੜਾ ਚਿਰ ਫਿਰ ਤਰ ਕੇ ਉਹ ਦੇਸ਼ ਭਗਤਾਂ ਦੀ ਸੰਗਤ ਵਿਚ ਜਾ ਮਿਲਿਆ। ਸਾਧੂ ਦਾ ਭੇਸ ਧਾਰਨ ਕਰ ਲਿਆ। ਬੜਾ ਜੁਸ਼ੀਲਾ ਫੁਤਤੀਲਾ ਜਵਾਨ ਨਿਕਲਿਆ। ਉਸ ਦੀ ਮਾਤਾ ਮੰਗੋ ਉਹਦੀ ਬਾਦੀ ਕਰਨਾ ਚਹੁੰਦੀ ਸੀ, ਪਰ ਉਸ ਨੇ ਸ਼ਾਦੀ ਕਰਾਉਣ ਤੋਂ ਉੱਕੀ ਨਾਂਹ ਕਰ ਦਿਤੀ ਉਸ ਨੇ ਬੰਦੂਕ ਚਲਾਉਣੀ ਸਿਖੀ ਸੀ। ਪਸਤੌਲ ਦੀ ਗੋਲੀ ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਉਹ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਾਰ ਲੈਂਦਾ ਸੀ ਤੇ ਬੰਬਾਂ ਤੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਡਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਉਂਦਾ। ਉਹ ਪੱਕਾ ਜੁਗ ਗਰਦ ਬਣ ਗਿਆ ਸੀ।

ਧਰਮ ਸਿੰਘ ਦਾ ਸਾਥੀ ਸ. ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਉਸ ਨਾਲੋਂ ਚਾਰ ਕੁ ਸਾਲ ਵੱਡਾ, ਛੇ ਫੁਟ ਉੱਚਾ ਤੇ ਸੁੰਦਰ ਨਰੋਏ ਭਰਵੇਂ ਸਰੀਰ ਵਾਲਾ ਗਭਰੂ ਸੀ। ਉਹ ਇਕ ਵਾਰ ਵਿਆਹਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਪਰ ਉਸ ਦੀ ਪਤਨੀ ਚਲਾਣਾ ਕਰ ਗਈ ਸੀ। ਸੌ ਘੁਮਾਂ ਜ਼ਮੀਨ ਦਾ ਮਾਲਕ ਤੇ ਰੱਜੇ-ਪੁਜੇ ਘਰ ਦਾ ਗਭਰੂ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਦੋ ਭਰਾ ਤੇ ਤੀਸਰਾ ਉਸ ਦਾ ਪਿਤਾ ਪਿੰਡ ਦੀ ਜ਼ਮੀਨ ਸੰਭਾਲਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਫੌਜ ਵਿਚੋਂ ਨਾਵਾ ਕਟਾ ਕੇ ਆਇਆ ਸੀ। ਜ਼ੈਲਦਾਰ ਬਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਉਸ ਦੀ ਈਰਖਾ ਸੀ। ਤਿਉਂਕਿ ਬਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਐਵੇਂ ਹੀ ਪੁਲਸ ਦੇ ਸਿਕੰਜੇ ਵਿਚ ਅੜਾ ਦਿਤਾ ਸੀ, ਨਾਲ ਹੀ ਉਸ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਜੁਤੀਆਂ ਮਰਵਾਈਆਂ ਸਨ ਜਿਹੜੇ ਰਾਣਾਪੁਰ ਵਿਚ ਹੀ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਬਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਪੂਰਾ ਚੁਗਲ ਸੀ। ਉਸ ਦੀ ਅੱਖ ਮੈਲੀ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ। ਸਬੱਬੀਂ ਇਕ ਦਿਨ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਆਪਣੀ ਭੂਆ ਦਿਆਲੀ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਲਈ ਰਾਣੀਪੁਰ ਗਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਕਿ ਬਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸ਼ਰਾਬ ਦੇ ਨਸ਼ੇ ਵਿਚ ਉਸ ਨੂੰ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਭੂਆ ਦਿਆਲੀ ਨੂੰ ਗਾਲ੍ਹਾਂ ਕੱਢ ਦਿਤੀਆਂ। ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਉਸੇ ਵੇਲੇ ਗਲ ਪੈਣ ਲੱਗਾ ਸੀ, ਪਰ ਕਈਆਂ

ਕਾਰਨਾਂ ਕਰਕੇ ਉਹ ਰੁਕ ਰਿਖਾ । ਪਰ ਉਸ ਨੇ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਕਿ ਉਹ ਇਕ ਜ਼ਰੂਰ ਦੰਦੇ ਜ਼ੈਲਦਾਰ ਬਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਮਾਰੇਗਾ । ਫੁਦਰਤੀ ਉਸ ਦੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਸ. ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਹੋ ਗਈ । ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਰਿਆ ਕਿ ਉਹ 'ਬੱਬਰ ਅਕਾਲ' ਲਹਿਰ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਏ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸੋਧੇ ਜਿਹੜੇ ਵੇਬ ਨਾਲ ਗਦਾਰੀ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਗਰੀਬਾਂ ਦੇ ਲਹੂ ਦੇ ਘੁਟ ਭਰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਬਦਸ਼ੀਆਂ ਦੇ ਹੱਥ ਠੱਕੇ ਬਣੇ ਹੋਏ ਸਨ ।

ਸ. ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਜ਼ਬਾਨ ਵਿਚ ਸੋਸੀ ਖਿਚ ਸੀ ਕਿ ਜਿਹੜਾ ਉਸ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਸੁਣਦਾ ਸੀ, ਉਹੋ ਉਸ ਵਾ ਦਣ ਜਾਂਦਾ ਸੀ । ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਬੱਬਰਾਂ ਨਾਲ ਮਿਲ ਗਿਆ ਉਸ ਨੇ ਧਰਮ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਲ ਆ ਕੇ ਜ਼ੈਲਦਾਰ ਬਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਮਾਰ ਦਿਤਾ । ਉਸ ਵੇਲੇ ਉਹ ਘੋੜੀਆਂ ਉਤੇ ਸਵਾਰ ਸਨ, ਪਰ ਪੁਲਸ ਦੀ ਠਾਣੀ ਪੁਰ ਪੁਜਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਨਾਲ ਦੇ ਪਿੰਡ ਘੋੜੀਆਂ ਛੱਡ ਕੇ ਤੇ ਵੱਧ ਸਾਥੀਆਂ ਨੂੰ ਉਥੇ ਬਿਠਾ ਕੇ ਆਪ ਮੁੜ ਠਾਣੀ ਪੁਰ ਆ ਕੇ ਭੂਆ ਦਿਆਲੀ ਦੇ ਘਰ ਆ ਰਹੇ । ਉਸ ਦੇ ਘਰੋਂ ਨਿਕਲ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੰਗਲ ਸਹਾਇ ਨੂੰ ਸੋਧਿਆ ਸੀ । ਮੰਗਲ ਸਹਾਇ ਨੂੰ ਸੋਧਣ ਦੀ ਘਟਨਾ ਵੀ ਅਨੋਖੀ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿਚ ਬਹਾਦਰੀ ਤੇ ਅਕਲ ਤੋਂ ਚੰਗਾ ਕੰਮ ਲਿਆ ਗਿਆ ਸੀ ।

ਘਟਨਾ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੋਈ ਕਿ ਪਿੰਡ ਨੂੰ ਘੱਰਾ ਪਾ ਕੇ ਪੁਲਸ ਬੈਠੀ ਰਹੀ । ਇਕ ਪੁਲਸ ਵਾਲਾ ਆਪਣੀ ਡਿਊਟੀ ਤੋਂ ਲਾ-ਪਰਵਾਹ ਹੋ ਕੇ ਪਾਣੀ ਪੀਣ ਵਾਸਤੇ ਭੂਆ ਦਿਆਲੀ ਦੇ ਘਰ ਚਲਾ ਗਿਆ । ਭੂਆ ਦਿਆਲੀ ਦਾ ਘਰ ਬਾਹਰਲੇ ਪਾਸੇ ਨੂੰ ਸੀ ਤੇ ਕੋਲ ਦੇ ਤਿੰਨ ਘਰਾਂ ਦੇ ਢੱਠੇ ਖੋਲੇ ਸਨ, ਜਿਹੜੇ ਪਿੰਡ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਕਿਤੇ ਦੂਰ ਚਲੇ ਗਏ ਸਨ । ਸਿਪਾਹੀ ਨੂੰ ਪਾਣੀ ਪਿਲਾਇਆ ਗਿਆ । ਉਹ ਪਾਣੀ ਪੀ ਕੇ ਬਾਹਰ ਨੂੰ ਚਲਿਆ ਹੀ ਸੀ ਕਿ ਧਰਮ ਸਿੰਘ ਤੇ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਨੱਪ ਲਿਆ । ਮੂੰਹ ਨੱਕ ਘੁਟ ਲਿਆ, ਅਵਾਜ਼ ਨਾ ਕੱਢਣ

ਦਿਤੀ ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਗਲ ਘੁਟ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਪਾਰ ਬੁਲਾ ਦਿੱਤਾ। ਉਸ ਦੀ ਵਰਦੀ ਲਾਹ ਰੇ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਨੇ ਪਾ ਲਈ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਲੋਥ ਮਾੜੇ ਜਿਹੇ ਹਨੇਰੇ ਵਿਚ ਖੋਲੇ ਵਿਚ ਸੁਟ ਦਿਤੀ। ਬਰਦੀ ਪਾ ਕੇ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਸਿਪਾਹੀ ਬਣ ਗਿਆ। ਉਸ ਦੀ ਪੱਕੀ ਬੰਦੂਕ ਲੈ ਕੇ ਉਸ ਥਾਂ ਚਲਿਆ ਗਿਆ ਜਿਥੇ ਪੁਲਸ ਕਪਤਾਨ ਦੀ ਲਾਰੀ ਖਲੋਤੀ ਸੀ ਤੇ ਜਦੋਂ ਪੁਲਸ ਕਪਤਾਨ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਆਦਮੀ ਲਾਰੀ ਵਲ ਆਏ ਤਾਂ ਇਕ ਦੋ ਲਾਗੇ ਇਉਂ ਖਲੋ ਗਿਆ, ਜਿਵੇਂ ਡਿਊਟੀ ਤੇ ਖਲੋਤਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਲਾਗੇ ਨਸਣ ਨੂੰ ਥਾਂ ਵੀ ਸੀ। ਜਿਉਂ ਹੀ ਮੰਗਲ ਸਹਾਏ ਨੂੰ ਗੋਲੀ ਮਾਰੀ, ਤਿਉਂ ਹੀ ਰੋਲਾ ਪਾਂਦਾ ਨੱਠ ਉਠਾ—‘ਫੜੋ, ਔਹ ਗਿਆ!’ ਗਲੀ ਵਿਚ ਵੜ ਕੇ ਨਾਠਿਆ ਗਿਆ, ਕਿਸੇ ਸ਼ੱਕ ਨਾ ਕੀਤਾ ਤੇ ਭੁਆ ਦਿਆਲੀ ਅਤੇ ਧਰਮ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਇਕ ਖਾਲੀ ਥਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪਿੰਡੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲ ਗਿਆ। ਘੱਟੇ ਤੇ ਖਲੋਤੇ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਨੂੰ ਪਤਾ ਹੀ ਨਾ ਲੱਗਾ। ਤਿੰਨ ਖੂਨ ਇਕ ਦਿਨ ਵਿਚ ਹੋ ਗਏ। ਕਪੂਰਥਲਾ ਰਿਆਸਤ ਦੀ ਸਾਰੀ ਰਾਜ ਮਸ਼ੀਨਰੀ ਕੰਬ ਉਠੀ।

ਭੁਆ ਦਿਆਲੀ ਨੂੰ ਕੁਝ ਸਮਝ ਨਾ ਲੱਗੀ। ਉਹ ਪਜਵੰਜਾ ਕੁ ਸਾਲ ਦੀ ਅਨਪੜ੍ਹ ਤੀਵੀ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਥੋਲਣ ਤੇ ਸੋਰਣ ਦਾ ਰਤਾ ਸਮਾਂ ਨਾ ਦਿਤਾ ਗਿਆ। ਉਸ ਨੂੰ ਇਹ ਵੀ ਨਾ ਦਸਿਆ ਗਿਆ ਕਿ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਤੇ ਧਰਮ ਸਿੰਘ ਨੇ ਹੀ ਜ਼ੈਲਦਾਰ ਬਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਦਾ ਖੂਨ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਉਹ ਤਾਂ ਸਗੋਂ ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ ਆਖਦੀ ਰਹੀ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਪਿੰਡੋਂ ਬਾਹਰ ਚਲੇ ਜਾਣ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਆਉਣਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਚਾਹੀਦਾ। ਸਿਪਾਹੀ ਦਾ ਖੂਨ ਹੁੰਦਾ ਦੇਖ ਕੇ ਘਬਰਾ ਗਈ ਤੇ ਘਬਰਾਈ ਹੋਈ ਨੂੰ ਪਿੰਡੋਂ ਬਾਹਰ ਕੱਢ ਦਿਤਾ ਗਿਆ।

‘ਭੁਆ ! ਤੂੰ ਚਲ ਅਸਾਡੇ ਪਿੰਡ ਤੇ ਓਥੋਂ ਫਗਵੜੇ ਚਲੀ ਜਾਈਂ, ਰਾਮ ਸ਼ਰਨ ਮਹੰਤ ਦੇ ਡੇਰੇ। ਸਾਰੇ ਮਾਮਲੇ ਨਜਿਠੇ ਜਾਣਗੇ। ਜੈਲਦਾਰ ਬਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਵੀ ਅਸਾਂ ਹੀ ਮਾਰਿਆ ਹੈ।’

‘ਵੇ ਲੋਹੜਾ ਮਾਰਿਆ ਜੇ ! ਪਹਿਲਾਂ ਕਿਉਂ ਨਾ ਦਸਿਆ ?
ਕੋਈ ਡਰ ਨਹੀਂ । ਮੈਂ ਘਰ ਹੀ ਸਵੇਰੇ ਚਲੀ ਜਾਵਾਂਗੀ । ਤੁਹਾਡਾ ਨਾਂ
ਨਹੀਂ ਲੈਂਦੀ । ਮੈਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਕੀ ਆਖਣਾ ਹੈ । ਜੇ ਤੰਗ ਕਰਨਗੇ ਤਾਂ
ਆਖਾਂਗੀ ਕੋਈ ਸਨ । ਮੈਨੂੰ ਕੀ ? ਨਸਿਆਂ ਬਹੁਤਾ ਸ਼ੱਕ ਹੋਏਗਾ ।’

ਗਲ ਭੂਆ ਦਿਆਲੀ ਦੀ ਚਾਲੀ ਸੇਰੀ ਸੀ । ਉਹ ਉਹਨਾਂ ਦੇ
ਨਾਲ ਲਗਦੇ ਪਿੰਡ ਚਲੀ ਗਈ । ਰਾਤ ਉਥੇ ਰਹੀ ਤੇ ਦਿਨੇ ਘਰ ਆ
ਗਈ । ਆਉਂਦੇ ਨੂੰ ਪੁਲਸ ਨੇ ਪੁਛਿਆ ਤਾਂ ਬੋਲੀ, ਮੈਂ ਤਾਂ ਪਰਸੋਂ
ਦੀ ਧੀ ਕੋਲ ਗਈ ਹੋਈ ਸਾਂ ਮੈਨੂੰ ਕੀ ਪਤਾ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਕੀ ਹੋਇਆ ਤੇ
ਕੀ ਨਾ ਹੋਇਆ ?

ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਤੇ ਧਰਮ ਸਿੰਘ ਆਪਣੇ ਰਾਹ ਪਏ ਉਹਨਾਂ ਨੇ
ਹੋਰ ਫੰਮ ਕਰਨੇ ਸਨ ।

੮.

ਦਿਨ ਦੇ ਲੋਡੇ ਵੇਲੇ ਜ਼ਿਲਾ ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ ਦੇ ਪਿੰਡ ਧਾਮੀਆਂ ਦੀਆਂ ਮੜੀਆਂ ਵਿਚ ਸੁਕਾ ਨਾਲ ਤੇ ਸਣ ਦੇ ਦੋ ਤਿੰਨ ਗਰਨੇ ਰਖੇ ਗਏ। ਢਠੇ ਹੋਏ ਕੋਠੇ ਦੀਆਂ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਸ਼ਤੀਰੀਆਂ ਤੇ ਕੜੀਆਂ ਵੀ ਸਨ, ਕਾਲੀਆਂ ਧੁੰਆਖੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਤੇ ਘੁਣ ਖਾਧੀਆਂ। ਆਮ ਭਾਵੇਂ ਖਿਆਲ ਹੈ ਕਿ ਇਕ ਬੰਦੇ ਦੇ ਸਾੜਨ ਵਾਸਤੇ ਨੌਂ ਮਣ ਬਾਲਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ—ਤੇ ਸ਼ਹਿਰੀਏ ਲੋਕ ਇਉਂ ਹੀ ਹਿਸਾਬ ਕਰਕੇ ਇਕ ਚਿਖਾ ਵਾਸਤੇ ਬਾਲਣ ਖਰੀਦਦੇ ਹਨ ਪਰ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਅਜੇ ਵੀ ਤੋਲ ਦਾ ਖਿਆਲ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਅਜ ਤੋਂ ਪੰਜਤਾਲੀ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਵਿਚ ਬਾਲਣ ਦਾ ਘਾਟਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਘਰ ਦੇ ਰੁਖ ਬਹੁਤ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਕਿਸੇ ਇਸਤਰੀ ਪੁਰਸ਼ ਦੇ ਮਿਰਤਕ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਖੁਲ੍ਹਾ ਬਾਲਣ ਦੇ ਕੇ ਸਸਕਾਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।

ਧਾਮੀਆਂ ਦੀਆਂ ਮੜੀਆਂ ਵਿਚ ਜਿਸ ਮਿਰਤਕ ਸਰੀਰ ਦਾ ਸਸਕਾਰ ਹੋਣਾ ਸੀ, ਉਹ ਇਕ ਜਵਾਨ ਉਮਰ ਵਿਚ ਮਰੀ ਇਸਤਰੀ ਤੇਜ ਕੌਰ ਸੀ। ਖੁਸ਼ੀ-ਅਨੰਦ ਦੇ ਸਮੇਂ ਭਾਵੇਂ ਕੋਈ ਕਿਸੇ ਨਾਲ ਮਿਲਵਰਤਣ ਕਰੇ ਜਾਂ ਨਾ ਕਰੇ, ਪਰ ਗ਼ਾਮੀ ਵੇਲੇ ਕੋਈ ਪਿਛੇ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ। ਅਜ ਤੋਂ ਚਾਲੀ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਦਾ ਪੇਂਡੂ ਭਾਈਚਾਰਾ ਬੜਾ ਗਠੀਲ ਸੀ। ਵੈਰ ਵਿਰੋਧ ਘਟ ਸਨ। ਪਿੰਡ ਦੇ ਨੰਬਰਦਾਰ ਭਾਵੇਂ ਚੋਰੀ ਵੇਰੀ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਰੋਕਿਆ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਤੇਜ ਕੌਰ ਦੀ ਅਰਥੀ ਨਾਲ ਨਾ ਜਾਣ ਕਿਉਂਕਿ ਸਰਕਾਰੀ ਹੁਕਮ ਸੀ ਕਿ ਤੇਜ ਕੌਰ ਬਾਗੀ ਸੰਤਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਧਰਮ ਪਤਨੀ ਸੀ। ਸੰਤਾ ਸਿੰਘ ਬੱਬਰ ਅਕਾਲੀਆਂ ਦਾ

ਸਾਬੀ ਸੀ ਤੇ ਝੋਲੀ ਚੁਕਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰਦਾ ਫਿਰਦਾ ਸੀ । ਨਾਲੋਂ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਡਰ ਵੀ ਸੀ ਕਿ ਲੋਕ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਵਿਰੁਧ ਵਲਵਲਾ ਨਾ ਲੈਣ, ਕਿਉਂਕਿ ਤੇਜ਼ ਕੌਰ ਰੋਗਣ ਹੋ ਰੋ ਨਹੀਂ ਸੀ ਮਰੀ । ਉਸ ਨੂੰ ਨਾ ਤਾਪ ਚੜ੍ਹਿਆ ਸੀ ਤੇ ਨਾ ਸੁਲ ਹੋਇਆ ਸੀ । ਉਹ ਤਾਂ ਨਰੋਈ ਤੇ ਜਵਾਨ ਸੀ । ਉਸ ਦੇ ਮਰਨ ਤੋਂ ਰੋਗਣ ਹੋਣ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਬਿਲੇ ਦੀ ਪੁਲਸ ਸਿਰ ਸੀ ।

ਤੇਜ਼ ਕੌਰ ਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਵੀਹ ਕੁ ਦਿਨ ਪਹਿਲਾਂ ਪੁਲਸ ਧਾਮੀਆਂ ਆਈ ਸੀ, ਸੰਤਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਲੱਭਣ । ਕਿਉਂਕਿ ਧਾਮੀਆਂ ਦੇ ਬੰਡਾ ਸਿੰਘ ਭੋਲਾ ਸਿੰਘ ਤੇ ਰੁਝ ਹੋਰ ਸੂਰਮੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਖਾਤਰ ਜਾਨਾਂ ਵਾਰਨ ਲਈ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਨਿਤਰੇ ਸਨ । ਪੁਲਸ ਨੂੰ ਪੱਕਾ ਸ਼ੱਕ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ ਬਿਲਾ ਜਲੰਧਰ ਦੇ ਪਿੰਡ ਨੰਗਲ ਸ਼ਾਮਾਂ ਵਿਚ ਜੋ ਲੰਬਰਦਾਰ ਬੂਟਾ ਸਿੰਘ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਨਾਲ ਦੋ ਤਿੰਨ ਹੋਰ ਆਦਮੀ ਮਾਰੇ ਗਏ ਸਨ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਵਿਚ ਸੰਤਾ ਸਿੰਘ ਜ਼ਰੂਰ ਸੀ । ਸੰਤਾ ਸਿੰਘ ਬੜਾ ਦਲੇਰ ਤੇ ਬਹਾਦਰ ਜਵਾਨ ਸੀ । ਉਹ ਮੌਤ ਨਾਲ ਖੇਡਣ ਤੋਂ ਪਿਛੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹਟਦਾ । ਉਹ ਤਾਂ ਪਿੰਡ ਪਿੰਡ ਖੁਲ੍ਹਾ ਗਾਉਂਦਾ ਫਿਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ—

ਝੋਲੀ ਚੁਕ ਨਹੀਂ ਛਡਣੇ, ਕਰਨਾ ਜਲਦ ਸੁਧਾਰ ।

ਝੋਲੀਚੁਕ ਨਹੀਂ ਛਡਣੇ, ਸਣ-ਪੁਤਰਾਂ ਛਡਣੇ ਮਾਰ ।

ਪੁਲਸ ਧਾਮੀਆਂ ਆਈ । ਇਕ ਮੁਸਲਮਾਨ ਬਾਣੇਦਾਰ ਸੀ ਤੇ ਨਾਲ ਇਕ ਗੋਰਾ ਇੰਸਪੈਕਟਰ ਪੁਲੀਸ । ਉਹ ਗੋਰਾ ਟਾਮੀ ਬਹੁਤ ਭੈੜਾ ਤੇ ਕਰੜੇ ਸੁਭਾਅ ਦਾ ਸੀ । ਉਸ ਨੇ ਹੁਕਮ ਕੀਤਾ ਕਿ ਦੋਸ਼ੀਆਂ ਦਾ ਪਤਾ ਕਰਨ ਲਈ ਬੇਸ਼ਕ ਸਖਤੀ ਕੀਤੀ ਜਾਏ ਕਿਉਂਕਿ ਮਾਸਟਰ ਐਸ. ਡਬਲਯੂ. ਮੋਂਗਰ ਡਿਪਟੀ ਇਨਸਪੈਕਟਰ ਜਨਰਲ, ਖੁਫੀਆ ਪੁਲਸ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਆਖਣ ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਵਲੋਂ ਪੁਲਸ ਨੂੰ ਸਖਤ ਤਾੜਨਾ ਹੋਈ ਸੀ ਕਿ 'ਬੱਬਰ ਅਕਾਲੀ ਲਹਿਰ ਰੋਕੀ ਜਾਏ, ਨਹੀਂ ਤਾਂ

ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਬਗਾਵਤ ਹੋ ਜਾਏਗੀ । ਗੋਰੇ ਟਾਮੀ ਦੇ ਹੁਕਮ ਨਾਲ ਪਿੰਡ ਦੇ ਜੀਅ ਜੀਅ ਨੂੰ ਪੁਛਿਆ ਗਿਆ ਕਿ ਉਹ ਸੰਤਾ ਸਿੰਘ ਦਾ ਪਤਾ ਦੇਣ, ਪਰ ਕਿਸੇ ਨੇ ਕੁਝ ਨਾ ਦਸਿਆ । ਸੰਤਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਘਰ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ੀ ਲਈ ਗਈ । ਉਸ ਵੇਲੇ ਤੇਜ ਕੌਰ ਘਰ ਨਹੀਂ ਸੀ । ਉਹ ਇਕ ਮੁਸਲਮਾਨ ਤੇਲੀ ਦੇ ਘਰ ਜਾ ਲੁਕੀ ਸੀ, ਪਰ ਲੰਬਰਦਾਰ ਨੇ ਸੂਹ ਕਢ ਕੇ ਤੇਜ ਕੌਰ ਪਕੜਾ ਦਿੱਤੀ । ਪਲਸ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਪੁਛਿਆ ਕਿ ਉਸ ਦਾ ਪਤੀ ਕਿਥੇ ਸੀ, ਉਸ ਨੇ ਬਥੇਰਾ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਹ ਬਾਹਰ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਹਨੂੰ ਉਹਦਾ ਪਤਾ ਨਹੀਂ, ਪਰ ਪਲਸ ਨਾ ਮੰਨੀ । ਗੋਰੇ ਟਾਮ ਨੇ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ, ਇਸ ਦੇ ਲੀੜੇ ਉਤਾਰ ਦਿਓ । ਉਸ ਦੇ ਲੀੜੇ ਉਤਾਰੇ ਗਏ । ਬਦੇਸ਼ੀ ਰਾਜ ਦੇ ਇਕ ਪੁਰਜ਼ ਨੇ ਤੇਜੋ ਦੇ ਲੀੜੇ ਉਤਾਰੇ । ਉਸ ਨੂੰ ਨੰਗੀ ਕਰਕੇ ਚੌਂਕ ਵਿਚ ਬਿਠਾਇਆ ਗਿਆ ਤੇ ਚੁਟਿਆ, ਪਰ ਉਸ ਨੇ ਚੜ੍ਹਾ ਜਿੰਨਾ ਭੇਤ ਨਾ ਦਿੱਤਾ । ਉਹ ਮਰਨ ਤੇ ਤੁਲ ਗਈ । ਗੋਰਾ ਨੌਕਰਸ਼ਾਹੀ ਦਾ ਪੁਰਜ਼ਾ ਲੰਬਰਦਾਰ ਉਥੇ ਖਲੋਤਾ ਸੀ । ਪਿੰਡ ਦੇ ਨੂੰਹ ਉਸ ਦੇ ਸ਼ਾਹਮਣੇ ਨੰਗੀ ਬੈਠੀ ਸੀ, ਉਸ ਬੇਸ਼ਰਮ ਗ਼ਦਾਰ ਨੂੰ ਸ਼ਰਮ ਨਹੀਂ ਸੀ । ਉਹ ਤਾਂ ਮੁਰਬਾ ਇਨਾਮ ਲੈਣ ਦੇ ਲਾਲਚ ਵਿਚ ਸੀ । ਸਿਪਾਹੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਪਾਣੀ ਪੀਤਾ ਸੀ, ਅੰਨ ਖਾਧਾ ਸੀ—ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਧਰਤੀ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੱਤਾ ਸੀ, ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਵੀ ਅਣਖ ਮਰ ਗਈ ਸੀ । ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਹੱਥ ਨੰਗੀ ਤੇਜ ਕੌਰ ਨੂੰ ਚੁਟਕੇ ਸਨ । ਪਿੰਡ ਵਿਚੋਂ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਹੌਂਸਲਾ ਨਾ ਪਿਆ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਛੁਡਾਉਣ । ਜ਼ੁਲਮ ਹੁੰਦਾ ਗਿਆ ਸਾਰਾ ਜ਼ੁਲਮ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਸੂਰਜ ਡੁਬ ਗਿਆ, ਪਰ ਜ਼ੁਲਮ ਨਾ ਹਟਿਆ । ਭੋਲਾ ਸਿੰਘ ਦਾ ਘਰ ਸਾੜ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ । ਹੋਰ ਬਹੁਤ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਮਾਰ ਕੁਟਾਈ ਹੋਈ । ਕਈਆਂ ਕੋਲੋਂ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਨੇ ਪੈਸੇ ਵੀ ਝਾੜੇ ਤੇ ਆਪਣੀ ਖੇਡ ਖੇਡੀ ।

‘ਇਸ ਕੋ ਸਾਬ ਲੇ ਚਲੋ !’

ਗੋਰੇ ਟਾਮੀ ਨੇ ਹੁਕਮ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ।

ਪਲਸ ਨੇ ਤੇਜ ਕੌਰ ਨੂੰ ਲੀੜੇ ਪਵਾ ਕੇ ਨਾਲ ਤੋਰ ਲਿਆ ।

-੫੨-

ਤੁਰ ਉਹ ਸਕਦੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਧੱਕੀ ਗਈ। ਉਸ ਨੂੰ ਕਿਧਰ ਲੈ ਗਏ ? ਰਾਤ ਕਿਥੇ ਰਹੀ ? ਉਸ ਨਾਲ ਕੀ ਵਾਪਰੀ ? ਇਸ ਦਾ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਕੁਝ ਪਤਾ ਨਾ ਲਗਾ। ਪਰ ਸਵੇਰੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਵੇਖਿਆ, ਉਹ ਆਪਣੇ ਵਿਹੜੇ ਵਿਚ ਬੇਸਰਤ ਪਈ ਸੀ। ਉਸ ਦਾ ਮੰਗ ਅੰਗ ਸੁਜਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਲੀੜੇ ਖੂਨ ਨਾਲ ਟੰਗੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਉਸ ਨੂੰ ਚੁਕ ਕੇ ਅੰਦਰ ਮੰਦੇ ਤੇ ਲਿਟਾਇਆ ਗਿਆ। ਬਿਨਾਂ ਕੁਝ ਦਸੇ ਦੇ ਉਹ ਕਈਆਂ ਦਿਨਾਂ ਪਿਛੋਂ ਮਰ ਗਈ। ਮਰਨ ਤੇ ਇਕ ਦਿਨ ਪਹਿਲਾਂ ਜ਼ਰੂਰ ਮੰਗ ਕੀਤੀ ਕਿ ਮੰਤਾ ਸਿੰਘ ਆ ਜਾਏ ਤਾਂ ਚੰਗਾ। ਆਖਦੇ ਨੇ ਦਿਲਾਂ ਨੂੰ ਦਿਲਾਂ ਦੇ ਰਾਹ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਮੰਤਾ ਸਿੰਘ ਪਹੁੰਚ ਹੀ ਪਿਆ ਪਰ ਉਸ ਨਾਲ ਜ਼ਬਾਨ ਸਾਂਝੀ ਨਾ ਕਰ ਸਕੀ ਤੇ ਗੁੰਮ ਹੋ ਗਈ। ਸਦਾ ਲਈ ਚੁਪ ਹੋ ਗਈ ਬਰਤਾਨਵੀ ਸਾਮਰਾਜ ਦੇ ਜ਼ਹਿਰ ਦਾ ਪਿਆਲਾ ਪੀ ਕੇ।

ਇਕ ਗਆਂਢਣ ਤਾਈ ਤਾਬੋ ਤੋਲਣ ਨੇ ਮੰਤਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਸਾਰੀ ਕਹਾਣੀ ਸੁਣਾ ਦਿਤੀ। ਲੰਬਰਦਾਰ ਦੀ ਕਰਤੂਤ ਵੀ ਦੱਸੀ। ਮੰਤਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੇ ਭਰਾਵਾਂ ਬਰੀਕ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ—‘ਮੇਰੇ ਘਰ ਦੀਆਂ ਲੱਕੜਾਂ ਤਿਮੜਾਂ ਪਾ ਕੇ ਘਰੋਂ ਜਿਹੜਾ ਕਪੜਾ ਮਿਲੇ, ਖਫਣ ਪਾ ਕੇ ਤੇਜ ਕੌਰ ਦਾ ਸਸਕਾਰ ਕਰਨਾ—ਮੈਂ ਵੀ ਨਾਲ ਹੋਵਾਂਗਾ।

ਨੰਬਰਦਾਰ ਨਾ ਟਲਿਆ। ਉਸ ਨੂੰ ਲਾਲਚ ਨੇ ਮਜਬੂਰ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਉਹ ਥਾਣੇ ਨੂੰ ਨੱਸ ਗਿਆ। ਜਾ ਦਸਿਆ ਕਿ ਤੇਜ ਕੌਰ ਮਰ ਗਈ ਹੈ ਤੇ ਮੰਤਾ ਸਿੰਘ ਵੀ ਸੁਣਿਐ ਪਿੰਡ ਆਇਆ ਹੈ। ਸਸਕਾਰ ਕਰਨ ਸਮੇਂ ਮੜੀਆਂ ਨੂੰ ਪੁਲਸ ਘੇਰਾ ਪਾ ਲਵੇ।

ਮੰਤਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਵੀ ਸੂਹ ਮਿਲੀ ਕਿ ਪੁਲਸ ਆ ਰਹੀ ਹੈ, ਉਹ ਹੁਸ਼ਿਆਰ ਹੋ ਜਾਏ। ਪਰ ‘ਮਰਨੋਂ’ ਪੁਲ ਨਾ ਡਰਦੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਿਹੁੰ ਲਗਾ ਲਏ ਨੇ’ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਸੀ। ਮੰਤਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੇ ਕੁਝ ਸਾਥੀ ਸੱਦ ਲਏ।

ਲੋਢੇ ਵੇਲੇ ਤੇਜ ਕੌਰ ਦੀ ਅਰਥੀ ਚੁਕੀ ਗਈ। ਸ਼ਹੀਦ ਤੇਜ ਕੌਰ

ਜ਼ਿੰਦਾਬਾਦ' ਦੇ ਨਾਹਰੇ ਭਾਵੇਂ ਨਾ ਲੱਗੇ, ਪਰ ਉਹ 'ਜ਼ਿੰਦਾਬਾਦ' ਸੀ। ਭਾਰਤ ਮਾਤਾ ਦੀ ਦਲੇਰ ਸਪੁਤਰੀ ਸੀ। ਜੇ ਉਸ ਦੇ ਪਤੀ ਨੇ ਮੁਕਤੀ ਦਾ ਰਾਹ ਫੜਿਆ ਸੀ ਤਾਂ ਉਹ ਪਿਛੇ ਕਿਉਂ ਰਹਿੰਦੀ, ਪਰ ਅਫਸੋਸ ਕਿ ਬਦੇਸ਼ੀ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਮਸ਼ੋਨਰੀ ਦਾ ਕੋਈ ਪੁਰਸ਼ ਨਾ ਤੋੜ ਸਕੀ। ਹਾਂ, ਬਹਾਦਰ ਦੇ ਕੇ ਦੁਆਬੇ ਦੇ ਕਈਆਂ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਦਾ ਠੰਡਾ ਲਹੂ ਝਰਮਾ ਗਈ।

ਅਰਬੀ ਦੇ ਨਾਲ ਸਾਰਾ ਪਿੰਡ ਸੀ। ਇਸਤਰੀ ਪੁਰਸ਼ ਸਨ। ਇਕ ਨਹੀਂ ਸੀ ਨਾਲ ਤਾਂ ਲੰਬਰਦਾਰ ਦਾ ਟੱਬਰ ਜਾਂ ਉਹ ਆਪ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਹੋਰ ਹੋਣੀ ਵਰਤਾਉਣ ਤੇ ਤੁਲਿਆ ਬੈਠਾ ਸੀ। ਪਿੰਡ ਨੂੰ ਬਦਨਾਮ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਮਰਦ ਰੋਂਦੇ ਸਨ, ਇਸਤਰੀਆਂ ਪਿਟਦੀਆਂ ਤੇ ਰੋਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਤੇਜ਼ ਕੌਰ ਦੇ ਮਾਪੇ ਵਿਆਕੁਲ ਹੋ ਹੋ ਗਏ ਖਾ ਖਾ ਕੇ ਥਰਤੀ ਉਤੇ ਡਿਗ ਡਿਗ ਪੈਂਦੇ ਸਨ। ਤੇਜ਼ ਕੌਰ ਦੀ ਮੌਤ ਨੇ ਇਕ ਪਿੰਡ ਕੀ ਸਾਰੇ ਇਲਾਕੇ ਨੂੰ ਹਿਲਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਪੁਲਸ ਦੀ ਕਾਲੀ ਕਰਤੂਤ ਦੀ ਮਹਾਨ ਘਟਨਾ ਕੀ ਸੀ? ਪੁਲਸ ਦੇ ਮੱਥੇ ਨਾ ਮਿਟਣ ਵਾਲਾ ਕਲੰਕ ਦਾ ਟਿਕਾ ਸੀ।

ਅਰਬੀ ਮੜ੍ਹਿਆਂ ਵਿਚ ਪੁਜੀ। ਚਿਖਾ ਤਿਆਰ ਹੋਈ। ਭਾਈ ਨੇ ਅਰਦਾਸਾ ਸੜਿਆ। ਤੇਜ਼ ਕੌਰ ਦਾ ਮਿਰਤਕ ਸਰੀਰ ਖਫਣ ਵਿਚ ਵਲ੍ਹੇਟਿਆ ਹੋਇਆ ਚਿਖਾ ਉਤੇ ਰਖਿਆ ਗਿਆ ਤੇ ਉਪਰ ਲਕੜਾਂ ਰਖ ਕੇ ਲੰਬੂ ਲਾਉਣ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਹੋਈ। ਤੇਜ਼ ਕੌਰ ਦਾ ਬਾਪ ਲੰਬੂ ਲਾਉਣ ਲੱਗਾ ਤਾਂ ਝਟ ਪਟ ਅਗੇ ਹੋਇਆ ਤੇ ਆਖਣ ਲੱਗਾ, 'ਲਿਆਓ ! ਮੈਂ ਲੰਬੂ ਲਾਉਂਦਾ ਹਾਂ ਆਪਣੀ ਤੇਜ਼ ਨੂੰ ਲੰਬੂ ਮੈਂ ਲਾਉਂਦਾ ਹਾਂ !' ਇਹ ਆਖ ਕੇ ਉਸ ਨੇ ਸਣ ਦਾ ਗਰਨਾ ਹੱਥ ਲਿਆ ਤੇ ਅੱਗ ਲਾ ਕੇ ਚਿਖਾ ਦ ਚੋਗਿਰਦੇ ਘੁੰਮ ਗਿਆ। ਸਿਰ ਦੇ ਕੋਲ ਆ ਕੇ ਖਲੋਤਾ ਹੀ ਸੀ ਤੇ ਅਗ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਲੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਘੋੜ ਸਵਾਰ ਆਉਂਦੇ ਨਜ਼ਰ ਪਏ। ਲਾਲ ਪਗੜੀਆਂ ਵਾਲੇ ਆ ਪੁਜੇ। ਸੰਤਾ ਸਿੰਘ ਨੇ

ਹੁਲੀਆ ਬਦਲਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ । ਉਸ ਦੇ ਸਾਥੀ ਵੀ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੁਲਸ ਪਛਾਣ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਕਦੀ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਹਥਿਆਰ ਵੀ ਸਨ ।

ਪੁਲਸ ਦੀ ਧਾੜ ਵਿਚ ਦਸ ਆਦਮੀ ਸਨ । ਪੰਜਾਂ ਕੋਲ ਡਾਂਗਾਂ ਤੇ ਪੰਜਾਂ ਕੋਲ ਪੱਕੀਆਂ ਰਾਈਫਲਾਂ ਸਨ । ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਸ਼ਮਸ਼ਾਨ ਭੂਮੀ ਨੂੰ ਘੇਰ ਲਿਆ ।

ਜਿਸ ਥਾਂ ਚਿਖਾ ਬਲ ਰਹੀ ਸੀ ਉਥੇ ਇਕ ਪਾਸੇ ਕਿਕਰਾਂ ਸਨ ਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਛੱਪੜ ਸੀ ਦੋ ਪਾਸੇ ਖੁਲ੍ਹੇ ਸਨ । ਸੰਤਾ ਸਿੰਘ ਇਕ ਬੁਢੇ ਸੰਨਿਆਸੀ ਦੇ ਭੇਸ ਵਿਚ ਸੀ । ਉਹ ਚਿਖਾ ਲਾਗਿਓਂ ਸਗੋਂ ਪੁਲਸ ਵਾਲੇ ਪਾਸੇ ਹੋ ਗਿਆ ।

‘ਸਭ ਠਹਿਰੋ ! ਦਸੋ ਸੰਤਾ ਸਿੰਘ ਕਿਥੇ ਹੈ ?.....ਆਪ ਹੀ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋ ਜਾਏ, ਨਹੀਂ... !’

ਥਾਣੇਦਾਰ ਮਿਰਜ਼ਾ ਇਸਮਾਈਲ ਖਾਂ ਬੋਲਿਆ । ਉਸ ਨੇ ਤੁਰਲੇ ਵਾਲੀ ਪਗ ਬੰਨ੍ਹੀ ਹੋਈ ਸੀ । ਵੰਗਾ ਮੋਟਾ ਤਾਜ਼ਾ ਸਰੀਰ ਸੀ । ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਮੁਰਗੇ ਖਾ ਖਾ ਕੇ ਮਰਾਸੀਆਂ ਦੀ ਕੱਟੀ ਵਾਂਗ ਫਿਟਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ।

ਛੇ ਘੋੜੇ ਤੇ ਦਸ ਸਵਾਰ ਸਨ । ਥਾਣੇਦਾਰ ਇਕੱਲਾ ਹੀ ਘੋੜੇ ਉਤੇ ਸੀ । ਪਿੰਡ ਦੇ ਦੋ ਤਿੰਨ ਮੁਖੀਏ ਅਗੇ ਹੋਏ । ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ ਮਿਰਜ਼ਾ ਜੀ ! ਮੜੀਆਂ ਵਿਚ ਐਸਾ ਹੁਕਮ ਨਹੀਂ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ । ਇਹ ਉਹ ਥਾਂ ਹੈ ਜਿਥੇ ਸਭ ਨੇ ਆਉਣਾ ਹੈ । ਸੰਤਾ ਸਿੰਘ ਦੇਖ ਲੋ, ਜੇ ਉਸ ਵਿਚ ਹੈ ਤਾਂ ਫੜ ਲੋ, ਪਰ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਹੈਰਾਨ ਨਾ ਕਰੋ । ਅਗੇ ਹੀ ਇਸ ਨਗਰ ਉਤੇ ਬਹੁਤ ਕਹਿਰ ਟੁਟਿਆ ਹੈ ।’

ਕਹਿਰ ਟੁਟੇਗਾ । ਇਹ ਸਾਰਾ ਪਿੰਡ ਫੂਕ ਦਿਤਾ ਜਾਏਗਾ । ਹਲ ਵਗਣਗੇ ਕੋਠਿਆਂ ਉਤੇ । ਫੌਜ ਆ ਰਹੀ ਹੈ । ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਵਿਰੁਧ ਤੁਸੀਂ ਲੋਕ ਬਾਗੀਆਂ ਨੂੰ ਮਦਦ ਦੇ ਰਹੇ ਹੋ । ਤੀਵੀਂ ਦੇ ਮੁਰਦੇ ਨਾਲ ਅੰਨੇ ਬੰਦੇ ਕਿਉਂ ਆਏ ?’ ਮਿਰਜ਼ਾ ਸਗੋਂ ਗਰਜ ਕੇ ਬੋਲਿਆ । ਉਸ

ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਦੇ ਚਿਹਰਿਆਂ ਤੇ ਫਿਰ ਰਹੀਆਂ ਸਨ । ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਹੱਥ ਦੇਖੇ ਜਾ ਰਹੇ ਸੀ । ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਨੰਬਰਦਾਰ ਸੀ ।

‘ਲੰਬਰਦਾਰ ! ਅਗ ਹੋ ਕੇ ਦੱਖ ਤੇ ਦਸ !’

ਵਡੇਰੀ ਉਮਰ ਦਾ ਨੰਬਰਦਾਰ, ਅੱਖਾਂ ਉਸ ਦੀਆਂ ਦੁੰਨੀਆਂ ਸਨ ਤੇ ਪੜਵਾਲ ਪੈਂਦੇ ਸਨ । ਉਸ ਨੇ ਅੱਖਾਂ ਪੁਟ ਪੁਟ ਕੇ ਬਬੇਰਾ ਇਧਰ ਉਧਰ ਦੇਖਿਆ ਪਰ ਉਸ ਨੂੰ ਸੰਤਾ ਸਿੰਘ ਕਿਤੇ ਦਿਖਾਈ ਨਾ ਦਿਤਾ । ਉਹ ਹੈਰਾਨ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਦਾ ਕਿਆਸ ਝੂਠਾ ਕਿਵੇਂ ਹੋ ਗਿਆ ?

ਪਿਤ ਵਾਲੇ ਸਾਰੇ ਨੰਬਰਦਾਰ ਦੇ ਉਲਟ ਸਨ । ਮੜੀਆਂ ਵਿਚ ਕਦੀ ਕਿਸ ਨੇ ਕਿਸੇ ਦਾ ਮੁਰਦਾ ਖਰਾਬ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ । ਨਾ ਉਸ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਦਸਣਾ ਸੀ । ਉਹ ਕੁਝ ਘਬਰਾ ਜਿਹਾ ਗਿਆ ।

ਸੰਤਾ ਸਿੰਘ ਦਾ ਸਾਥੀ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਨਾ ਨੰਬਰਦਾਰ ਜਾਣਦਾ ਸੀ ਤੇ ਨਾ ਥਾਣੇਦਾਰ, ਉਹ ਥਾਣੇਦਾਰ ਵਲ ਅਗੇ ਹੋਇਆ । ਘੋੜੇ ਦੇ ਲਾਗੇ ਹੋ ਕੇ ਉਸ ਨੇ ਥਾਣੇਦਾਰ ਨੂੰ ਇਕ ਨਿਸ਼ਾਨ ਦਿਖਾਇਆ । ਉਹ ਨਿਸ਼ਾਨ ਖੁਫੀਆ ਪੁਲਸ ਦਾ ਸੀ । ਉਸ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਥਾਣੇਦਾਰ ਨੇ ਧੌਣ ਹੇਠਾਂ ਕਰਕੇ ਉਹਦੀ ਗਲ ਸਣੀ ।

‘ਸੰਤਾ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸਾਥੀ ਤੁਸਾਂ ਦੇ ਆਉਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਉਂ ਪੱਛਮ ਵਲ ਨਿਕਲੇ ਹਨ । ਅਜੇ ਨੜੇ ਹੀ ਜਾਂਦੇ ਹੋਣਗੇ । ਮੈਂ ਪਿਛਾ ਕਰਨਾ ਸੀ, ਪਰ ਮੇਰੀ ਡਿਊਟੀ ਏਥੇ ਹੈ । ਤੁਸੀਂ ਪਿਛਾ ਕਰੋ।’

ਪੁਲਸ ਬਹੁਤਾ ਹੁਕਮ ਮੰਨਦੀ ਤੇ ਸੋਚਦੀ ਘੱਟ ਹੈ । ਥਾਣੇਬਾਰ ਨੇ ਸੱਚ ਮੰਨ ਲਿਆ । ਉਸ ਨੇ ਸਾਰੇ ਆਦਮੀਆਂ ਨੂੰ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕੀਤਾ ਕਿ ਉਹ ਸਾਰੇ ਉਸ ਦੇ ਪਿਛੇ ਆਉਣ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਘੋੜਿਆਂ ਦੀ ਵਾਗਾਂ ਪੱਛਮ ਵਲ ਮੋੜ ਲਈਆਂ । ਨੰਬਰਦਾਰ ਨੂੰ ਕੁਝ ਸਮਝ ਨਾ ਲਗੀ ਕਿ ਕੀ ਭਾਣਾ ਵਰਤਿਆ । ਪੁਲਸ ਦੂਰ ਚਲੀ ਗਈ । ਐਨੀ ਦੂਰ ਕਿ ਗੋਲੀ ਦੀ ਅਵਾਜ਼ ਵੀ ਸੁਣਾਈ ਨਾ ਦੇਵੇ ।

ਨੰਬਰਦਾਰ ਪਿਛੇ ਮੁੜਨ ਲੱਗਾ । ਉਸ ਦਾ ਪਾਪੀ ਮਨ ਡਰ ਗਿਆ । ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਉਸ ਨੂੰ ਵੇਰੀ ਅਨੁਭਵ ਹੋਏ । ਉਹ ਜਾਗਦਾ ਹੀ

ਸੁਤਿਆਂ ਵਾਂਗ ਸੁਣਨੇ ਲੈਣ ਲਗ ਪਿਆ । ਉਸ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਅਗੇ ਤੇਜ ਕੋਰ ਦਾ ਬੁਤ ਸੀ । ਪੂਰੇ ਜੋਬਨ ਵਿਚ ਬਲ ਰਹੀ ਚਿਖਾ ਵਿਚੋਂ ਉਠ ਕੇ ਜਿਹੜਾ ਉਸ ਨੂੰ ਆਖ ਰਿਹਾ ਸੀ, 'ਲੰਬਰਾ ! ਕਿਧਰ ਜਾ ਰਿਹਾ ਏਂ, ਏਧਰ ਆ । ਤੇਰੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਦਾਣਾ ਪਾਣੀ ਮੁਕ ਗਿਆ ਹੈ । ਤੇਰੇ ਪਾਪ ਤੇ ਗ਼ਦਾਰੀ ਦਾ ਪਿਆਲਾ ਨੱਕ ਨੱਕ ਭਰ ਗਿਆ । ਤੂੰ ਪਿੰਡ ਦੀ ਨੂੰਹ ਦੀ ਨਿਰਾਦਰੀ ਹੁੰਦੀ ਅੱਖਾਂ ਨਾਲ ਦੇਖੀ, ਤੂੰ ਹਉਕਾ ਨਾ ਭਰਿਆ । ਫਿਰ ਮੇਰੀ ਬਲਦੀ ਚਿਖਾ ਤੇ ਮੇਰੇ ਪਤੀ ਨੂੰ ਜਿਹੜਾ ਧਰਮੀ ਤੇ ਦੇਸ਼ ਭਗਤ ਹੈ, ਗ੍ਰਿਫ਼ਾਰ ਕਰਾਉਣ ਲਈ, ਨਹੀਂ ਗੋਲੀ ਮਰਵਾਉਣ ਲਈ ਪੁਲਸ ਚਾੜ੍ਹ ਲਿਆਇਆ ਏਂ ।

ਲੰਬਰਦਾਰ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਅੱਗੇ ਹਨੇਰਾ ਆ ਗਿਆ, ਉਸ ਦੇ ਸਿਰ ਨੂੰ ਚੱਕਰ ਆਉਣ ਲੱਗੇ । ਉਹ ਖਿਸਕਣ ਲਗਾ ਤਾਂ ਇਕ ਉਚਾ ਲੰਮਾ ਜਵਾਨ ਉਸ ਵਲ ਹੋਇਆ, ਉਸ ਨੂੰ ਬਾਹੋਂ ਫੜ ਕੇ ਆਖਣ ਲੱਗਾ—'ਲੰਬਰਾ ! ਉਰਾਂ ਹੋ ਗਲ ਸੁਣ !'

ਲੰਬਰਦਾਰ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਦਾ ਲਹੂ ਠੰਢਾ ਹੋ ਗਿਆ, ਉਸ ਦਾ ਚਾਲਾ ਭਾਰੀ ਹੋ ਗਿਆ, ਜ਼ਬਾਨ ਖੁੰਡੀ ਹੋ ਗਈ । ਅੱਖਾਂ ਤਾੜੇ ਲੱਗ ਗਈਆਂ, ਉਹ ਘਬਰਾ ਗਿਆ ।

ਡਰ ਨਾਲ ਜੀਉਂਦਾ ਹੀ ਮੋਇਆਂ ਬਰਾਬਰ ਹੋ ਗਿਆ । ਮਰਦਾਂ ਨੇ ਦੇਖਿਆ, ਇਸਤਰੀਆਂ ਨੇ ਦੇਖਿਆ, ਸਾਰੇ ਚੁਪ ਰਹੇ, ਅਹਿਲ ਰਹੇ । ਸਭ ਨੂੰ ਉਸ ਉਤੇ ਗੁਸਾ ਸੀ । ਸਾਰੇ ਉਸ ਦੀ ਜਾਨ ਦੇ ਦੁਬਮਨ ਸਨ, ਪਰ ਡਰਦੇ ਨਹੀਂ ਸਨ ਉਭਾਸਰਦੇ, ਕਿਉਂਕਿ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦਾ ਰਾਜ ਸੀ, ਜਿਹੜਾ ਸੱਤਾਂ ਸਾਗਰਾਂ ਤੋਂ ਪਾਰੋਂ ਆ ਕੇ ਰਾਜ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਕੀੜੇ ਮਕੋੜਿਆਂ ਤੋਂ ਵਧ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਮਝਦਾ । ਸਾਮਰਾਜੀ ਕਠੋਰਤਾ ਤੇ ਹਤਿਆ ਉਸ ਦੇ ਲਹੂ ਦਾ ਤਾਜ਼ਾ ਉਬਾਲ ਸੀ, 'ਟੁਮ ਲੋਗ ਕੋ ਮਾਰ ਦੇਗਾ ! ਘਰ ਸਾੜ ਦੇਗਾ, ਹਮ ਗੋਰਾ ਲੋਕ ਐਂ । ਟੁਮ ਕਾਲੇ ਕੁਲੀ!' ਉਹ ਜਿਥੇ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਆਖਦਾ ਸੀ ।

ਜੇਹਲਾਂ ਭਰੀਆਂ ਹਨ, ਮੁਕਦਮੇ ਚਲਦੇ ਸਨ, ਫਾਂਸੀ ਦੇ ਰਸੇ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਜਵਾਨਾਂ ਦੇ ਗਲ ਪੈਂਦੇ ਸਨ, ਸੈਂਕੜੇ ਗੋਲੀਆਂ ਰੋਜ਼ ਠੰਢੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ । ਭਾਰਤੀ ਨਾਰੀ ਦੀ ਅਸਮਤ ਲੁਟੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ । ਬਰਤਾਨੀਆਂ ਦੇ ਸਾਰੇ ਹਰਾਮਦੇ ਬੱਚੇ ਟਾਮੀ ਪੁਲਸ ਤੇ ਫੌਜ ਵਿਚ ਭਰਤੀ ਕਰਕੇ ਪਵਿਤਰ ਭਾਰਤ ਭੂਮੀ ਨੂੰ ਲਿਤਾੜਨ ਵਾਸਤੇ ਲਿਆਂਦੇ ਗਏ ਸਨ । ਰਾਸ ਕੁਮਾਰੀ ਤੋਂ ਹਿਮਾਲਾ ਦੀਆਂ ਚੋਟੀਆਂ ਚੋਟੀਆਂ ਤਕ—ਦਰਿਆ ਕਾਬਲ ਤੋਂ ਬ੍ਰਹਮਪੁਤਰ ਤਕ ਬਰਤਾਨਵੀ, ਸਾਮਰਾਜ ਦੀ ਸਾਰੀ ਖੂਨੀ ਸ਼ਕਤੀ ਹਰਕਤ ਵਿਚ ਆਈ ਹੋਈ ਸੀ । ਲਾਠੀ ਗੋਲੀ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਸੀ । ਇਸ ਵਾਸਤੇ ਲੋਕ ਡਰਦੇ ਸਨ । ਬਹੁਤੇ ਉਜੜਨੇ ਡਰਦੇ ਸਨ, ਪਰ ਦਿਲ ਕਰਕੇ ਸਾਰੇ ਬਰਤਾਨਵੀ ਸਾਮਰਾਜ ਦੇ ਵੈਰੀ ਸਨ ।

ਲੰਬਰਦਾਰ ਨਹੀਂ ਹਿਲਿਆ, ਨਹੀਂ ਬੋਲਿਆ । ਨਾ ਉਸ ਨੂੰ ਹਿਲਣ ਬੋਲਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਦਿਤਾ ਗਿਆ । ਚਿਖਾ ਬਲਦੀ ਸੀ । ਪੂਰੇ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਅਗ ਦੇ ਅਲੰਬੇ ਨਿਕਲ ਰਹੇ ਸਨ । ਉਸ ਵਿਚ ਸੜ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤੇਜ਼ ਕੌਰ ਦਾ ਤਨ । ਮਨ ਤਾਂ ਉਡ ਚੁਕਾ ਸੀ ।

ਉਸ ਨੂੰ ਚਿਖਾ ਦੇ ਕੋਲ ਖਿਚ ਕੇ ਜਵਾਨ ਲੈ ਗਿਆ । ਉਹ ਬੋਲਿਆ, 'ਲੰਬਰਾ ! ਇਹ ਅਗ ਬਲਦੀ ਹੋਈ ਤੈਨੂੰ ਸੱਦਦੀ ਹੈ ।'

ਇਹ ਸੁਣ ਕੇ ਲੰਬਰਦਾਰ ਦੀ ਇਕ ਡਾਡ ਨਿਕਲੀ । ਬਹੁਤ ਡਰਾਉਣੀ ਡਾਡ, ਪਰ ਡਾਡ ਦੇ ਨਾਲ ਇਕ ਵਾਰ 'ਠਾਹ' ਹੋਇਆ । ਪਸਤੌਲ ਦੀ ਗੋਲੀ ਉਸ ਦੀਆਂ ਮੋਰਾਂ ਵਿਚ ਵਜੀ ਤੇ ਉਹ ਮੂੰਹ ਭਾਰ ਤੇਜ਼ ਕੌਰ ਦੀ ਬਲਦੀ ਚਿਖਾ ਉਤੇ ਡਿੱਗ ਪਿਆ । ਪਸਤੌਲ ਦੀ ਕੀਮਤੀ ਗੋਲੀ ਹੋਰ ਖਰਾਬ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਨਾ ਪਈ । ਸਾਰੇ ਦੇਖਦੇ ਰਹੇ । ਕਿਸੇ ਨਾ ਕੰਨ ਹਿਲਾਇਆ ਨਾ ਜ਼ਬਾਨ ਹਿਲਾਈ । ਸਭ ਬੁਤ ਬਣੇ ਖਲੋਤੇ ਰਹੇ । ਅਹਿਲ ਬੁਤ ।

ਲੰਬਰਦਾਰ ਦੇ ਲੀੜਿਆਂ ਨੂੰ ਅੱਗ ਨੇ ਸਮੇਟ ਲਿਆ । ਉਸ ਦੇ ਦੁਧ ਚਿਟੇ ਵਾਲ ਸੜਨ ਲੱਗੇ—ਮੂੰਹ ਸੜ ਗਿਆ । ਦੁਕ ਕੇ ਹੋਰ ਅਗੇ

ਸੁਟਿਆ ਗਿਆ। ਕੌਣ ਅਗੇ ਹੋ ਕੇ ਆਖੇ, ਇਹ ਨਾ ਕਰੋ। ਸੰਤਾ ਸਿੰਘ
ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸਾਥੀ ਲਾਗੇ ਹੋ ਗਏ। ਚਿਖਾ ਨੂੰ ਘੇਰੀ ਰਖਿਆ।

ਫਿਰ ਕੁਝਣ ਨਾਲ ਨੰਬਰਦਾਰ ਦੇ ਸਰੀਰ ਅਗੇ ਅਗੇ ਕਰਕੇ
ਅਗ ਵਿਚ ਲਕਾ ਦਿਤਾ ਗਿਆ। ਜਦੋਂ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਬਲੁਸਿਆ
ਗਿਆ ਤੇ ਹੁਣ ਬਾਹਰ ਨਹੀਂ ਨਿਕਲ ਸਕਦਾ ਤਾਂ ਇਕ ਜਵਾਨ ਨੇ
ਸੰਤਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਕੰਨ ਵਿਚ ਕਿਹਾ, 'ਚਲੋ ਹੁਣ।'

ਚਿਖਾ ਬਲ ਰਹੀ ਸੀ। ਤੇਜ ਕੌਰ ਤੇ ਲੰਬਰਦਾਰ ਦਾ ਤਨ ਭਸਮ
ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ—ਪਾਪ ਦਾ ਫਲ ਉਹ ਭੁਗਤ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਲੋਕ ਕੋਲ ਖਲੋਤੇ
ਸਨ। ਇਸਤਰੀਆਂ ਰਤਾ ਦੂਰ ਹੋ ਕੇ ਸਭ ਕੁਝ ਵੇਖ ਰਹੀਆਂ ਸਨ
ਅਤੇ ਸੰਤਾ ਸਿੰਘ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸਾਥੀ ਡੁਬਦੇ ਸੂਰਜ ਵਲ ਪਿਠ ਦੇ ਕੇ ਖੇਤਾਂ
ਵਲ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਹ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਅਗੇ ਚਲੇ ਗਏ।

ਧਾਮੀਆਂ ਦੀਆਂ ਮੜੀਆਂ ਵਿਚ ਚਿਖਾ ਬਲਦੀ ਰਹੀ।

੯.

ਅੱਧ ਭਾਦਰੋਂ ਬੀਤ ਚੁਕਿਆ ਸੀ—੧ ਸਤੰਬਰ ੧੯੨੨ ਈ. ਸੀ. ਪਰ ਬਾਰਸ਼ ਨਹੀਂ ਸੀ ਟੁਕੀ । ਕਦੀ ਛੜਾਕਿਆਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਤੇ ਕਦੀ ਮੋਹਲੇਧਾਰ ਬਾਰਸ਼ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਸੀ । ਦਰਿਆ ਸਤਿਲੁਜ ਤੇ ਬਿਆਸ ਚੜ੍ਹਾ ਵਿਚ ਸਨ । ਦੁਆਬੇ ਦੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀ ਧਰਤੀ ਪਾਣੀ ਨਾਲ ਕੱਜੀ ਸੀ । ਦਰਿਆਵਾਂ ਤੋਂ ਦੂਰ ਦੀ ਧਰਤੀ ਦੇ ਬਹੁਤੇ ਹਿੱਸੇ ਤੇ ਪਾਣੀ ਸੀ । ਖੇਤ, ਪਹਿ ਤੇ ਛਪੜ ਟੋਬੇ ਪਾਣੀ ਨਾਲ ਭਰੇ ਪਏ ਸਨ । ਪੱਕੀਆਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਚਲਣਾ ਕਠਨ ਸੀ । ਘੋੜੀਆਂ ਘੋੜੇ ਵੀ ਗਿੱਲੀ ਧਰਤੀ ਤੇ ਚਲਦੇ ਹੋਏ ਛੱਤੀ ਹਫ ਜਾਂਦੇ ਸਨ । ਪਹਿਲੀ ਸਤੰਬਰ ਦਾ ਦਿਨ ਬੀਤ ਗਿਆ । ਤਰਕਾਲਾਂ ਪੈਣ ਲੱਗੀਆਂ । ਅਜੇ ਡੂੰਘੀਆਂ ਤਰਕਾਲਾਂ ਨਹੀਂ ਸਨ ਪਈਆਂ ਕਿ ਕਪੂਰਥਲਾ ਦੇ ਪਿੰਡ ਬਬੇਲੀ ਨੂੰ ਪੁਲਸ ਦੀ ਧਾੜ ਨੇ ਘੇਰ ਲਿਆ । ਪੁਲਸ ਵੀ ਥੋੜੀ ਨਹੀਂ ਸੀ । ਜਰਮਨੀ ਦੀ ਜੰਗ ਵਾਂਗ ਇਕ ਕਿਸਮ ਦਾ ਫੌਜੀ ਘੇਰਾ ਸੀ । ਭਾਰੀ ਪੁਲਸ ਦੀ ਗਾਰਦ ਰਸਾਲਾ ਨੰਬਰ ੧੩ ਦੇ ਜਵਾਨ, ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਅਫਸਰ ਮਿਸਟਰ ਸਮਿਥ, ਇਕ ਏ. ਐਸ. ਪੀ., ਰਿਆਸਤ ਕਪੂਰਥਲਾ ਦਾ ਆਈ. ਜੀ. ਦੀਵਾਨ ਦੀਵਾਨ ਦੁਰਗਾ ਦਾਸ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਪੁਲੀਸ ਵਲੋਂ ਖਾਂ ਬਹਾਦਰ ਮੀਆਂ ਅਬਦੁਲ ਅਜ਼ੀਜ਼ ਵਡੇ ਅਫਸਰ ਪੁੱਜੇ ਸਨ । ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਡੀ. ਸੀ. ਜਲੰਧਰ ਨੇ ਭੇਜਿਆ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਝੋਲੀ ਚੁਕ ਸੂਬੇਦਾਰ ਗਾਂਦਾ ਸਿੰਘ ਮਾਣੂਕੇ ਘੜਿਆਲ ਦੇ ਪੁਤਰ ਨੇ ਇਤਲਾਹ ਦਿਤੀ ਸੀ ਕਿ ਬਬੇਲੀ ਦੇ ਸਿਵ ਸਿੰਘ ਦੀ ਹਵੇਲੀ ਵਿਚ ਬਬਰਾਂ ਦਾ ਇਕ ਜਥਾ ਲੁਕਿਆ ਬੈਠਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਥਾਂ ਕੋਈ ਵਾਰਦਾਤ ਕਰਨ ਲਈ ਗੌਦਾ ਗੁੰਦ ਰਿਹਾ ਹੈ ।

ਸੂਬਦਾਰ ਗੋਂਦਾ ਸਿੰਘ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਪੁਤਰ ਦੁਆਬੇ ਦੇ ਮੁਖੀ
 ਬੋਲੀ ਚੁਕ ਸਨ। ਜਲੰਧਰ ਤੇ ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ ਦੇ ਡੀ. ਸੀ. ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਠਕ
 ਸਮਝਦੇ ਸਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹਰ ਗਲ ਤੇ ਭਰੋਸਾ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਬਬਰਾਂ
 ਦੀ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰੀ ਵਾਸਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਚੇਚਾ ਸਦ ਕੇ ਸਰਕਾਰ ਵਲੋਂ
 ਆਖਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਹ ਵੀ ਮੌਤ, ਧਰਮ ਤੇ ਦੇਸ਼ ਭੁਲ ਕੇ
 ਬਰਤਾਨਵੀ ਸਾਮਰਾਜ ਦੇ ਪੂਰੇ ਵਫ਼ਾਦਾਰ ਸਿਪਾਹੀ ਬਣ ਗਏ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ
 ਨੂੰ ਮੁਰੱਬੇ ਮਿਲਣੇ ਸੀ ਲਾਇਲਪੁਰ ਦੀ ਬਰ ਵਿਚ ਮੁਰੱਬੇ।

ਬਬੇਲੀ ਨੂੰ ਪੁਲਸ ਨੇ ਘੇਰ ਲਿਆ। ਉਹ ਸੀ ਬਾਹਰਲਾ ਮੋਰਚਾ
 ਤੇ ਫਿਰ ਅੰਦਰਲਾ ਮੋਰਚਾ ਮਲਿਆ ਗਿਆ ਸ. ਸ਼ਿਵ ਸਿੰਘ ਦੇ ਘਰ ਨੂੰ
 ਘੇਰ ਕੇ। ਸਾਰੇ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਹਾਹਾਕਾਰ ਮਚ ਗਈ। ਲੋਕ ਆਪੋ ਆਪਣੇ
 ਕੋਠਿਆਂ ਵਿਚ ਵੜ ਗਏ। ਅੰਦਰਾਂ ਤੋਂ ਬੂਹੇ ਮਾਰ ਲਏ। ਪੁਲਸ ਵਲੋਂ
 ਵੀ ਹੁਕਮ ਹੋ ਗਿਆ, 'ਜੇ ਕੋਈ ਘਟੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਿਆ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਨੇ
 ਨੱਸਣ ਦਾ ਜਤਨ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਗੋਲੀ ਮਾਰ ਦਿਤੀ ਜਾਏਗੀ।
 ਕੋਈ ਆਦਮੀ ਬੱਬਰਾਂ ਦੀ ਮਦਦ ਕਰਨ ਦੀ ਹਿੰਮਤ ਨਾ ਕਰੇ।

ਸਬਬ ਨਾਲ ਮੀਂਹ ਦੇ ਦਿਨ ਸਨ। ਲੋਕ ਰੋਟੀ ਪਾਣੀ ਸਬਾਤਾਂ
 ਵਿਚ ਜਾਂ ਅੰਦਰੀਂ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਹੁਕਮ ਸੁਣ ਕੇ ਕਈ ਤਾਂ ਐਸੇ
 ਘਬਰਾਏ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਖਾਣਾ ਪੀਣਾ ਭੁਲ ਗਿਆ। ਉਹ ਬਾਲ-
 ਬਚਿਆਂ ਨੂੰ ਸਾਂਭ ਕੇ ਅੰਦਰੀਂ ਵੜ ਗਏ। ਸਾਰੇ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਮੌਤ
 ਵਰਗੀ ਚੁਪ ਹੋ ਗਈ।

ਸ. ਸ਼ਿਵ ਸਿੰਘ ਦੀ ਇਸਤਰੀ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਬਚਿਆਂ ਨੇ ਹਿੰਮਤ
 ਕੀਤੀ। ਉਹ ਛੇਤੀ ਨਾਲ ਨਿਕਲ ਕੇ ਦੂਸਰੇ ਘਰ ਜਾ ਵਫੇ। ਸ਼ਿਵ
 ਸਿੰਘ ਅੰਦਰੇ ਹੀ ਡਿਹਾ। ਬਬਰਾਂ ਦੀ ਪਾਰਟੀ ਬੈਠਕ ਵਿਚ ਬੈਠੀ ਸੀ।
 ਦੁਰਗਾ ਦਾਸ ਆਈ. ਜੀ. ਕਪੂਰਥਲਾ ਆਪ ਤਾਂ ਦੂਰ ਬੈਠ ਗਿਆ।
 ਬਾਕੀ ਦਿਆਂ ਨੂੰ ਅਗੇ ਕੀਤਾ। ਇਕ ਚੁਬਾਰੇ ਦੀ ਬਾਰੀ ਵਿਚ ਖਲੋ ਕੇ
 ਬੱਬਰਾਂ ਨੂੰ ਅਵਾਜ਼ ਮਾਰੀ, 'ਹਥਿਆਰ ਸੁਟ ਕੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ
 ਪੁਲਸ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰ ਦਿਓ, ਨਹੀਂ ਤੇ ਗੋਲੀ ਚਲਾ ਦਿਤੀ ਜਾਏਗੀ।'

ਇਸ ਅਵਾਜ਼ ਦਾ ਉਤਰ ਬਬਰਾਂ ਵਲੋਂ ਪੱਕੀ ਰਾਈਫਲ ਦੀ ਗੋਲੀ ਚਲਣ ਨਾਲ ਮਿਲਿਆ। ਉਹ ਗੋਲੀ ਖਾਲੀ ਨਾ ਗਈ। ਅਵਾਜ਼ ਦੀ ਸੁਹ ਨਾਲ ਚਲਾਈ ਹੋਈ ਗੋਲੀ ਇਕ ਲੱਤ ਵਿਚ ਵੱਜੀ। ਗੋਲੀ ਚਲਾਉਣ ਦਾ ਭਾਵ ਸੀ ਕਿ ਮੁਕਾਬਲਾ।

ਗੋਲੀ ਚਲਣ ਦੇ ਦਸ ਕੁ ਮੰਟ ਬਾਅਦ ਇਕ ਬੰਬ ਬਬਰਾਂ ਵਲੋਂ ਸੁਟਿਆ ਗਿਆ। ਉਸ ਦਾ ਬੜਾ ਤਮਾਕਾ ਹੋਇਆ। ਦੋ ਤਿੰਨ ਸਿਪਾਹੀ ਉਡ ਗਏ। ਐਸਾ ਧਮਾਕਾ ਪਿਆ ਕਿ ਰਾਤ ਦੇ ਸਮੇਂ ਗਿੱਲੀ ਧਰਤੀ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਕੋਹਾਂ ਤਕ ਸੁਣਾਈ ਦਿਤੀ ਪਲਸ ਵਾਲੇ ਘ ਬਰ ਗਏ। ਭਾਵੇਂ ਇਨਾਮ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਸਵਾਲ ਸੀ, ਫਿਰ ਵੀ ਅਗੇ ਹੋ ਕੇ ਮਰਨਾ ਕਿਹੜਾ ਸੌਖਾ ਸੀ, ਉਹ ਕਈ ਕਦਮ ਪਿਛੇ ਹਟ ਗਏ।

ਦੁਰਗਾ ਦਾਸ ਆਈ. ਜੀ., ਮਿਸਟਰ ਸਮਿਥ ਅਤੇ ਖਾਂ ਬਹਾਦਰ ਅਬਦੁਲ ਅਜ਼ੀਜ਼ ਦੀ ਮੀਟਿੰਗ ਹੋਈ। ਲੰਮੀ ਸੋਚ ਵਿਚਾਰ ਬਾਅਦ ਫੈਸਲਾ ਹੋਇਆ ਕਿ ਕਰੜਾ ਪਹਿਰਾ ਰਖਿਆ ਜਾਏ। ਰਾਤ ਲੜਾਈ ਨਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਚੰਗਾ ਹੈ, ਲੜਾਈ ਦਿਨ ਹੋਏ। ਹਨੇਰੇ ਵਿਚ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਬਹੁਤਾ ਨੁਕਸਾਨ ਹੋਵੇ ਤੇ ਉਹ ਨਿਕਲ ਜਾਣ।

ਪਰ ਲੜਾਈ ਨੂੰ ਰੋਕਣਾ ਜਾਂ ਕਰਨਾ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਅਖਤਿਆਰ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੁਕਾਬਲ ਦੀ ਚੁਲ ਘੁਮਾਉਣ ਵਾਲੇ ਤਾਂ ਬੱਬਰ ਸਨ।

‘ਕਿਸੇ ਨੇ ਮੁਖਬਰੀ ਕਰ ਦਿਤੀ। ਹੋਣੀ ਹੋ ਕੇ ਰਹਿਦੀ ਹੈ, ਭਾਉ ! ਦਸ ਹੁਣ ਕੀ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।’

ਬਿਬਨ ਸਿੰਘ ਮਾਂਗਟ ਨੇ ਸ. ਉਦੈ ਸਿੰਘ ਰਾਮਗੜ੍ਹ ਨੂੰ ਪੁਛਿਆ।

‘ਹੁਣ ਤਾਂ ਸਿਧੇ ਹੋ ਕੇ ਸਿਰ ਦੇਣੇ ਪੈਣਗੇ। ਜਿੰਨਾ ਚਿਰ ਕਾਰਤੂਸ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਚਿਰ ਲੜਿਆ ਜਾਏਗਾ। ਕਿਉਂ ਮਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ?’

‘ਬਿਲਕੁਲ ! ਖਤਰੇ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰਨਾ ਹੀ ਖਤਰੇ ਤੋਂ ਬਚਣਾ ਹੈ। ਡਰਿਆਂ ਤੇ ਢਿਲੇ ਪਿਆਂ ਤਾਂ ਖਤਰਾ ਉਤੇ ਚੜ੍ਹ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।’ ਸ. ਉਦੈ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੇ ਮਨੋਭਾਵਾਂ ਤੇ ਪਰਗਟ ਕਰ ਦਿਤਾ।

‘ਗਲੀ ਵਿਚ, ਨਾਲ ਦੇ ਕੋਠਿਆਂ ਉਤੇ-ਬਾਹਰ ਸਾਰੇ ਪੁਲਸ
ਹੈ। ਇਕ ਰਾਹ ਹੈ ਕਿਸੇ ਨੇ ਨਸਣਾ ਹੋਏ ਉਹ ਸਾਹਮਣੇ ਕੋਠੇ ਤੋਂ ਜਾ ਕੇ
ਛਪੜ ਵਿਚ ਛਾਲ ਮਾਰ ਕੇ ਅਗੇ ਜਾਏ-ਖਤਰਾ ਫਿਰ ਵੀ ਹੈ।’

‘ਹਨੇਰਾ ਬਹੁਤ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ।’

ਇਉਂ ਅਜੇ ਸਲਾਹੀਂ ਹੀ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ ਕਿ ਗੌਰੇ ਅਫਸਰਾਂ ਨੇ
ਪੁਲਸ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਰੁਕਮ ਦਿਤਾ ਕਿ ਉਹ ਅਗੇ ਵਧਣ ਤੇ ਬੱਬਰਾਂ ਨੂੰ
ਫੜਨ। ਉਸ ਨੇ ਖਿਆਲ ਕੀਤਾ ਕਿ ਜੇ ਮਰਨਗੇ ਤਾਂ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ
ਸਿਪਾਹੀ ਗੋਰਿਆਂ ਦਾ ਕੀ ਜਾਣਾ ਹੈ ? ਭੁਖਾ ਤੇ ਗੁਲਾਮ ਦੇਸ ! ਅਨਪੜ੍ਹ
ਤੇ ਅਗਿਆਨੀ ! ਉਸ ਵਿਚੋਂ ਜਵਾਨ ਭਰਤੀ ਕਰ ਲੈਣੇ ਔਖੇ ਨਹੀਂ
ਸਨ। ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸਾਮਰਾਜ ਵਾਸਤੇ ਦੂਰ ਦੂਰ ਜਾ ਕੇ ਜਵਾਨ ਲੜਦੇ ਸਨ।
ਉਹੋ ਆਪਣੇ ਵੀਰਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰਦੇ ਸਨ, ਜਿਹੜੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਰਵਾਰਾਂ
ਵਾਸਤੇ ਹੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦਾ ਘੋਲ ਕਰਦੇ ਸਨ।

ਸ਼ਿਵ ਸਿੰਘ ਦੇ ਘਰ ਸਾਰੇ ਬਬਰ ਸਤ ਕੁ ਸਨ। ਕਿਸੇ ਕੰਮ
ਆਏ ਸਨ। ਸ਼ਿਵ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਕਿਤੇ ਜਾਣਾ ਸੀ।
ਸ਼ਿਵ ਸਿੰਘ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੀ ਵਿਚਾਰਾ ਦਾ ਬੰਦਾ ਸੀ।

ਭਾਈ ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਦੌਲਤਪੁਰ ਬੜਾ ਅਣਖੀਲਾ ਤੇ ਦਲੇਰ
ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਬੰਦੂਕ ਸੰਭਾਲੀ ਤੇ ਕੋਠ ਉਤੇ ਚੜ੍ਹ ਗਿਆ। ਸਾਥੀਆਂ ਨੂੰ
ਕਿਹਾ, ਜੌਗਿਟ ਦੇ ਮੋਰਚੇ ਮਲ ਲੋ। ਅਸਾਂ ਦਾ ਏਥੇ ਸ਼ਹੀਦ ਗੀਜ ਬਣੇਗਾ।
ਲੜੋ ! ਵਤਨ, ਕੌਮ ਤੇ ਧਰਮ ਬਦਲੇ ਲੜੋ !

ਮੈਂ ਬਹੁੇ ਅਗੇ ਬੈਠਦਾ ਹਾਂ।’

ਉਹੇ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕਿਹਾ।

ਸਾਰਿਆਂ ਨੇ ਮੋਰਚੇ ਮੱਲ ਲਏ। ਫੌਜ ਮੁਲਸ ਨਾਲ ਮੁਕਾਬਲਾ
ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਆਪਣੇ ਆਪ ਉਤੇ ਪਹਾੜ ਵਰਗਾ ਭਰੋਸਾ
ਸੀ। ਇਕ ਜਵਾਨ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਐਸਾ ਬਲੀ ਸਮਝਦਾ ਸੀ ਕਿ
ਉਹ ਬਰਤਾਨਵੀ ਸਾਮਰਾਜ ਦੀਆਂ ਭਾਰਤ ਵਿਚੋਂ ਸਫਾਂ ਵਲੋਟ
ਦੇਵੇਗਾ। ਬਰਤਾਨੀਆ ਦੀ ਅਮੁਕ ਫੌਜੀ ਸ਼ਕਤੀ ਉਸ ਨੂੰ ਕੁਝ ਵੀ

ਨਹੀਂ ਸੀ ਦਿਸਦੀ ।

ਗੋਲੀ ਚਲਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਏ । ਠਾਹ ! ਠਾਹ !!' ਹੋਣ ਲੱਗੀ ।
ਬਾਹਲੇ ਐਂ ਹੀ ਗੋਲੀ ਅੰਨ੍ਹੇਵਾਹ ਚਲਾਈ ਜਾਣ ਲੱਗੇ—ਸਿਰਫ ਭੈ
ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਲਈ । ਬਬਰ ਸੂਰਮੇ ਵੀ ਗੋਲੀ ਦਾ ਜਵਾਬ ਗੋਲੀ ਨਾਲ
ਦੇਣ ਲੱਗੇ । ਰਾਤ ਦਾ ਸਮਾਂ ਸੀ ।

ਗੋਲੀ ਸਿਰਫ ਮਨ ਦੀ ਇਕਾਗਰਤਾ ਤੇ ਕੰਨਾਂ ਨਾਲ ਵੜ ਲੈ ਕੇ
ਚਲਾਈ ਜਾਂਦੀ ਸੀ । ਦਿਸਦਾ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਾੜ ਕਾੜ ਗੋਲੀ ਚਲਦੀ
ਜਾਂਦੀ ਸੀ ।

ਪਿੰਡ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਨੀਂਹ ਕਿਥੋਂ ਆਉਣੀ ਸੀ । ਉਹ ਤਾਂ ਅਗਲੇ
ਤੋਂ ਅਗਲੇ ਅੰਦਰੀਂ ਵੜ ਗਏ । ਗਰਮੀਆਂ ਦੇ ਦਿਨ ਸਨ ।
ਅੰਦਰੀਂ ਲੋਹੜ ਦਾ ਵੱਟ ਸੀ । ਮੁੜ੍ਹਕਾ ਪਾਣੀ ਵਾਂਗ ਚੌਂਦਾ ਸੀ, ਫਿਰ ਵੀ
ਲੋਕ ਬਾਹਰ ਨਹੀਂ ਸਨ ਨਿਕਲਦੇ । ਉਹ ਇਹ ਵੀ ਖਿਆਲ ਕਰਦੇ
ਸਨ ਕਿ ਕਿਤੇ ਬੰਬ ਦਾ ਗੋਲਾ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਘਰ ਉੱਤੇ ਨਾ ਆ ਡਿਗੇ ।
ਮਾਵਾਂ ਬਚਿਆਂ ਨੂੰ ਛਾਤੀਆਂ ਨਾਲ ਘੁਟ ਕੇ ਬੈਠ ਗਈਆਂ ਸਨ ।
ਸਜ-ਵਿਆਤੇ ਤੇ ਜਵਾਨ ਜੋੜੇ ਘਾਬਰੇ ਤੇ ਭੈ ਭੀਤ ਹੋਏ ਇਕ ਦੂਸਰੇ ਦੇ
ਨੜੇ ਹੋ ਕੇ ਬੈਠੇ ਸਨ ਤੇ ਮਨ ਵਿਚ ਧਾਰਦੇ ਸਨ, ਇਕੱਠੇ ਹੀ ਮਰੀਏ
ਜੇ ਮੌਤ ਆਵੇ । ਬਬੇਲੀ ਤੇ ਉਹ ਰਾਤ ਪਰਲੋ ਦੀ ਰਾਤ ਸੀ ।

‘ਭਾਉ ! ਫਤਹ...ਫਤਹ. ਮੈਂ ਚਲਿਆ ।’ ਬਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ
ਮਾਂਗਟ ਨੇ ਗੋਲੀ ਗੋਲੀ ਅਟਕ ਕੇ ਨਾਲ ਦੇ ਸਾਥੀ ਨੂੰ ਆਖਿਆ, ਜਦੋਂ
ਉਸ ਨੂੰ ਇਕ ਗੋਲੀ ਵੱਖੀ ਵਿਚ ਵਜੀ । ਅਜੇ ਹੋਰ ਕੁਝ ਆਖਣ ਹੀ ਲਗਾ
ਸੀ ਕਿ ਉਸੇ ਵੇਲੇ ਦੂਸਰੀ ਗੋਲੀ ਮੱਥੇ ਵਿਚ ਵੱਜ ਗਈ । ਉਹ ਸ਼ਹੀਦ
ਹੋ ਗਿਆ ।

ਬਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਮਾਂਗਟ ਦੇ ਪਿਛੋਂ ਮਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਤੇ ਕਰਮ ਸਿੰਘ
ਦੌਲਤ ਪੂਰ ਵੀ ਵੈਰੀ ਨਾਲ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦਾ ਘੋਲ ਘੁਲਦੇ ਹੋਏ ਸ਼ਹੀਦ
ਹੋ ਗਏ । ਆਪਣਾ ਜੀਵਨ ਸਫਲ ਕਰ ਗਏ

ਉਦੇ ਸਿੰਘ ਨੇ ਦੂਸਰਿਆਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ, ‘ਸਾਥੀਓ ! ਦਿਨ ਦਾ ਚੜ੍ਹਾ

ਹੋਣ ਲਗਾ ਹੈ । ਮੈਂ ਗੋਲੀ ਚਲਾਈ ਜਾਂਦਾ ਹਾਂ, ਇਕ ਪਾਸਾ ਖਾਲੀ ਹੋਇਆ ਹੈ—ਸ਼ਾਇਦ ਵੈਰੀ ਦੇ ਕੁਝ ਆਦਮੀ ਮਰੇ ਜਾਂ ਜ਼ਖਮੀ ਹੋਏ ਨੇ—ਤੁਸੀਂ ਨਿਕਲ ਜਾਓ ! ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਦੇ ਸਰੀਰ ਚੁਕ ਕੇ ਲਜਾਣੇ ਤਾਂ ਕਠਨ ਹਨ, ਪਰ ਤੁਸੀਂ ਨਿਕਲ ਜਾਓ । ਹੁਣ ਵੇਲਾ ਹੈ, ਮੀਂਹ ਵੀ ਵਰ੍ਹਨ ਵਾਲਾ ਜੇ, ਬੱਦਲ ਹੋਏ ਹਨ । ਜੀਵਨ ਦੇ ਮੌਤ ਦਾ ਘੋਲ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ ।’

‘ਅਸੀਂ ਵੀ ਏਥੇ ਸ਼ਹੀਦ ਹੁੰਦੇ ਹਾਂ ।’ ਉਸ ਦੇ ਸਾਥੀਆਂ ਨੇ ਉਤਰ ਦਿਤਾ ।

‘ਨਹੀਂ, ਨਿਰਾ ਮਰਨਾ ਹੀ ਅਸਾਂ ਦਾ ਮਨੋਰਥ ਨਹੀਂ । ਵੈਰੀ ਨੂੰ ਮਾਰਨਾ ਮਨੋਰਥ ਹੈ । ਅਸੀਂ ਸਿਪਾਹੀ ਹਾਂ । ਵਤਨ ਦੇ ਸਿਪਾਹੀ, ਨਿਕਲ ਜਾਓ । ਜੇ ਰਾਹ ਵਿਚ ਕੋਈ ਭਾਣਾ ਵਰਤ ਗਿਆ ਤਾਂ ਠੀਕ ਹੈ । ਫਿਰ ਮਰਦਾਂ ਵਾਂਗ ਡਟ ਕੇ ਲੜਨਾ ਤੇ ਮਰਨਾ । ਰਬ ਨਾ ਕਰੋ, ਜੋ ਜੀਉਂਦੇ ਫੜੇ ਜਾਓ ਤਾਂ ਜਥੇ ਦਾ ਭੇਤ ਲੈ ਕੇ ਮਰਨਾ । ਕੜੇ ਜੀਵਨ ਬਦਲੇ ਕਿਤੇ ਪੁਲਸ ਦੇ ਝੱਪੇ ਵਿਚ ਨਾ ਆ ਜਾਣਾ।... ਮੈਂ ਸ਼ਾਇਦ ਨਾ ਮਿਲ ਸਕਾਂ । ਮੌਰਚੇ ਉਤੇ ਡਟਿਆ ਰਹਾਂਗਾ ਸਾਥੀਆਂ ਨੂੰ ਸਾਰੀ ਗਲ ਦਸ ਦੇਣੀ । ਇਹ ਵੀ ਹੁਸ਼ਿਆਰ ਕਰਨਾ ਕਿ ਮਾੜੇ ਤੇ ਸਰਕਾਰੀ ਬੰਦੇ ਜਥੇ ਵਿਚ ਆ ਰਹੇ ਨੇ । ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਖਿਆਲ ਰਖਣਾ—ਜਸ਼ੂਆਂ ਤੋਂ ਬਚਣਾ ਤੇ ਲੜਾਈ ਲੜੀ ਜਾਣੀ ।’

ਬਿਜਲੀ ਲਿਸ਼ਕੀ ਤੇ ਕੜਕੀ । ਬਹੁਤ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਕੜਕੀ, ਜਿਵੇਂ ਕਿਤੇ ਡਿਗੀ ਸੀ । ਕਾਲੀ ਰਾਤ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਕਾਲੀ ਘਟਾ ਅਸਮਾਨ ਉਤੇ ਛਾਈ ਹੋਈ ਸੀ । ਉਦੇ ਸਿੰਘ ਨੇ ਗੋਲੀ ਚਲਾਉਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿਤੀ । ਉਸ ਨੇ ਅੰਤਮ ਦਮ ਤਕ ਡਟੇ ਰਹਿਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਸੀ ।

ਤਿੰਨ ਸਾਥੀ ਨਿਕਲੇ ਉਹਨਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਸੀ । ਉਹ ਅਗੇ ਲੱਗਿਆ । ਬਿਜਲੀ ਫਿਰ ਲਿਸ਼ਕੀ । ਉਸ ਦੀ ਲਿਸ਼ਕ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਮੂੰਹ ਸੀ, ਉਧਰ ਪਥਕਣਾਂ ਸਨ ਤੇ ਅਗੇ ਪਾਥੀਆਂ ਦੇ ਗੂਹਰੇ ਸਨ ਉਧਰ ਘੋੜ ਸਵਾਰ ਵੀ ਖਲੋਤੇ ਦਿਸੇ । ਇਕ ਕੰਧ ਦੇ ਨਾਲ ਜੁੜ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਵੜ ਲਈ । ਪਰ ਮੀਂਹ ਦੀ ਕਿਣ-ਮਿਣ ਨੇ

ਵੌੜ ਲੈਣ ਦਾ ਕੰਮ ਖਤਮ ਕਰ ਦਿਤਾ । ਕੁਝ ਸੁਣਾਏ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦਿੰਦੀ ।
 ਉਹ ਅਗੇ ਹੋਏ । ਉਦੈ ਸਿੰਘ ਨੇ ਗੋਲੀ ਚਲਾਉਣ ਤੇ ਅਗੇ ਗੋਲੀ
 ਚਲਣ ਦੀ ਅਵਾਜ਼ ਆਈ । ਗੋਲੀ ਗੋਲੀ ਖਚਦੇ, ਗਿਲੀ ਧਰਤੀ ਤੇ
 ਝੁਕ ਕੇ ਤੁਰਦੇ ਹੋਏ ਉਹ ਪਥੱਕਣ ਵਿਚ ਪੁਜੇ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਗੇ ਦੋ
 ਗੋਲੀਆਂ ਚਲਣ ਦੀ ਅਵਾਜ਼ ਆਈ । ਉਹ ਗੋਲੀਆਂ ਸ਼ਾਇਦ ਬਿਨਾਂ
 ਨਿਸ਼ਾਨੇ ਤੋਂ, ਅੰਨ੍ਹੇ ਅੰਨ੍ਹੇ-ਵਾਹ ਚਲਾਈਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ । ਉਨ੍ਹਾਂ
 ਪਾਥੀਆਂ ਦੇ ਇਕ ਗੁਰੂ ਨਾਲ ਲਗ ਗਏ । ਪਾਸੇ ਤੇ ਘੋੜ ਸਵਾਰ
 ਦਿਖਾਏ ਵਿਤੇ, ਨਾਲ ਮੀਂਹ ਦੇ ਕਾਨ ਘੋੜਾ ਹਿਣਕ ਪਿਆ ।

ਜਿਧਰ ਘੋੜਾ ਹਿਣਕਿਆ ਸੀ, ਉਧਰ ਨਾ ਹੋਏ ਤੇ ਇਕ ਵੇ
 ਕਰਕੇ ਅਗੇ ਵਧੀ ਗਏ ਐਨ ਜੋ ਪਥਕਣਾਂ ਮੁਕਣ ਲਗੀਆਂ ਤੇ
 ਅਗੇ ਖੁਲ੍ਹੇ ਖੇਤ ਆ ਜਾਣੇ ਸੀ ।—ਕਮਾਦ, ਕਪਾਹ, ਚਰੀ ਤੇ ਜਵਾਰਾਂ ਦੇ
 ਖੇਤ । ਉਹਨਾਂ ਉਤੇ ਫਿਰ ਗੋਲੀ ਚਲੀ । ਪਰ ਗੋਲੀਆਂ ਸ਼ਾਂ ਖ਼ਾਂ ਤੇ
 ਟੀਂ ਟੀਂ ਕਰਦੀਆਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਕੋਲੋਂ ਦੀ ਅਗੇ ਲੰਘ ਗਈਆਂ ।
 ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਅਗੇ ਗੋਲੀ ਦਾ ਉਤਰ ਨਾ ਦਿਤਾ ਕਿ ਫੌਜ ਦਾ ਮੂੰਹ ਉਹਨਾਂ
 ਵਲ ਨਾ ਹੋ ਜਾਏ । ਗੋਲੀ ਚਲਦੀ ਗਈ । ਉਹ ਸਰਕਦੇ ਸਰਕਦੇ
 ਕਮਾਦਾਂ ਵਿਚ ਜਾ ਵੜੇ ।

ਗੋਲੀ ਦੀ ਮਾਰ ਤੋਂ ਦੂਰ ਹੋ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਸੁਣਿਆ, ਉਦੈ ਸਿੰਘ
 ਜਵਾਬੀ ਗੋਲੀ ਚਲਾ ਰਿਹਾ ਸੀ । ਉਹ ਅੱਗੇ ਨਿਕਲ ਗਏ । ਉਦੈ ਸਿੰਘ
 ਅੰਤਮ ਸਵਾਸਾਂ ਤਕ ਲੜਦਾ ਹੋ ਏਆ । ਹੀਦ ਹੋ ਗਿਆ ।

ਰਾਤ ਬੀਤ ਗਈ। ਦਿਨ ਚੜ੍ਹਿਆ, ਅਕਾਸ਼ ਨਿਰਮਲ ਹੋ ਗਿਆ। ਸੂਰਜ ਬੜੀ ਤਜੀ ਨਾਲ ਉਦੈ ਹੋਇਆ। ਸੂਰਜ ਦੀਆਂ ਕਿਰਨਾਂ ਨੇ ਬੈਰਾਸ਼ ਨਾਲ ਧੋਤੀ ਹੋਈ ਬਨਾਸਪਤੀ ਦੀ ਹਰਿਆਵਲ ਨੂੰ ਚਮਕਾ ਦਿਤਾ।

ਪਰ ਬਬੇਲੀ ਨਗਰ ਦਾ ਸਾਹ ਘੁਟਿਆ ਹੀ ਰਿਹਾ। ਗੋਲੀ ਚਲਣ ਦੀ ਅਵਾਜ਼ ਜਦੋਂ ਅੰਦਰੀਂ ਵੜੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਕੰਨੀਂ ਨਾ ਪਈ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸੁਖ ਦਾ ਸਾਹ ਲਿਆ। ਘਰਾਂ ਦੇ ਬੂਹੇ ਖੋਲ੍ਹ ਕੇ ਵਿਹੜਿਆਂ ਵਿਚ ਹੋ ਕੇ ਖੁਲ੍ਹੀ ਹਵਾ ਭਖੀ ਤੇ ਜੰਗਲ ਪਾਣੀ ਜਾਣ ਤੇ ਤੰਗਰਾਂ ਨੂੰ ਪੱਠੇ ਪਾਉਣ ਦਾ ਜਤਨ ਕਰਨ ਲਗੇ। ਪਰ ਪੁਲਸ ਨੇ ਸਭ ਨੂੰ ਰੋਕ ਦਿਤਾ। ਸਿਰਫ ਬੱਚਿਆਂ ਤੇ ਤੀਵੀਆਂ ਨੂੰ, ਉਹ ਵੀ ਨੰਗੇ ਮੂੰਹ, ਭਾਵੇਂ ਕੋਈ ਪਿੰਡ ਦੀ ਨੂੰਹ ਹੈ ਜਾਂ ਧੀ, ਬਾਹਰ ਨਿਕਲ ਸਕਦੀ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਪੁਲਸ ਦੇ ਸਿਪਾਹੀ ਦੇਖ ਸਕਣ ਤੇ ਜਾਣ ਸਕਣ ਕਿ ਤੀਵੀਂ ਦੇ ਲੀੜੇ ਪਾ ਕੇ ਕੋਈ ਰਾਤ ਦਾ ਲੁਕਿਆ 'ਬਬਰ' ਤਾਂ ਬਾਹਰ ਨਹੀਂ ਨਿਕਲ ਚਲਿਆ। ਸਜ਼ ਵਿਆਹਿਆਂ ਨੂੰਹਾਂ, ਜਿਹੜੀਆਂ ਘੁੰਡ ਕਢ ਕੇ ਬਾਹਰ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਾਸਤੇ ਮੁਸ਼ਕਲ ਆ ਬਣੀ। ਉਹ ਘਬਰਾ ਕੇ ਘਰਾਂ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਨਾ ਨਿਕਲੀਆਂ। ਸਭ ਨੇ ਆਪਣੇ ਘਰਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਰਹਿਣਾ ਠੀਕ ਸਮਝਿਆ।

ਪਿੰਡ ਦੇ ਨੰਬਰਬਾਰ, ਚੌਕੀਦਾਰ ਤੇ ਰੁੜ ਕੁ ਪਗ ਬੰਨ੍ਹ ਬੰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਪੁਲਸ ਦੇ ਵਡੇ ਅਫਸਰਾਂ ਨੇ ਘਰਾਂ ਦੀਆਂ ਤਲਾਬੀਆਂ ਲਈਆਂ ਪਰ ਕਿਤੇ ਲੁਕਿਆ ਹੋਇਆ ਕੋਈ ਓਪਰਾਂ ਜਾਂ ਸ਼ੱਕੀ ਬੰਦਾ ਨਾ ਨਿਕਲਿਆ। ਪੁਲਸ ਦੀ ਰੋਟੀ ਦਾ ਸਾਰਾ ਭਾਰ ਸਾਰੇ ਪਿੰਡ

ਉਤੇ ਪਾ ਦਿਤਾ । ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਕੁਕੜ ਤੇ ਬਕਰੇ ਮਲੇ ਮਲੀ ਫੜ
 ਬਟਕਾਏ ਤੇ ਹਲਾਲ ਕੀਤੇ ਗਏ । ਕਿਸੇ ਨੇ ਦਾਦ ਫਰਿਆਦ ਨਾ ਸੁਣੀ ! ਕੇ
 ਸ. ਸ਼ਿਵ ਸਿੰਘ, ਉਸ ਦੇ ਬੱਚੇ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਪਤਨੀ ਨੂੰ
 ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਕਰ ਲਿਆ ਗਿਆ । ਨੰਬਰਦਾਰ ਤੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਝੋਲੀ ਚੁਕਾਂ ਨੇ
 ਇਕ ਦੋ ਆਦਮੀ ਹੋਰ ਫੜਾ ਦਿਤੇ । ਚੁਗਲੀ ਇਹ ਮਾਰੀ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਹੋਲ
 ਬਾਹਰੋਂ ਬੰਦੇ ਆਉਂਦੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ।

ਸ਼ਿਵ ਸਿੰਘ ਦਾ ਘਰ ਸਾੜ ਦਿਤਾ ਗਿਆ, ਉਸ ਦੇ ਮਾਲ ਡੰਗਰ
 ਨੂੰ ਕੁਰਕ ਕਰ ਲਿਆ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਇਕ ਪਾਸੇ ਲਿਜਾ ਕੇ ਦੀਵਾਨੇ
 ਦੁਰਗਾ ਦਾਸ ਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਰਤਾ ਨਰਮੀ ਨਾਲ ਕਿਹਾ, 'ਦਸ ਇਹ ਚਾਰ
 ਮਰਨ ਵਾਲੇ ਕੌਣ ਹਨ ? ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਕੌਣ ਸਨ ਤੇ ਹੁਣ ਉਹ
 ਕਿਧਰ ਗਏ ਹਨ ?

'ਮਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਮੈਂ ਇਕ ਨੂੰ ਜਾਣਦਾ ਹਾਂ,
 ਬਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਮਾਂਗਟ ਨੂੰ, ਮੇਰਾ ਜਾਣੂ ਪਛਾਣੂ ਸੀ ਤੇ ਹੋਰ ਮੈਂ ਕਿਸੇ ਨੂੰ
 ਨਹੀਂ ਜਾਣਦਾ, ਉਹ ਕੌਣ ਸਨ ? ਕਿਉਂ ਏਥੇ ਆਏ ਤੇ ਕੀ ਉਹਨਾਂ ਦਾ
 ਕੰਮ ਸੀ । ਬਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਖਿਆ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਉਸ ਦੇ ਮਿਤਰ ਹਨ
 ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਇਕ ਦਿਨ ਏਥੇ ਰਹਿਣਾ ਹੈ ।' ਸ਼ਿਵ ਸਿੰਘ ਨੇ ਉਤਰ ਦਿਤਾ ।

'ਨਸਣ ਵਾਲੇ ਕਿੰਨੇ ਸਨ ?'

'ਤਿੰਨ !'

'ਕਿਧਰ ਗਏ ?'

'ਮੈਨੂੰ ਕੋਈ ਪਤਾ ਨਹੀਂ, ਮੈਂ ਤਾਂ ਡਰਦਾ ਮਾਰਾ ਤੂੜੀ ਵਾਲੇ
 ਜਾ ਵੜਿਆ ਸਾਂ ।'

'ਤੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਹਥਿਆਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦੇਖੇ ?'

'ਨਹੀਂ ! ਉਹ ਲੁਕਾਏ ਹੋਣਗੇ ।'

'ਤੇਰਾ ਬਬਰਾਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧ ਦਸੀਦਾ ਹੈ ।'

'ਨਹੀਂ ! ਮੇਰਾ ਕੋਈ ਸਬੰਧ ਨਹੀਂ !'

'ਤੂੰ ਝੂਠ ਬਲਦਾ ਹੈਂ । ਦੇਖ ਤੇਰੇ ਉਤੇ ਮੁਕਦਮਾ ਤਾਂ ਬਣ

ਗਿਆ, ਤੂੰ ਕਾਤਲਾਂ ਤੇ ਬਾਗੀਆਂ ਨੂੰ ਪਨਾਹ ਦਿਤੀ ਹੈ । ਤੇਰੇ ਘਰ ਉਹਨਾਂ ਉਹਨਾਂ ਪੁਲਸ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕੀਤਾ ਹੈ ਤੇ ਤੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ ਹੈ । ਤੇਰਾ ਭੈ ਭਾਂਡਾ ਸਭ ਜ਼ਬਤ ਹੋ ਜਾਣਾ ਹੈ ।’

‘ਘਰ ਮੇਰਾ ਸਾਂਝ ਦਿਤਾ, ਪਰ ਦਾ ਸਾਰਾ ਅਸਬਾਬ ਸੜ ਗਿਆ, ਮਾਲ ਡੰਗਰ ਸਾਂਭ ਲਿਆ—ਭੈ ਵੀ ਸਰਕਾਰ ਲੈ ਲਵੇ । ਤਕੜੇ ਦਾ ਸੱਤੀ ਵੀਹ ਸੌ ! ਪਰ ਮੇਰੇ ਵਿਚ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ।’

‘ਦੇਖ ਸਿਵ ਸਿੰਘਾ ! ਤੈਨੂੰ ਪਤਾ ਹੈ, ਮੈਂ ਆਈ. ਜੀ. ਕਪੂਰਥਲਾ ਹਾਂ । ਮੇਰੇ ਹਥ ਵਸ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਹੈ ਤੈਨੂੰ ਬਚਾ ਵੀ ਸਕਦਾ ਹਾਂ । ਮੈਂ ਚਾਹੁੰਦਾ ਆਂ ਅਜੇ ਵੀ ਤੂੰ ਮੇਰੇ ਆਖੇ ਲਗੇ ਤਾਂ ਤੈਨੂੰ ਤੇਰਾ ਹੋਇਆ ਨੁਕਸਾਨ ਵੀ ਪੂਰਾ ਕਰਾ ਦਿਤਾ ਜਾਵੇਗਾ । ਮੁਕਦਮੇ ਤੋਂ ਵੀ ਬਚ ਜਾਵੇਗਾ ਤੇ ਮਹਾਰਾਜੇ ਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਰਕਾਰ ਵਲੋਂ ਇਨਾਮ ਵੀ ਦੁਆਵਾਂਗਾ—ਤੂੰ ਸੁਲਤਾਨੀ ਗਵਾਹ ਬਣ ਜਾ । ਬਬਰਾਂ ਦੇ ਅੱਡੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਪਤੇ ਦਸ ਦੇ ਅਤੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਲਾਭ ਉਠਾ ।’

‘ਦੇਖੋ ਸਰਕਾਰ ! ਮੈਨੂੰ ਕੁਝ ਪਤਾ ਨਹੀਂ । ਝੂਠ ਬੋਲ ਕੇ ਨਿਰਦੋਸ਼ੇ ਬੰਧਿਆਂ ਨੂੰ ਮੈਂ ਫਾਂਸੀ ਨਹੀਂ ਲੁਆਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ । ਤੁਸੀਂ ਚਾਹੋ ਮੈਨੂੰ ਛੱਡੋ, ਮਾਰੋ, ਫਾਹੇ ਲਾਓ ਜਾਂ ਕੈਦ ਕਰੋ, ਮੈਨੂੰ ਤਾਂ ਕੁਝ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ।’

ਦੀਵਾਨ ਦੁਰਗਾ ਦਾਸ ਦੇ ਨਾਲ ਖਾਂ ਬਹਾਦਰ ਅਬਦੁਲ ਅਜ਼ੀਜ਼ ਸੀ । ਉਸ ਨੇ ਦੀਵਾਨ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਆਖਿਆ, ‘ਦੀਵਾਨ ਸਾਹਿਬ ! ਲਾਤੋਂ ਕ ਭੂਤ ਬਾਤੋਂ ਸੇ ਨਹੀਂ ਮਾਨਤੇ । ਆਪ ਇਸ ਨੂੰ ਸਿਪਾਹ ਆਂ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰੋ ।’

ਦੀਵਾਨ ਦੁਰਗਾ ਦਾਸ ਦਾ ਕੰਮ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ । ਉਸ ਨੇ ਛੋਟੀ ਕਪੂਰਥਲੇ ਪੁਜਣਾ ਸੀ, ਜ਼ਰੂਰ ਹਦਾਇਤਾਂ ਦੇ ਕੇ ਕਪੂਰਥਲੇ ਨੂੰ ਚਲਿਆ ਗਿਆ ਤੇ ਪਿਛੋਂ ਖਾਂ ਬਹਾਦਰ ਦੀ ਇੱਛਾ ਨਾਲ ਇਕ ਦੌਰ ਸਖਤੀ ਦਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ । ਮਿਸਟਰ ਸਮਿਥ ਕੁਝ ਪੁਲੀਸ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸਾਥੀਆਂ ਦੇ ਪਿਛੇ ਤੁਰ ਗਈ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਇਕ ਖੋਜੀ ਸੀ । ਬਾਰਸ਼ ਦੇ ਦਿਨ ਸਨ, ਖੋਜੀ ਨੇ ਖੁਰਾ ਲਭ ਲਿਆ ।

ਸ਼ਿਵ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਸਖਤੀ ਨਾਲ ਪੁਛਣ ਲਗੇ ਕਿ ਉਹ 'ਬੱਥਰ
ਆੜਾਲੀ ਜਥੇ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਤਿਆਂ ਦਾ ਪਤਾ ਬਹੁ ਦਸੇ।
ਉਸ ਨੂੰ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ। ਪੁਠਾ ਟੰਗ ਦਿਤਾ ਗਿਆ ਤੇ ਫਿਰ
ਕੁਟਿਆ ਗਿਆ, ਪਰ ਮਾਂ ਦੇ ਲਾਲ ਨ ਧਰਮ ਪਾਲਿਆ। ਇਹੋ ਕਿਹਾ,
'ਮੈਂਨੂੰ ਕੁਝ ਪਤਾ ਨਹੀਂ'। ਮੈਂ ਪਾਪ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ, ਮੈਂ ਅਕ੍ਰਿਤਘਣ ਦੇ ਬ
ਧਰੋਹੀ ਨਹੀਂ ਬਣਨਾ। ਬੇਸ਼ਕ ਮਾਰ ਸੁਟੋ।

ਪੁਲਸ ਉਸ ਵੇਲੇ ਸਭ ਕੁਝ ਸੀ। ਬਰਤਾਨਵੀ ਸਾਮਰਾਜ ਦੇ
ਰੋਅਬ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਪਾਗਲ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ।

ਸ਼ਿਵ ਸਿੰਘ ਦੀ ਇਸਤਰੀ ਨੂੰ ਤੰਗ ਕੀਤਾ। ਉਸ ਨੂੰ ਮਾਰਿਆ,
ਗਾਲਾਂ ਕੱਢੀਆਂ ਕਿ ਉਹ ਹੀ ਕੁਝ ਦਸੇ, ਪਰ ਉਸ ਨੂੰ ਸਚ ਮੁਚ ਹੀ ਕੁਝ
ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹ ਬੇੜੀ ਮਾਰ ਖਾ ਕੇ ਹੀ ਬੇਸਰਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਰਹੀ।

ਪੂਰਾ ਦਿਨ ਸਖਤੀ ਹੋਈ। ਅੰਤ ਸ਼ਿਵ ਸਿੰਘ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਟੱਬਰ ਨੂੰ
ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਕਪੂਰਥਲੇ ਨੂੰ ਲੈ ਤੁਰੇ। ਸਾਰੇ ਪਿੰਡ ਨੂੰ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਡਰਾ
ਧਮਕਾ ਗਏ।

ਮਨੁਖ ਦੇ ਸੁਭਾ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਸਾਖੀ ਭਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਨੇਕਾਂ
 ਐਸੇ ਮਨੁਖ ਹੋਏ ਨੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕੋਈ ਨਾ ਕੋਈ ਬੌਧੀ ਜਹੀ ਸ਼ਕਤੀ ਪਾ ਕੇ
 ਮੌਤ ਤੇ ਰੱਬ ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ ਭੁਲਾ ਦਿਤਾ । ਉਹ ਖਿਆਲ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਕਿ
 ਉਚੀਆਂ ਕੰਧਾਂ, ਫੌਜਾਂ, ਹਥਿਆਰ ਜਾਂ ਕਰਮਾਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਾਲ ਦੇ
 ਭਾਰੀ ਹਥ ਤੋਂ ਬਚਾ ਸਕਨਗੀਆਂ ਤੇ ਉਹ ਜੋ ਜੀਅ ਚਾਹੁਣ ਕਰਨ ।
 ਕਨਜ਼ੋਰਾਂ ? ਦਿਲੀ ਜਾਣ ਮਲੀ ਜਾਣ ਕੌਣ ਪੁਛਦਾ ਹੈ । ਪਰ ਕਿਸ ਨਾ
 ਕਿਸੇ ਹੀਲੇ ਬਹਾਨੇ ਮੌਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵੱਲ ਪੁਜ ਹੀ ਜਾਂਦੀ ਰਹੀ । ਕਿਸੇ
 ਕਿਸੇ ਰਾਵਣ ਵਰਗੇ ਨੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਬਣਵਾ ਕੇ ਸਮੁੰਦਰ ਦੀ ਖਾਈ ਚੌਗਿਰਦੇ
 ਰਖੀ, ਪਰ ਮਰਨਾ, ਉਸ ਨੂੰ ਫਿਰ ਵੀ ਪਿਆ ।

ਬੀਤੇ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਕਈਆਂ ਨੂੰ ਹੋਸ਼ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੀ ।
 ਉਹ ਲਾਲਚ ਤੇ ਬਲ ਹੰਕਾਰ ਨਾਲ ਐਸੇ ਪਾਗਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਕਿ
 ਕਰਤਾਰ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਭੁਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ । ਮਨ-ਆਈਆਂ ਕਰਨ ਲੱਗ
 ਪੈਂਦੇ ਹਨ । ਸੂਬੇਦਾਰ ਗਾਂਦਾ ਸਿੰਘ ਮਾਣਕੋ ਘੜਿਆਲ ਮੈਸੇ ਹੀ
 ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸੀ । ਉਹ ਫੌਜ ਵਿਚ ਰਿਹਾ ਸੀ । ਉਸ ਨੇ ਸਤਿਗੁਰੂ ਦੀ
 ਸਿਖੀ ਬਾਬਤ ਵੀ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਸੁਣਿਆ, ਪੜ੍ਹਿਆ ਤੇ ਆਪ ਵੀ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ
 ਦਸਿਆ ਸੀ ਕਿ ਲਾਲਚ ਤੇ ਹਉਮੈ ਜੀਵ ਨੂੰ ਪਾਗਲ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ।
 ਉਸ ਨੂੰ ਇਹ ਵੀ ਪੂਰਾ ਗਿਆਨ ਸੀ ਕਿ ਖਾਲਸਾ ਪੰਥ ਅਥਵਾ ਸਿੰਘ
 ਦੀ ਰਚਨਾ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਸੁਤੰਤਰ ਕਰਾਉਣ ਤੇ ਧਰਮ,
 ਦੇਸ਼ ਦੀ ਅਣਖ ਬਚਾਉਣ ਖਾਤਰ ਹੀ ਕੀਤੀ । ਉਸ ਸਮੇਂ ਹਕੂਮਤ
 ਮੁਗਲ ਦੀ ਸੀ ਤਾਂ ਗਾਂਦਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸਮੇਂ ਬਰਤਾਨੀਆ ਦੀ ਹਕੂਮਤ

ਸੀ। ਦੋਵੇਂ ਹਕੂਮਤਾਂ ਪ੍ਰਦੇਸੀ ਤੇ ਭਾਰਤ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੀਆਂ ਦੁਬਸਮਣ ਸਨ। ਉਹ ਜਾਣਦਾ ਸੀ ਕਿ ਨੌਕਰਸ਼ਾਹੀ ਨੇ ਭਾਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਅਨੇਕਾਂ ਕੋਝੇ ਢੰਗਾਂ ਨਾਲ ਕੁਚਲਿਆ ਤੇ ਬੇ ਇਜ਼ਤ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਗੌਰਾ ਨੌਕਰਸ਼ਾਹੀ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਲੁਟੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਭਾਰਤ ਦੀ ਅਕਲ, ਸ਼ਕਤੀ ਤੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਵਸੀਲਿਆਂ ਨੂੰ ਵਧਣੇ ਰੋਕਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਗੌਰਾ ਸ਼ਾਹੀ ਦਾ ਦਬ ਦਬਾ ਬਿਠਾਉਂਦੀ ਸੀ।

ਸੂਬੇਦਾਰ ਗੋਂਦਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕੰਨਾਂ ਨਾਲ ਸੁਣਿਆ ਤੇ ਅੱਖਾਂ ਨਾਲ ਦੇਖਿਆ ਸੀ ਕਿ ਕਿਵੇਂ ਜਲਿਆਂ ਵਾਲੇ ਬਾਗ ਵਿਚ ਜਨਰਲ ਡਾਇਰ ਨੇ ਕਈ ਸੈਂਕੜੇ ਭਾਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਗੋਲੀ ਨਾਲ ਭੁੰਨ ਕੇ ਅਕ੍ਰਿਤਘਣਤਾ ਦਾ ਸਬੂਤ ਦਿਤਾ ਸੀ। ਜਹਮਨੀ ਦੇ ਵਿਰੁਧ ਭਾਰਤੀ ਜਵਾਨ ਤਨੌਂ ਮਨੌਂ ਹੋ ਕੇ ਲੜੇ ਸਨ, ਖੁਦ ਗੋਂਦਾ ਸਿੰਘ ਵੀ ਸਮੁੰਦਰੋਂ ਪਾਰ ਗਿਆ ਸੀ, ਪਰ ਜਦੋਂ ਜੰਗ ਜਿਤੀ ਗਈ ਤਾਂ ਜਿਥੇ ਭਾਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਸੁਤੰਤਰ ਕਰਨਾ ਸੀ ਉਥੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਗੁਲਾਮੀ ਨੂੰ ਹੋਰ ਪਕਿਆਂ ਕਰਨ ਲਈ ਕਾਲੇ ਕਾਨੂੰਨ ਘੜਨੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿਤੇ ਗਏ। ਜੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਦੀ ਵਿਰੋਧਤਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਤਾਂ ਤੋਪ ਤੇ ਗੋਲੀ ਨੂੰ ਚਲਾਇਆ ਗਿਆ। 'ਬਗਾਵਤ' ਦੇ ਮੁਕਦਮੇ ਚਲਾ ਕੇ ਸੈਂਕੜਿਆਂ ਨੂੰ ਕਾਲੇ ਪਾਣੀ ਦੀਆਂ ਜਿਹਲਾਂ ਵਿਚ ਸੁਟਿਆ ਗਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਦੋਸ਼ ਇਹੋ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਆਖਦੇ ਸਨ— ਇਹ ਦੇਸ ਸਾਡਾ ਹੈ। ਗੌਰਾਓ, ਆਪਣੇ ਦੇਸ ਚਲੇ ਜਾਓ ਜਾਂ ਅਸਾਂ ਨਾਲ ਇਨਸਾਨਾਂ ਤੇ ਸੁਤੰਤਰ ਬੰਦਿਆਂ ਵਾਲਾ ਸਲੂਕ ਕਰੋ—ਪਸ਼ੂ ਨਾ ਸਮਝੋ ਅਜ਼ਾਦੀ ਦਾ ਹੱਕ ਹਰ ਕੁਦਰਤ ਨੇ ਹਰ ਮਨੁਖ ਨੂੰ ਦਿਤਾ ਹੈ, ਪਰ ਸੁਣਦਾ ਕੌਣ ਦਾ ਸੀ ?

ਗੋਂਦਾ ਸਿੰਘ ਸਮਝਦਾਰ ਸੂਬੇਦਾਰ ਸੀ, ਪੜ੍ਹਿਆ ਲਿਖਿਆ ਸੀ ਉਸ ਨੂੰ ਸਭ ਕਾਸੇ ਦਾ ਪਤਾ ਸੀ ! ਉਸ ਦੇ ਦੇਖਦਿਆਂ ਹੀ ਤਾਂ ਮਹੰਤ ਨਰੇਣ ਦਾਸ ਨੇ ਸ੍ਰੀ ਨਨਕਾਣਾ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਖੂਨੀ ਸਾਕਾ ਕੀਤਾ ਸੀ ਸਰਦਾਰ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸਾਥੀਆਂ ਨੂੰ ਸਤਿਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਅਸਥਾਨ ਤੇ ਕੁਹਾੜੀਆਂ, ਬੰਦੂਕਾਂ, ਤਲਵਾਰਾਂ ਨਾਲ ਵੋਟੇ

ਟੋਟੇ ਕੀਤਾ ਤੇ ਤੇਲ ਪਾ ਕੇ ਸਾੜਿਆ ਸੀ। ਸਿਰਫ ਇਸ ਹੌਂਸਲੇ ਨਾਲ ਕਿ ਬਰਤਾਨਵੀ ਸਾਮਰਾਜ ਦੀ ਪੁਲਸ ਤ ਫੌਜ ਮਹੰਤ ਨਰੇਣ ਦਾਸ ਦੇ ਪਿਛੇ ਸੀ ਤੇ ਮਹੰਤ ਬਰਤਾਨਵੀ ਸਾਮਰਾਜ ਦਾ ਇਕ ਚਠਾ-ਵੱਟਾ ਸੀ। ਸਾਰੇ ਸਿਖ ਜਗਤ ਵਿਚ ਹਾਹਾਕਾਰ ਮੱਚ ਗਈ ਸੀ। ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਗੁਰਦਵਾਰੇ ਸਨ। ਸਿੰਘ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਦੀ ਸੰਭਾਲ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ, ਪਰ ਗੋਰਾ ਨੌਕਰਸ਼ਾਹੀ ਐਵੇਂ ਲੱਤਾਂ ਅੜਾਉਂਦਾ ਸੀ।

ਸੂਬੇਦਾਰ ਗਾਂਦਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਹਾਜ਼ਰੀ ਵਿਚ ਹੀ ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਕੇ ਬਾਗ ਦਾ ਮੋਰਚਾ ਲੱਗਿਆ ਸੀ। ਬੀ. ਟੀ. ਗੌਰੇ ਨੇ ਸਿੰਘਾਂ ਨੂੰ ਡਾਂਗਾਂ ਨਾਲ ਇਉਂ ਕੁਟਿਆ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਕਿਸਾਨ ਭੋਂਹ ਜਾਂ ਤੋਰੀਏ ਦੇ ਖਲਵਾੜੇ ਨੂੰ ਕੁਟਦਾ ਹੈ। ਅਕਾਲੀ ਲੀਡਰ ਜੇਹਲਾਂ ਵਿਚ ਸੁਟੇ ਗਏ ਸਨ। ਸਾਰੇ ਦਸ਼ ਵਿਚ ਹਲਚਲ ਮਚ ਗਈ ਸੀ। ਕੀ ਸੂਬੇਦਾਰ ਗਾਂਦਾ ਸਿੰਘ ਉਸ ਵੇਲੇ ਸੁਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ? ਉਹ ਕਿਤੇ ਲੰਡਨ ਦੀਆਂ ਉੱਚੀਆਂ ਅਟਾਰੀਆਂ ਵਿਚ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰਹਿੰਦਾ। ਉਹ ਦੁਆਬੇ ਦੇ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਸੀ। ਜਿਹੜੀ ਸਖਤੀ ਦੁਆਬੇ ਤੇ ਮਾਝੇ ਵਿਚ ਪੁਲਸ ਤੇ ਫੌਜ ਕਰਦੀ ਸੀ ਉਹ ਦੇਖਦਾ ਸੀ। ਫਿਰ ਵੀ ਸੂਬੇਦਾਰ ਗਾਂਦਾ ਸਿੰਘ ਬਰਤਾਨਵੀ ਸਾਮਰਾਜ ਉਦੇ ਭਟੋਸਾ ਟੱਖਦਾ ਸੀ ਕਿ ਇਸ ਰਾਜ ਨੇ ਕਦੀ ਭਾਰਤ ਵਿਚੋਂ ਖਬਨ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ। ਉਸ ਨੂੰ ਸੁਨਹਿਰੀ ਮੌਕਾ ਮਿਲਿਆ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਵਸਨੀਕਾਂ ਨਾਲ ਅਕ੍ਰਿਤਘਣਤਾ ਤੇ ਗ਼ਦਾਰੀ ਕਰਕੇ ਮਾਇਆ ਖ਼ਤਾਬ ਤੇ ਜਗੀਰ ਇਕੱਠੀ ਕਰ ਲਵੇ। ਜੇ ਭਾਰਤ ਗੁਲਾਮ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਕੀ? ਜੇ ਭਰਾ ਲੁਟੀ ਦੇ ਜਾਂ ਮਾਰੀਏ ਸਨ ਉਸ ਨੂੰ ਕੀ? ਉਹ ਤਾਂ ਮਹਾਡਾਜਾ ਕਪੂਰਥਲਾ, ਗਵਰਨਰ ਪੰਜਾਬ, ਡੀ. ਸੀ. ਤੇ ਸੈਸ਼ਨ ਜਜਾਂ ਵਰਗਿਆਂ ਦੇ ਗੋਡੇ ਲਾਗੇ ਕੁਰਸੀ ਤੇ ਜਾ ਬੈਠਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਪੁਤ ਪੋਤੇ ਤਾਂ ਐਸ਼ ਕਰਨਗੇ। ਉਹ ਪੁਜ ਕੇ ਸਵਾਰਥੀ ਸੀ। ਜੇ ਕੋਈ ਭਲਾ ਮਾਣਸ ਉਸ ਨੂੰ ਸਮਝਾਣ ਦਾ ਜਤਨ ਕਰਦਾ, 'ਗਾਂਦਾ ਸਿੰਘ! ਗੌਰੇ ਦੀ ਝੋਲੀ ਚੁਕਣੀ ਛੱਡ ਦੇ। ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਜ਼ਾਗਰਤ ਆ ਗਈ ਹੈ। ਅੰਗਰੇਜ਼ ਦੇ ਵਿਰੁਧ ਲੋਕ ਉੱਠੇ ਹੋਏ

ਹਨ, ਐਵੇਂ ਕੋਈ ਤੇਰੇ ਉਤੇ ਹੱਥ ਚੁੜ੍ਹੀ' ਤਾਂ ਗੋਂਦਾ ਸਿੰਘ ਆਖਦਾ, 'ਛੱਡ ਉਏ ਪਰ੍ਹਾਂ ਐਸੀਆਂ ਗਲਾਂ । ਗੋਂਦਾ ਸਿੰਘ ਤੇ ਹੱਥ ਚੁਕਣ ਵਾਲਾ ਅਜੇ ਜੰਮਿਆਂ ਹੀ ਨਹੀਂ । ਜਿਸ ਦਿਨ ਗੋਂਦਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸਿਰ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਲਾਠੀ ਮਾਰੀ, ਉਸ ਦਿਨ ਦੁਆਬੇ ਵਿਚ ਪਰਲੋ ਆ ਜਾਏਗੀ, ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਹਲ ਵਗ ਜਾਣਗੇ । ਲੰਡਨ ਤਕ ਸਾਰੀ ਬਰਤਾਨਵੀ ਫੌਜ ਹਰਕਤ ਵਿਚ ਆ ਜਾਏਗੀ।' ਉਸ ਵੇਲੇ ਗੋਂਦਾ ਸਿੰਘ ਇਹ ਵੀ ਭੁਲ ਜਾਂਦਾ ਕਿ ਉਹ ਦੁਆਬੇ ਵਿਚ ਜੰਮਿਆ ਸੀ । ਉਸ ਦਾ ਗੋਰਾ ਬਦੇਸ਼ੀ ਮਾਲਕ ਉਸ ਨੂੰ ਵੀ 'ਕਾਲਾ ਆਦਮੀ' ਸਮਝਦਾ ਸੀ ।

ਸਰਕਾਰੀ ਖਜ਼ਾਨੇ ਵਿਚੋਂ ਟੁਪਿਆ ਹਾਸਲ ਕਰਕੇ ਉਸ ਨੇ ਪੱਕੀਆਂ ਹਵੇਲੀਆਂ ਪਾਈਆਂ ਸਨ । ਉਸ ਦੇ ਕਾਮੇ ਸਨ, ਉਸ ਕੋਲ ਪਸਤੌਲ ਸੀ, ਕਾਰਤੂਸਾਂ ਵਾਲੀਆਂ ਬੰਦੂਕਾਂ ਮਨ । ਉਹ ਐਸੇ ਹੀ ਭੁਲੇਖਿਆਂ ਦ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋਇਆ ਰਿਹਾ ।

ਬਬਰ ਅਕਾਲੀ ਜਥਾ ਕਾਇਮ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਉਹ ਡਰਿਆ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਉਸ ਨੇ ਸਮਝਿਆ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਕਮਾਈ ਕਰਨ ਦਾ ਮੌਕਾ ਹਥ ਆ ਗਿਆ । ਉਸ ਨੂੰ ਕੀ ਘਾਟਾ ? 'ਬਬਰ ਅਕਾਲੀ' ਉਸ ਦਾ ਕੀ ਵਿਗਾੜ ਲੈਣਗੇ ?

ਉਹ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰੇਗਾ, ਜ਼ਮੀਨ ਤੇ ਨਗਦੀ ਇਨਾਮ ਲਵੇਗਾ । ਹੋ ਸਕਦਾ ਸੀ ਉਸ ਨੂੰ ਆਉਂਦੇ ਸਾਲ ਨੂੰ 'ਸਰ' ਦਾ ਖ਼ਤਾਬ ਮਿਲ ਜਾਂਦਾ । ਉਹ ਨਸ ਭਜ ਕਰਨ ਲਗਾ । ਉਸ ਦਾ ਪੁਤਰ ਵੀ ਸਗੋਂ ਨਾਲ ਹੋ ਤੁਰਿਆ । 'ਜੈਸੀ ਕੋਕੋ ਤੈਸੇ ਬਚੇ' ਵਾਲੀ ਗਲ ਹੋਈ ।

ਸ. ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਵਿਣਗ ਬਬਰ ਅਕਾਲੀ ਨੇ ਕਿਸੇ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਉਸ ਨੂੰ ਸੁਨੇਹਾ ਭੇਜਿਆ ਕਿ ਉਹ (ਗੋਂਦਾ ਸਿੰਘ) ਅਰਾਮ ਨਾਲ ਘਰ ਬੈਠ ਜਾਏ । ਬੱਬਰਾਂ ਨਾਲ ਮਥਾ ਨਾ ਲਾਏ, ਨਹੀਂ ਤੇ ਉਸ ਤੁਰਨਾ ਫਿਰਨਾ ਮੁਸ਼ਕਲ ਹੋ ਜਾਏਗਾ । ਉਸ ਦਾ ਕਿਸੇ ਲਿਹਾਜ਼ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ।

ਸਿਆਣੇ ਆਖਦੇ ਨੇ ਕੁਤੇ ਦੀ ਮੌਤ ਆਵੇ, ਉਹ ਮਸ਼ਾਂਤੇ ਮੁੜ੍ਹ ! ਹੈ ਸੱਪ ਦੀ ਮੌਤ ਆਵੇ ਤਾਂ ਚੁਰਾਹੇ ਵਿਚ ਬੈਠਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਜਦੋਂ

ਕਿਸੇ ਚੁਗਲ ਦੀ ਮੌਤ ਆਵੇ ਉਹ ਕਿਸੇ ਜਿਆਣੇ ਦੀ ਜਿਖਿਆ 'ਨਹੀਂ' ਸੁਣਦਾ ਸਗੋਂ ਨਾਸਾਂ ਟੱਡਦਾ ਹੈ।

ਗੋਂਦਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਅਗੋਂ ਉਲਟਾ ਜਵਾਬ ਭੇਜਿਆ, 'ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਤੇ ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਝਿੰਗੜ ਨੂੰ ਫੜਾ ਕੇ ਮੈਂ ਐਨਾ ਇਨਾਮ ਹਾਸਲ ਕਰਨਾ ਹੈ ਕਿ ਮੇਰੀ ਹਵੇਲੀ ਵਿਚ ਸੰਗ ਮਰਮਰ ਲਗ ਜਾਣ।'

ਆਖਦੇ ਨੇ ਅੱਤ ਰਬ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਭਾਉਂਦੀ। ਬਬੇਲੀ ਪਿੰਡ ਦੀ ਘਟਨਾ ਵਾਪਦੀ। ਖੂਨੀ ਘਟਨਾ। ਚਾਰ ਬਬਰ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋ ਗਏ। ਸ਼ਿਵ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਕਰ ਲਿਆ ਗਿਆ। ਉਸ ਦਾ ਘਰ ਸੜਿਆ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਪਰਵਾਰ ਦੀ ਬੇਇਜ਼ਤੀ ਹੋਈ। ਸਭ ਕਾਸੇ ਦਾ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਸੂਬੇਦਾਰ ਗੋਂਦਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਹੀ ਠਹਿਰਾਇਆ ਗਿਆ। ਸ. ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਵਿਣਿਗ ਨੇ ਹੁਕਮ ਦਿਤਾ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸੂਬੇਦਾਰ ਗੋਂਦਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਸੋਧਿਆ ਜਾਏ। ਇਹ ਮਹਾਂ ਚੰਡਾਲ ਦੇਸ ਤੇ ਪਰਜਾ ਦਾ ਵੈਰੀ ਹੈ, ਗਦਾਰ ਹੈ ਤੇ ਗਦਾਰ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਸਦਾ ਮੌਤ ਤੁਰੀ ਆਈ ਹੈ।

ਸਾਰੇ 'ਬਬਰ ਅਕਾਲੀ' ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਆਗੂ ਮੰਨਦੇ ਸਨ। ਉਸ ਦੇ ਇਕ ਬੋਲ ਤੇ ਜਾਨ ਵਾਰਨ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ ਨੰਦ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸਰਪਰਸਤੀ ਹੇਠ ਇਕ ਵੋਲੀ ਸੂਬੇਦਾਰ ਗੋਂਦਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਸੋਧਣ ਵਾਸਤੇ ਤੁਰੀ। ਤੁਰੀ ਸਿਰ ਤੇ ਖੱਫਣ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ, ਜੀਵਨ ਦੀ ਆਸ ਛੱਡ ਕੇ ਮਰਨਾ ਕਿਹੜਾ ਸੌਖਾ ਹੈ। ਉਹ ਧੰਨ ਸਨ, ਜਿਹੜੇ ਦੇਸ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਵਾਸਤੇ ਮਰਦੇ ਰਹੇ। ਅਮਰ ਹਨ ਉਹ। ਆਪਣੇ ਲਹੂ ਨਾਲ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਲਿਖ ਗਏ।

ਦੁਸਹਿਰ ਦਾ ਦਿਨ ਸੀ। ਗਰਮੀ ਘਟ ਗਈ ਸੀ। ਬੜਾ ਮੁਹਾਵਣਾ ਮੌਸਮ ਸੀ। ਲੌਢਾ ਵੇਲਾ ਸੀ। ਭੱਠੀਆਂ ਧਪੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ। ਧੜਾ ਧੜ ਮਕਈ ਦੇ ਦਾਣੇ ਭੁਨਾਏ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਮਾਲੋਕੋ ਘੜਿਆਲ ਵਿਚ ਖੂਬ ਰੌਣਕ ਸੀ। ਹਲਾਂ ਵਾਲੇ ਜੋਤਦੇ ਲਾ ਕੇ ਮੁੜ ਆਏ ਸਨ ਤੇ ਵਾਗੀ ਡੰਗਰ ਘਰਾਂ ਨੂੰ ਲਿਆ ਰਹੇ ਸਨ।

ਸੂਬੇਦਾਰ ਗਾਂਢਾ ਸਿੰਘ ਬਾਹਰੋਂ ਆਏ ਦੋਹ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਹਵੇਲੀ ਵਿਚ ਬੈਠਾ ਹੋਇਆ ਸ਼ਰਾਬ ਪੀ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਨਿਕਾ ਨਿਕਾ ਹਾੜਾ ਪੀਂਦਾ ਤੇ ਨਸ਼ੇ ਦੇ ਲੋਰ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਵਡਿਆਈ ਦੀਆਂ ਗਲਾਂ ਕਰੀ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਕਦੀ ਯੁਰਪ ਦੀ ਜੰਗ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦਾ, ਕਦੀ ਆਪਣੀ ਨੌਕਰੀ ਦੀਆਂ ਤੇ ਕਦੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਕੌਮ ਦੀ ਉਸਤਤ ਕਰਦਾ। ਮੁਰਗੇ ਦੇ ਭੁਜੇ ਹੋਏ ਮਾਸ ਦੀ ਥਾਲੀ ਲਾਗੇ ਪਈ ਸੀ।

ਉਸ ਦੇ ਕੋਲ ਬੈਠੇ ਪ੍ਰਾਹਣੇ ਕੋਈ ਓਪਟੇ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਇਕ ਉਸ ਦਾ ਕੜਮ ਸੀ ਤੇ ਦੂਸਰਾ ਕੜਮ ਦਾ ਗੁਆਂਢੀ। ਦੋਵੇਂ ਸੂਬੇਦਾਰ ਕੋਲ ਪੁਜੇ ਸਨ ਕਿ ਗੁਆਂਢੀ ਦਾ ਮੂੰਡਾ ਚੋਰੀ ਵਿਚ ਫਸ ਗਿਆ ਸੀ, ਉਸ ਦੇ ਚਲਾਣ ਨੂੰ ਰੋਕਣਾ ਸੀ। ਕੁੜਮਾਚਾਰੀ ਦਾ ਸਤਿਕਾਰ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਬੋਤਲਾਂ ਘਰ ਦੀ ਕੱਢੀ ਸ਼ਰਾਬ ਦੀਆਂ ਨਹੀਂ ਸਨ, ਸਗੋਂ ਠੰਕੇ ਦੀ ਸ਼ਰਾਬ ਦੀਆਂ ਸਨ। ਪੀਂਦਾ ਰੋਜ਼ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਪੀਣ ਦੀ ਬੀਮਾਰ ਉਸ ਨੂੰ ਫੌਜ ਵਿਚ ਲਗ ਰਈ ਸੀ। ਫੌਜ ਵਿਚੋਂ ਵਿਹਲਾ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਸਰਕਾਰੀ ਅਫਸਰਾਂ ਦੇ ਮੇਲ ਜੋਲ, ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਕੰਮ ਸਵਾਟਨ ਤੇ ਮੁਫਤ ਦੀ ਪੀਣ ਨਾਲ ਬੀਮਾਰੀ ਵਧ ਗਈ ਸੀ।

ਸੂਬੇਦਾਰ ਗਾਂਢਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਗਲ ਪਸਤੌਲ ਪਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਕਦੀ ਪਸਤੌਲ ਦਾ ਵਿਸਾਹ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰਦਾ। ਉਸ ਵਿਚ ਗੋਲੀਆਂ ਭਰ ਕੇ ਰਖਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਡਰ ਜ਼ਰੂਰ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਪਰ ਉਹ ਆਪਣੇ ਕਟੜੇ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਬਦਲਦਾ।

ਉਹ ਘੁਟ ਘੁਟ ਪੀ ਕੇ ਗਲੀਂ ਲੱਗਾ ਹੋਇਆ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਦੀ ਕੰਨੀਂ ਰਸੀਲੀ ਬੀਨ ਵਜਣ ਦੀ ਧੁਨ ਪਈ। ਬੀਨ ਵਜਾਉਣ ਵਾਲਾ ਕੋਈ ਵੰਗਾ ਬੀਨ ਦਾ ਉਸਤਾਦ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਲਾਗੇ ਖਲੋਤੇ ਆਪਣੇ ਇਕ ਖੇਤ ਮਜ਼ਦੂਰ ਨੂੰ ਆਖਿਆ, 'ਓਏ ਚੰਨਣਾ! ਮਾਰ ਓਏ ਬਾਜ ਸਾਲੇ ਵੀਨ ਵਾਲੇ ਨੂੰ।'

ਤੇੜ ਸੂਤਨਾ, ਗਲ ਪਾਟਾ ਹੋਇਆ ਮੈਲਾ ਕੁੜਤਾ, ਲਤਾਂ-ਪੇਰ ਨੰਗੇ ਤੇ ਸਿਰ ਉਤੇ ਲੀਰਾਂ ਦਾ ਬੁਕ ਪਗ ਵਲੀ, ਸੌਲੇ ਰੰਗ ਦਾ ਚੰਨਣ

ਆਪਣੇ ਮਾਲਕ ਦਾ ਹੁਕਮ ਮੰਨ ਕੇ ਬਾਹਰ ਗਿਆ । ਉਸ ਨੇ ਵੇਖਿਆ, ਢਿੱਲੀ ਜਿਹੀ ਪੱਗ ਬੰਨ੍ਹਾ ਇਕ ਜੋਗੀ ਜਿਹਾ, ਭਗਵੇ ਰੰਗ ਦੇ ਖੁਲ੍ਹੇ ਜਿਹੇ ਲਿਬਾਸ ਵਾਲਾ ਵਹਿੰਗੀ ਤੇ ਦੋ ਛਿੱਕੂ ਚੁਕੀ ਮਲਕੜੇ ਮਲਕੜੇ ਤੁਰਿਆ ਆਉਂਦਾ ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਨਾਲ ਬੜੀ ਮਸਤੀ ਨਾਲ ਬੀਨ ਵਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ । ਦੋਹਾਂ ਦੀ ਉਮਰ ਇਕੋ ਜਿਹੀ ਸੀ । ਬੇ ਤਰਤੀਬੀਆਂ ਖੁਲ੍ਹੀਆਂ ਦਾਹੜੀਆਂ, ਕੰਨਾਂ ਵਿਚ ਮੁੰਦਰਾਂ ਅਤੇ ਗਲ ਵਿਚ ਰੰਗ-ਬਰੰਗੇ ਪੱਥਰ ਦੇ ਮਣਕਿਆਂ ਦੀਆਂ ਗਾਨੀਆਂ ਸਨ । ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਭਗਵੇ ਰੰਗ ਦੀਆਂ ਹੀ ਢਿੱਲੀਆਂ ਜਿਹੀਆਂ ਪੱਗਾਂ ਵਲੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ ।

‘ਬਾਵਾ ਜੀ ! ਸੱਪ ਦਿਖਾਓ !’

ਬੱਚੇ ਆਖਦੇ ਸਨ, ਪਰ ਉਹ ਸੂਬੇਦਾਰ ਦੀ ਹਵੇਲੀ ਵਲ ਮਸਤ ਤੁਰੇ ਆਉਂਦੇ ਸਨ ।

‘ਬਾਵਾ ਜੀ ! ਸੂਬੇਦਾਰ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਤੁਸਾਂ ਨੂੰ ਸੱਦਿਆ ਹੈ—ਰਤਾ ਹਵੇਲੀ ਬਿਚ ਬੜੇ । ਉਹ ਵੀਨ ਸੁਣਨ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦੇ ਆ ।’

‘ਹੂੰ’ ਆਖ ਕੇ ਵਹਿੰਗੀ ਵਾਲਾ ਅਗੇ ਹੋਇਆ । ਉਸ ਦੇ ਪਿਛੇ-ਪਿਛੇ ਕੀਨ ਵਾਲਾ । ਬੀਨ ਵਜਦੀ ਗਈ । ਅਗਲੇ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਬੜੀਆਂ ਮਸਤ ਤੇ ਲਾਲ ਸੁਰਖ ਸਨ । ਜਿਵੇਂ ਉਸ ਨੇ ਧਤੁਰਾ ਪੀਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ ।

ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਵਲ ਸੂਬੇਦਾਰ ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਕੁੜਮ ਦੇਖਣ ਲਗ ਪਏ ਬੀਨ ਸੂਬੇਦਾਰ ਦੇ ਕੰਨਾਂ ਨੂੰ ਐਸੀ ਭਾਈ ਕਿ ਉਹ ਤਾਂ ਸਪ ਵਾਂਗ ਕੀਲਿਆ ਹੀ ਗਿਆ । ਕੋਈ ਦਸ ਕੁ ਫੁਟ ਹਟਵੇਂ ਪੁਜ ਕੇ ਸਪੋਰਿਆਂ ਨੇ ਵਹਿੰਗੀ ਰਖ ਦਿਤੀ ਬੀਨ ਵਜਾਉਣੀ ਬੰਦ ਕੀਤੀ ਤੇ ਬੀਨ ਵਾਲੇ ਨੇ ਸੂਬੇਦਾਰ ਨੂੰ ਪਛਿਆ, ‘ਮੋਤੀਆਂ ਬਾਲੀ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਪਰਤਾਪ ਬਧੇ, ਲੱਖਾਂ ਦਾ ਦਾਤਾ ! ਕੀ ਹੁਕਮ ਹੈ ?’

‘ਤੁਸੀਂ ਕੌਣ ਹੋ ? ਜੋਗੀ ਜਾਂ ਸਪੋਰੇ ।’

‘ਨੰਬਰਦਾਰ ਨੇ ਨਸ਼ੇ ਦੇ ਲੋਰ ਵਿਚ ਰੋਅਬ ਨਾਲ ਪੁਛਿਆ ।’

‘ਮੋਤੀਆਂ ਬਾਲੀ ਸਰਕਾਰ ਸਪੇਰੇ ਆਂ, ਜਹਿਰੀਲੇ ਤੋਂ ਜ਼ਹਿਰੀਲੇ ਸਪਾਂ ਨੂੰ ਬੀ ਫੜ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਸਿਤੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਜ਼ਹਿਰੀਲੇ ਮਣਕੇ ਕੱਢ ਲੈਂਦੇ ਆਂ । ਸਾਡੇ ਬੜੇ ਬੜੇਰੇ ਭੀ ਐਸਾ ਹੀ ਧੰਦਾ ਕਰਦੇ ਸਨ । ਅਸੀਂ ਲਾਇਲਪੁਰ ਦੀ ਬਾਰ ਬਲੇਂ ਆਏ ਆਂ । ਹੁਕਮ ਦੇਵੀਏ ਤਾਂ ਇਕ ਕਾਲਾ ਨਾਗ ਤੇ ਇਕ ਕਰੁੰਡੀਆ ਸਪ ਦਿਖਾਈਏ, ਬੀਨ ਬਜੇਗੀ ਉਹ ਨਰੇਗਾ ।’

‘ਬਰੂਰ ਦਿਖਾਓ ! ਸੂਬਦਾਰ ਗਾਂਦਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਐਸੇ ਸੁਗਲ ਖੂਬ ਦੇਖਦੇ ਹਨ ।’ ਸੂਬਦਾਰ ਦਾ ਫੁੜਮ ਬੋਲਿਆ ।

ਵਹਿੰਗੀ ਵਾਲੇ ਨੇ ਇਕ ਪਾਸੇ ਦੇ ਛਾਬੇ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਛਿਕੂ ਬਾਹਰ ਕੱਢਿਆ ਤੇ ਉਸ ਛਿਕੂ ਦਾ ਢੱਕਣ ਲਾਹਿਆ, ਤਾਂ ਉਸ ਵਿਚੋਂ ਕਾਲਾ ਨਾਗ ਉਪਰ ਉਠਿਆ । ਉਸ ਛਿਕੂ ਧਰਤੀ ਤੇ ਰੱਖ ਦਿਤਾ । ਬੀਣ ਵਾਲੇ ਨੇ ਬੀਨ ਵਜਾਈ । ਜਿਉਂ ਜਿਉਂ ਬੀਨ ਵਜਾਉਂਦਾ ਗਿਆ, ਤਿਉਂ ਤਿਉਂ ਕਾਲਾ ਨਾਗ ਉਪਰ ਸਿਰੀ ਕਰਦਾ ਗਿਆ । ਆਖਰ ਕੋਈ ਦਸ ਪੰਦਰਾਂ ਮਿੰਟਾਂ ਪਿਛੋਂ ਸਪ ਫਨ ਖਿਲਾਰ ਕੇ ਪੂਰਾ ਖੜਾ ਹੋ ਗਿਆ । ਉਸ ਦੀ ਜੀਤ ਸੁਈ ਵਰਗੀ ਕਾਹਲੀ ਕਾਹਲੀ ਹਿਲਣ ਲੱਗੀ । ਸੂਬਦਾਰ ਡਰਿਆ ਨਾ, ਸਗੋਂ ਉਸ ਨੇ ਇਕ ਪੈਗ ਨਸ਼ੇ ਦਾ ਹੋਰ ਪੀਤਾ ।

ਉਸ ਦੇ ਸੱਪ ਨਾਲ ਹੀ ਇਕ ਸੱਪ ਹੋਰ ਡੱਬੀ ਵਿਚੋਂ ਕਢਿਆ । ਉਹ ਛੋਟਾ ਜਿਹਾ ਸੀ । ਉਸ ਨੂੰ ਕਰੁੰਡੀਆ ਸੱਪ ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ । ਜਿਸ ਨੂੰ ਲੜ ਜਾਏ ਤੇਜ ਨੂੰ ਆਖੇਗਾ, ‘ਪਰੇ ਹੇ ਕੇ ਡਿਗ ਤੇ ਪਾਣੀ ਨਾ ਮੰਗ ।’ ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਸਪੇਰਿਆਂ ਡੱਬੀ ਵਿਚ ਪਾ ਰੱਖਿਆ ਸੀ ।

ਬੀਨ ਵਜਾਉਣ ਵਾਲਾ ਫੂਕਾਂ ਮਾਰਦਾ ਤੇ ਗਲ਼ਾਂ ਫੁਲਾਉਂਦਾ ਹੋਇਆ ਅੱਖਾਂ ਚੁਕ ਕੇ ਸਾਰੀ ਹਵੇਲੀ ਵਿਚ ਦੇਖੀ ਜਾਂਦਾ ਸੀ । ਹਵੇਲੀ ਵਿਚ ਡੰਗਤ ਬਾਂਝੇ ਹੋਏ ਸਨ । ਬੀਨ ਨੂੰ ਸੁਣ ਕੇ ਹੋਰ ਕੋਈ ਜੀ ਹਵੇਲੀ ਵਿਚੋਂ ਨਹੀਂ ਨਿਕਲਿਆ । ਜਿਥੇ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਸੀ । ਸੂਬਦਾਰ ਦਾ ਘਰ ਪਿੰਡ ਦੇ ਅੰਦਰ ਸੀ । ਉਸ ਦੀ ਨੂੰਹ ਤੇ ਉਸ ਦਾ

ਪੁਤ ਅੰਦਰਲੇ ਘਰੀਂ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਉਸ ਦਿਨ ਉਸ ਦਾ ਪੁਤਰ ਵੀ ਵੀ
ਪਿੰਡ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹ ਕਿਸੇ ਡੀ. ਸੀ. ਨਾਲ ਗਿਆ ਹੋਵੇਗਾ।

ਕਾਲਾ ਨਾਗ ਹਵੇਲੀ ਦੀ ਬੈਠਕ ਤੇ ਡੰਗਰਾਂ ਵਾਲਿਆਂ
ਕੋਠਿਆਂ ਦੇ ਬਰਾਂਡੇ ਵਲ ਤੁਰ ਪਿਆ। ਉਸ ਦੇ ਪਿਛੇ ਹੀ ਸੂਬੇਦਾਰ
ਦੀਆਂ ਅਖਾਂ ਤੁਰੀਆਂ। ਉਸ ਨੇ ਬਿਕ ਸਪੇਰੇ ਨੂੰ ਕਿਹਾ, 'ਫੜ
ਓਏ ! ਕਿਤੇ ਅੰਦਰ ਨਾ ਜਾ ਵੜੇ।

'ਕੋਈ ਡਰ ਨਹੀਂ ਸਰਕਾਰ ! ਵੇਖੋ ! ਅੰਦਰੋਂ ਹੋਰ ਕਾਲਾ
ਨਾਗ ਨਿਕਲੇਗਾ। ਇਹ ਤਦੇ ਉਧਰ ਨੂੰ ਨਿਕਲਿਆ ਹੈ। ਵੇਖੋ !
ਦੇਖੋ !'

ਬੀਨ ਵਜਾਉਣ ਵਾਲੇ ਨੇ ਬੀਨ ਨੂੰ ਵਜਾਉਂਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ
ਬਾਹਰ ਵਲ ਦੇਖਿਆ। ਹਵੇਲੀ ਦੇ ਬੂਹੇ ਅਗੇ ਉਸ ਨੂੰ ਕੁਝ ਬਚੇ ਖਲੋਤੇ
ਦਿਸੇ। ਸਿਆਣਾ ਬੰਦਾ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸ਼ਾਇਦ ਇਸ ਕਰਕੇ
ਕਿ ਸੂਬੇਦਾਰ ਦਾ ਸੁਭਾ ਰਤਾ ਕਰੜਾ ਸੀ। ਉਹ ਆਪਣੀ ਹਵੇਲੀ ਵਿਚ
ਚਿੜੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਫੜਕਣ ਦੇਂਦਾ। ਬੀਨ ਵਜਣੋਂ ਇਕ ਦਮ ਬੰਦ ਹੋ
ਗਈ ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਨਾਲ ਦੇ ਸਾਥੀ ਨੂੰ ਕਿਹਾ, ਸਪ ਨੂੰ ਫੜ ਲੈ ! ਕਿਤੇ
ਸਰਮੁਚ ਹੀ ਅੰਦਰ ਨਾ ਚਲਿਆ ਜਾਏ।'

'ਫੜਨਾ ਆ।' ਉਸ ਨੇ ਅਗੋਂ ਉਤਰ ਦਿਤਾ।

ਸੂਬੇਦਾਰ ਗੋਂਦਾ ਸਿੰਘ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਕੁੜਮ ਦਾ ਧਿਆਨ ਮੁਖ
ਵਲ ਹੋ ਗਿਆ। ਵਹਿੰਗੀ ਵਾਲਾ ਸਪੇਰੇ ਵਲ ਹੋਇਆ ਹੀ ਸੀ ਕਿ
ਬੀਨ ਵਾਲੇ ਨੇ ਅੱਖ ਵੇ ਫੁਰਕੇ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਭਗਵ ਚੋਲ ਹੋਠੋਂ ਪਸਤੌਲ
ਕਢਿਆ ਤੇ ਠਾਹ ਠਾਹ ਕਰਕੇ ਤਿੰਨ ਗੋਲੀਆਂ ਚਲਾ ਦਿਤੀਆਂ।
ਸੂਬੇਦਾਰ ਗੋਂਦਾ ਸਿੰਘ ਓਥੇ ਹੀ ਟੱਢਾ ਹੋ ਗਿਆ ਤੇ ਇਕ ਗੋਲੀ ਉਸ
ਨੂੰ ਕੁੜਮ ਨੂੰ ਵਜੀ। ਉਹ ਜ਼ਖਮੀ ਹੋ ਕੇ ਮੰਜੇ ਤੇ ਡਿਗ ਪਿਆ। ਤੇ
ਤੀਸਰਾ ਡਰ ਕੇ ਹੀ ਮੰਜੀ ਤੇ ਲੰਮਾ ਪੈ ਗਿਆ। ਵਹਿੰਗੀ ਵਾਲੇ ਨੇ

ਰਤਾ ਢਿਲ ਨਾ ਕੀਤੀ। ਨਾ ਸਪ ਨੂੰ ਫੜਿਆ ਤੇ ਨਾ ਵਹਿੰਗੀ ਚੁਕੀ।
ਉਸਨੇ ਸੁਬੇਦਾਰ ਦੇ ਗਲੋਂ ਪਸਤੌਲ ਲਾਹ ਲਿਆ।

ਗੋਲੀਆਂ ਚਲਣ ਦਾ ਖੜਕਾ ਸੁਣ ਕੇ ਬੁਹੇ ਅਗੇਂ ਬਚੇ ਨਸ
ਗਏ। ਚੰਨਣ ਨਸ ਕੇ ਅੰਦਰ ਜਾ ਵੜਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਫੜਨ ਦਾ
ਯਤਨ ਨਾ ਕੀਤਾ। ਦੋਵੇਂ ਸਪੇਰੇ ਵਹਿੰਗੀ, ਸਪਾਂ ਦੇ ਛਿਕੂ ਸਭ ਛੱਡ ਕੇ,
ਪਰ ਬੀਨ ਲੈ ਕੇ ਹਵੇਲੀ ਦੇ ਬੁਹੇ ਵਲ ਵਧੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਪੇਰਿਆਂ ਨੇ
'ਬੱਬਰਾਂ' ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਲਿਆ। ਹਵੇਲੀ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲੇ
ਤਾਂ ਅਗੇਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਦੋ ਸਾਥੀ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਕੋਲ ਬੰਦੂਕਾਂ ਸਨ।
ਪਹਿਲਾਂ ਉਹ ਬੰਦੂਕਾਂ ਲੁਕਾ ਕੇ ਓਪਰਿਆਂ ਵਾਂਗ ਹਵੇਲੀ ਵਿਚ
ਹੋ ਰਹੇ ਤਮਾਸ਼ੇ ਨੂੰ ਦਖਦੇ ਸਨ।

ਸੂਰਜ ਡੁਬ ਚੁਕਾ ਸੀ। ਪਰ ਚਾਨਣ ਅਜੇ ਚੰਗਾ ਸੀ।
ਦੂਰ ਤਕ ਜਾਂਦਾ ਆਦਮੀ ਦਿਸ ਪੈਂਦਾ ਸੀ। ਹਵਾ ਵਿਚ ਗੋਲੀਆਂ
ਚਲਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਉਹ ਖੇਤਾਂ ਨੂੰ ਤੁਰ ਪਏ। ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਨਾ ਹੋਸਲਾ ਉਨ੍ਹਾਂ
ਦਾ ਪਿਛਾ ਕਰਨ ਦਾ ਹੋਇਆ ਤੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਟੋਲਾ ਪਾਇਆ ਕਿ
ਸੁਬੇਦਾਰ ਠੀਕੇ ਦਾ ਸਿੰਘ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ।

ਨਵੰਬਰ ਦਾ ਮਹੀਨਾ ਸੀ, ਗਰਮੀ ਘਟ ਗਈ ਸੀ ਤੇ ਠੰਢ ਪੈ ਚੁੱਕੀ ਸੀ, ਪਰ ਡਿਪਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਜਲੰਧਰ ਮਿਸਟਰ ਸੀ. ਡਬਲਿਊ. ਜੈਕਬ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਗਰਮੀ ਲੱਗ ਰਹੀ ਸੀ। ਉਹ ਘੜੀ ਘੜੀ ਠੰਢਾ ਪਾਣੀ ਪੀਂਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਦੀ ਕੋਠੀ ਦੇ ਚੌਗਿਰਦੇ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਪੁਲੀਸ ਦਾ ਸਖਤ ਪਹਿਰਾ ਸੀ। ਕੋਠੀ ਦੇ ਅੰਦਰਲੇ ਨੌਕਰ ਚਾਕਰ ਵੀ ਘਬਰਾਏ ਹੋਏ ਸਨ। ਕਿਉਂਕਿ ਮਿਸਟਰ ਜੈਕਬ ਘੜੀ ਘੜੀ ਪਿਛੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉਤੇ ਖਿੜਦਾ ਸੀ। ਇਹੋ ਆਖੀ ਜਾਂਦਾ, 'ਓ ਟੁਮ ! ਕਾਲੇ ਕੁਲੀ ...ਕੁਟੇ ! ਹੋਸ਼ ਸੇ ਰਹੋ। ਕੋਈ ਬਬੜ ਨ ਆਨੇ ਪਾਏ।'

ਜ਼ਿਲਾ ਜਲੰਧਰ ਦਾ ਰਾਖਾ ਆਪ ਡਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਸਾਰੇ ਪੰਜਾਬੀ—ਉਸ ਦੇ ਵਫ਼ਾਦਾਰ ਘਟੋਲੂ ਨੌਕਰ, ਸਰਕਾਰੀ ਚਪੜਾਸੀ ਪੀ. ਏ. ਤੇ ਪੁਲਿਸ ਦੇ ਸਿਪਾਹੀ ਬੱਬਰਾਂ ਦਾ ਰੂਪ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਉਸ ਨੇ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਨੂੰ ਟੈਲੀਫ਼ੂਨ ਕੀਤਾ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੀ ਕੋਠੀ ਦੀ ਰਾਖੀ ਵਾਸਤੇ ਗੋਰਾ ਸਿਪਾਹੀ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਾਲਿਆਂ ਤੇ ਇਸ ਕਰਕੇ ਭਰੋਸਾ ਨਹੀਂ ਕਿ ਕਾਲੇ ਬੰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਮਾਰ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ

ਦੀਆਂ ਬਰਦੀਆਂ ਬੱਬਰ ਪਾ ਕੇ ਪਹਿਰਿਆਂ ਤੇ ਆ ਖਲੋਂਦੇ ਤੇ ਖੂਨ
 ਕਰ ਜਾਂਦੇ ਹਨ । ਜੈਕਬ ਨੂੰ ਸਾਰਾ ਦੇਸ ਹੀ ਬੱਬਰ ਬਣ ਗਿਆ ਪ੍ਰਤੀਤ
 ਹੋਣ ਲੱਗ ਪਿਆ ਸੀ । ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਨੇ ਉਸ ਦੀ ਗਲ ਮੰਨ ਲਈ
 ਕਿਉਂਕਿ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਵੀ ਗੋਰਾ ਸੀ । ਪਰਦੇਸ ਵਿਚ ਗੋਰ ਦੀ ਰਾਖੀ ਗੋਰਾ
 ਜ਼ਰੂਰ ਕਰਦਾ ਸੀ । ਫੌਜ ਵਿਚੋਂ ਗੋਰੇ ਮੰਗਵਾਏ ਗਏ । ਉਹ ਡੀ. ਸੀ.
 ਜਲੰਧਰ ਦੀ ਕੋਠੀ ਅਗੇ ਪਹਿਰਾ ਦੇਣ ਲਗੇ । ਬੜੇ ਹੁਸ਼ਿਆਰ
 ਹੋ ਕੇ । ਚਿੜੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਫਟਕਣ ਦਿੰਦੇ । ਔਰਤ, ਮਰਦ, ਬੱਚਾ ਕੋਈ
 ਮਹੀਂ ਸੀ ਅਗੇ ਜਾ ਸਕਦਾ । ਮਿਸਟਰ ਜੈਕਬ ਕੋਠੀ ਦੇ ਅੰਦਰ ਸੀ ।
 ਟੈਲੀਫੋਨ ਨਾਲ ਬਹੁਤੇ ਕੰਮ ਹੁੰਦੇ ਸਨ । ਉਸ ਦੀ ਮੇਮ ਕੁਝ ਘਬਰਾਈ
 ਸੀ । ਉਹ ਫੈਸ਼ਨ ਕਰਨ, ਖਾਣ ਪੀਣ ਵਿਚ ਰੜੀ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ ਜਾਂ
 ਗ੍ਰਾਮੋਫੋਨ ਤੇ ਰੀਕਾਰਡ ਲਾ ਕੇ ਸੁਣਦੀ ਸੀ ਜਿਹੜੇ ਵਲੋਂ ਨਵੇਂ ਨਵੇਂ
 ਆਏ ਸਨ । ਉਸ ਦੇ ਬੱਚਾ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਇਆ । ਉਹ ਜੈਕਬ ਨੂੰ
 ਖੁਸ਼ ਰਖ ਕੇ ਮੌਜ-ਮੇਲਾ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸੀ, ਬਹਾਰ ਦੇ ਦਿਨ ਮਨਾਉਣਾ
 ਲੋਚਦੀ ਸੀ, ਪਰ ਸਾਹਿਬ ਕਬਰਾਂ ਦੇ ਟੁਕਾਂ ਵਾਂਗ ਉਦਾਸ ਸੀ ।
 ਉਸ ਦਾ ਗੋਰਾ ਟੰਗ ਪੀਲਾ ਹੁੰਦਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਕਿ ਗਵਰਨਰ
 ਪੰਜਾਬ ਵਲੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਸਖਤ ਝਾੜ ਦੇ ਰਹੀ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਦਾ ਜ਼ਿਲਾ
 ਬਾਗਾਂ ਦਾ ਮੁੱਡਾ ਬਣ ਰਿਹਾ ਸੀ । ਉਹ ਦਬਾਉਂਦਾ ਕਿਉਂ
 ਨਹੀਂ ਸੀ ।

ਉਸ ਦਿਨ ਉਹ ਇਸ ਵਾਸਤੇ ਬਹੁਤਾ ਘਬਰਾਇਆ
 ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਦੀ ਕੋਠੀ ਵਿਚ ਕੁਝ ਕੁ ਉਚ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੀ
 ਮੀਟਿੰਗ ਰੱਖੀ ਹੋਈ ਸੀ । ਲਾਹੌਰੋਂ ਮਿਸਟਰ ਮੋਂਗਰ ਏ. ਆਈ.
 ਜੀ. ਆਸੇ ਸਨ, ਡੀ. ਸੀ. ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ, ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ ਜਲੰਧਰ ਤੇ
 ਕਪੂਰਥਲੇ ਦੇ ਐਸ. ਐਸ. ਪੀ., ਮਹਾਰਾਜਾ ਕਪੂਰਥਲਾ ਦਾ ਪੀ. ਏ. ▲
 ਅਤੇ ਦੀਵਾਨ ਦੁਰਗਾ ਵਾਸ ਵੀ ਪੁੱਜੇ ਹੋਏ ਸਨ ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਦੇ
 ਉਚੇਚੇ ਭੇਜੇ ਪੁਲਸ ਅਫਸਰ, ਖਾਂ ਸਾਹਿਬ ਮੀਆਂ ਅਬਜ਼ੁਲ ਇਮਾਮ
 ਵੀ ਆਏ ਸਨ । ਉਸ ਨੇ ਬਬਰਾਂ ਨੂੰ ਦਬਾਉਣ ਦਾ ਬੀੜਾ ਚੁਕਿਆ ।

ਉਹ ਬੜਾ ਕਠੋਰ ਚਿਤ ਅਫਸਰ ਸੀ । 'ਮਾਂ ਜੇ ਮੈਂ ਬਾਣੇਦਾਰ ਹੋਵਾਂ ਤਾਂ ਤੇਰੇ ਚਿਤੜ ਕੁਟਾਂ' ਵਾਲੀ ਅਖੌਤ ਉਸ ਉਤੇ ਘਟਦੀ ਸੀ । ਸਤ ਫੁਟ ਉਗ ਪਠਾਣੀ ਕੱਦ ਕਾਠ ਦਾ ਬੰਦਾ ਸੀ । ਉਸ ਦਾ ਜਨਮ ਮੀਆਂ ਵਾਲੀ ਦੇ ਜੰਗਲੀ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਸੀ । ਗਾਲੂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਉਹ ਕਿਸੇ ਦੋਬੀ ਨਾਲ ਗਲ ਕਰਨਾ ਜਾਣਦਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ।

ਹੋਰ ਅਫਸਰਾਂ ਦਾ ਤਾਂ ਖਿਆਲ ਸੀ ਕਿ ਕੁਝ ਕੁ ਵਫ਼ਾਦਾਰ ਝੋਲੀ ਚੁਕ ਉਸ ਇਕਤਰਤਾ ਵਿਚ ਸਦੇ ਜਾਣ, ਪਰ ਮਿਸਟਰ ਜੈਕਬ ਝੁਹੀਂ ਸੀ ਮੰਨਿਆ । ਉਹ ਆਖਦਾ ਸਾ, 'ਉਨ ਪਰ ਭਰੋਸਾ ਨਹੀਂ ਵੇਹ ਬੀ ਤੋ ਡੁਬਮਨ ਹੋ ਸਕਣਾ ਹੈ ।'

ਮਿਸਟਰ ਜੈਕਬ ਨੇ ਸਰਕਾਰ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਹੁਕਮ ਸੁਣਾਉਣ ਪਿਛੋਂ ਅੰਗਰੇਸ਼ੀ ਵਿਚ ਦਸਿਆ ਕਿ ਵਫ਼ਾਦਾਰ ਗੋਂਦਾ ਸਿੰਘ ਵੀ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ, ਬੱਬਰ ਲਹਿਰ ਵਧਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ । ਇਸ ਨੂੰ ਹਰ ਕੀਮਤ ਤੇ ਰੋਕਿਆ ਜਾਵੇ । ਫੌਜ, ਪੁਲੀਸ ਮਿਲ ਕੇ ਕੰਮ ਕਰਨ । ਸਖ਼ਤੀ ਕਰੋ । ਜਿਸ ਦੇ ਪਾਸ ਕੋਈ ਬੱਬਰ ਬੈਠੇ, ਗਲ ਕਰੇ ਜਾਂ ਕੋਈ ਬਾਗੀ ਦੀ ਮਦਦ ਕਰੇ, ਉਸ ਨੂੰ ਝਟਾ ਪਟ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਕਰੋ । ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਤੇ ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਜੇਹੇ ਜਿਹੜੇ ਹੋਰ ਵਡੇ ਸ਼ਰਾਰਤੀ ਹਨ, ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਫੜਨ ਵਾਸਤ ਬਹੁਤ ਭਾਰੀ ਇਨਾਮ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ ਜਾਏਗਾ ।

ਹਰ ਇਕ ਨੇ ਆਪਣੀ ਆਪਣੀ ਸਲਾਹ ਦਿਤੀ । ਦੁਰਗਾ ਦਾਸ ਨੇ ਦਸਿਆ ਕਿ ਬਬਰਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਸੱਠ ਸੱਤਰ ਹੋ ਗਈ ਦਸੀਦੀ ਹੈ । ਲੋਕ ਬਬਰਾਂ ਨੂੰ ਮਦਦ ਦੇਣ ਲਗ ਪਏ ਹਨ ਸ਼ਿਵ ਸਿੰਘ ਬਬੇਲਾ ਨੂੰ ਕੁਟਿਆ ਪੁੱਠਾ ਟੰਗਿਆ, ਕਈ ਸਖ਼ਤੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ ਹਨ, ਪਰ ਉਸ ਨੇ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਦਸਿਆ ।'

ਮਿਸਟਰ ਮੋਂਗਰ ਏ. ਆਈ. ਜੀ. ਨੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਵਿਉਂਤਾਂ ਕਰਦੇ ਨਾਲ ਕਿਹਾ, 'ਜਿਸ ਨੂੰ ਫੜੋ, ਉਸ ਨੂੰ ਸੁਲਤਾਨੀ ਗਵਾਹ ਬਣਾਓ । ਆਪਣੇ ਵਫ਼ਾਦਾਰ ਆਦਮੀ ਬਬਰਾਂ ਦੀ ਪਾਰਟੀ ਵਿਚ ਭਰਤੀ

ਕਰਾਓ, ਉਹ ਪੂਰੀ ਜਾਸੂਸੀ ਕਰਨ। ਚਾਰ-ਪੰਜ ਜਵਾਨ ਤੀਵੀਆਂ ਲਭੇ
 ਜਿਹੜੀਆਂ ਬਬਰਾਂ ਨੂੰ ਪਰੇਮ-ਜਾਲ ਵਿਚ ਫਸਾਉਣ। ਬਦਸ਼ਾਹ ਦੇ
 ਵਾਸਤੇ ਵਫ਼ਾਦਾਰੀ ਕਰਨ ਦਾ ਇਹੋ ਢੰਗ ਸਮਾਂ ਹੈ। ਜਿਹੜਾ ਵੀ ਕੋਈ
 ਜਿਵੇਂ ਥੋੜੀ ਬਹੁਤੀ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰੇਗੀ, ਉਸ ਨੂੰ
 ਕੋਲੋਂ ਇਨਾਮ ਦਵਾਇਆ ਜਾਵੇਗਾ।...ਰੁਪੈ, ਅਸਲੇ ਤੇ ਆਦਮੀਆਂ ਦੀ
 ਕੋਈ ਪਰਵਾਹ ਨਹੀਂ ਦੁਆਬੇ ਦੇ ਸਾਰੇ ਨਿਕੇ-ਵਡੇ ਸਰਕਾਰੀ ਅਫਸਰਾਂ
 ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਮੌਤ ਦਾ ਸੁਆਲ ਹੈ। ਅਸਾਂ ਸੁਣਿਆ ਏ ਦੇਸ਼
 ਦੀਆਂ ਵਡੀਆਂ ਪਾਰਟੀਆਂ ਵੀ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਪਿਛੇ ਹਨ। ਹਥਿਆਰ
 ਰਿਆਸਤਾਂ ਵਿਚੋਂ ਮਿਲ ਰਹੇ ਨੇ। ਗਜ਼ਿਆਂ ਵਲ ਇਕ ਖੁਫੀਆ
 ਚਿਠੀ ਭੇਜੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਹਥਿਆਰਾਂ ਦੀ ਸਪਲਾਈ ਰੋਕਣ।
 ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਮਨਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਯਕੀਨ ਕਰਾਓ ਕਿ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਰਾਜ ਭਾਰਤ
 ਵਿਚੋਂ ਕਦੀ ਵੀ ਖ਼ਤਮ ਨਹੀਂ ਹੋਏਗਾ। ਜ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਰਾਜ ਖ਼ਤਮ ਹੋ
 ਗਿਆ ਤਾਂ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਘਟੇਲੂ ਜੰਗ ਛਿੜ ਜਾਏਗੀ, ਕਿਉਂਕਿ
 ਭਾਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਰਾਜ ਕਰਨ ਦੀ ਜਾਚ ਨਹੀਂ ਅਨਪੜ੍ਹ ਤੇ ਲਾਲਚੀ
 ਹਨ।...ਦੇਖੋ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਰਾਜ ਵਿਚ ਕਿੰਨੇ ਸੁਖ ਹਨ। ਪਹਿਲਾਂ ਨਾ
 ਸੜਕਾਂ ਪਕੀਆਂ ਸਨ, ਨਾ ਰੇਲ ਸੀ ਤੇ ਨਾ ਤਾਰ। ਡਾਕ ਦਾ ਵੀ ਪ੍ਰਬੰਧ
 ਨਹੀਂ ਸੀ। ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਰਾਜ ਦੀਆਂ ਬਰਕਤਾਂ ਦਾ ਗਿਆਨ
 ਕਰਾਉ।...ਸਖਤੀ ਜ਼ਰੂਰ ਕਰੋ। ਇਕ ਦੋ ਪਿੰਡ ਫੂਕੋ, ਖੇਤ ਉਜਾੜੋ।
 ਤੀਵੀਆਂ ਨੂੰ ਨੰਗਿਆਂ ਕਰ ਕੇ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਦੋਕਾਂ ਵਿਚ ਬਿਠਾਉ, ਰੁਟੋ!
 ਤਾਕਿ ਲੋਕ ਡਰ ਜਾਣ। ਡਰ ਦਾ ਤੂਫਾਨ ਲਿਆ ਦਿਓ। ਉਪਰ ਮੈਂ
 ਸਮਝ ਲਵਾਂਗਾ। ਜਲਿਆ ਵਾਲੇ ਬਾਗ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਤੇ ਗੁਜਰਾਂਵਾਲੇ,
 ਜੇ ਸ਼ਹਾਦਤੀਆਂ ਨੂੰ ਦਬਾਣ ਲਈ ਸਖਤੀ ਵਰਤੀ ਸੀ ਤਾਂ ਸਰਕਾਰ ਦਾ
 ਕੀ ਕਿਸੇ ਨੇ ਵਿਗਾੜ ਲਿਆ। ਅੰਗਰੇਜ਼ ਰਾਜ ਸਾਰੇ ਸੰਸਾਰ ਤੇ ਹੈ,
 ਜਿਹੜਾ ਜਰਮਨੀ ਨੂੰ ਹਾਰ ਦੇ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀਆਂ ਕੋਲੋਂ
 ਹਾਰ ਨਹੀਂ ਖਾ ਸਕਦਾ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਿਸਟਰ ਮੋਂਗਰ ਜੋਸ਼ ਵਿਚ ਬੋਲੀ ਗਿਆ। ਉਹ

ਹੰਢਿਆ ਹੋਇਆ ਪੁਲਸ ਅਫਸਰ ਸੀ। ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਨੌਕਰੀ ਕਰਦਿਆਂ
 ਹੋਇਆਂ ਉਸ ਨੂੰ ਵੀਹ ਸਾਲ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ੧੯੦੪ ਤੋਂ ਜਿਹੜੀ
 ਵੀ ਜਾਗਰਤੀ ਦੀ ਲਹਿਰ ਉਠੀ ਸੀ ਉਸ ਵਿਚ ਉਸ ਨੇ ਵਤਨਪ੍ਰਸਤਾਂ
 ਨੂੰ ਕੁਚਲਿਆ ਸੀ। ਇਹਨਾਂ ਜ਼ੁਲਮਾਂ ਕਰਨ ਕਰਕੇ ਉਸ ਨੂੰ 'ਖੂਨੀ
 ਮੌਗਰ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਬੰਗਾਲ ਤੋਂ ਬਿਹਾਰ ਵਿਚ ਉਸ ਨੇ ਕੌਮ-
 ਪ੍ਰਸਤਾਂ ਉਤੇ ਅਨੇਕਾਂ ਜ਼ੁਲਮ ਢਾਏ ਸਨ। ਉਸ ਦੇ ਹੱਥ ਮਾਸੂਮ ਜਨਤਾ
 ਦੇ ਲਹੂ ਨਾਲ ਠੰਗੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਏਸੇ ਕਰਕੇ ਉਹ ਮਾਮੂਲੀ ਥਾਨੰਦਾਰ
 ਤੋਂ ਏ. ਆਈ. ਜੀ. ਦੇ ਅਹੁਦੇ ਤਕ ਪੁਜਿਆ ਸੀ। ਗਵਰਨਰ ਪੰਜਾਬ
 ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਕੋਲ ਸਦਕੇ ਉਚੇਰੀ ਹਦਾਇਤ ਦਿਤੀ ਸੀ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਸਾਰਾ
 ਪੰਜਾਬ ਜਾਗ ਪਿਆ ਸੀ : ਅਕਾਲੀ ਲਹਿਰ, ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸੁਧਾਰ
 ਲਹਿਰ ਜ਼ੋਰਾਂ ਤੇ ਸੀ, ਦੇਸ਼ ਦੀ ਕੌਮੀ ਜਮਾਤ, ਕਾਂਗਰਸ ਇਸ ਦੀ
 ਹਮਾਇਤ ਕਰਦੀ ਸੀ, ਹਿੰਦੂ ਸਿਖਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦਾ ਬਹੁਤਾ
 ਹਿਸਾ ਇਸ ਲਹਿਰ ਦੇ ਨਾਲ ਹਮਦਰਦੀ ਜਤਾਉਂਦਾ ਸੀ, ਸਾਰੀਆਂ
 ਜੇਹਲਾਂ ਦੇਸ਼ ਭਗਤਾਂ ਨਾਲ ਭਰੀਆਂ ਜਾ ਰਹੀਆਂ ਸਨ, ਪ੍ਰਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ
 ਆਵਾਜ਼ ਉਚੀ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਬਦੇਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਸਿਖ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਆ ਰਹੇ
 ਸਨ, ਫੌਜਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕਈ ਨਾਵੇਂ ਕਟਾ ਰਹੇ ਸਨ ਕਿ ਅੰਤਰੇਜ਼ ਦੀ ਨੌਕਰੀ
 ਕਰਨ ਨਾਲੋਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਨੂੰ ਦੇਸ਼ੋਂ ਕਢਣ ਵਿਚ ਹੀ ਭਲਾ ਹੈ। ਸਾਰੇ
 ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਗੜਬੜ ਸੀ।

ਜਦੋਂ ਮਿਸਟਰ ਮੌਗਰ ਜੋਸ਼ੀਲੀ ਤਕਦੀਰ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ।
 ਜਦੋਂ ਸਾਰੇ ਏਥੇ ਰਹੇ ਸਨ ਕਿ ਬਬਰਾਂ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਖਤਮ ਕੀਤਾ ਜਾਏ।
 ਜਦੋਂ ਮਿ: ਜੈਕਬ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਨੌਕਰੀ ਤੇ ਜਾਨ ਦੀ ਚਿੰਤਾ ਸੀ, ਬੰਗਲੇ
 ਦੇ ਬਾਹਰ ਪੋਲੀਸ਼ ਦਾ ਪਹਿਰਾ ਸੀ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਇਕ ਦਮ ਦੋ ਧਮਾਕੇ
 ਇਕ-ਦੂਸਰੇ ਦੇ ਪਿਛੋਂ ਕੋਈ ਮਿੰਟ ਦੋ ਮਿੰਟ ਪਿਛੋਂ ਪਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਧਮਾ-
 ਕਿਆਂ ਨਾਲ ਸਾਰਾ ਬੰਗਲਾ ਹਿਲ ਗਿਆ, ਜੈਕਬ ਕੁਰਸੀ ਤੋਂ ਤਿਲਕ
 ਪਿਆ, ਮੌਗਰ ਦੇ ਕੰਨ ਬੰਦ ਹੋ ਗਏ ਤੇ ਜ਼ਬਾਨ ਰੁਕ ਗਈ। ਦੂਸਰੇ
 ਤੁਬੂਕ ਕੇ ਕੁਰਸੀਆਂ ਤੋਂ ਉੱਟੇ ਤੇ ਹਰ ਇਕ ਦੇ ਮੂੰਹੋਂ ਨਿਕਲਿਆ,

‘ਬੰਬ ! ਬੰਬ ਫਟ ਗਏ ! ਕਿਥੇ ?’

ਸਾਰੇ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲੇ । ਬੰਗਲੇ ਦੀ ਬਾਹਰਲੀ ਕੰਧ ਦੇ ਲਾਗੇ ਧੂੰਆਂ ਸੀ । ਗੋਤਾ ਫੌਜ ਦੇ ਜਵਾਨ ਘਬਰਾਏ ਹੋਏ ਬੰਦੂਕਾਂ ਤਾਣੀ ਖਲੋਤੇ ਸਨ । ਇਨਚਾਰਜ ਸਾਰਜੰਟ ਨੇ ਆ ਕੇ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਸਲੂਟ ਮਾਰ ਕੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਦਸਿਆ, ਇਕ ਮੰਗਤੀ ਜਹੀ ਬੁਢੀ ਤੀਵੀਂ ਅਤੇ ਆਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸੀ ਉਸ ਨੂੰ ਰੋਕਿਆ ਗਿਆ, ਉਹ ਰੁਕਦੀ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਮਲੋ ਮਲੀ ਅੰਦਰ ਆਉਂਦੀ ਸੀ । ਗੇਟ ਦੇ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਫੜ ਕੇ ਇਕ ਪਾਸੇ ਬਿਠਾਉਣਾ ਚਾਹਿਆ, ਪਹਿਲਾਂ ਉਹ ਰੋ ਪਈ ਫਿਰ ਉਸ ਨੇ ਆਟਾ ਮੰਗਣ ਵਾਲੀ ਬੋਲੀ ਵਿਚੋਂ ਬੰਬ ਕਢ ਕੇ ਮੈਨੀ ਜਲਦੀ ਸੁਣੇ ਕਿ ਰਾਖ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਨੂੰ ਮੌਕਾ ਹੀ ਨਾ ਮਿਲਿਆ ਆਪਣਾ ਬਚਾਓ ਕਰਨ ਦਾ । ਤਿੰਨ ਆਦਮੀ ਮਰ ਗਏ । ਕੰਧ ਬਾਹਰਲੀ ਢੱਠੀ ਹੈ ।’

‘ਉਹ ਔਰਤ ?’ ਮੌਗਰ ਨੇ ਪੁਛਿਆ ।

‘ਫੜੀ ਗਈ ! ਉਹ ਨਸੀ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਬੈਠ ਕੇ ਪਾਗਲਾਂ ਵਾਂਗ ਹਸੀ ਜਾਣ ਲਗ ਪਈ । ਉਹ ਕੁਝ ਬੋਲੀ, ਪਰ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਲੱਗੀ ।’

‘ਚੰਗਾ ਕੀਤਾ ! ਉਸ ਨੂੰ ਗੋਲੀ ਨਹੀਂ ਮਾਰੀ ! ਉਸ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ੀ ਲੈ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਅੰਦਰ ਲੈ ਆਓ । ਦੂਰ ਤਕ ਆਦਮੀ ਭੇਜੀ । ਕਿਤੇ ਹੋਰ ਨਾ ਸ਼ੈਤਾਨ ਖਲੋਤੇ ਹੋਣ । ਮੀਆਂ ਜੀ, ਤੁਸੀਂ ਵੀ ਜਾਓ ! ਜਾਓ, ਦੁਰਗਾ ਦਾਸ ਜੀ !’

ਮੌਗਰ, ਡੀ. ਸੀ. ਜਲੰਧਰ ਜੈਕਬ ਤੇ ਡੀ. ਸੀ. ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ, ਤਿੰਨੇ ਹੀ ਹੈਰਾਨ ਤੇ ਭੈ ਭੀਤ ਹੋ ਗਏ । ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਅਫਸਰਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਦੇਖਣ ਵਾਸਤੇ ਵੇਜਿਆ । ਉਹ ਖਲੋਤੇ ਹੋਏ ਉਸ ਮੰਗਤੀ ਤੀਵੀਂ ਦੀ ਉਡੀਕ ਕਰਨ ਲਗੇ, ਜਿਸ ਨੇ ਬੰਬ ਸੁਟੇ ਸਨ । ਤਿੰਨ ਗੋਰੇ ਫੌਜੀ ਮਾਰ ਦਿਤੇ । ਡੀ. ਸੀ. ਦੇ ਬੰਗਲੇ ਬੰਬ ਮਾਰਨ ਆਈ । ਕਿੰਨੀ ਦਿਲ ਵਾਲੀ ਤੀਵੀਂ ਹੋਏਗੀ ? ਉਹ ਸੋਚਦੇ ਰਹੇ ।

ਤਿੰਨ ਫੌਜੀਆਂ ਦੇ ਪਹਿਰੇ ਹੇਠ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਸੰਗੀਨਾਂ

ਵਾਲੀਆਂ ਬੰਦੂਕਾਂ ਤਣੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ, ਇਕ ਤੀਵੀਂ ਆਈ। ਮੈਲਾ ਤੇ ਫਟਿਆ ਹੋਇਆ ਤੇੜ ਘੱਜਰਾ—ਜਿਸ ਦੇ ਹੇਠਲੇ ਪਾਸੇ ਲਾਲ ਪਟੀ ਲਗੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਗਲ ਕਤਰਾਂ ਵਾਲਾ ਖਦਰ ਦਾ ਕੁੜਤਾ, ਮੈਲਾ-ਨਿਰਾ ਚਿਕੜ ਤੇ ਥੰਦਾ, ਉਹ ਵੀ ਤਿੰਨ ਚੌਂਹ ਥਾਂਵਾਂ ਤੋਂ ਫਟਿਆ ਹੋਇਆ ਤੇ ਸਿਰ ਤੇ ਪੁਰਾਣੀ ਲਾਲ ਫੁਲਕਾਰੀ। ਵਡੇਰੀ ਉਮਰ ਦੀ। ਲੱਕ ਕੁਬਾ, ਚਿਹਰੇ ਤੇ ਹਥਾਂ ਉਤੇ ਝੁਰੜੀਆਂ ਪਈਆਂ ਹੋਈਆਂ। ਅੱਖਾਂ ਨਿਕੀਆਂ, ਸਿਰ ਦੇ ਵਾਲ ਬਿਲਕੁਲ ਦੁਧ ਚਿਟੇ। ਮੂੰਹ ਵਿਚ ਵਿਰਲੇ ਦੋ ਕੁ ਦੰਦ। ਮੋਟੇ ਸੁਕੇ ਬੁਲ੍ਹ, ਉਹ ਕੋਈ ਦਾਦੀ ਸੀ। ਉਮਰ ਸੱਤਰ ਸਾਲ ਤੋਂ ਉਪਰ ਹੀ ਹੋਏਗੀ, ਘਟ ਨਹੀਂ।

ਉਹ ਹੱਸਦੀ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਡਰ ਸੀ ਨਾ ਸਹਿਮ ਤੇ ਨਾ ਸੰਗ। ਉਹ ਬੰਗਲੇ ਦੇ ਬਰਾਂਡੇ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚ ਗਈ।

‘ਮੈਂ ਬੰਬ ਮਾਰੇ ਹਨ। ਮੇਰੀ ਇੱਛਾ ਪੂਰੀ ਨਹੀਂ ਹੋਈ। ਮੈਂ ਤਾਂ ਸਾਹਬ ਦਾ ਬੰਗਲਾ ਉਡਾਉਣ ਆਈ ਸੀ। ਉਸ ਚੰਦਰੇ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਬੰਗਲਾ, ਜਿਸ ਨੇ ਮੇਰਾ ਪੋਤਰਾ ਗੋਲੀਆਂ ਨਾਲ ਭੰਨ ਟੁਟਿਆ। ਖੂਨ ਦਾ ਬਦਲਾ ਖੂਨ। ਇਹੋ ਨਾ?’

ਉਹ ਡੀਵੀਂ ਬੜੀ ਨਿਰਭੇਤਾ ਨਾਲ ਬੋਲੀ ਗਈ। ਸਾਰੇ ਅਫਸਰ ਹੈਰਾਨ ਖਲੋਤੇ ਇਕ ਦੂਸਰੇ ਦੇ ਮੂੰਹ ਵਲ ਤਕਦੇ ਰਹੇ

‘ਮੇਰਾ ਨਾਂ ਨਦੋ ਏ ਨੰਦੋ! ਮੈਂ ਸਾਹਬ ਨੂੰ ਮਾਰਨਾ ਸੀ, ਉਸ ਦੀ ਮੇਮ ਨੂੰ ਮਾਰਨਾ ਸੀ—ਪਰ ਮਰ ਗਏ ਬਿਚਾਰੇ ਤਿੰਨ ਮੁੰਡੇ—ਕਿਸੇ ਮਾਂ ਦੇ ਲਾਲ।’

ਇਹ ਆਖ ਕੇ ਉਹ ਖਿੜ ਖਿੜਾ ਕੇ ਹੱਸ ਪਈ ਬਹੁਤ ਭਿਆਨਕ ਹਾਸਾ, ਪਾਗਲਾਂ ਵਾਲਾ ਹਾਸਾ ਤੇ ਫਿਰ ਗੰਭੀਰ ਹੋ ਗਈ। ਮਿਸਟਰ ਮੌਂਗਰ ਉਸ ਵਲ ਦੇਖਦੇ ਰਹੇ। ਜੋਕਬ ਡਰ ਨਾਲ ਕੰਬਦੇ ਰਹੇ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਮੇਮ ਚੇਤੇ ਆਈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਥੇ ਉਤੇ ਤਟੋਲੀ ਸੀ।

‘ਕੋਈ ਚੜਲ!’

ਜੋਕਬ ਦੇ ਮੂੰਹੋਂ ਨਿਕਲ ਹੀ ਗਿਆ। ਪਰ ਮਿਸਟਰ ਮੌਂਗਰ

ਉਸ ਤੇਵੀਂ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਗਲਾਂ ਸੁਣਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ । ਉਹ ਭੇਤ ਕਢਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਕੌਣ ਹੈ ? ਕਿਥੋਂ ਆਈ ? ਉਸ ਨੂੰ ਬੰਬ ਕਿਸ ਦਿਤੇ ? ਕੀ ਉਹ ਆਦਮੀਆਂ ਦਾ ਪਤਾ ਟਿਕਾਣਾ ਦਸੇਗੀ ?

‘ਦੀਵਾਨ ਦੁਰਗਾ ਦਾਸ ! ਤੂੰ ਕਪੂਰਥਲਿਓਂ ਏਂ ਵਾਹ ਨੀ ਕਿਸਮਤ !’

ਦੀਵਾਨ ਦੁਰਗਾ ਦਾਸ ਵਲ ਵੇਖ ਕੇ ਉਸ ਨੇ ਇਉਂ ਕਿਹਾ, ਜਿਵੇਂ ਉਸ ਦੀ ਜਾਣੂ ਸੀ :

‘ਹਾਂ ! ਮੈਂ ਦੀਵਾਨ ਦੁਰਗਾ ਦਾਸ ਆਂ । ਜੋ ਹੋਇਆ ਠੀਕ ਹੈ ਨੰਦੋ ! ਹੁਣ ਤੂੰ ਠੰਢੇ ਦਿਲ ਨਾਲ ਗਲ ਕਰ ! ਤੈਨੂੰ ਦੁਖ ਸੀ, ਤੈਨੂੰ ਗੁਸਾ ਆਇਆ - ਕੋਈ ਡਰ ਨਹੀਂ ਆ ! ਸਾਹਿਬ ਲੋਕ ਤੈਨੂੰ ਰੁੜ ਨਹੀਂ ਆਖਣਗੇ ।’

‘ਕਿਉਂ ਨਾ ਆਖਣ, ਜਮ ਜਮ ਆਖਣ । ਮੈਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਖੰਦੇ ਮਾਰੇ ਹਨ, ਇਹ ਮੈਨੂੰ ਮਾਰ ਵੇਣ । ਮੈਂ ਮਰਨ ਆਈ ਹਾਂ ਕਿਉਂਕਿ ਮੈਨੂੰ ਰੋਟੀ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ - ਸਾਰੇ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਮਾਰ ਦਿਤੇ ਹਨ । ਪੋਤਰਿਓਂ ਨੂੰਹ ਘਰੋਂ ਕਢਾ ਦਿਤੀ ਹੈ ।

ਬੁਢੜੀ ਮਾਈ ਨੰਦੋ ਇਉਂ ਬੋਲਦੀ ਰਹੀ ।

੧੩.

‘ਜਿੰਨਾ ਚਿਰ ਇਕ ਵੀ ਗੌਰੇ (ਅੰਗਰੇਜ਼) ਦਾ ਪੁਤਰ ਮੇਰੇ ਦੇਸ ਵਿਚ ਹੈ, ਗੋਲੀ ਚਲਦੀ ਰਹੇਗੀ, ਬੰਬ ਵਜਦੇ ਰਹਿਣਗੇ । ਮੇਰੇ ਪੁਤ-
ਪੋਤਰੇ ਮਰਦੇ ਰਹਿਣਗੇ ।

ਬੁਢੜੀ ਨੰਦੋ ਨੇ ਆਖਿਆ ।

ਇਉਂ ਪਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਜਿਉਂ ਜਿਉਂ ਪੁਲਸ ਵਾਲੇ ਉਸ ਨੂੰ ਪੁਛਦੇ ਸਨ ਕਿ ਉਹ ਕੌਣ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਬੰਬ ਕਿਸ ਨੇ ਦਿਤੇ ? ਤਿਉਂ-
ਤਿਉਂ ਉਸ ਦੇ ਸਰੀਰ ਦੇ ਅੰਦਰੋਂ ਗਵਾਚੀ ਹੋਈ ਸ਼ਕਤੀ ਮੁੜ ਵਾਪਸ
ਆ ਰਹੀ ਸੀ। ਪੌਣੀ ਸਦੀ ਦੇ ਲੰਮੇ ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਠੰਢੀਆਂ ਤੱਤਾਂ ਨੇ,
ਜਿਹੜਾ ਉਸ ਦੇ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਸੁਕਾ ਕੇ ਕਰੂਪ ਤੇ ਬੁਰੜੀਓ-ਬੁਰੜੀ ਕੀਤਾ ਸੀ,
ਕਾਲੀਆ ਰਸੀਆਂ ਵਰਗੇ ਵਣ ਪਾਏ ਸਨ-ਉਹ ਵਣ ਦੂਰ ਹੋਣ ਲੱਗ
ਪੈਏ ਸੀ। ਉਸ ਦਾ ਲਹੂ ਖੋਲ ਰਿਹਾ ਸੀ । ਸੁਕਾ ਹੱਡ ਮਾਸ ਲਹੂ ਦਾ
ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਅੱਖਾਂ ਦੀ ਜੋਤ ਵਧ ਰਹੀ ਸੀ। ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ
ਜਿਵੇਂ ਡੁਬਦਾ ਸੂਰਜ ਬਹੁਤਾ ਲਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ।

ਦੀਵਾਨ ਦੁਰਗਾ ਦਾਸ ! ਤੂੰ ਮੈਥੋਂ ਕੀ ਪੁਛਦਾ ਏਂ ? ਤੈਨੂੰ ਨਹੀਂ ਪਤਾ ਮੈਂ ਉਹੋ ਈ ਨੰਦੋ ਆਂ, ਜਿਸ ਦੇ ਪੁਤਰ ਨੂੰ ਤੂੰ ਫੜਿਆ ਸੀ-ਯਾਦ ਈ-ਕੁਝ ਚਿਰ ਪਹਿਲਾਂ-ਜਦੋਂ ਆਖਦਾ ਸੈਂ, ਇਹ ਮਿਰਕਨ ਤੋਂ ਆਏ ਬਾਗੀਆਂ ਦਾ ਹਾਮੀ ਹੈ, ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਵਿਰੁਧ ਬਗਾਵਤ ਕਰਨਾ ਚਹੁਦਾ ਹੈ ਮੈਂ ਤੇਰੇ ਤਰਲੇ ਕਢੇ ਸੀ, ਬੁਢੜੀ ਦੇ ਪੁਤ ਨੂੰ ਕੁਝ ਨਾ ਆਖ ਇਹ ਕਿਸ ਦਾ ਸਾਥੀ ਨਹੀਂ, ਤੂੰ ਉਸ ਨੂੰ ਵੀਹ ਸਾਲ ਕੈਦ ਕਰਵਾਈ, ਉਸ ਨੂੰ ਕਾਲੇ ਪਾਣੀ ਭੋਜਿਆ, ਜਿਥੇ ਉਸ ਨੂੰ ਕੁਟ ਕੁਟ ਕੇ ਮਾਰ ਦਿਤਾ ਗਿਆ। ਉਸ ਨੂੰ ਮਰੇ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਦਿਨ ਨਹੀਂ ਹੋਏ। ਸਿਰਫ...ਸਿਰਫ ਇਕ ਸਾਲ...ਤੇ ਤੂੰ ਬਣ ਗਿਓਂ ਵਡਾ ਅਫਸਰ, ਤੇਰੇ ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ ਖਿਤਾਬ ਇਸ ਕਰਕੇ ਬੁਢੜੀ ਦੇ ਪੁਤਰ ਨੂੰ ਨਿਰਦੋਸ਼ ਪਕੜਾ ਕੇ ਆਪਣੇ ਬਦੇਸ਼ੀ ਬਾਤ ਗੋਰੇ ਨੂੰ ਖੁਸ਼ ਕੀਤਾ।'

‘ਮਾਈ ਨੰਦੋ ਤੂੰ...ਪਿੰਡੋਂ ਏਂ। ਤੇਰੇ ਪੁਤਰ ਦਾ ਨਾਂ ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਸੀ?’

ਦੀਵਾਨ ਦੁਰਗਾ ਦਾਸ ਨੇ ਆਖਿਆ। ਜਲੰਧਰ ਥਾਣਾ ਸਦਕ ਦੇ ਇਕ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਮਾਈ ਨੰਦੋ ਉਸੇ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਭੈਂ ਉਤੇ ਬੈਠੀ ਸੀ, ਜਿਸ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਉਹ ਫੜੀ ਗਈ ਸੀ। ਦੀਵਾਨ ਦੁਰਗਾਦਾਸ ਦੇ ਕੋਲ ਦੋ ਥਾਣੇਦਾਰ ਖਲੋਤੇ ਸਨ। ਉਹ ਮਾਈ ਨੰਦੋ ਦੀ ਜ਼ਬਾਨੋਂ ਨਿਕਲੇ ਸਾਰੇ ਬੋਲ ਲਿਖੀ ਜਾਂਦੇ ਸਨ।

‘ਜਦੋਂ ਮੇਰੇ ਪੁਤਰ ਦਾ ਸ਼ਾਮ ਸਿਹੋਂ ਦਾ ਮੁਕੱਦਮਾ ਲਾਹੌਰ ਭੁਗਤ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਤੱਤੀ ਬੁਢੇਪੇ ਵਿਚ ਪੋਤਰੇ ਦੀ ਉਂਗਲੀ ਫੜੀ ਆਹੋਰ ਦੇ ਵਕੀਲਾਂ ਕੋਲ ਫਿਰਦੀ ਸਾਂ ਤੇ ਮੇਰੀ ਨੂੰਹ ਘਰ ਸੀ। ਨੂੰਹ...ਤੇਰੀ ਰਿਆਸਤ ਦੇ ਤੇਰੇ ਬੰਦੇ, ਸਿਪਾਹੀ ਆਏ। ਉਸ ਨੂੰ ਘਰੋਂ ਲੈ ਗਏ, ਇਹ ਆਖ ਕੇ ਕਿ ਕਪੂਰਥਲੇ ਹਾਫ਼ਰ ਕਰਨਾ ਹੈ ਤੇਰਾ ਪਤੀ ਸ਼ਾਇਦ ਬਚ ਜਾਏ। ਉਹ ਭੋਲੀ ਪਤੀ ਨੂੰ ਬਚਾਉਣ ਬਦਲੇ ਬਿਨਾਂ ਸੋਚੇ ਸਮਝੇ ਦੇ ਘਰੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਤੁਰ ਪਈ। ਉਹ ਮੇਰੇ ਪੁਤਰ ਦਾ ਦੂਸਰੀ ਵਹੁੜ ਸੀ, ਹੱਥ ਮੂੰਹ ਲੱਗਦੀ ਜਵਾਨ-ਦੁਰਗਾਦਾਸ, ਕੀ ਤੈਨੂੰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ? ਤੇਰੇ ਸਿਪਾਹੀਆਂ

ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਦਸ ਰਾਤਾਂ ਕੋਲ ਰੱਖਿਆ, ਉਸ ਨਾਲ ਮੂੰਹ ਕਾਲਾ ਕੀਤਾ। ਨਿਰਦੋਸ਼ ਧਰਮਣ ਤੀਵੀਂ ਦਾ ਸਤਿਆਨਾਸ ਕੀਤਾ ਤੇ ਫਿਰ ਛੱਡ ਦਿਤਾ। ਉਹ ਰੋਂਦੀ ਪਿਟਦੀ ਘਰ ਆਈ, ਝੂਹਾ ਮਾਰ ਕੇ ਘਰ ਪੈ ਗਈ—ਜੀਉਂਦੀ ਬਾਹਰ ਨਾ ਨਿਕਲੀ। ਸ਼ਰਮ ਦੀ ਮਾਰੀ ਮਰ ਗਈ। ਮੇਰੇ ਨੂੰਹ ਪੁਤ ਦਾ ਖੂਨ ਤੇਰੇ ਸਿਰ ਹੈ, ਰਿਆਸਤ ਕਪੂਰਥਲਾ ਦੇ ਮਹਾਰਾਜੇ ਦੇ ਸਿਰ ਹੈ। ਦੱਸ ! ਗੋਲੀ ਨਾ ਚਲੇ ? ਬੰਬ ਨਾ ਪੈਣ ?

ਮਾਈ ਨੰਦੋ ਸੱਚੀ ਸੀ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਸੱਚ ਇਕ ਅਪਾਰ ਸ਼ਕਤ, ਬਣ ਕੇ ਉਸ ਦੀ ਖੁੰਡੀ ਜ਼ਬਾਨ ਤੋਂ ਪਰਗਟ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਹ ਨਿਰਭੈ ਆਤਮਾ ਬਣ ਚੁਕੀ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਜੀਵਨ ਦੀ ਇੱਛਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰੱਖੀ। ਜੀਵਨ ਦੀ ਲੋੜ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਕੋਈ ਰਿਹਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਜਿਸ ਵਾਸਤੇ ਜੀਉਂਦੀ ਰਹਿੰਦੀ। ਦੁਰਗਾ ਦਾਸ ਹੰਢਿਆ ਹੋਇਆ ਪੁਲਸ ਅਫਸਰ ਸੀ। ਉਹ ਮਾਈ ਨੰਦੋ ਦੇ ਗੁਸੇ ਤੇ ਸਚ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਲਭਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਚੁਪ ਕਰਕੇ ਸਭ ਕੁਝ ਸੁਣੀ ਗਿਆ।

‘ਨੂੰਹ ਮਰ ਗਈ, ਪੁਤ ਮਰ ਗਿਆ ਤੇ ਮੇਰਾ ਆਸਰਾ ਸੀ ਮੇਰਾ ਪੋਤਰਾ, ਨਾਲ ਸੀ ਪੋਤਰਿਓਂ ਝੂਹ। ਪਰ ਮਹੀਨਾ ਕੁ ਹੋਇਆ, ਮੇਰਾ ਪੋਤਰਾ ਬਬਰਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਤੇਰੀ ਪੁਲਸ ਨੇ ਮਾਰ ਦਿਤਾ। ਉਸ ਦੀ ਮੌਤ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਅਤੇ ਪੁਲਸ ਕੋਲੋਂ ਡਰ ਕੇ ਮੇਰੀ ਨੂੰਹ ਬੰਤੋ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿਧਰ ਗਈ। ਉਹ ਨਾ ਪੇਕੋ ਹੈ ਨਾ ਕਿਸੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਦੇ। ਉਹ ਚਲੀ ਗਈ। ਅੱਜ ਉਸ ਨੂੰ ਪੰਦਰਾਂ ਦਿਨ ਹੋਏ ਨੇ ਗਈ ਨੂੰ। ਕੌਣ ਜਾਵ, ਮਰ ਗਈ ਕਿ ਜੀਉਂਦੀ ਹੈ ? ਮੈਂ ਇਕਲੀ ਘਰ ਰਹਿ ਗਈ। ਘਰ... ਘਰ ਦੇ ਕੋਠੇ, ਘਰ ਦੀ ਭਾਜੜ ਮੈਨੂੰ ਡਰਾਉਣੀ ਲੱਗੀ, ਸਾਰੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਮੈਨੂੰ ਲਾਹਨਤਾ ਪਾਉਂਦੀਆਂ ਦਿਸੀਆਂ ਕਿ ਮੈਂ ਟੱਬਰ ਨੂੰ ਖਾਣੀ ਕਿਉਂ ਬਚ ਰਹੀ। ਮੈਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਮਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ। ਮੇਰੀ ਬਾਰੀ ਸੀ।

ਮੈਨੂੰ ਟੰਜ ਆਇਆ। ਮੈਂ ਘਰ ਦੀ ਭਾਜੜ ਨੂੰ ਦੇਖਣ ਲਗੀ। ਦਿਲ ਕੰਤਾ, ਸਭ ਕੁਝ ਲੁਟਾ ਦਿਆ ਜੋ ਚੰਗੀ ਚੀਜ਼ ਏ ਉਹ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਦੇ ਦਿਆਂ ਤੇ ਫਿਰ ਲਾ ਕੇ ਅਗ ਸੜ ਮਰਾਂ ਆਪ ! ਕੀ ਲਾਭ ਜੀਉਣ

ਦਾ । ਪਰ ਜਿਉਂ ਹੀ ਮੈਂ ਘਰ ਦੀ ਭਾਜੜ ਏਧਰ ਓਧਰ ਸੁਟੀ ਤਾਂ ਇਕ ਘੜੇ ਵਿਚੋਂ ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਗੋਲੇ ਮਿਲੇ । ਮੇਰੇ ਪੁਤ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਕਦੀ ਵਿਖਾਏ ਸਨ ਤੇ ਕਿਹਾ ਸੀ, 'ਮਾਂ, ਇਹ ਗੋਲੇ ਬੰਬ ਹੁੰਦੇ ਨ ਬੰਬ । ਸੁਟਿਆਂ ਫਟ ਜਾਂਦੇ ਨ ਤੇ ਨਾਲ ਬੈਰੀਆਂ ਨੂੰ ਮਾਰ ਜਾਂਦੇ ।' ਬਸ ਉਹ ਗਲ ਮੇਰੇ ਪਲੇ ਬੱਝੀ ਹੋਈ ਸੀ । ਮੈਂ...

'ਪਰ ਇਹ ਬੰਬ ਤੇਰੇ ਪੁਤ ਵੇਲੇ ਦੇ ਸਨ ਕਿ ਤੇਰੇ ਪੋਤਰੇ ਨੇ ਲਿਆ ਕੇ ਰਖੇ ਸੀ ?' ਦੁਰਗਾ ਦਾਸ ਨੇ ਗਲ ਟੁਕ ਕੇ ਪੁਛਿਆ ।

'ਇਸ ਗਲ ਦਾ ਸਿਰ ਸੜੀ ਨੂੰ ਕੀ ਪਤਾ ? ਪੁਤ ਵੇਲੇ ਦੇ ਕਾਹਨੂੰ ਹੋਣੇ ਨੇ ਪੋਤਰੇ ਨੇ ਹੀ ਰਖੇ ਹੋਣੇ ਆਂ । ਪੁਤ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤਾਂ ਤੁਸੀਂ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਘਰ ਨੂੰ ਪੁਟ ਮਾਰਿਆ ਸੀ । ਸਾਰੇ ਭਾਂਡੇ ਭੰਨ ਸੁਟੇ ਥੇ । ਜੇ ਉਦੋਂ ਨਿਕਲ ਪੈਂਦੇ ਤਾਂ ਚੰਗਾ ਨਾ ਹੁੰਦਾ, ਮੇਰੇ ਪੁਤ ਦੇ ਖੂਨ ਦਾ ਬਦਲਾ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ । ਕੋਈ ਨਾ ਕੋਈ ਜ਼ਰੂਰ ਮਰਦਾ । ਇਹ ਮੇਰੇ ਪੋਤਰੇ ਨੇ ਹੀ ਰਖੇ ਹੋਣੇ ਆਂ । ਕਿੰਨਾ ਦਲੇਰ ਤੇ ਨੇਕ ਪੁਤਰ ਸਾ.....'

ਬੁਢੜੀ ਨੰਦੋ ਰੁਕ ਗਈ । ਉਸ ਨੇ ਠੰਢਾ ਸਾਹ ਲਿਆ । ਉਸ ਦੇ ਨੈਣਾਂ ਵਿਚ ਅਥਰੂ ਆਏ । ਵਤਸਲ ਪਿਆਰ ਜਾਗ ਪਿਆ ।

'ਮੈਂ ਦੋਵੇਂ ਬੰਬ ਚੁਕ ਲਏ ਤੇ ਤੁਰ ਪਈ । ਕਦੀ ਸੋਚਦੀ ਸਾਂ ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੂੰ ਮਾਰਾਂ—ਕਦੀ ਤੇਰੇ ਬਲ ਧਿਆਨ ਆਉਂਦਾ ਸਾ ਤੇ ਅੰਤ ਫੈਸਲਾ ਮਨ ਨੇ ਕੀਤਾ ਜਲੰਧਰ ਦੇ ਡਿਪਟੀ ਦੇ ਬੰਗਲੇ ਜਾਵਾਂ । ਉਹੋ ਤਾਂ ਹੁਕਮ ਕੱਢਾ ਏ । ਉਸ ਨੇ ਤਾਂ ਮੇਰਾ ਪੋਤਰਾ ਮਰਵਾਇਆ ਏ । ਬਸ ਤੁਰ ਆਈ । ਬਰਾ ਹੋਇਆ ਗੋਰੇ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਦਾ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਅਗੇ ਨਾ ਹੋਣ ਦਿਤਾ । ਨਹੀਂ ਤੇ, ਮਾਰਦੀ ਸਾਹਬ ਦੇ ਮਥੇ, ਉਸ ਦੀ ਮੇਮ ਨੂੰ ਰੰਡਿਆ ਕਰਦੀ । ਬਦੇਸ਼ੀ ਢੱਟੇ ਏਥੇ ਅਸਾਡਾ ਸਤਿਆਨਾਸ ਕਰਦੇ ਆ ਇਹ ਹੈ ਬੰਬਾਂ ਦੀ ਕਹਾਣੀ । ਹੋਰ ਮੈਨੂੰ ਕੁਝ ਪਤਾ ਨਹੀਂ । ਮਾਰੋ, ਬਸ ਮੈਨੂੰ ਗੋਲੀ ਮਾਰੋ !'

'ਮਾਤਾ ਜੀ ਮੈਨੂੰ ਮੁਆਫ ਕਰੋ । ਮੈਂ ਤੁਸਾਂ ਨੂੰ ਦੁਖ ਪਹੁੰਚਾਇਆ

ਤੁਸਾਂ ਮਰਨਾ ਕਿਵੇਂ ਏ ! ਜੀਉਂਦੇ ਰਹੋ, ਤੁਸਾਂ ਦੀ ਨੂੰਹ ਵੀ ਲੱਭ
 ਪਏਗੀ। ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਮੈਂ ਆਖ ਦਿਆਂਗਾ, ਪਰ ਇਹ ਤਾਂ ਦਸੋ, ਤੁਸਾਂ
 ਦੇ ਘਰ ਕਿਹੜਾ ਬੱਬਰ ਤੁਸਾਂ ਦੇ ਪੋਤਰੇ ਵੋਲ ਆਉਂਦਾ ਸੀ, ਉਹ ਕਿਵੇਂ
 ਦਾ ਸੀ ? ਇਨਾਮ ਮਿਲੇਗਾ।’

‘ਵੇ ਦ ਵਾਨਾ ! ਮੇਰੇ ਭਾਵੇਂ ਕਰ ਦੇ ਡਕਰੇ, ਮੈਨੂੰ ਭਾਵੇਂ ਕੁਤਿਆਂ
 ਕੋਲੋਂ ਪੜਵਾ ਸੁਟ । ਪਰ ਇਹ ਗਲ ਨਾ ਆਖੀਂ ਮੁੜ ਕੇ। ਮੈਂ ਕਿਉਂ
 ਪਾਪ ਕਰਾਂ, ਕੁਤੇ ਬਿਲੇ ਬਾਂਦਟ-ਮੂੰਹੇਂ ਗੋਰਿਆਂ ਬਦਲੇ ਆਪਣੇ ਪੁਤਰਾਂ
 ਨੂੰ ਫੜਾ ਕੇ ਫਾਹੇ ਲੁਆਵਾਂ ? ਕੋਈ ਮਾਂ, ਭਲਾ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰ ਸਕਦੀ
 ਆ ? ਕਾ ਤੇਰੀ ਮਾਂ ਤੇਰੀ ਮੌਤ ਦਾ ਢੰਗ ਚੋਰਦੀ ? ਕਿਉਂ ਤੇਰੀ ਮਤ
 ਮਾਰੀ ਗਈ ਆ ? ਸਗੋਂ ਤੂੰ ਜਤਨ ਕਰ, ਗੋਰੇ ਤੋਂ ਦੂਰ ਹੋਣ ਦਾ। ਗੋਲੀ
 ਚਲਦੀ ਰਹਿਣੀ ਉ, ਬੰਬ ਫਟਦੇ ਰਹਿਣੇ ਉ, ਜਿੰਨਾ ਚਿਰ ਗੋਰੇ
 ਹਾਕਮ ਹਨ । ਮੈਂ ਸੱਚ ਆਖਦੀ ਉ । ਲੈ ਚਲ ਮੈਨੂੰ ਤਾਂ ਕਤਲ
 ਕਰ । ਨਾ ਕਤਲ ਕਰੇਂਗਾ ਤਾਂ ਕਧਾਂ ਨਾਲ ਸਿਰ ਮਾਰ ਕੇ ਮਰ ਜਾਉਂਗੀ।
 ਕਿਸ ਵਾਸਤੇ ਦਸ ਦੇ ਪੁਤਰਾਂ ਨਾਲ ਧਰੋਹ ਕਰਾਂ। ਸੱਤਰ ਸਾਲ ਦੀ ਤਾਂ
 ਅਗੇ ਉਮਰ ਏ ! ਕੀ ਮੈਂ ਮੁਟਿਆਰ ਆਂ ਜੋ ਧਰਮ ਵੇਚਾਂ, ਚਾਰ ਦਿਨ
 ਜੀਉਣ ਵਾਸਤੇ ? ਹਟ ਜਾ ਮੇਰੇ ਕੋਲੋਂ ! ਭੇਜ ਦੇ ਜੇਹਲ ਤੇ ਚਲਾ ਲਈਂ
 ਮੁਕੱਦਮਾ ਇਹੋ ਕਹਾਂਗੀ ! ਪੁਤ ਤੇ ਪੋਤਰੇ ਦੇ ਖੂਨ ਦਾ ਬਦਲਾ ਲਿਆ
 ਏ ਤਿੰਨ ਗੋਰੇ ਮਾਰ ਕੇ-ਜਾਹ ਫੂਕ ਦੇ ਘਰ ! ਮਲ ਲੈ ਮੇਰੀ ਬਮੀਨ,
 ਘਰ ! ਮੈਨੂੰ ਨਹੀਂ ਲੋੜ ਕਿਸੇ ਗਲ ਦੀ।’

ਦੀਵਾਨ ਦਰਗਾ ਦਾਸ, ਪੁਰਾਣਾ ਪੁਲਸੀਆ ਤੇ ਰਿਆਸਤ
 ਦੀ ਪਰਜਾ ਨੂੰ ਤੰਗ ਕਰ ਕੇ ਰੱਜਿਆ ਹੋਇਆ ਟੋਡੀ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ
 ਕਦੀ ਕਿਸੇ ਤੇ ਤਰਸ ਨਹੀਂ ਖਾਧਾ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ
 ਅੱਥਰੂ ਮਗਰ ਮਛ ਵਾਲੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ ਤੇ ਚੁਪ ਤੇ ਮਿਠੇ ਵੋਲ
 ਬਗਲੇ ਭਗਤ ਵਾਲੇ। ਮਾਈ ਨੰਦੇ ਦੀ ਸਾਫ ਦਿਲੀ ਤੇ ਕੌਮ
 ਅਤੇ ਵਤਨ ਪ੍ਰਸਤੀ ਦੇਖ ਕੇ ਦੰਗ ਹੋ ਗਿਆ। ਸੱਤਰ ਸਾਲ ਦੀ

ਬੁਢੜੀ ਨੂੰ ਉਹ ਕੀ ਆਖਦਾ ? ਉਹ ਤਾਂ ਖੁਦ ਖੂਨ ਦਾ ਇਕਬਾਲ
ਕਰਦੀ ਸੀ । ਕੁਰਸੀ ਤੋਂ ਉਠ ਬੈਠਾ । ਉਹ ਪਹਿਲੇ ਦਿਨ
ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਹਾਰਿਆ । ਉਸ ਨੇ ਥਾਣੇਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਹੁਕਮ ਦਿਤਾ,
'ਲੈ ਜਾਓ ਮਾਈ ਨੂੰ ਤੇ ਜੇਹਲ ਦੀ ਹਵਾਲਾਟੇ ਭੇਜ ਦਿਓ ! ਕਤਲ ਦਾ
ਕੇਸ ਮੁਕੰਮਲ ਕਰੋ ।'

ਆਪ ਉਹ ਕਮਰੇ ਵਿਚੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲ ਗਿਆ । ਮਾਈ
ਨੰਦੇ ਹਸਦੀ ਤੇ ਮੁਸਕਰਾਉਂਦੀ ਰਹੀ । ਉਸ ਨੂੰ ਬਰਤਾਨਵੀ ਸਾਮਰਾਜ ਦੀ
ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਜ਼ਾ ਤੋਂ ਭੈ ਨਹੀਂ ਸੀ ।

੧੪.

ਬੇੜਾ ਕੌਮ ਦਾ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਗਰਕ ਕੀਤਾ,
 ਸਿਰੀਂ ਜ਼ਾਲਮਾਂ ਦੇ ਖਾਕ ਪਾਉਣ ਲਗ ਪਉ।
 ਦੇਬ ਭਗਤਾਂ ਨੂੰ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਦੁਖ ਦਿਤਾ,
 ਉਹਨਾਂ ਜ਼ਾਲਮਾਂ ਦੀ ਧੌਣ ਲਾਹਣ ਲੱਗ ਪਉ।
 ਹਿੰਦ ਵਿਚ ਪਾਪੀ ਨਹੀਂ ਰਹਿਣ ਦੇਣੇ,
 ਜਿਥੇ ਕਿਥੇ ਦੇਖੋ ਵੰਡਾਂ ਪਾਣ ਲਗ ਪਉ।
 ਸਾੜੋ ਚੌਂਕੀਆਂ ਲੁਟੋ ਖਜ਼ਾਨਿਆਂ ਨੂੰ,
 ਅਤੇ ਨਾਫਿਆਂ ਧੁਮ ਧਮਾਣ ਲਗ ਪਉ।
 ਕੰਮ ਦੂਸਰਾ ਵੀ ਨਾਲ ਸੁਰੂ ਕਰਨਾ,
 ਰੇਲਾਂ ਹੇਠਾਂ ਵੀ ਬੰਬ ਟਿਕਾਣ ਲੱਗ ਪਉ।

*

*

*

ਹਿੰਦੂ, ਮੁਸਲਮਾਨੋ ਤੇ ਸਿੰਘ ਸੁਰਿਓ ਵੇ,
 ਵੇਲਾ ਆ ਗਿਆ ਗਦਰ ਮਚਾਵਣੇ ਦਾ।

ਅਸੀਂ ਵੇਖ ਬਾਅਦਬਾਹਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਨੂੰ,
 ਜਿਹਾ ਵਕਤ ਨਾ ਬੱਟ ਲੰਘਾਵਣੇ ਦਾ।
 ਬਲਮ ਵੇਖ ਕੇ ਕਿਉਂ ਸੁਰਿਓ ਰੁਪ ਬੈਟੇ,
 ਵਕਤ ਆ ਗਿਆ ਤੇਜ ਉਠਾਵਣੇ ਦਾ।
 * * *

ਬਬਰੀ ਕਾਰਕੁਨਾਂ ਦੀ ਉਚੇਰੀ ਇਕੱਤਰਤਾ ਹੋ ਰਹੀ ਸੀ। ਉਸ ਇਕੱਤਰਤਾ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਆਪਣਾ ਛਪਿਆ ਅਖਬਾਰ 'ਬਬਰ ਅਕਾਲੀ' ਨਾਂ ਦਾ ਪੜ੍ਹਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਪਰੋਕਤ ਕਵਿਤਾ ਉਸ ਅਖਬਾਰ ਦੀਆਂ ਭੜਕਾਉ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਸੀ।

'ਬਬਰ ਅਕਾਲੀ' ਅਖਬਾਰ ਪ੍ਰੈਸ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸੀ ਛਪਦਾ, ਸਗੋਂ ਸਾਈਕਲੋਸਟਾਈਲ ਤੇ ਛਪਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਜਨਤਾ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਪਰਗ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਬੰਦਿਆਂ ਦੇ ਵੀ ਹੱਥ ਲੱਗ ਗਿਆ ਤੇ ਉਹ ਵੀ ਹਲਕਾਏ ਕੁਤੇ ਵਾਂਗ ਨਸ-ਭਜ ਕਰਕੇ ਅਖਬਾਰ ਦੇ ਛਪਣ ਦਾ ਟਿਚਾਣਾ ਲਭਦੇ ਫਿਰਦੇ ਸਨ। ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਬੱਤਰਾਂ ਦੇ ਕੇਂਦਰ ਦਾ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦਾ ਸੀ।

ਸਰਕਾਰੀ ਸੂਸਾਂ ਕੋਲੋਂ ਪਰੋਡੇ ਤੇ ਅਨਜਾਣੇ ਰਹਿਣ ਕਰਕੇ ਹੀ ਉਹ ਇਕੱਤਰਤਾ, ਹੁਬਿਆਰਪੁਰ ਤੋਂ ਅਗੇ ਬਿਵਾਲਕ ਦੀਆਂ ਪਹਾੜੀਆਂ ਦੇ ਪੈਰਾਂ ਵਿਚ ਹੋ ਰਹੀ ਸੀ, ਚੰਦ ਚਾਂਦਨੀ ਰਾਤ ਸੀ। ਚਿੜੀ ਵੀ ਹਿਲੇ ਤਾਂ ਪਤਾ ਲੱਗ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਇਕੱਤਰਤਾ ਲਾ-ਪਰਵਾਹੀ ਨਾਲ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਸੁਚੇਤਤਾ ਨਾਲ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਪਰ ਦੂਰ ਦੂਰ ਤਕ ਚੋਗਿਤਦੇ ਰਾਖੇ ਬਿਠਾਏ ਹੋਏ ਸਨ ਕਿ ਕੋਈ ਸਰਕਾਰੀ ਕਰਮਚਾਰੀ ਜਾਂ ਚੁਗਲ ਨਾ ਆ ਗਏ। ਚੁਗਲ ਤੇ ਝੋਲੀ ਚੁਕ ਤਾਂ ਬਿਕਾਸੀਆਂ ਵਾਂਗ ਨਸੇ ਭਜੇ ਫਿਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ।

ਝੋਲੀ ਚੁਕ, ਚੁਗਲ, ਥਾਣੇਦਾਰ ਤੇ ਹੋਰ ਸਰਕਾਰੀ ਕਰਮਚਾਰੀ ਜ ਨਸੇ ਭਜੇ ਨਾ ਫਿਰਨ ਤਾਂ ਕਰਦੇ ਕੀ ? ਸਾਰੇ ਦੁਆਬੇ ਵਿਚ ਤਾਂ ਹਾ ਹਾ ਕਾਰ ਮਚ ਗਈ ਸੀ। ਤੇਰਾਂ-ਚੈਦਾਂ ਝੋਲੀ ਚੁਕ ਮਾਰੇ ਗਏ ਸਨ

ਗਵਰਨਰ ਸਮੇਤ ਸਾਰੀ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਗੌਰਾ ਸ਼ਾਹੀ ਕੰਬ ਉਠੀ ਸੀ। ਮਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਤੇ ਮਿਤਰ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਅਗੇ ਜਾ ਕੇ ਪਿਟਦੇ ਸਨ ਕਿ 'ਬੱਬਰਾਂ ਨੂੰ ਫੜਿਆ ਜਾਏ। ਬੱਬਰਾਂ ਦੇ ਸਹਾਇਕ ਤੇ ਚੰਚਾਲਕ ਖੁਫੀਆ ਢੰਗ ਨਾਲ ਗਲਾਂ ਬਾਤਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਪਰਗਟ ਕਰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਬੱਬਰਾਂ ਨੇ ਕੋਈ ਝੋਲੀ ਚੁਕ ਜੀਉਂਦਾ ਨਹੀਂ ਰਹਿਣ ਦੇਣਾ। ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਭਾਰੀ ਇਨਾਮ ਰਖੇ ਸਨ ਕਿ ਬੱਬਰਾਂ ਨੂੰ ਫੜਨ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਦਿਤੇ ਜਾਣ। ਕਈ ਇਨਾਮ ਲੈਣ ਦੇ ਲਾਲਚ ਵਿਚ ਵੀ ਬੱਬਰਾਂ ਦੇ ਪਿਛੇ ਲਗ ਰਹੇ ਸਨ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਬਗ਼ਾਵਤ ਦਾ ਭਾਰੀ ਖਤਰਾ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਿਆ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਵੇਲੇ ਗੁਰਦਵਾਰਾ ਸੁਧਰ ਲਹਿਰ ਜ਼ੋਰ ਤੇ ਸੀ, ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਸਿਵਲ ਨਾ ਫੁਰਮਾਨੀ ਸ਼ੁਰੂ ਸੀ ਅਤੇ ਬੰਗਾਲ ਵਿਚ ਜੁਗਗਰਦਾਂ ਨੇ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਵਖਤ ਪਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਸਰਕਾਰ ਹਿੰਦ ਘਬਰਾਈ ਹੋਈ ਸੀ। ਲੰਡਨ ਤੇ ਕਲਕਤੇ ਵਿਚਾਲੇ ਤਾਰਾਂ ਚਿਠੀਆਂ ਦਾ ਤਾਣਾ ਤਣਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। 'ਕੀ ਕੀਤਾ ਜਾਏ ? ਕੀ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ ?' ਦੇ ਸਵਾਲ ਪੁਛੇ ਦਸੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ।

ਇਕੱਤਰਤਾ ਹੋ ਰਹੀ ਸੀ। ਜੋਸ਼, ਗੀਭੀਰਤਾ ਤੇ ਦੁਰੰਦੇਸ਼ੀ ਦੇ ਅਨੋਖੇ ਹੀ ਝਲਕਾਰੇ ਸਨ ਹਨੇਰੀ ਖੱਡ ਵਿਚ ਚੰਦ ਬੰਦੇ ਬੈਠ ਕੇ ਬਰਤਾਨਵੀ ਸਾਮਰਾਜ ਦਾ ਤਖਤਾ ਉਲਟਾਣ ਲਈ ਵਿਚਾਰਾਂ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਾਣ ਸੀ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਵਿਉਂਤਾਂ ਨੇਪਰੇ ਚੜ੍ਹ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਭਾਰੀ ਸਫਲਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਰਹੀ ਸੀ।

ਉਸ ਇਕੱਠ ਦੀ ਪਰਧਾਨਗੀ ਸ. ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਗੜਗੜ ਵਿਣਗਾਂ ਵਾਲੇ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ, ਜਿਹੜੇ ਸਾਰੀ ਲਹਿਰ ਦੇ ਜਨਮ ਦਾਤਾ ਤੇ ਆਗੂ ਸਨ। ਉਸ ਨੇ ਕਿਹਾ—

'ਭਾਰਤ ਮਾਤਾ ਦੇ ਸਪੁਤਰੇ' ਸਤਿਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਮਹਾਰਾਜ ਦੇ ਨਿਰਭੈ ਜੋਧਿਓ ! ਤੁਸਾਂ ਦੀ ਕਮਾਈ ਸਫਲ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ। ਕਈ ਝੋਲੀ ਚੁਕ ਆਪਣੇ ਖੋਟੇ ਕਰਮ ਤੋਂ ਦੇਸ਼ ਧਰੋਹੀ ਬਣਨ ਦਾ ਕੌੜਾ ਫਲ

ਖਾਂਦੇ ਹੋਏ ਨਰਕਾਂ ਵਲ ਤੁਰ ਗਏ ਹਨ । ਹਰ ਪਾਸਿਓਂ ਜਿਤ ਹੀ ਚਿੱਤ
 ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ । ਭਾਵੇਂ ਅਸਾਂ ਵਿਚ ਕੁਝ ਸਿਰਲਥ, ਦੇਸ਼ ਭਗਤ ਭਾਰਤ ਦੀ
 ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦਾ ਘੋਲ-ਘੁਲਦੇ ਹੋਏ ਸ਼ਹੀਦੀਆਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਅਮਰ
 ਜੀਵਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਚੁਕੇ ਹਨ, ਫਿਰ ਵੀ ਉਤਸ਼ਾਹ ਵਧਦਾ ਹੀ ਜਾ ਰਿਹਾ
 ਹੈ । ਖੁਬੀ ਦੀ ਗਲ ਹੈ ਕਿ 'ਬਬਰ ਅਕਾਲੀ' ਜਥੇ ਵਿਚ ਸਿਆਣੇ ਅਤੇ
 ਦਲੇਰ ਪੁਰਖ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ । ਉਹ ਅਸਾਂ ਨੂੰ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ
 ਸਹਾਇਤਾ ਦੇਣਗੇ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਤਿੰਨ ਹਾਜ਼ਰ ਹਨ—ਸ. ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ,
 ਮਾਃ ਮੋਤਾ ਸਿੰਘ ਤੇ ਸ. ਹਰੀ ਸਿੰਘ । ਅਜੇ ਅਸਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਥੋੜੀ ਹੈ,
 ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਮਿਹਰ ਕਰੇ, ਗਿਣਤੀ ਪੰਜ ਹਜ਼ਾਰ ਹੋ ਜਾਏ ਤਾਂ
 ਸਾਰੇ ਗੋਰਿਆਂ ਨੂੰ ਧਕੇ ਮਾਰ ਮਾਰ ਕੇ ਸਮੁੰਦਰ ਵਿਚ ਡੋਬ
 ਦਿਆਂਗੇ ।'

ਇਹ ਵਾਕ ਸ. ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਬੜਾ ਜ਼ੋਰ ਦੇ ਕੇ ਬੋਲਿਆ ।
 ਉਸ ਦੇ ਵੱਥ ਦੀ ਮੁਕੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਹੀ ਵੱਟੀ ਗਈ ਤੇ ਉਹ ਕੋਸ਼
 ਨਾਲ ਬੋਲੀ ਗਿਆ—

'ਅਸਾਂ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲਗਾ ਹੈ ਕਿ ਪੁਲਸ ਜਤਨ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ ਕਿ
 ਆਪਣੇ ਆਦਮੀਆਂ ਨੂੰ ਅਸਾਡੇ ਵਿਚ ਧਮੋੜੇ ਉਹ ਜਾਸੂਸੀ ਕਰਨ ।
 ਰਤਾ ਸੰਦੋਚ ਤੇ ਦੇਖ ਭਾਲ ਕਰਕੇ ਸਾਬੀ ਬਣਾਉਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ ।
 ਮਾਇਆ ਦੀ ਸਖਤ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ । ਜਿਵੇਂ ਹੋਏ ਮਾਇਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨੀ
 ਚਾਹੀਏ । ਹੁਣ ਤਕ ਦਸ ਹਜ਼ਾਰ ਰੁਪਿਆ ਕੁਝ ਸਜਣਾਂ ਨੇ ਜਾਨਾਂ ਹੀਲ
 ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਕੰਜੂਸ ਸ਼ਾਹੂਕਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਤਜ਼ੋਰੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਲਿਆਂਦਾ ਹੈ
 ਜਿਹੜੇ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਨੇਫੇ ਵਿਚੋਂ ਜ਼ੁ ਕਢ ਕੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੇ । ਪਿਸ਼ਾਵਰ,
 ਪਟਿਆਲੇ ਤੇ ਨਾਭੇ ਤੋਂ ਹਥਿਆਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਬੰਦੇ ਭੇਜੇ
 ਹਨ । ਇਕ ਵੇ ਦਿਨਾਂ ਤਕ ਆ ਜਾਣਗੇ ।

ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੀ ਰੀਪੋਰਟ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਦਿਤੀ ਤਾਂ ਕੁਝ
 ਜਵਾਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਖਿਆਲ ਪਰਗਟ ਕੀਤੇ । ਅਜੇ ਕੋਈ ਵੱਡਾ ਫੈਸਲਾ
 ਕਰਨ ਹੀ ਲਗੇ ਸਨ, ਨਵੀਂ ਵਿਉਂਤ ਪਰਗਟ ਕਰਨੀ ਹੀ ਸੀ ਕਿ ਬਾਹਰ

ਖਲੋਤੇ ਰਾਖੇ ਨੇ ਆ ਕੇ ਜਥੇਦਾਰ ਕਿਸਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਕੰਨ ਵਿਚ ਕੁਝ ਆਖਿਆ, ਉਸ ਨੂੰ ਉਠਾ ਕੇ ਰਤਾ ਪਰੇ ਲੈ ਗਿਆ ਤੇ ਕਿਹਾ—

‘ਇਕ ਤੀਵੀਂ ਆਈ ਹੈ। ਉਹ ਆਖਦੀ ਏ, ਤੁਸਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਣਾ ਹੈ। ਕਾਰਨ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਦਸਦੀ। ਉਹ ਮੀਟਿੰਗ ਵਿਚ ਆਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਆਖਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ...ਤੋਂ ਆਈ ਹੈ ਤੇ ਦਾਰਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਤੀਵੀਂ ਹੈ। ਦਾਰਾ ਸਿੰਘ ਮੀਟਿੰਗ ਵਿਚ ਬੈਠਾ ਹੈ।’

‘ਪਰ ਉਹ ਆ ਕਿਵੇਂ ਗਈ?’

‘ਕ ਪਤਾ?’

‘ਕਿਤੇ ਉਸ ਦੇ ਪਿਛੇ ਪੁਲਸ ਨਾ ਹੋਏ। ਉਸ ਨੇ ਪੁਲਸ ਨੂੰ ਡਰਦਿਆਂ ਭੇਤ ਨਾ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰ ਦਿਤਾ ਹੋਵੇ?’

‘ਉਹ ਤਾਂ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ, ਕੱਲੀ ਆਈ ਏ।’

‘ਕਲੀ! ਐਡੀ ਦੂਰ ਕਲੀ! ਫਿਰ ਉਸ ਨੂੰ ਇਹ ਥਾਂ ਦਸੀ ਕਿਸ?’

‘ਦਾਰਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਗਲ ਕੀਤੀ ਹੋਵੇਗੀ।’

‘ਇਹ ਕਿਵੇਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ? ਸਾਰੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੂੰ ਪੱਕੀ ਕੀਤੀ ਜਾਈ ਸੀ ਕਿ ਇਕੱਤਰਤਾ ਦਾ ਸਮਾਂ ਤੇ ਥਾਂ ਟਿਕਾਣਾ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਦੱਸਣਾ।’

‘ਕੋਈ ਸਾਜ਼ਸ਼ ਜ਼ਰੂਰ ਹੈ।’

‘ਫਿਰ ਹੁਕਮ ਕਰੋ।’

‘ਉਸ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ੀ ਲੈ ਕੇ, ਉਸ ਨੂੰ ਅਗੇ ਲਿਆਉ ਤੇ ਪਿਛੇ ਦੂਰ ਤਕ ਆਦਮੀ ਭੇਜੋ, ਪਤਾ ਕਰੋ ਹੋਈ ਇਸ ਦੇ ਪਿਛੇ ਤਾਂ ਨਹੀਂ।’

‘ਉਹ ਤਾਂ ਸੌਂਹਾਂ ਖਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਨਾਲ ਕੋਈ ਨਹੀਂ। ਉਹ ਮਿਤਰ ਹੈ, ਦੁਸ਼ਮਨ ਨਹੀਂ। ਉਹ ਬਬਰਾਂ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਖਤਰੇ ਦੀ ਚਿਤਾਵਨੀ ਕਰਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹੈ।’

‘ਰਤਾ ਖਲੋ।’

ਇਹ ਆਖ ਕੇ ਕਿਸਨ ਸਿੰਘ ਮੁੜ ਮੀਟਿੰਗ ਵਿਚ ਗਿਆ :-

ਉਸ ਨੇ ਬਾਬੂ ਸੰਤਾ ਸਿੰਘ ਤੇ ਫੁੰਦਾ ਸਿੰਘ ਮਖਸੂਮ ਪੁਰ ਨੂੰ ਉਠਾ ਕੇ ਬਾਹਰ ਲੈ ਆਂਦਾ ਤੇ ਪਰੇ ਜਾ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਨਾਲ ਗਲ ਕੀਤੀ। ਸੁੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਆਖਿਆ, 'ਤੂੰ ਦਾਰਾ ਸਿੰਘ ਦਾ ਖਿਆਲ ਰਖ। ਉਹ ਜੇ ਨਠਣ ਲਗੇ, ਜੇ ਕੋਈ ਮਾੜਾ ਹਰਕਤ ਕਰੇ ਤਾਂ ਬੇਸ਼ਕ ਗੋਲੀ ਮਾਰ ਦੇਵੀ'। ਉਸ ਦੀ ਤੀਵੀਂ ਜੋ ਆਈ ਹੈ, ਜ਼ਰੂਰ ਦਾਲ ਵਿਚ ਕੁਝ ਕਾਲਾ ਕਾਲਾ ਹੈ'

ਬਾਬੂ ਸੰਤਾ ਸਿੰਘ ਤੇ ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਅਗੇ ਚਲੇ ਗਏ। ਤੀਵੀਂ ਨੂੰ ਕੋਲ ਸਦਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਬੜੀ ਹਮਦਰਦੀ ਤੇ ਭਰੇ ਗਲੇ ਨਾਲ ਆਖਿਆ—'ਸ਼ਕ ਨਾ ਕਰੋ ਵੀਰ ਜੀ! ਮੈਂ ਦਾਰਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਘਰੋਂ ਹਾਂ। ਕੀ ਤੁਸਾਂ ਦੀ ਮੀਟਿੰਗ ਹੋ ਗਈ ਹੈ?'

'ਕਿਉਂ?'

'ਕੋਈ ਵਿਉਂਤ ਨਵੀਂ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਸੋਚੀ?'

'ਕਈ ਸੋਚੀਆਂ ਹਨ।'

'ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਦੀ ਵਿਉਂਤ—ਕਲ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਕੰਮ!'

'ਅਜੇ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਸੋਚੇ, ਪਰ ਤੇਰਾ ਮਤਲਬ?'

'ਮੇਰਾ ਮਤਲਬ ਹੈ, ਵੀਰੋ! ਮੇਰਾ ਮਤਲਬ ਹੈ!'

'ਕੀ ਮਤਲਬ ਹੈ—ਕੁਝ ਦਸ?'

'ਦਸਦੀ ਆਂ, ਦਸਣ ਵਾਸਤੇ ਆਈ ਹਾਂ—ਮੈਨੂੰ ਘੋਰ ਪੈ ਰਹੀ ਹੈ, ਮੈਂ ਬੇਦਲ ਰਹੀ ਹਾਂ—ਤੁਸਾਂ!'

'ਕੀ?'

'ਮੇਰੇ ਪਤੀ ਨੂੰ ਸਦੋ!'

'ਕਿਉਂ?'

'ਕੰਮ ਹੈ—ਤੁਸਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਦਾ ਭਲਾ ਹੈ—ਕਰਤਾਰ ਨੂੰ ਹਾਜ਼ਰ ਨਾਜ਼ਰ ਜਾਣ ਕੇ ਮੈਂ ਆਖਦੀ ਹਾਂ—ਸਾਰਿਆਂ ਦਾ ਭਲਾ ਹੈ।'

ਬਾਬੂ ਸੰਤਾ ਸਿੰਘ ਆ ਗਿਆ। ਉਹ ਦਾਰਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਸਦ ਲਿਆਇਆ।

ਦਾਰਾ ਸਿੰਘ ਤੀਹ ਬੱਤੀ ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਦਾ ਗਭਰੂ ਸੀ। ਉੱਚਾ ਲੰਮਾ ਕੱਦ ਤੇ ਸੋਹਣਾ ਸਰੀਰ ਸੀ। ਜਥੇ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਇਆਂ ਉਸ ਨੂੰ ਅੱਠ ਕੁ ਮਹੀਨੇ ਹੋਏ ਸਨ ਤੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਦਲੇਰੀਆਂ ਦੇਖ ਕੇ, ਇਹ ਜਾਣ ਕੇ ਕਿ ਬੜਾ ਵਫ਼ਾਦਾਰ ਤੇ ਵਧ ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਹਿੱਸਾ ਲੈਣ ਵਾਲਾ ਹੈ, ਸ. ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੇ ਭਰੋਸੇ ਵਿਚ ਲੈ ਲਿਆ ਸੀ। ਉਸ ਤੇ ਕਿਸੇ ਕਿਸਮ ਦਾ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ। ਉਸ ਨੂੰ ਤਾਂ ਹਥਿਆਰ ਲੈਣ ਵੀ ਭੁੱਜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਕ ਵਾਰ ਪਟਿਆਲ ਤੋਂ ਹੋ ਆਇਆ ਤੇ ਕਈਆਂ ਉਹਨਾਂ ਬਬਰਾਂ ਦਾ ਜਾਣੂ ਹੋ ਚੁਕਿਆ ਸੀ, ਜਿਹੜੇ ਗੁਪਤ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪੰਡ ਰਹਿ ਕੇ ਬਬਰਾਂ ਦੀ ਮਾਲੀ ਤੇ ਇਖਲਾਕੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਨੇ ਉਸ ਦੀ ਸਿਫਾਰਸ਼ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਉਹ ਜ਼ਬਾਨ ਦਾ ਵੀ ਰਸੀਲਾ ਸੀ। ਉਸ ਦੀ ਜਵਾਨ ਵਹੁਟੀ ਬਲਬੀਰ ਕੌਰ ਸ਼ਿਵਾਲਕ ਦੀਆਂ ਪਹਾੜੀਆਂ ਦੇ ਪੈਰਾਂ ਵਿਚ ਪੁਜੀ। ਆਪਣੇ ਪਿੰਡੋਂ ਤੁਰ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਕੋਈ ਤੀਹ-ਬੱਤੀ ਮੀਲ ਦਾ ਪੰਧ ਕਰਨਾ ਪਿਆ। ਫਿਰ ਇਕੱਲੀ। ਇਹ ਗਲਾਂ ਭੇਤ ਭਰੀਆਂ ਸਨ। ਸ. ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਸਭ ਕੁਝ ਜਾਣਨ ਨੂੰ ਕਾਹਲਾ ਸੀ।

ਦਾਰਾ ਸਿੰਘ ਆਇਆ। ਨੇੜੇ ਆ ਕੇ ਚੰਦ ਦੀ ਚਾਂਦਨੀ ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਜਵਾਨ ਪਤਨੀ ਨੂੰ ਦੇਖਿਆ ਤਾਂ ਉਹ ਠਠੰਬਰ ਗਿਆ। ਉਸ ਦਾ ਦਿਲ ਧੜਕਿਆ, ਮੱਥਾ ਠਣਕਿਆ ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਕਾਹਲੀ ਨਾਲ ਪੁਛਿਆ—

‘ਤੂੰ ਏਥੇ ਕਿਵੇਂ?’

‘ਜਿਵੇਂ ਤੁਸੀਂ ਏਥੇ।’

ਤੀਵੀਂ ਬਲਬੀਰ ਕੌਰ ਨੇ ਉਤਰ ਦਿਤਾ।

ਬਲਬੀਰ ਕੌਰ ਪੁਜ ਕੇ ਜਵਾਨ ਤੇ ਸੋਹਣੀ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਘਰ ਅਜੇ ਤਕ ਬਾਲ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਇਆ। ਉਹ ਅਰੋਗ ਸੀ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਕਾਲੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਚਮਕ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਉਹ ਕੰਬੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ।

‘ਮੈਂ ਆਈ ਆਂ ।’ ਉਹ ਬੋਲੀ—‘ਮੈਂ ਆਈ ਹਾਂ ਮਰਨ ਤੇ ਤੈਨੂੰ ਮਾਰਨ ।’

ਇਹ ਬੋਲ ਸੁਣ ਕੇ ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਤੇ ਬਾਬੂ ਸੰਤਾ ਸਿੰਘ ਦੰਗ ਰਹਿ ਗਏ । ਉਹ ਹੈਰਾਨ ਹੋਏ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੰਨ ਖੜੇ ਹੋ ਗਏ ਤੇ ਬਿਰਤੀਆਂ ਇਕਾਗਰ ਹੋ ਗਈਆਂ ।

‘ਕੀ ਆਖਦੀ ਆਂ ?’

ਦਾਰਾ ਸਿੰਘ ਕੁਝ ਕਾਹਲਾ ਪਿਆ ।

‘ਮੈਂ...ਮੈਂ ਆਖਦੀ ਆਂ ਤੂੰ ਬੇਈਮਾਨ ਦੇਸ਼-ਧਰੋਹੀ ਬਣ ਗਿਆ ਏਂ । ਤੂੰ ਵਿਕ ਗਿਆ ਏਂ । ਅਗੇ ਸਾਡੇ ਉਲਾਦ ਨਹੀਂ ਹੋਈ, ਕੀ ਪਤਾ ਕਿਸ ਪਾਪ ਦਾ ਫਲ ਤ... ।’

ਇਹ ਸੁਣ ਕੇ ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਪਸਤੌਲ ਹਥ ਲੈ ਕੇ ਉਸ ਦੇ ਘੋੜੇ ਉੱਤੇ ਉਂਗਲ ਰਖ ਦਿਤੀ ।

‘ਤੂੰ ਕੀ ਬਕਦੀ ਏਂ ?’ ਕੀ ਆਖਦੀ ਏਂ ਪਾਗਲ ਤਾ ਨਹੀਂ ਗਈ ?...ਕਿਤੇ ਤੂੰ ਹੀ ਤਾਂ ਪੁਲਸ ਕੋਲ ਨਹੀਂ ਵਿਕ ਜਾਈ ? ਤੇਰੇ ਬਾਪ ਨੇ ਤਾਂ ਚਲਾਕੀ ਨਹੀਂ ਖਡੀ ?’

ਦਾਰਾ ਸਿੰਘ ਕਾਹਲੀ ਕਾਹਲੀ ਥਿੜਕ ਥਿੜਕ ਕੇ ਬੋਲੀ ਗਿਆ । ਉਸ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਤੇ ਤਰੇਲੀ ਆ ਗਈ । ਉਹ ਬਲਬੀਰ ਕੌਰ ਦੇ ਹੋਰ ਨੇੜੇ ਹੋਣ ਹੀ ਲਗਾ ਸੀ ਕਿ ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਲਲਕਾਰਾ ਮਾਰਿਆ—

‘ਇਥੇ ਜੰਮ ਕੇ ਖਲੋਤਾ ਰਹੋ । ਜੇ ਅਗੇ ਹੋਇਓਂ ਤਾਂ ਜੋਲੀ ।’

ਫਿਰ ਉਸ ਨੇ ਬਲਬੀਰ ਕੌਰ ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਨ ਕਰਕੇ ਪੁਛਿਆ—

ਬੀਬੀ ! ਬੁਝਾਰਤਾਂ ਨਾ ਪਾ ਸਿਧੀ ਗਲ ਕਰ । ਮਾਮਲਾ ਕੀ ਹੈ ? ਵੇਲਾ ਥੋੜਾ ਹੈ, ਕੰਮ ਬਹੁਤ ਕਰਨੇ ਹਨ । ਛੇਤੀ ਦਸ ।’

‘ਵੀਰ ਜੀ !’ ਬਲਬੀਰ ਕੌਰ ਬੋਲੀ, ‘ਇਹ ਪੁਲਸ ਕੋਲ ਵਿਕ ਗਿਆ ਹੈ । ਮੈਂ ਸਾਰੀਆਂ ਗਲਾਂ ਸੁਣ ਲਈਆਂ । ਇਹ ਤੁਸਾਂ ਨੂੰ ਫੜਾ ਦੇਗਾ । ਇਸ ਦੀ ਜੇਬ ਵਿਚ ਡੈਰੀ ਹੈ, ਸਾਰੀ ਕਾਰਵਾਈ ਪੁਲਸ ਨੂੰ

ਦਸੇਗਾ । ਮੈਂ ਨੱਸੀ ਆਈ । ਇਸ ਨੇ ਥਾਂ ਟਿਕਾਣਾ ਪੁਲਸ ਨੂੰ ਦਸਿਆ ਸੀ । ਮੈਂ ਫੁਣ ਲਿਆ । ਸ਼ਾਇਦ ਪੁਲਸ ਵੀ ਆ ਜਾਏ—ਕਿਤੇ ਲੁਕੀ ਹੋਏ—ਇਹ ਗੱਦਾਰ ਬਣ ਗਿਆ—ਫੋਲੀਚੁਕ ਹੋ ਗਿਆ, ਕੁਲ ਨੂੰ ਕਣਕ ਲਾਉਣ ਲੱਗਾ । ਮੈਂ ਅਭਾਗਣ—ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦੀ ਲੋਕ ਸਾਨੂੰ ਲਾਹਨਤਾਂ ਪਾਉਣ । ਅਸੀਂ ਮੂੰਹ ਕਾਲੇ ਵਾਲੇ ਲੁਕਦੇ ਫਿਰੀਏ—ਇਹ ਤੁਸਾਂ ਨੂੰ ਧੋਖਾ ਦੇ ਰਿਹਾ ਏ ! ਪੁਲਸ, ਫੌਜ ! ਸਾਰੇ ਆ ਰਹੇ ਤੇ ਨਸ ਜਾਓ ! ਉਹ ਆ ਰਹੇ ਹੋ... ਮੈਂ ਥੱਕ ਗਈ, ਮੈਂ ਘਬਰਾ ਗਈ !’

ਇਉਂ ਬੋਲਦੀ ਬੋਲਦੀ ਉਹ ਘਬਰਾ ਕੇ ਡਿਗ ਪਈ । ਉਹ ਬੌਦਲ ਰਈ ਸੀ । ਉਸ ਦੇ ਸਿਰ ਨੂੰ ਚੱਕਰ ਆਇਆ ਤੇ ਇਕਾ-ਇਕ ਡਿਗ ਪਈ । ਪੱਥਰ ਉਤੇ ਸਿਰ ਟੱਕਾ ਤੇ ਲਹੂ ਵਗ ਡੁਰਿਆ ।

‘ਇਹ ਤੁਸਾਂ ਨੂੰ ਧੋਖਾ ਦੇ ਰਿਹਾ ਐ ! ਪੁਲਸ, ਫੌਜ..... ਸਾਰੇ ਨੱਸ ਜਾਓ ! ਬਚ ਜਾਓ ! ਇਹ ਡੈਰੀ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ।’ ਉਹ ਆਪ ਮੁਹਾਰੇ ਬੋਲਦੀ ਗਈ ।

ਉਸ ਦਾ ਸਿਰ ਚਕਰਾ ਗਿਆ । ਤੀਵੀਂ ਸੀ । ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਦੇ ਵਿਦੁਧ ਉਸ ਨੇ ਵੱਡਾ ਦੋਸ਼ ਲਾਇਆ । ਇਸੇ ਵਾਸਤੇ ਸ਼ਾਇਦ ਘਬਰਾ ਗਈ—ਇਕ ਪਾਸੇ ਪਤੀ ਸੀ ਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਦੇਸ਼, ਕੌਮ... ਕੌਣ ਵੱਡਾ ? ਕਿਸ ਨੂੰ ਚੰਗਾ ਕਹੋ ? ਇਸ ਬਦਲੇ ਉਸ ਦੇ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਘੋਲ ਹੁੰਦਾ ਰਿਹਾ ਸੀ । ਅੰਤ ਉਸ ਦੇ ਮਨ ਨੇ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਪੱਖ ਲਿਆ, ਉਹ ਘਰੋਂ ਨੱਠੀ ਤੇ ਜੰਗਲ ਵਿਚ ਆ ਪੁਜੀ ।

ਦਾਰਾ ਸਿੰਘ ਨੱਠਣ ਲੱਗਾ । ਉਸ ਨੇ ਪਸਤੌਲ ਤਾਣ ਲਿਆ । ਉਹ ਆਪਣੇ ਅਸਲੇ ਵਿਚ ਪਰਗਟ ਹੋ ਗਿਆ ‘ਹਟ ਜਾਓ ! ਮੈਂ ਗੋਲੀ ਮਾਰ ਦਿਆਂਗਾ ! ਹਟ ਜਾਓ !’

ਇਹ ਆਖ ਕੇ ਉਹ ਕਦਮ ਚੁਕਣ ਲੱਗਾ ਸੀ ਕਿ ਸਰਦਾਰ

ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਉਸ ਦੀ ਲੱਤ ਵਿਚ ਗੋਲੀ ਮਾਰੀ । ਪਸੌਲ ਦੀ ਗੋਲੀ ਚਲਣ ਦਾ ਐਨਾ ਖੜਕਾ ਹੋਇਆ ਕਿ ਪਹਾੜੀ ਇਕਾਂਤ ਗੁੰਜ ਉਠੀ । ਮਨੁਖਾਂ ਤਾਂ ਕੰਨ ਚੁਕਣੇ ਸਨ, ਪੰਛੀ ਤੇ ਜਾਨਵਰ ਵੀ ਜਾਗ ਪਏ ।

ਦਾਰਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਵੀ ਗੋਲੀ ਚਲਾਈ, ਪਰ ਵਾਰ ਖਾਲੀ ਗਿਆ । ਉਸ ਦੀ ਇਹ ਹਰਕਤ ਵੇਖ ਕੇ ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸਾਥੀ ਨੇ ਦਾਰਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਪਿੱਠ ਵਿਚ ਗੋਲੀ ਮਾਰੀ ਉਹ ਵਲ ਖਾ ਕੇ ਪਥਰੀਲੀ ਧਰਤੀ ਤੇ ਡਿੱਗ ਪਿਆ ।

‘ਅਗੇ ਕੀ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਏ’ ਅਜੇ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਮਨ ਵਿਚ ਕਰ ਹੀ ਰਹੇ ਸਨ ਕਿ ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪਤਲੇ ਕੰਨਾਂ ਸੁਣਿਆਂ-ਘੋੜਿਆਂ ਦੇ ਸੁੰਬਾਂ ਦੀ ਟਿਪ ਟਿਪ, ਰਾਤ ਦੀ ਸ਼ਾਂਤੀ ਤੇ ਚੁਪ ਨੂੰ ਭੰਗ ਕਰਦੀ ਹੋਈ ਅਗੇ ਵਧੀ ਆ ਰਹੀ ਸੀ ।

‘ਪੁਲਸ !’

ਉਸ ਦੇ ਮੂੰਹੋਂ ਨਿਕਲਿਆ ।

‘ਆਦਮੀਆਂ ਨੂੰ ਸਦੇ । ਇਹਨਾਂ ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ ਚੁਕਣ ਤੇ ਅਗੇ ਵਧ ਚਲੀਏ, ਪੁਲਸ ਆ ਗਈ । ਦਾਰਾ ਸਿੰਘ ਕਾਲੀ ਭੇਡ ਹੀ ਨਿਕਲਿਆ ।’

ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਦਾ ਸਾਥੀ ਬਾਕੀ ਸਾਥੀਆਂ ਵਲ ਨਠ ਪਿਆ ।

੧੫.

ਦੋ ਢਾਈ ਮਹੀਨੇ ਦਾ ਸਮਾਂ ਬੀਤ ਗਿਆ, ਪਰ ਨਿਹਾਲੋ ਆਪਣੀ ਮਾਸੀ ਕਰਤਾਰ ਕੌਰ ਕੋਲੋਂ, ਪਿੰਡ ਰਾਣੀ ਪੁਰ ਨਾ ਗਈ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਥੋਂ ਦੀਆਂ ਖਬਰਾਂ ਭੈੜੀਆਂ ਆਉਂਦੀਆਂ ਸਨ । ਜ਼ੈਲਦਾਰ ਬਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਕਤਲ ਨੇ ਪਿੰਡ ਦਾ ਹੁਲੀਆ ਹੀ ਵਿਗਾੜ ਦਿਤਾ ਸੀ । ਕਾਤਲ ਫੜੇ ਨਹੀਂ ਸਨ ਗਏ । ਜ਼ੈਲਦਾਰ ਦਾ ਮੁੰਡਾ ਸਗੋਂ ਬਹੁਤਾ ਭੁੱਤਰ ਪਿਆ ਤੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਤੰਗ ਕਰਨ ਲਗਾ ।

‘ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਦੇ ਕਾਤਲਾਂ ਦਾ ਤੁਸਾਂ ਨੂੰ ਪਤਾ ਹੈ । ਕਾਤਲਾਂ ਦਾ ਪਤਾ ਦਿਓ, ਨਹੀਂ ਤੇ ਅਰਾਮ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਜੀਉਣ ਦਿਆਂਗਾ ।’

ਉਹ ਸਾਰੇ ਪਿੰਡ ਨੂੰ ਲਲਕਾਰ ਕੇ ਆਖਦਾ ਸੀ । ਲੋਕ ਮਨ ਹੀ ਮਨ ਉਸ ਨੂੰ ਗਾਲ੍ਹਾਂ ਦਿੰਦੇ, ਬਦ-ਅਸੀਸਾਂ ਦਿੰਦੇ ਹੋਏ ਥੱਕਦੇ ਨਹੀਂ ਸਨ, ਪਰ ਪਰਗਟ ਤੌਰ ਤੇ ਕੋਈ ਮੂੰਹ ਨਹੀਂ ਸੀ ਖੋਲਦਾ । ਜਿਹੜਾ ਮੂੰਹ ਖੋਲਦਾ ਸੀ, ਉਹੋ ਹੀ ਬਾਚੀਆਂ ਭਨਾ ਬੈਠਦਾ ਸੀ । ਜ਼ੈਲਦਾਰ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਦਾ ਡਰ ਨਹੀਂ ਸੀ । ਰਿਆਸਤ ਅਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਰਕਾਰ ਦੀ

ਪੁਲੀਸ ਉਸ ਦੇ ਪਿੱਠ ਤੇ ਸੀ

ਜ਼ੈਲਦਾਰ ਦੇ ਕਾਤਲਾਂ ਦਾ ਪਤਾ ਕਰਨ ਦੇ ਪਜ ਨਾਲ ਪੁਲਸ ਵਾਲੇ ਵੀ ਤੀਸਰੇ ਦਿਨ ਉਥੇ ਆ ਬੈਠੇ ਤੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਕੁਕੜ ਖਾਂਦੇ ਸ਼ਰਾਬਾਂ ਪੀਂਦੇ ਅਤੇ ਪਾਪ ਕਰਮ ਕਰਦੇ ਸਨ । ਮਨ-ਮਰਜ਼ੀ ਕਰਦੇ, ਕਈਆਂ ਭਲੇਮਾਨਸਾਂ ਦੇ ਇਜ਼ਤ-ਆਬਰੂ ਮਿਟੀ ਵਿਚ ਵੇਲੇ ਸਨ । ਕਈ ਭਲੇ-ਮਾਨਸ ਪਿੰਡੋਂ ਹੀ ਨਿਕਲ ਗਏ ।

ਐਸੀਆਂ ਹਾਲਤਾਂ ਦੇਖ ਕੇ, ਸੋਹਣ ਸਿੰਘ ਨੇ ਨਿਹਾਲੋ ਨੂੰ ਪਿੰਡ ਨਾ ਸਦਿਆ । ਉਹ ਸੋਚਦਾ, ਜ਼ੈਲਦਾਰ ਦੇ ਮੂੰਡੇ ਕੋਲੋਂ ਕਦੀ ਭਲਾ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ।

ਆਦਮ ਪੁਰ ਵਿਚ ਨਿਹਾਲੋ ਦਾ ਵੀ ਵਿਲ ਲਗ ਗਿਆ । ਉਹ ਵੀ ਆਪਣੀ ਮਾਸੀ ਦੀ ਧੀ-ਭੈਣ ਬਿਸ਼ਨੀ ਨਾਲ ਨਿਘਾ ਸਹੇਲਪੁਣਾ ਪਾ ਬੈਠੀ, ਕੁਝ ਕੁੜੀਆਂ ਹੋਰ ਸਹੇਲੀਆਂ ਬਣ ਗਈਆਂ । ਚਰਖਾ ਕਤਦੀਆਂ ਇਕੱਠੀਆਂ ਬੈਠ ਕੇ ਕਸੀਦਾ ਕਢਦੀਆਂ । ਕਸੀਦਾ ਕਢਣ ਦਾ ਬੜਾ ਰਿਵਾਜ ਸੀ ।

ਨਿਹਾਲੋ ਦੀ ਮਾਸੀ ਨੇ ਤਿੰਨ ਫੁਲਕਾਰੀਆਂ ਟੰਗਾ ਦਿਤਾ । ਬਿਸ਼ਨੀ ਦਾ ਵਿਆਹ ਕਰਨਾ ਸੀ, ਉਸ ਦੇ ਵਿਆਹ ਲਈ ਫੁਲਕਾਰੀਆਂ ਤੇ ਬਾਗ ਚਾਹੀਦੇ ਸਨ । ਨਿਹਾਲੋ ਦਾ ਹੱਥ ਸਾਫ ਸ । ਉਹ ਬੂਟੀ ਬੜੀ ਸੁਚੱਜਤਾ ਨਾਲ ਪਾਉਂਦੀ ਸੀ ।

ਮੰਗੋ ਮਹਿਰੀ ਕੋਲ ਇਹ ਗੁਣ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਦਰੀਆਂ ਉਣਨਾ, ਨਵਾਰ ਬਣਾਉਣਾ, ਕਰੋ ਇੰਦਾ ਕੰਮ ਤੇ ਪੱਟ ਦੇ ਬਾਗ-ਫੁਲਕਾਰੀਆਂ ਕਢਣ ਵਿਚ ਤਾਂ ਉਸਤਾਦ ਮੰਨੀ ਹੋਈ ਸੀ । ਕਈ ਕੁੜੀਆਂ ਉਸ ਕੋਲੋਂ ਸਿਖਿਆ ਕਰਦੀਆਂ ਸਨ । ਨਿਹਾਲੋ ਵੀ ਉਸ ਦੇ ਘਰ ਆਉਣ ਜਾਣ ਲਗ ਪਈ ।

ਇਕ ਦਿਨ ਨਿਹਾਲੋ ਮੰਗੋ ਦੇ ਘਰ ਕਸੀਦਾ ਕਢਦੀ ਸੀ ਕਿ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਆ ਗਿਆ ਮੰਗੋ ਨੇ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਆਦਰ ਨਾਲ ਅੰਦਰ ਬਿਠਾਇਆ । ਸੁਖ ਸਾਂਦ ਪੁਛੀ ਤੇ ਪਾਣੀ ਪਿਲਾਇਆ ।

ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਨੇ ਨਿਹਾਲੋ ਨੂੰ ਪਛਾਣ ਲਿਆ । ਉਸ ਨੇ ਮੰਗੋ ਨੂੰ ਪੁਛਿਆ - 'ਬਾਹਰ ਬੈਠੀ ਕੁੜੀ ਗਈ ਪੁਰ ਤੋਂ ਸੋਹਣ ਸਿਹੋਂ ਦੀ ਧੀ ਐ ?'

'ਆਹੋ'

'ਏਥੇ ਕੀਹਦੇ ਘਰ ਆਈ ਐ ?'

'ਆਪਣੀ ਮਾਸੀ ਕਰਤਾਰ ਕੌਰ ਕੋਲ ।'

'ਰਤਾ ਅੰਦਰ ਸਦ ਸੁ ।'

'ਮੰਗੋ ਨੇ ਨਿਹਾਲੋ ਨੂੰ ਅਵਾਜ਼ ਦਿਤੀ-

'ਕੁੜੇ ਨਿਹਾਲੋ ਉਰੇ ਆ ।'

ਨਿਹਾਲੋ ਉਠ ਕੇ ਅੰਦਰ ਆ ਗਈ । ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਉਸ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਮੁਸਕਰਾ ਪਿਆ । ਨਿਹਾਲੋ ਰੁੜ ਸ਼ਰਮਾ ਗਈ । ਉਸ ਨੇ ਅੱਖਾਂ ਨੀਵੀਆਂ ਕਰ ਲਈਆਂ ।

'ਨਿਹਾਲੋ ! ਤੂੰ ਕਦੇ ਆਈ ਏਂ ਏਥੇ ?'

ਨਿਹਾਲੋ ਨੇ ਅੱਖਾਂ ਉਚੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ । ਨਿਗਾਹ ਭਰ ਕੇ ਉਸ ਵਲ ਵੇਖਿਆ ਤੇ ਉਤਰ ਦਿਤਾ-

'ਦੋ ਢਾਈ ਮਹੀਨੇ ਹੋ ਗਏ ਨੇ, ਜਦੋਂ ਜ਼ੈਲਦਾਰ ਦਾ ਕਤਲ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਆਈ ਸਾਂ ।'

'ਅਜੇ ਪਿੰਡ ਨਹੀਂ ਜਾਣਾ ?'

'ਬਾਪੁ ਆਏਗਾ ਤਾਂ ਜਾਵਾਂਗੀ ।'

ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਨੇ ਨਿਹਾਲੋ ਦੀਆਂ ਮੋਟੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਅੱਖਾਂ ਪਾ ਕੇ ਤਕਿਆ ਤਾਂ ਉਹ ਕੁਝ ਟੰਬ ਗਈ । ਉਸ ਨੇ ਅੱਖਾਂ ਦੇ ਛਪਰ ਨੀਵੇਂ ਕਰ ਲਏ-ਉਹ ਲਾਜਵੰਤੀ ਵਾਂਗ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਦੀ ਨਿਗਾਹ-ਛੋਹ ਨਾਲ ਕੁਮਲਾ ਗਈ ।

ਤੂੰ ਕੁਝ ਲਿਸੀ ਹੋਈ ਜਾਪਦੀ ਏਂ ?'

'ਨਹੀਂ ਅਜੇ ਨਾਲੋਂ ਤਕੜੀ ਆਂ । ਉਂਜ ਹੀ ਤੁਸਾਂ ਚਿਰ ਪਿਟੋਂ ਦੇਖਿਆ ਐ ।'

‘ਆ, ਪੰਜ ਕੁ ਮਹੀਨੇ ਹੋ ਹੀ ਗਏ ਨੇ । ਵੰਦਰਾ ਜ਼ੈਲਦਾਰ
ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ ।’

‘ਮਾੜੇ ਬੰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਇਉਂ ਹੀ ਮਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਐ ।’

‘ਬੈਠ ਜਾਹ ।’

ਲਾਗੇ ਪੀਹੜੀ ਪਈ ਸੀ, ਨਿਹਾਲੋ ਪੀਹੜੀ ਤੇ ਬੈਠ ਗਈ ।
ਮੰਗੋ ਨੇ ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ—‘ਤੁਸੀਂ ਗਲਾਂ ਕਰੋ । ਮੈਂ ਰੋਟੀ
ਤਿਆਰ ਕਰਾਂ ।’

‘ਨਹੀਂ ਚਾਚੀ, ਰੋਟੀ ਦਾ ਲੋੜ ਨਹੀਂ । ਮੈਂ ਹੁਣੇ ਚਲੇ ਜਾਣਾ
ਏ । ਅਸਾਂ ਰਾਤ ਨੂੰ.....ਇੱਠੇ ਹੋਣਾ ਏ । ਧਰਮੁ ਵੀ ਉਥੇ
ਹੋਏਗਾ ।’

‘ਧਰਮੁ ਆਪਣੇ ਪੁਤਰ ਦਾ ਨਾਂ ਸੁਣ ਕੇ ਉਸ ਦੀ ਹਿੱਕ ਵਿਚੋਂ
ਉਸ ਦਾ ਮਾਂ-ਦਿਲ, ਮਮਤਾ ਨਾਲ ਤੜਪ ਉਠਿਆ ।

‘ਚਾਚੀ ! ਜੀਵਨ ਮੌਤ ਦਾ ਘੋਲ ਘੁਲਦਿਆਂ ਸਟ-ਪੇਟ ਲਗ
ਜਾਂਦੀ ਐ । ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸੁਖੀ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਤਾਂ ਮਰਨਾ ਹੀ
ਪੈਂਦਾ ਐ । ਗੁਲਾਮ ਦੋਸਾਂ ਨੂੰ ਅਜ਼ਾਦ ਮਾਵਾਂ ਦੇ ਪੁਤਰ ਹੀ ਕਰਾਇਆ
ਕਰਦੇ ਨੇ ।’

‘ਮੈਂ ਤਾਂ ਖੁਸ਼ ਆਂ—ਪੁਤਰ ਨੇਕ ਕੰਮ ਕਰ ਰਿਹਾ ਐ, ਫਿਰ ਭੀ ਮਾਂ
ਜੂ ਹੋਈ ਕਦੀ ਕਦੀ ਕਲੇਜੇ ਨੂੰ ਖੋਹ ਪੈਂਦੀ ਐ ।’

ਸਵਾ ਕੁ ਘੰਟਾ ਗਲਾਂ ਕਰਕੇ ਤਰਕਾਜਾਂ ਦੇਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ
ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਮੰਗੋ ਦੇ ਘਰੋਂ ਚਲਿਆ ਗਿਆ ।

ਨਿਹਾਲੋ ਪਹਿਲਾਂ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਜਾਣਦੀ ਸੀ । ਉਹ ਦਿਆਲੀ
ਦੇ ਘਰ ਆਉਂਦਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ । ਦੋਵੇਂ ਇਕ ਦੂਸਰੇ ਵਲ ਖਿਚੇ ਗਏ
ਸਨ । ਕਿੰਨਾ ਕਿੰਨਾ ਚਿਰ ਗਲਾਂ ਕਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ । ਨਿਹਾਲੋ ਨੂੰ
ਜਦੋਂ ਵੀ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਕਿ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਪਿੰਡ ਆਇਆ ਹੋਇਆ
ਜੂ ਤਾਂ ਉਹ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਬਹਾਨੇ ਦਿਆਲੀ ਦੇ ਘਰ ਚਲੀ ਜਾਂਦੀ
ਤੂ ਗਲਾਂ ਕਰ ਲੈਂਦੀ ਜ਼ੈਲਦਾਰ ਦੇ ਕਤਲ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਤੋਂ ਸਤ ਕੁ

ਦਿਨ ਪਹਿਲਾਂ ਉਹ ਮਿਲੇ ਸਨ ਤੇ ਰਜ ਕੇ ਗਲਾਂ ਕੀਤੀਆਂ ਸਨ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਉਸ ਨੇ ਨਿਹਾਲੋ ਨੂੰ ਦਸ ਦਿਤਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਜ਼ੈਲਦਾਰ ਦਾ ਖੂਨ ਕਰ ਦੇਵੇਗਾ। ਉਹ ਦੇਸ ਦੀ ਖਾਤਰ ਕੰਮ ਕਰੇਗਾ ਭਾਵੇਂ ਉਸ ਨੂੰ ਡਾਕੇ ਕਿਉਂ ਨਾ ਮਾਰਨੇ ਪੈਣ—ਮਰਨਾ ਕਿਉਂ ਨਾ ਪਵੇ।

ਮੰਗੋ ਦੇ ਘਰੋਂ ਤੁਰਨ ਲੱਗਿਆਂ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਨੇ ਨਿਹਾਲੋ ਨੂੰ ਆਖਿਆ ਸੀ 'ਨਿਹਾਲੋ ! ਜੀਉਂਦੇ ਰਹੇ ਤਾਂ ਮਿਲਾਂਗੇ। ਕੰਮ ਔਖੇ ਹਨ। ਬੁਲੀ ਚੁਕਾਂ ਦਾ ਸੁਧਾਰ ਕਰ ਰਹੇ ਆਂ। ਹੁਣ ਤਾਂ ਲੜਨ-ਮਰਨ ਵਲ ਪਿਆਨ ਨੈ—ਫੇਤੇ ਰੱਖ'।

ਨਿਹਾਲੋ ਕੋਈ ਉਤਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦੇ ਸਕੀ। ਉਹ ਜਾਂਦੇ ਨੂੰ ਦੇਖਦੀ ਰਹੀ ਸੀ। ਉਸ ਦੀ ਸਜੀ ਅਖ ਵਿਚੋਂ ਹੰਝੂ ਡੁਲ੍ਹ ਪਿਆ ਸੀ।

*

*

*

ਅਠ ਕੁ ਦਿਨ ਪਿਛੋਂ ਆਦਮਪੁਰ ਦੇ ਵਸਨੀਕ ਡੂੰਘੀਆਂ ਤਰਕਾਲਾਂ ਵੇਲੇ ਆਪਣੇ ਘਰਾਂ ਵਿਚ ਬੈਠੇ ਰੋਟੀ ਟੁਕ ਖਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਕੋਈ ਮਾਲ ਡੰਗਰ ਨੂੰ ਪੱਠੇ ਪਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਕੋਈ ਰੋਟੀ ਟੁਕ ਖਾ ਵਿਹਲੇ ਬੈਠੇ ਏਧਰ ਓਧਰ ਦੀਆਂ ਗਲਾਂ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ ਕਿ ਪੱਕੀਆਂ ਬੰਦੂਕਾਂ ਦੀ ਗੋਲੀ ਚਲਣ ਦੀ ਅਵਾਜ਼ ਆਈ। ਉਸ ਨੇ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਚੌਕੰਨੇ ਕਰ ਦਿਤਾ।

'ਪੁਲਸ ਆਈ।'

'ਡਾਕੂ ਆਏ।'

'ਕਿਤੇ ਬਬਰ ਨਾ ਆਏ ਹੋਣ।'

ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਸਨ। ਪਰ ਸਭ ਸਹਿਮ ਗਏ। ਤੀਵੀਆਂ ਨਸ ਨੇ ਅੰਦਰੀਂ ਵੜ ਗਈਆਂ। ਘਰਾਂ ਦੇ ਬੂਹੇ ਬੰਦ ਕਰ ਲਏ। ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਹੌਂਸਲਾ ਨਾ ਪਿਆ ਕਿ ਪਤਾ ਕਰਦਾ ਕਿ ਕੌਣ ਗੋਲੀ ਚਲਾ ਰਿਹਾ ਸੀ।

੧੯੨੨-੨੩ ਦੇ ਐਸੇ ਹਾਲ ਸਨ, ਜਦੋਂ ਸਾਰੇ ਦੇਸ ਵਿਚ ਬਦ-ਅਮਨੀ ਸੀ। ਰਿਆਸਤਾਂ ਦੀ ਸਾਰੀ ਦੀ ਸਾਰੀ ਪੁਲੀਸ ਦੇਸ ਭਗਤਾਂ, ਅਕਾਲੀਆਂ ਤੇ ਬਬਰਾਂ ਨੂੰ ਫੜਨ ਤੇ ਭੜਕ ਰਹੀ ਰੋਸ ਭਗਤੀ ਦੀ ਜਵਾਲਾ ਨੂੰ ਨਪਣ ਵਿਚ ਰੁਝੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਚੋਰਾਂ ਤੇ ਡਾਕੂਆਂ ਵਲ ਉਸ ਦਾ ਉਕਾ ਹੀ ਧਿਆਨ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਦੇਸ ਦੇ ਵੋਰ ਤੇ ਡਾਕੂ ਗਰਮ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਉਹ ਘਰ ਲੁਟਦੇ ਤੇ ਰਾਹ ਮਾਰਦੇ ਸਨ। ਰਿਆਸਤਾਂ ਦੀਆਂ ਫੌਜਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕਈ ਜਵਾਨ ਪਕੀਆਂ ਰਾਹੀਫਯਾਂ ਲੈ ਕੇ ਭਗੋੜੇ ਹੋ ਕੇ ਡਾਕੂ ਬਣ ਗਏ ਤੇ ਵੈਰੀਆਂ ਦਾ ਖੂਨ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਜਿਹੜਾ ਕੋਈ ਫੜਿਆ ਵੀ ਜਾਂਦਾ, ਉਸ ਦਾ ਮੁਕਦਮਾਂ ਨੌਪਰੇ ਨਾ ਚੜ੍ਹਦਾ - ਜਾਂ ਸਾਲ ਸਾਲ ਹਵਾਲਾਤ ਵਿਚ ਹੀ ਹਵਾਲਾਟੀ ਸੜਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਵਢ, ਬੇਈਮਾਨੀ ਦਾ ਦੌਰ ਸੀ। ਪਟਵਾਰੀ, ਲੰਬਰਦਾਰ ਤੇ ਚੌਕੀਦਾਰ ਸਭ ਈਮਾਨ ਛੱਡ ਗਏ ਸਨ। ਬਸ ਰਾਜ ਦੀ ਝੋਲੀ ਚੁਕਣਾ ਤੇ ਇਨਾਮ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨੇ ਹੀ ਕੰਮ ਰਹਿ ਗਿਆ ਸੀ।

ਆਦਮ ਪੁਰ ਵਿਚ ਨਾ ਪੁਲਸ ਆਈ ਸੀ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਬਬਰ ਆਏ ਸਨ, ਕਿਸੇ ਚੁਗਲ ਨੂੰ ਮਾਰਨ। ਬੰਦੂਕ ਦਾ ਫਾਇਰ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਡਾਕੂ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਲੀਡਰ ਵਰਿਆਮ ਸਿੰਘ ਇਕ ਭਗੋੜਾ ਫੌਜੀ ਸੀ। ਸਾਰਾ ਪਿੰਡ ਘੇਰ ਲਿਆ। ਉਹਨਾਂ ਕੋਲ ਪੱਕਿਆਂ ਬੰਦੂਕਾਂ, ਪਸਤੌਲ ਤੇ ਛਵੀਆਂ ਸਨ।

ਉਸ ਵੇਲੇ ਵਰਿਆਮ ਸਿੰਘ ਧੁਰੀ ਦੇ ਨਾਂ ਤੋਂ ਸਾਰਾ ਦੁਆਬਾ ਡਰਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਤਕੜੇ ਡਾਕੇ ਮਾਰੇ ਸਨ। ਉਸ ਦੇ ਨਾਲ ਚੌਖੇ ਬੰਦੇ ਸੀ ਤੇ ਪੁਲਸ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪਿਛਾ ਕਰਨ ਵਿਚ ਕਾਮਯਾਬ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਈ। ਉਸ ਦਾ ਨਾਂ ਸਣ ਕੇ ਹੀ ਲੋੜਾਂ ਦਾ ਲਹੂ ਫਰਫ ਵਾਂਗ ਜੰਮ ਜਾਇਆ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਦਲੇਰ, ਜਵਾਨ ਤੇ ਫੁਰਤੀਲਾ ਬਹੁਤਾ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਬਾਬਤ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਪ੍ਰਚਲਤ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਇਹ ਤਾਂ ਸਚ ਸੀ ਕਿ ਜਦੋਂ ਵਰਿਆਮ ਸਿੰਘ ਫੌਜ ਵਿਚ ਸੀ ਤਾਂ ਇਕ ਦਿਨ ਸ਼ਾਮ ਦੀ ਹਾਜ਼ਰੀ ਛਾਉਣੀ ਵਿਚ ਲਵਾ ਕੇ ਉਹ

ਨੱਠ ਗਿਆ ਤੇ ਵਾਂਹ ਮੀਲ ਦੂਰ ਇਕ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਵੈਰੀ ਨੂੰ ਕਤਲ ਕਰਕੇ ਮੁੜ ਸਵੇਰ ਦੀ ਹਾਜ਼ਰੀ ਲਾਉਣ ਸਮੇਂ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋ ਗਿਆ। ਛਾਉਣੀ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਪਤਾ ਨਾ ਲਗਾ ਕਿ ਉਹ ਬਾਹਰ ਗਿਆ ਸੀ। ਫਿਰ ਵੀ ਉਸ ਤ ਮੁਕਦਮਾ ਚਲਿਆ, ਪਰ ਹਾਜ਼ਰੀਆਂ ਲਗੀਆਂ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਉਹ ਸਾਫ਼ ਬਰੀ ਹੋ ਗਿਆ ਤੇ ਡਾਕ ਬਣ ਗਿਆ। ਉਸ ਘਟਣਾ ਦੇ ਸਾਲ ਪਿਛੋਂ, ਉਹ ਫੌਜ ਵਿਚੋਂ ਨੱਠ ਗਿਆ ਤੇ ਡਾਕੂ ਬਣ ਗਿਆ। ਡਾਕੂ ਵੀ ਕ੍ਰਿਆਨਕ। ਉਹ ਸੰਨ ੧੮੯੩ ਈ: ਵਿਚ ਜੰਮਿਆ ਸੀ। ਡਾਕੇ ਮਾਰਨ ਸਮੇਂ ਉਹ ਛੱਥੀ ਸਤਾਈ ਸਾਲ ਦਾ ਜਵਾਨ ਸੀ।

‘ਡਾਕੂ ਵਰਿਆਮ ਸਿੰਘ ਦਾ ਟੋਲਾ ਆਇਆ ਹੈ। ਕੋਈ ਕੁਸਕੇ ਨਾ ਤੇ ਨਠਣ-ਭਜਣ ਦਾ ਯਤਨ ਨਾ ਕਰੇ। ਸਭ ਆਪੋ ਆਪਣੇ ਘਰ ਰਹਿਣ।’

ਇਕ ਡਾਕੂ ਨੇ ਇਕ ਘਰ ਦੇ ਕੋਠੇ ਉਤੇ ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਸਾਰੇ ਪਿੰਡ ਨੂੰ ਉਚੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਿਚ ਇਉਂ ਹੌਂਸਲੇ ਨਾਲ ਆਖਿਆ ਜਿਵੇਂ ਉਪਰ ਕੋਈ ਸਰਕਾਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਕੋਈ ਪਲਸ ਤੇ ਕੋਈ ਫੌਜ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ।

ਡਾਕੂਆਂ ਨੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਦੋਣਵੇਂ ਘਰ ਲੁਟ ਲਏ। ਕਿਸੇ ਜੀ ਦਾ ਨੁਕਸਾਨ ਨਾ ਕੀਤਾ। ਪਰ ਜਾਣ ਲਗੇ ਨਿਹਾਲੋ ਦੀ ਮਾਸੀ ਦੇ ਘਰ ਵੜ। ਘਰ ਦੀ ਕੋਠਾ ਟੂਮ ਤਾਂ ਨਾ ਚੁਕੀ, ਪਰ ਨਿਹਾਲੋ ਨੂੰ ਚੁਕ ਲਿਆ। ਨਿਹਾਲੋ ਦੀ ਮਾਸੀ ਨੇ ਧਾਹ ਮਾਰੀ—ਉਸ ਦਾ ਮਾਸੜ ਉਠ ਕੇ ਫੜਨ ਲਗਾ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸੀਨਿਆਂ ਤੇ ਪਸਤੌਲ ਦੀਆਂ ਨਾਲੀਆਂ ਰਖੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਉਹ ਵਿਚਾਰੇ ਵਤਾ ਨਾ ਕੁਸਕੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਲੁਟ ਦੇ ਘੁਟ ਭਰ ਲਏ ਡਰ ਤੇ ਸਰਮ ਨਾਲ ਨਿਹਾਲੋ ਦੇ ਅੰਗ ਝੂਠੇ ਪੈ ਗਏ। ਉਹ ਤੇ ਉਚੀ ਚਾਗਰਾਂ ਵੀ ਨਾ ਮਾਰ ਸਕੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਬਾਹਰ ਲੈ ਆਂਦਾ ਗਿਆ। ਘਰ ਦੇ ਅਗੇ ਮੁਕੁ ਬੰਡੂਕ ਲੈ ਕੇ ਖਲੋਤਾ ਰਿਹਾ।

ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਵਿਚਾਰੀ ਮੰਗੋ ਮਹਿਰੀ ਨੂੰ ਚੁਕਿਆ ਗਿਆ। ਉਸ ਨੂੰ ਵੀ ਡਾਕੂ ਨਾਲ ਲੈ ਤੁਰੇ।

ਮੰਗੋ ਦੇ ਦੁਕਣ ਤੋਂ ਕਿਆਸ ਲਾਇਆ ਗਿਆ ਕਿ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਡਾਕੂਆਂ ਨੂੰ ਸਦਣ ਵਾਲਾ ਬਾਮਾ ਅਮਲੀ ਸੀ । ਉਸੇ ਨੇ ਵਰਿਆਮ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਸਦਿਆ ਸੀ । ਪਰ ਆਪ ਪਾਪੀ ਕਈ ਦਿਨ ਤੋਂ ਪਿੰਡ ਨਹੀਂ ਸੀ ਵੜਿਆ ।

ਡਾਕੂ ਚਲੇ ਗਏ । ਦੂਰ ਨਿਕਲ ਗਏ ਤਾਂ ਸਾਰਾ ਪਿੰਡ ਡਾਡਾਂ ਮਾਰਨ ਲਗ ਪਿਆ । ਨਿਹਾਲੋ ਦੀ ਮਾਸੀ ਕਰਤਾਰ ਕੌਰ ਨੇ ਤਾਂ ਕੰਧਾਂ ਨਾਲ ਸਿਰ ਮਾਰ ਮਾਰ ਕੇ ਸਿਰ ਪਾੜ ਲਿਆ ਤੇ ਡੂੰਘੇ ਵੈਣ ਪਾ ਪਾ ਕੇ ਰਾਤ ਨੂੰ ਰਵਾਉਣ ਲੱਗ ਪਈ ਸੀ । ਉਸੇ ਵੇਲੇ ਲੰਬਰਦਾਰ ਆਦਮੀਆਂ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਬਾਣੇ ਵਲ ਨਠ ਉਠਿਆ, ਕਿਉਂਕਿ ਡਾਕੂਆਂ ਨੇ ਲੰਬਰਦਾਰ ਦਾ ਵੀ ਘਰ ਲੁਟ ਲਿਆ ਸੀ ।

੧੬:

‘ਨਿਹਾਲੋ ਨੂੰ ਡਾਕੂ ਵਰਿਆਮਾ ਚੁਕ ਕੇ ਲੈ ਗਿਆ ।’ ਇਹ ਖਬਰ ਜੰਗਲ ਦੀ ਅੱਗ ਵਾਂਗ ਰਾਣੀ ਪੁਰ ਆਦਮ ਪੁਰ ਤੇ ਚੌਗਰਦੇ ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਅਗਲੀ ਸ਼ਾਮ ਹੋਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਖਿਲਰ ਗਈ ।

ਸੋਹਣ ਸਿੰਘ, ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਤੇ ਨਿਹਾਲੋ ਦੀ ਮਾਂ ਆਦਮ ਪੁਰ ਪੁਜੇ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਭਾ ਦਾ ਹਨੇਰ ਛਾ ਗਿਆ, ਜਵਾਨ ਥੀ ਚੁਕੀ ਗਈ । ਸ਼ਰਮ ਤੇ ਡਰ ਦੇ ਪੱਥਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਿਰ ਵਿਚ ਵਜੇ । ਉਹ ਤਾਂ ਮੋਇਆਂ ਬਰੋਬਰ ਹੋ ਗਏ । ਜਹਾਨ ਉਜੜ ਗਿਆ, ਪਤਲੋ ਆ ਗਈ । ਨਿਹਾਲੋ ਦੀ ਮਾਂ ਤੇ ਮਾਸੀ ਨੂੰ ਡੋਬ ਪੈਣ ਲਗ ਪਏ । ਉਹ ਨੀਮ ਬਲੀਆਂ ਜਹੀਆਂ ਹੋ ਗਈਆਂ । ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਮੰਦਾ ਹਾਲ ਦੇਖਿਆ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਾਂਦਾ ।

ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਤੇ ਧਰਮ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲਗ ਗਿਆ । ਮੰਗੇ ਦੇ ਚੁਕੇ ਜਾਣ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਭਟੋਸਾ ਕਰ ਲਿਆ ਕਿ ਸ਼ਾਮੇ ਅਮਲੀ ਦੀ ਕਾਰ ਸ਼ੈਤਾਨੀ ਸੀ । ਉਹ ਬੰਦੂਕਾਂ ਲੈ ਕੇ ਸ਼ਾਮੇ ਦੀ ਭਾਲ ਵਿਚ ਤੁਰ ਪਏ । ਸ੍ਰ: ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਗੜਗੜ ਨੂੰ ਖਬਰ ਕੀਤੀ ਗਈ ਕਿ ਡਾਕੂ ਵਰਿਆਮ ਸਿੰਘ ਨੇ ਹਨੇਰ ਮਾਰਿਆ ਹੈ, ਗਰੀਬ ਕਿਸਾਨ ਦੀ ਜਾਵਾਨ ਥੀ

ਚੁਕ ਲਈ ।

ਸ. ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਬੰਦੇ ਇਕੱਠੇ ਕੀਤੇ, ਡਾਕੂਆਂ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਆਖਿਆ ਕਿ ਵਰਿਆਮ ਸਿੰਘ ਧੁਰੇ ਨੂੰ ਮਿਲਾਓ । ਜੇ ਉਹ ਨਾ ਮਿਲਿਆ—ਜੇ ਉਸ ਨੇ ਨਿਹਾਲੇ ਤੇ ਮੰਗੋ ਵਾਪਸ ਨਾ ਕੀਤੀਆਂ, ਤਾਂ ਦੁਆਬ ਦੇ ਡਾਕੂਆਂ ਵਿਰੁਧ ਵੀ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜੰਗ ਛੇੜੀ ਜਾਏਗੀ, ਜਿਵੇਂ ਬੁਚੜ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਰਿਆਸਤੀ ਰਾਜਿਆਂ ਤੇ ਝੋਲੀ ਚੁਕਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁਧ ਮੁਹਿੰਮ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਸੀ ।

ਸ. ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਗੜਗੜ ਬੜਾ ਤਕੜਾ ਬੁਲਾਰਾ, ਲੋਕਚਰਾਰ ਤੇ ਜੋਸ਼ੀਲਾ ਬੰਦਾ ਸੀ । ਉਸ ਨੇ ੩੩੭ ਤਕਰੀਰਾਂ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਕੀਤੀਆਂ ਸਨ । ਉਹ ਦਲੀਲਬਾਜ਼ ਸੀ । ਉਸ ਨੇ ਦੋਹ ਵਡੇ ਡਾਕੂਆਂ ਨੂੰ ਆਖਿਆ—

‘ਉਸ ਵਰਿਆਮ ਸਿੰਘ ਧੁਰੇ ਨੂੰ ਆਖੋ ! ਜੇ ਉਸ ਨੂੰ ਡਾਕੇ ਮਾਰਨ, ਖੂਨ ਚਰਨ ਦਾ ਸ਼ੌਕ ਹੈ—ਜੇ ਉਸ ਨੇ ਬਹਾਦਰੀ ਦਿਖਾਉਣੀ ਹੈ ਤਾਂ ਅਸਾਡੇ ਜਥੇ ਨਾਲ ਆ ਮਿਲੋ । ਟੋਡੀਆਂ ਦਾ ਸੁਧਾਰ ਕਰਕੇ ਮਨ ਦਾ ਚਮਲਾਹ ਲਵੋ । ਗਰੀਬਾਂ ਦੇ ਘਰ ਲੁਟ ਕੇ, ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਬਹੂ-ਬਟੀਆਂ ਚੁਕ ਕੇ ਪਾਪੀ ਤੇ ਕੁਲ-ਕਲੰਕਤ ਕਿਉਂ ਬਣਦਾ ? ਮਰ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਜਾਣਾ ਹੀ ਹੈ । ਫਾਂਸੀ ਲਗਣਾ ਹੈ—ਡਾਕੇ ਮਾਰੋ ਸੁ ਕਤਲ ਕੀਤੇ ਸੁ । ਅਜ ਵੀ ਕਰੋ । ਅਜ ਸੂਰਮਾ ਉਹ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਅਜ਼ਾਦੀ, ਦੇਸ਼ ਦੀ ਭਲਿਆਈ, ਅਣਖ ਤੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਬਦਲ ਲੜਦਾ ਮਰਦਾ । ਰਜਵਾੜੇ, ਬਦੇਸ਼ੀ ਗੋਟੇ, ਨੌਕਰਸ਼ਾਹੀ ਹਕੂਮਤ ਦੇ ਪੁਰਜੇ ਦੇਸ਼ ਨਾਲ ਗਦਾਰੀ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ । ਦੇਸ਼ ਦਾ ਬੱਚਾ ਬੱਚਾ ਦੁਖੀ ਹੈ । ਦੇਸ਼ ਦ ਨਾਰੀ ਨੰਗੀ ਤੇ ਭੁਖੀ ਹੈ ਹਾਲਾਤ ਵਿਚ ਕੀ ਮੂਰਮਿਆਂ ਨੂੰ ਸ਼ੋਭਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਲੁੱਟਣ ? ਉਹ ਮਾਰਨ ਤੇ ਸਾਉ ਗਰੀਬਾਂ ਦੀਆਂ ਧੀਆਂ ਚੁਕਣ ? ਜਾਓ ਮੈਂ ਵਲੋਂ ਆਖੋ ! ਨਹੀਂ ਤੇ ਮੇਰਾ ਇਹ ਫੈਸਲਾ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਉਸ ਦੇ ਗਲ ਲਗ ਕੇ ਜਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਮਾਰ ਦਿਆਂਗਾ ਜਾਂ ਆਪ ਮਰ ਜਾਵਾਂਗਾ । ਅਸਾ ਪਾਪ ਤੇ ਅਨਰਥ ਨਹੀਂ ਦੇਖ

ਸਕਦਾ ।’

ਸ. ਕਿਸ਼ਨ ਗੜਗੜ ਦੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਨੂੰ ਸਾਰਾ ਦੁਆਬਾ ਮੰਨਦਾ ਸੀ । ਦੋਰ ਤੇ ਡਾਕ ਉਸ ਅਗੇ ਸਿਰ ਝੁਕਾਉਂਦੇ ਸਨ । ਉਸ ਦਾ ਸੁਨੇਹਾ ਵਰਿਆਮ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ । ਉਸ ਵੇਲੇ ਉਹ ਬਿਆਸਾ ਦੇ ਝੱਲ ਵਿਚ ਸੀ । ਉਹ ਸਲਾਹ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿਤੇ ਵਡਾ ਡਾਕਾ ਮਾਰਨ ਦੀ । ਉਸ ਦੇ ਸਾਥੀ ਉਸ ਦੇ ਨਾਲ ਸਨ ।

ਨਿਹਾਲੋ ਨੂੰ ਮੌੜ ਦੇ, ਮੰਗੋ ਦਾ ਪਤਾ ਦਸ । ਮੰਗੋ ਦਾ ਪੁਤਰ ਨੇ ਦੇਸ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ—ਚੰਗਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ।’

ਵਰਿਆਮ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਸੁਨੇਹਾ ਮਿਲਿਆ, ਉਸ ਨੇ ਉਤਰ ਦਿਤਾ -

‘ਨਿਹਾਲੋ ਤਾਂ ਉਸ ਘੜੀ ਬੀਮਾਰ ਹੈ, ਜਿਸ ਘੜੀ ਉਸ ਨੂੰ ਚੁਕਿਆ । ਉਹ ਡਰ ਨਾਲ ਬੀਮਾਰ ਹੋ ਗਈ । ਉਹ ਵਾਪਸ ਤਾਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਤੇ ਮੰਗੋ ਸ਼ਾਮੇ ਅਮਲੀ ਕੋਲ ਹੈ ।’

‘ਨਿਹਾਲੋ ਨੂੰ ਛੇੜਿਆ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ?’ ਫਿਰ ਸਵਾਲ ਹੋਇਆ ।

‘ਹੋਈ ਗਲ ਨਾ ਪੁਛ—ਉਹ ਅਜੇ ਤਕ ਕਵਾਗੇ ਹੈ । ਉਹ ਸੋਹਣੀ ਹੈ...ਪਰ...ਅੱਛਾ ! ਹੁਣ ਤੂੰ ਸੁਨੇਹਾ ਹੀ ਐਸਾ ਦਿਤਾ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ...।’

ਵਰਿਆਮ ਸਿੰਘ ਅਟਕ ਅਟਕ ਕੇ ਬੋਲਿਆ, ਜਿਵੇਂ ਦਿਲੀ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਉਹ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਚਾਹੁੰਦਾ । ਉਸ ਦੇ ਦਿਲ ਨੂੰ ਨਿਹਾਲੋ ਭਾ ਗਈ ਸੀ । ਉਹ ਡਰ ਕੇ ਬੀਮਾਰ ਹੋਈ ਸੀ । ਉਸ ਨੂੰ ਹੋਰ ਨਾ ਡਰਾਇਆ ਗਿਆ । ਉਸ ਦੇ ਕੋਲ ਬੈਠ ਕੇ ਉਸ ਦੇ ਤਾਪ ਨੂੰ ਹੋਰ ਨਾ ਵਧਾਇਆ ਗਿਆ । ਉਸ ਦੀ ਜਾਨ ਬਚਾਉਣ ਦਾ ਜਤਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ।

‘ਉਹ ਕਿਹੜੇ ਪਿੰਡ ਹੈ ?’

‘ਨੇੜੇ ਹੀ ।’

‘ਮੰਗੋ ?’

‘ਉਹ ਧਰਮ ਪੁਰ ਬੰਟ ਵਿਚ ।’
 ਕਦੇ ਆਉਣਗੀਆਂ ਦੋਵੇਂ ?
 ਜਦੋਂ ਚਾਹੋ । ਪਰ ਸਃ ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਕਿਥੇ ਮਿਲੇਗਾ ? ਮੈਂ ਉਸ
 ਨੂੰ ਮਿਲਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਅਾਂ ?’

ਮੈਂ ਮਿਲਾ ਦਿਆਂਗਾ ।’

ਚਲੋ ! ਅਜ ਤੋਂ ਮੈਂ ਡਾਕੇ ਮਾਰਨੇ ਛੱਡੇ-ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਫੜਿਆ
 ਗਿਆ ਫਾਹੇ ਤਾਂ ਮੈਂ ਲਗ ਹੀ ਜਾਣਾ ਹੈ ! ਮੇਰੇ ਕੋਲੋਂ ਚਾਰ ਕਤਲ ਹੋਏ
 ਨੇ, ਡਾਕੇ ਮਾਰੇ ਹਨ-ਜਿੰਨਾਂ ਚਿਰ ਫੜਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦਾ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਚਿਰ
 ਤਾਂ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰ ਲਵਾਂ । ਮਿੱਤਰਾਂ ਚੰਗਾਂ ਕੀਤਾ ਈ...ਮੈਂ ਭੁਲ ਕੇ
 ਕੁਰਾਹੇ ਤੁਰਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸਾਂ...ਰੋਕ ਲਿਆ ਜੇ । ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਮੇਰਾ
 ਗੁਰੂ ਹੋਇਆ ਨੇਕੀ ਦੇ ਰਸਤੇ ਪਾਉਣ ਲਗਾ ਏ ।’

ਨੌਜਵਾਨ ਵਰਿਆਮ ਸਿੰਘ ਦੇ ਦਿਲ ਤੇ ਗਲ ਬੈਠ ਗਈ । ਉਸ
 ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਾਥੀਆਂ ਨੂੰ ਆਖਿਆ-

‘ਮਿੱਤਰੋ ! ਹੁਣ ਆਪਾਂ ਡਾਕਾ ਮਾਰਨ ਨਹੀਂ ਜਾਣਾ । ਅਜ ਤੋਂ
 ਦੇਸ਼ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਨੀ ਹੈ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੁਧਾਰ ਕਰਨਾ ਹੈ-ਜਿਹੜੇ ਲੋਕਾਂ ਤੇ
 ਦੇਸ਼ ਦੇ ਦੁਸ਼ਮਨ ਹਨ । ਅੱਗ ਦੇ ਤੂਫਾਨ ਨਾਲ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਘੁਲਣਾ ਹੈ,
 ਪਰ ਕਿਸੇ ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ ਤੇ ਦੇਸ਼ ਭਗਤ ਦੇ ਹੁਕਮ ਨਾਲ । ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਘਰ
 ਲੁਟ ਕੇ, ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਕੰਗਾਲ ਕਰਕੇ, ਲੋਕਾਂ ਕੋਲੋਂ ਬਦ-ਅਸੀਸਾਂ ਨਹੀਂ
 ਲੈਣੀਆਂ । ਇਹ ਤਾਂ ਪਤਾ ਹੀ ਹੈ ਕਿ ਚੋਰ ਦੇ ਘਰ ਦੀਵਾ ਨਹੀਂ ਬਲਦਾ
 ਵੋਰ ਦੀ ਕੋਈ ਹਾਮੀ ਨਹੀਂ ਭਰਦਾ ਤੇ ਮਰਨ ਪਿਛੋਂ ਕੋਈ ਸਤਕਾਰ ਨਾਲ
 ਨਾਂ ਨਹੀਂ ਲੈਂਦਾ । ਚਲੋ ! ਦਿਆਲ ਪੁਰੇ ਵਲ ।’

ਸ. ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਅਣਥੱਕ ਵਰਕਰ ਸੀ। ਉਹ ਟਾਤ ਦਿਨੇ ਆਪਣੇ ਉਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਪੂਰਿਆਂ ਕਰਨ ਵਿਚ ਟੁੜਾ ਰਹਿੰਦਾ। ਪੰਜਾਬ ਪੁਲੀਸ ਨੇ ਭਾਰੀ ਇਨਾਮ ਉਸ ਦੀ ਰਿਫਤਾਰੀ ਦਾ ਰਖਿਆ ਸੀ। ਪੁਲਸ ਨੇ; ਨੰਬਰਦਾਰ ਤੇ ਬੋਲੀ ਚੁਕ ਰਾਤ ਦਿਨੇ ਮੂਹਾਂ ਹੀ ਕਢਵੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ, 'ਉਹ ਕਿਥੇ ਮਿਲੇ, ਕਿਥੇ ਹੋਏਗਾ? ਜੇ ਫੜਿਆ ਗਿਆ ਤਾਂ ਭਾਗ ਦਾ ਸਤਾਰਾ ਚਮਕ ਪਏਗਾ, ਮੁਰੱਬੇ ਮਿਲਣਗੇ, ਨਗਦ ਇਨਾਮ ਮਿਲੇਗਾ, ਖਿਤਾਬ ਮਿਲਣਗੇ ਅਤੇ ਰਾਜ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਚੌਧਰ ਹੋਏਗੀ।' ਇਉਂ ਵੇਸ਼ ਦੇ ਦੁਸ਼ਮਨ ਮੂੰਹ ਵਿਚੋਂ ਲਾਲਾਂ ਸੁਟਵੇ ਸਨ।

ਪਰ ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਫੜਨਾ ਮੌਖਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹ ਜਲਸੇ ਵਿਚ ਤਕਰੀਰ ਕਰਦਾ ਕਰਦਾ ਹੀ ਇਕ ਦਮ ਛਾਈਂ ਮਾਈ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਪੁਲਸ ਵਾਲੇ ਮੂੰਹ ਚੁਕ ਕੇ ਵੇਖਦੇ ਤੇ ਹਥ ਮਲਦੇ ਰਹਿ ਜਾਂਦੇ ਸਨ।

ਸ. ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਦਾ ਜਨਮ ਜਲੰਧਰ ਦੇ ਪਿੰਡ ਵੜਿੰਗ (ਜਾਂ ਵਿਣਿਗ) ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਸਕੂਲ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹੇ ਸਨ। ਪੜ੍ਹਾਈ ਤੋਂ

ਵੇਹਲਿਆਂ ਹੋ ਕੇ ੩੫ ਨੰਬਰ ਸਿਖ ਰਸਾਲੇ ਵਿਚ ਭਰਤੀ ਹੋ ਗਏ ਸਨ ।
 ਫੌਜ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਾਜਸੀ ਸੁਝ ਬੁਝ ਐਨੀ
 ਵਧੀ ਕਿ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਾਮਰਾਜ ਦੀ ਗੁਲਾਮੀ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ
 ਅਨੁਭਵ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਏ । 'ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਾਮਰਾਜ ਬਦਲੇ ਬਾਹਰ ਜਾ ਕੇ
 ਲੜਾਂਗੇ, ਮਰਾਂਗੇ ? ਅਜ਼ਾਦ ਕੰਮਾਂ ਨੂੰ ਗੁਲਾਮ ਕਰਾਂਗੇ, ਆਪਣੀ
 ਗੁਲਾਮੀ ਦੇ ਸੰਗਲ ਆਪ ਪਕਿਆਂ ਕਰਨਾ ਕਿਧਰ ਦੀ ਅਕਲ ਹੈ ?
 ਬਦੇਸ਼ੀ ਨੌਕਰਸ਼ਾਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਜ਼ੁਲਮ ਢਾਹ ਰਹੀ ਹੈ, ਜਿਹੜੇ ਵਤਨ ਦੇ
 ਪਰੇਮੀ ਹਨ । ਮੈਂ ਨੌਕਰੀ ਕਿਉਂ ਕਰਾਂ ? ੧੩ ਰੁਪੈ ਮੁਲ ਮੇਰੀ ਕੀਮਤੀ
 ਜਾਨ ਦਾ ਹੈ ?'

ਐਸੇ ਖਿਆਲ ਇਕ ਦਿਨ ਉਸ ਦੇ ਮਨ ਆਏ । ਉਸ ਨੇ
 ਨੌਕਰੀ ਛੱਡ ਦਿਤੀ । ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇਸ ਵਿਚ ਨਾ-ਮਿਲਵਰਤਣ ਤੇ
 ਅਕਾਲੀ ਗੁਰਦਵਾਰਾ ਸੁਧਾਰ ਲਹਿਰ ਚਲ ਰਹੀ ਸੀ । ਇਸ ਨੇ ਗੁਰੂ
 ਕੇ ਬਾਗ ਵਿਚ ਲਾਠੀਆਂ ਪੈਂਦੀਆਂ ਦੇਖੀਆਂ, ਨਿਰਾਦਰੀ ਹੁੰਦੀ ਤਕੀ ਤੇ
 ਨਨਕਾਣਾ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸਾੜੇ ਵਿਚ ਵਤਨੀ ਪਿਆਰੇ ਤੇ ਪਰੇਮੀ ਬੰਦੇ
 ਸ਼ਹੀਦ ਹੁੰਦੇ ਸੁਣੇ ਤੇ ਦੇਖੇ ਤਾਂ ਲਹੂ ਉਬਲ ਪਿਆ । ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ
 ਉਬਲਿਆ, ਜਿਵੇਂ ਜਵਾਲਾ ਮੁਖੀ ਪ੍ਰਬਤਾਂ ਵਿਚਾਲੇ ਠੰਢੇ ਪਾਣੀ ਦੇ
 ਚਸਮੇ ਉਬਲ ਪੈਂਦੇ ਹਨ । ਇਕ ਦਿਨ ਉਸ ਨੇ ਮਨ ਹੀ ਮਨ ਵਿਚ
 ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ।

'ਲੋਹੇ ਨਾਲ ਲੋਹਾ ਲੜੇ । ਇਟ ਚੁਕਦੇ ਨੂੰ ਪੱਥਰ ਮਾਰਿਆ ਜਾਏ
 ਤਾਂ ਕੁਝ ਸੁਧਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ । ਰਾਜਸੀ ਸ਼ਕਤੀ-ਹਥਿਆਰਾਂ ਆਸਰੇ ਜੀਉਂਦੀ
 ਹੈ ਤੇ ਹਥਿਆਰਾਂ ਨਾਲ ਹੀ ਮਰਦੀ ਹੈ । ਸ਼ਾਂਤਮਈ ਸਤਿਆਗ੍ਰਹਿ ਨਾਲ
 ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਛੇਤੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲਣੀ । ਸ਼ੇਰ, ਮਗਰਮੱਛ ਤੇ ਬਘਿਆੜ ਅਗੇ
 ਹੱਥ ਜੋੜਨ ਨਾਲ ਜਾਨ ਨਹੀਂ ਬਚਦੀ ।'

ਬੱਸ, ਉਸੇ ਦਿਨ ਆਪਣੇ ਸਾਥੀਆਂ ਅਗੇ ਵਿਚਾਰ ਰੱਖੇ । ਉਨ੍ਹਾਂ
 ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਰ ਕੀਤਾ ਤੇ 'ਚਕਰਵਰਤੀ ਦਲ' ਨਾਮ ਦੀ ਜਥੇਬੰਦੀ ਕਾਇਮ
 ਕੀਤੀ । ਉਹੋ ਹੀ ਜਥੇਬੰਦੀ ਬਦਲ ਕੇ 'ਬਬਰ ਅਕਾਲੀ ਦਲ' ਦਾ ਰੂਪ

ਧਾਰਨ ਕਰ ਗਈ—ਜਿਸ ਦੀਆਂ ਧੁੰਮਾਂ ਲੰਡਨ ਤਕ ਪੈ ਗਈਆਂ। ਬਰਤਾਨਵੀ ਸਾਮਰਾਜ ਇਕ ਵਾਟ ਕੰਬਿਆ। ਅੰਗਰੇਜ਼ ਮਾਵਾਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਮੁਖ ਮੰਗਣ ਲਗੀਆਂ। ਸ. ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਉਹਨਾਂ ਵਾਸਤੇ ਇਕ ਭਿਆਨਕ ਹਊਆ ਬਣ ਗਿਆ।

ਸ. ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਦਿਆਲਪੁਰੇ—ਜਿਹੜਾ ਹਮੀਰੇ ਤੇ ਕਟਾਰਪੁਰ ਦੇ ਨੇੜੇ ਜੀ. ਟੀ. ਰੋਡ ਉਤੇ ਕਪੂਰਥਲਾ ਰਿਆਸਤ ਵਿਚ ਹੈ—ਦੀ ਜੂਹ ਵਿਚ ਬੈਠਾ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਕੁਝ ਸਾਥੀ ਉਸ ਦੇ ਨਾਲ ਸਨ, ਉਹ ਡਾਕੂ ਵਰਿਆਮ ਸਿੰਘ ਦੀ ਉਡੀਕ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। 'ਸ਼ਮਸ਼ੇਰ' ਡਾਕੂ ਦੀ ਪਰੇਰਨਾ ਨਾਲ ਵਰਿਆਮ ਸਿੰਘ ਆਪਣੇ ਦਸਾਂ ਸਾਥੀਆਂ ਸਮਤ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋਇਆ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਿਵੇਂ ਕੋਈ ਦੋਸ਼ੀ ਕਿਸੇ ਰਾਜੇ ਦੇ ਸਨਮੁਖ ਪੇਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਨਾਲ ਨਿਹਾਲੋ ਸੀ, ਡਰੀ, ਉਦਰੀ ਤੇ ਬਿਮਾਰ। ਉਹ ਸੁਸ਼ੀਲ ਤੇ ਸਾਊ ਕੰਨਿਆਂ ਸੀ, ਜਿਉਂ ਹੀ ਓਪਰਿਆਂ ਏਦਿਆਂ ਦੇ ਹਥ ਆਈ ਤਿਉਂ ਹੀ ਡਰ ਦੇ ਗਮ ਨਾਲ ਗਸਾਂ ਖਾਣ ਲੱਗਾ। ਉਸ ਦੀ ਜਵਾਨੀ ਤੇ ਮੁੰਦਰਤਾ ਵਰਿਆਮ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਭਾਹੀ। ਉਸ ਨੇ ਮਨ ਹੀ ਮਨ ਵਿਚ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਬਨਾਉਣ ਦਾ ਖਿਆਲ ਕੀਤਾ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਕਿਸੇ ਨੇ ਉਸ ਵਲ ਨਾ ਤਕਿਆ। ਇਸ ਖਿਆਲ ਨਾਲ ਕਿ ਜੇ ਧੱਕਾ ਕੀਤਾ, ਜਾਂ ਹਥ ਪਾਇਆ ਤਾਂ ਸ਼ਰਮ ਤੇ ਡਰ ਨਾਲ ਮਰ ਨਾ ਜਾਏ, ਉਸ ਦਾ ਇਸਤਰੀ ਧਰਮ ਕਚਿਆ ਰਿਹਾ। ਉਹ ਦਿਨੋ ਦਿਨ ਬੀਮਾਰ ਹੋ ਹੁੰਦੀ ਗਈ। ਬਾਇਦ ਰਬ ਨੇ ਇਉਂ ਉਸ ਦੀ ਲਾਜ ਰਖੀ, ਜਿਵੇਂ ਬਤਾਂ ਦੰਦਾਂ ਵਿਚ ਜੀਭ ਬਚਦੀ ਹੈ।

‘ਅਛਾ! ਤੂੰ ਏਂ ਵਰਿਆਮ ਸਿੰਘ ਡਾਕੂ!’ ਸ. ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਪੁਛਿਆ।

‘ਹਾਂ ਜੀ ਮੈਂ ਹਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਫੌਜੀ ਸਾਂ ਤੇ ਹੁਣ ਡਾਕੂ।’

‘ਛੋਟੇ ਬੀਰ! ਤੂੰ ਭੁਲ ਗਿਆ, ਕੁਰਾਹੇ ਤੁਰਿਆ ਭੁਲਾਂ ਕੀਤੀਆਂ ਕੋਈ ਡਰ ਨਹੀਂ, ਬੰਦਾ ਭੁਲ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਭੁਲਣਹਾਰ ਜੂ ਹੋਇਆ। ਹੁਣ ਬੀ ਸਿਧੇ ਰਾਹ ਵਲ ਮੁੜ ਪਿਆ, ਚੰਗਾ ਹੋਇਆ। ਅੱਛਾ, ਇਹ

ਲੜਕੀ ਹੈ ਨਿਹਾਲ !’

ਸ. ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਵਰਿਆਮ ਸਿੰਘ ਦੇ ਮੋਢੇ ਤੇ ਹਥ ਰਖ ਕੇ ਬੜੀ ਸੁਰੀਲੀ ਤੇ ਪਿਆਰ ਭਿੱਜੀ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਉਸ ਨੂੰ ਆਖਿਆ ਤੇ ਨਿਗਾਹ ਚੁਕ ਕੇ ਨਿਹਾਲੋ ਵਲ ਤਕਿਆ। ਉਹ ਡਰੀ ਤੇ ਸਹਿਮੀ ਖਲੋਤੀ ਸੀ।

‘ਇਸ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਤਾਂ ਨਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ?’

ਸ. ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਪੁਛਿਆ।

‘ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਨੇ ਹੀ ਮਿਹਰ ਕੀਤੀ, ਕੋਈ ਭਾਣਾ ਬਰਤਾਇਆ, ਮੈਂ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ—ਪਰ ਇਹ ਬੀਮਾਰ ਹੋ ਗਈ।’

‘ਤੇ ਮੰਗੋ...?’

‘ਮੰਗੋ, ਉਸ ਪਿੰਡ ਦੇ ਸ਼ਾਮੇ ਅਮਲ ਕੋਲ ਹੈ—ਉਸ ਨੇ ਅਸਾਂ ਨੂੰ ਆਦਮਪੁਰ ਖੜਿਆ ਸੀ, ਘਰ ਦਸੇ ਸਨ ਤੇ ਡਾਕਾ ਮਰਵਾਇਆ ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਆਖਿਆ ਸੀ, ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ ਚੁਕ ਲਓ।’

‘ਉਹ ਕਿਥੇ ਐ ?’

‘ਉਹ...ਉਹ ਰਾਮ ਪੁਰ ਹੋਏਗਾ ਸ਼ਾਇਦ...ਉਹ ਪਿੰਡ ਨਹੀਂ ਜਾਏਗਾ। ਉਹ ਡਰਦਾ ਏ। ਬੰਦਾ ਭੈੜਾ, ਤੇ ਪੁਲਸ ਦਾ ਏ।’

‘ਤੂੰ ਬੜਾ ਮਾੜਾ ਕੀਤਾ।’

‘ਇਕ ਡਾਕੂ ਮਾੜਾ ਚੰਗਾ ਨਹੀਂ ਦੇਖਦਾ।’

‘ਹੁਣ !’

‘ਜੇ ਹੁਕਮ ਕਰੋ। ਤੁਸੀਂ ਮੇਰੇ ਅਫਸਰ ਤੇ ਮੈਂ ਸੇਵਕ ਸਿਪਾਹੀ।’

ਗੋਰੇ ਰਾਜ ਨੂੰ ਪਲਟਣਾ ਹੈ। ਝੋਲੀ ਚੁਕ ਦੇਸ਼ ਨਾਲ ਗਦਾਰੀ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ, ਪਹਿਲਾਂ ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਸੁਧਾਰ ਕਰਨਾ ਹੈ ਤੇ ਫਿਰ ਗੋਰਿਆਂ ਦਾ। ਗਿਣਤੀ ਵਧ ਰਹੀ ਹੈ ਅਸਾਡੀ, ਮਾਇਆ ਤੇ ਹਥਿਆਰ ਆ ਰਹੇ ਨੇ। ਤਕੜਾ ਹੋ—ਚੋਰੀ, ਡਾਕਾ ਕਰਕੇ ਆਪਣੇ ਭਰਾਵਾਂ ਨੂੰ ਲੁਟਣ ਮਾਰਨ ਦੀ ਬਾਣ ਛੱਡ ਕੇ ਹਰ ਇਕ ਨੌਜਵਾਨ ਨੂੰ ਦੇਸ਼ ਸੇਵਾ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ, ਕੀਮਤੀ ਜਵਾਨੀ ਐਵੇਂ ਨਹੀਂ ਗਵਾਉਣੀ

ਚਾਹੀਦੀ। ਡਾਕੂ ਦਾ ਜੀਵਨ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਧੋਬੀ ਦਾ ਕੁਤਾ—‘ਉਹ ਨਾ ਘਰ ਦਾ ਨਾ ਘਾਟ ਦਾ।’ ਲੋਕ ਗਾਲ੍ਹਾਂ ਕਢਦੇ ਤੇ ਬਦ ਅਸੀਸਾਂ ਦਿੰਦੇ ਹਨ, ਅਤੇ ਸਰਕਾਰ ਜਾਂ ਗੋਲੀ ਮਾਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਜਾਂ ਜਿਹਲ ਵਿਚ ਸੁਟ ਕੇ ਜਵਾਨੀ ਗਾਲ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਮੇਏ ਡਾਕੂ ਦਾ ਕੋਢੀ ਮੁਲ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦਾ। ਦੇਸ਼ ਵਾਸਤੇ, ਕੌਮ ਤੇ ਸ਼ਰਮ ਵਾਸਤੇ ਕੋਈ ਮਰੇ ਤਾਂ ਲੋਕ ਯਾਦ ਰਖਦੇ ਹਨ, ਜਸ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਨੇ ਚਾਰੇ ਲਾਲ ਵਾਰੇ ਸਿੰਘ ਸ਼ਹੀਦੀਆਂ ਪਾਉਂਦੇ ਰਹੇ। ਅੱਜ ਅਸੀਂ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਯਾਦ ਵਿਚ ਮੇਲੇ ਲਾਉਂਦੇ ਹਾਂ, ਕੀ ਕਦੀ ਕਿਸੇ ਨੇ ਡਾਕੂ ਦੀ ਵੀ ਸਮਾਧ ਬਣਾਈ ਹੈ? ਡਾਕੂ ਨੂੰ ਵੀ ਚੇਤੇ ਕੀਤਾ ਹੈ?’

‘ਸਰਦਾਰ ਜੀ! ਬਸ ਅਗੇ ਦੀ ਸੇਵਾ ਦਸੋ, ਹੁਕਮ ਕਰੋ, ਪਿਛੇ ਜੋ ਹੋ ਖੀਤੀ ਸੋ ਹੋਈ।’

‘ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਰਹੋ, ਝੋਲੀ ਚੁਕਾਂ ਨੂੰ ਸੋਧਣਾ ਹੈ।’

ਸ. ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਨਿਹਾਲੋ ਵਲ ਵੇਖਿਆ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਆਖਿਆ—‘ਬੇਟੀ! ਆ, ਹੌਂਸਲਾ ਕਰ। ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਨੇ ਤੇਰਾ ਧਰਮ ਰਖਿਆ—ਹੁਣ ਤੂੰ ਕੋਈ ਡਰ ਨਹੀਂ। ਅਜ ਤਰਕਾਲਾਂ ਨੂੰ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਤੇ ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਤੇਰੇ ਘਰ ਛਦ ਆਉਣਗੇ, ਤੂੰ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਜਾਣਦੀ ਆਂ।’

‘ਆਹੋ! ਨਿਹਾਲੋ ਨੇ ਉਤਰ ਦਿਤਾ। ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਸ. ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਕੋਲ ਹੀ ਆ ਖਲੋਤਾ ਸੀ।

‘ਬੇਟੀ ਤੂੰ ਵਰਿਆਮ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਮੁਆਫ ਕਰ ਦੇ! ਇਹ ਤੇਰਾ ਬੀਰ ਬੇ।’

ਨਿਹਾਲੋ ਨੇ ਸ. ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਤੇ ਵਰਿਆਮ ਸਿੰਘ ਵਲ ਵੇਖਿਆ ਉਸ ਦਾ ਜੀਅ ਇਕ ਵਾਰ ਫਿਰ ਭਰ ਆਇਆ, ਉਹ ਬੋਲ ਨਾ ਸਕੀ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਭੁਬਾਂ ਨਿਚਲ ਗਈਆਂ ਤੇ ਸ. ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੇ ਨੇੜੇ ਕਰਕੇ ਸਿਰ ਤੇ ਪਿਆਰ ਦੇ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਚੁਪ ਕਰਾਉਣ ਦਾ ਜਤਨ ਕੀਤਾ।

ਜਿਵੇਂ ਕੁਦਰਤ ਅਸੂਲ ਹੈ, ਜੋ ਸਮੁੰਦਰ ਵਿਚ ਤੁਫਾਨ ਦੇ ਆਉਣ ਤੋਂ ਕੋਈ ਤਿੰਨ ਚਾਰ ਘੰਟੇ ਪਹਿਲਾਂ ਸਮੁੰਦਰ ਬਿਲਕੁਲ ਸ਼ਾਂਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਕੋਈ ਵੱਡੀ ਛਲ ਨਹੀਂ ਨਹੀਂ ਉਠਦੀ। ਹਨੇਰੀ ਜਾਂ ਝਖੜ ਨੇ ਆਉਣਾ ਹੋਏ ਤਾਂ ਹਵਾ ਰੁਕ ਜਾਂਦੀ ਤੇ ਘੁਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਿਆਣੇ ਉਸ ਸ਼ਾਂਤੀ ਜਾਂ ਘੁਟ ਤੋਂ ਖਿਆਲ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜ਼ਰੂਰ ਕੋਈ ਵੱਡੀ ਹਨੇਰੀ ਜਾਂ ਅਸ਼ਾਂਤੀ ਆਏਗੀ, ਪਰ ਮੂਰਖ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦੇ। ਠੀਕ ਤਿਵੇਂ ਸ਼ਾਮੇ ਅਮਲੀ ਦੇ ਕਬਜ਼ੇ ਆ ਜਾਣ ਤੇ ਮੰਗੋ ਦਾ ਦਿਲ-ਦਿਮਾਗ ਛਾਂਤ ਜਿਹਾ ਹੋਇਆ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੋਇਆ ਬਿਲਕੁਲ ਠੰਢਾ ਤੇ ਜੰਮਿਆ ਹੋਇਆ ਬਰਫ ਵਾਂਗ। ਡਾਕੂਆਂ ਕੋਲ ਉਹ ਰੋਈ, ਉਸ ਨੇ ਕੀਤੇ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਛੱਡ ਦਿਤਾ ਜਾਏ। ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਦੁਖ ਉਸ ਨੂੰ ਨਿਹਾਲੇ ਦਾ ਸੀ—ਪਰ ਜਿਉਂ ਹੀ ਉਸ ਨੂੰ ਰਾਤ ਦੇ ਹਨੇਰੇ ਵਿਚ, ਇਕ ਖੂਹ ਦੇ ਉਤੇ ਲਿਜਾ ਕੇ ਸ਼ਾਮੇ ਅਮਲੀ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕੀਤਾ—ਉਸ ਨੇ ਸ਼ਾਮੇ ਦੀ ਬਦ-ਸਰਤ ਦੇਖੀ ਤਾਂ ਉਹ ਇਕ ਦਮ ਚੁਪ ਹੋ ਗਈ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਜੋਸ਼ ਉਸ ਦੇ ਲਹੂ ਉਬਾਲ, ਉਸ ਦੀ ਸਮਝ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਜਾਦੂ

ਬਕਤੀ ਨੇ ਕੀਲ ਲਿਆ ਸੀ।

‘ਲੈ ਬਈ ਅਮਲੀਆ ! ਅਸਾਂ ਤੇਰੀ ਗਲ ਪੂਰੀ ਕਰ ਦਿਤੀ-
ਹੁਣ ਤੂੰ ਜਾਣ ਤੇ ਇਹ ਜਾਣੇ।’

ਇਹ ਆਖ ਕੇ ਵਰਿਆਮ ਸਿੰਘ ਨੇ ਮੰਗੋ ਨੂੰ ਅਮਲੀ ਦੇ
ਹਵਾਲੇ ਕਰ ਦਿਤਾ ਤੇ ਆਪ ਤਰਦੇ ਬਣੇ। ਮੰਗੋ ਹੈਰਾਨੀ ਨਾਲ
ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ ਦੇਖਦੀ ਹੋਈ ਚੁਪ ਖਲੋਤੀ ਰਹੀ, ਉਸ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚੋਂ
ਅਥਰੂ ਸੁਕ ਗਏ, ਬੁਲ੍ਹ ਖੁਸ਼ਕੀ ਨਾਲ ਮੀਟੇ ਰਹੇ। ਦਿਲੋਂ ਉਠ ਕੇ
ਗਰਮ ਜੇਹੀ ਹਵਾ ਉਸ ਦੇ ਦਿਮਾਗ ਨੂੰ ਚੜ੍ਹ ਗਈ ਗਈ।

ਵਰਿਆਮ ਸਿੰਘ ਚਲਿਆ ਗਿਆ। ਉਸ ਦੇ ਸਾਥੀ ਉਸ ਦੇ
ਨਾਲ ਚਲੇ ਗਏ, ਨਿਹਾਲੋ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਗਏ। ਖੂਹ ਉਤੇ ਰਹਿ ਗਏ
ਸਿਰਫ ਸ਼ਾਮਾ ਅਮਲੀ, ਉਸ ਦਾ ਵਿਸ਼ਤੋਦਾਰ ਦਿਆਲਾ-ਅਧਖੜ
ਉਮਰ ਦਾ ਹੰਢਿਆ ਹੋਇਆ ਵੈਲੀ ਤੇ ਚਰ, ਮੰਗੋ ਦੇ ਜਾਂ ਰਾਤ ਦੇ
ਜਾਦੂ ਕੀਲੇ ਰੁਖ ਤੇ ਬੁਢਾ ਬੋਹੜ ਜਿਸ ਦੇ ਹੇਠ ਘੁਪ ਹਨੇਰਾ ਸੀ, ਜਿਸ
ਦੀਆਂ ਖੋੜਾਂ ਤੇ ਟਾਹਣੀਆਂ ਵਿਚ ਪੰਛੀ ਲੁਕੇ ਬੈਠੇ ਸਨ। ਹਨੇਰਾ ਸੀ,
ਹਨੇਰਾ ! ਵੋਗਿਰੇ ਮੌਤ ਵਰਗੀ ਚ।

‘ਆਓ ਕੋਠੇ ਵਿਚ ਬੈਠੋ ! ਮੰਜੇ ਹਨ। ਦਿਆਲੇ ਨੇ ਸ਼ਾਮੇ
ਅਮਲੀ ਨੂੰ ਆਖਿਆ ਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਉਸ ਨੇ ਡਾਂਗ ਨਾਲ ਛੱਟੀ
ਨੂੰ ਛਣਕਾਇਆ, ਸ਼ਾਇਦ ਮੰਗੋ ਨੂੰ ਇਹ ਜਤਾਉਣ ਲਈ ਕਿ ਜੇ ਉਸ
ਨੇ ਉਰਾ ਪਰਾ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਉਸ ਛਵੀ ਨਾਲ ਉਸ ਦਾ ਕੰਮ ਪੂਰਾ ਕੀਤਾ
ਜਾਣਾ ਸੀ।

‘ਚਲ !’ ਸ਼ਾਮੇ ਨੇ ਮੰਗੋ ਨੂੰ ਆਖਿਆ।

ਉਹ ਚੁਪ-ਚਾਪ ਤੁਰ ਪਈ ਸੀ। ਸਾਰੇ ਕੋਠੇ ਵਿਚ ਚਲੇ ਗਏ।
ਕੱਲਾ ਤੇ ਨੀਵਾਂ ਕੋਠਾ ਸੀ। ਦਿਆਲ ਨੇ ਦੀਵਾ ਜਜਾਇਆ-ਦੀਵਾ ਤੇ
ਡੱਬੀ ਉਥੇ ਹੀ ਪਏ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਦਿਆਲਾ ਬਹੁਤਾ ਖੂਹ
ਉਤੇ ਹੀ ਪਏ ਰਹਿੰਦੇ ਸੀ। ਕੋਠਾ ਕੀ ਸੀ, ਖੁਲ੍ਹੀ ਕੁੜ੍ਹ ਸੀ, ਜਿਸ ਵਿਚ
ਡੰਗਰ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ, ਪੱਠਾ ਤੂੜੀ ਰਖ ਕੇ ਵੀ ਤਿੰਨ ਚਾਰ ਮੰਜੀਆਂ ਡੱਠ

ਸਕਦੀਆਂ ਸਨ । ਵਿੰਗੀਆਂ ਟੋਢੀਆਂ, ਬੇਰੀਆਂ-ਕਿਰ ਕਰਾਂਦੀਆਂ
 ਲਕੜੀਆਂ ਕੰਧਾਂ ਉਪਰ ਪਾ ਕੇ ਕਾਨੇ ਤੇ ਉਪਰ ਮਿਟੀ ਪਾਈ ਹੋਈ ਸੀ।
 ਛੱਤ ਧੁਆਂਖੀ ਹੋਈ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਅਮਲੀ ਦਿਆਲੇ ਦੀ ਚਾਹ ਅੰਦਰੇ ਹੀ
 ਰਖੇ ਇਟਾਂ ਦੇ ਚੁਲੇ ਉਤੇ ਕਾਲੀ ਤੇ ਕੁੰਡੇ ਟੁਟੇ ਵਾਲੀ ਪਿਤਲ ਦੀ ਪਤੀਲੀ
 ਵਿਚ ਬਣਿਆ ਕਰਦਾ ਸੀ । ਉਹ ਪਤੀਲੀ, ਦੋ ਗਲਾਸ, ਤਿੰਨ ਕੁ ਕੋਲੀਆਂ
 ਅਣ-ਮਾਂਜੀਆਂ ਚੁਲੇ ਦੇ ਲਾਗੇ ਹੀ ਪਈਆਂ ਸਨ । ਕੁੜ ਨੂੰ ਵਿਰਲੇ
 ਫਟਿਆਂ ਦਾ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਸੀ ।

ਦੀਵੇ ਦੀ ਲੋ ਵਿਚ ਮੰਗੋ ਨੂੰ ਦੋਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸ਼ਕਲਾਂ ਡਰਾਉਣੀਆਂ
 ਲਗੀਆਂ । ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਲ ਅਖਾਂ ਘੜ ਪਾੜ ਕੇ ਦੇਖਦੀ ਰਹੀ । ਸ਼ਾਮਾਂ
 ਕੋਈ ਜਵਾਨ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਉਹ ਪੰਜਾਹ ਸਾਲ ਦੇ ਲਗ-ਭਗ ਹੋਏਗਾ ।
 ਅਫੀਮ, ਪੋਸਤ, ਭੰਗ ਤੇ ਸ਼ਰਾਬ ਵਰਗੇ ਨਾਂ ਆ ਨੇ ਉਸ ਦੇ ਲੰਮੇ ਸਰੀਰ
 ਨੂੰ ਕੋਝਾ ਬਣਾ ਦਿਤਾ ਸੀ । ਕਤਰੀ ਹੋਈ ਦਾਹੜੀ ਨੂੰ ਖਜ਼ਾਬ ਲਾ ਕੇ ਕਾਲਾ
 ਕੇਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ ਤੇ ਅੰਦਰ ਵੜੀਆਂ ਅਖਾਂ ਵਿਚ ਾਲਾ ਸੁਰਮਾ
 ਪਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ । ਹੜਬਾਂ ਨਿਕਲੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ । ਲੱਕ ਵਿਚ
 ਵੀ ਥੋੜਾ ਜਿਹਾ ਰੁਬ ਸੀ, ਪਰ ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਜਵਾਨ-ਗਭਰੂ
 ਸਮਝਦਾ ਤੇ ਰੰਗੀਲਾ ਬਣਦਾ ਸੀ । ਮੰਗੋ ਉਸ ਨੂੰ ਘ੍ਰਿਣਾ ਕਰਦੀ ਸੀ,
 ਉਸ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦੇਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ । ਉਹ ਕਈ ਵਾਰ ਉਸ ਨੂੰ
 ਦੁਰਕਾਰ ਚੁਕੀ ਸੀ । ਮੰਦੀਆਂ ਗਾਲ੍ਹਾਂ ਦੇ ਚੁਕੀ ਸੀ, ਪਰ ਉਹ ਉਸ ਦਾ
 ਪਿਛਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਛਡਦਾ । ਉਸ ਵਲ ਵੇਖਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਮੰਗੋ ਦੇ ਕੰਨਾਂ
 ਵਿਚ ਉਹ ਬੋਲ ਗੂੰਜ ਉਠੇ, ਜਿਹੜੇ ਉਸ ਰਾਤ ਤੋਂ ਕੋਈ ਅਠ ਕੁ ਦਿਨ
 ਪਹਿਲਾਂ ਬਾਹਰੋਂ ਆਉਂਦੀ ਮੰਗੋ ਨੂੰ ਇਕੱਲੀ ਦੇਖ ਕੇ ਸ਼ਾਮੇ ਨੇ
 ਬੋਲੇ ਸੀ—

‘ਮੰਗੋ ! ਕਰ ਲੈ ਤੰਗ, ਮਾਰ ਲੈ ਜੁਤੀਆਂ, ਪਰ ਯਾਦ ਰਖ,
 ਇਕ ਦਿਨ ਮੈਂ ਜ਼ਰੂਰ ਤੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਘਰ ਬਸਾਉਣਾ ਐ । ਭਾਵੇਂ ਕੈਦ
 ਕਿਉਂ ਨਾ ਭਗਤਣੀ ਪਏ ।’
 ‘ਚਲ ਕੁਤਿਆ, ਭੌਂਕਿਆ ਨਾ ਕਰ !’ ਆਖ ਕੇ, ਧੜਕਦੇ ਦਿਲ,

ਕਾਹਲੀ ਪੈਰ ਪੁਟਈ ਹੋਈ ਮੰਗੋ ਪਿੰਡ ਆ ਵੜੀ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਸਾਰੀ ਰਾਤ ਨੀਂਦ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਈ ਉਸ ਦੇ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਅਨੋਖੀ ਹੀ ਲੜਾਈ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਉਹ ਇਹ ਵੀ ਸੋਚਦੀ ਰਹੀ ਸੀ। ਕਿ ਕਿਵੇਂ ਉਸ ਕੋਲੋਂ ਪਿਛਾ ਛੁਡਾਏ ?

ਮੰਗੋ ਮੰਜੇ ਤੇ ਬੈਠ ਗਈ।

ਦਿਆਲਾ ਪਿੰਡ ਨੂੰ ਚਲਿਆ ਗਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਕੁਝ ਲਿਆ-
ਉਣਾ ਸੀ।

ਮੰਗੋ ! ਹੁਣ ਪਿੰਡੋਂ ਤਾਂ ਆ ਗਈ। ਗੁਸਾ-ਗਿਲਾ ਛੱਡ ਮੈਂ ਤੇਰਾ ਮਾਲਕ ਆਸ਼ਕ ਆਂ—ਮਜ਼ਨੂੰ ਵਰਗਾ। ਹਸ ਕੇ ਖੁਸ਼ੀ ਨਾਲ ਮੇਰੇ ਘਰ ਬਹਿ ਜਾ। ਚਾਰ ਦਿਨ ਸੁਖ ਦੇ ਕਟ ਲੈ।' ਸ਼ਾਮ ਨੇ ਆਖਿਆ।

ਮੰਗੋ ਚੁਪ ਰਹੀ।

ਸ਼ਾਮਾ ਉਸ ਦੇ ਲਾਗੇ ਹੋਇਆ ਉਸ ਦੇ ਮੋਢੇ ਤੇ ਹਥ ਰਖਣ ਲਗਾ ਤਾਂ ਮੰਗੋ ਨੇ ਉਸ ਦੇ ਹਥ ਨੂੰ ਟੋਕਿਆ। ਹੌਲੀ ਜਹੀ ਬੋਲੀ—

'ਮੈਨੂੰ ਥੋੜਾ ਨਾਲਾ—ਮੇਰੇ ਕਲੇਜੇ ਵਿਚ ਵਲ ਪੈ ਰਹੇ ਹਨ। ਢਿੱਡ ਪੀੜ ਹੋ ਰਹੀ ਐ ਕਿਤੇ ਕੁਝ ਹੋ ਨਾ ਜਾਏ। ਜਿਹੜੀ ਕਰਤੂਤ ਤੂੰ ਕੀਤੀ ਸੋ ਚੰਗੀ ਕੀਤੀ। ਮੇਰੇ ਝਟੇ ਖੋਹ ਪਾ ਦਿਤੀ। ਜਗ ਵਿਚ ਨਸ਼ਰ ਕਰ ਦਿਤਾ ਹੁਣ ਜਾਨ ਨਾ ਲੈ।'

ਇਹ ਬੋਲ ਸੁਣ ਕੇ ਮੁਰਖ ਅਮਲੀ ਖੁਸ਼ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਸ ਦਿਆਂ ਅਖਾਂ ਚਮਕੀਆਂ, ਉਸ ਦੇ ਸੁਕੇ ਬੁਲ੍ਹ ਮੁਸਕਰਾਏ ਤੇ ਵਰਾਛਾਂ ਖੁਲ੍ਹੀਆਂ।

'ਮੈਂ ਜਾਨ ਕਿਉਂ ਲੈਣੀ ਏ, ਸੁਖੀ ਸਾਂਦੀ ! ਤੇ ਤਾਂ ਹਥੀਂ ਬਧੀਂ ਗੁਲਾਮ ਰਹਾਂਗਾ। ਤੂੰ ਮੇਰੇ ਲਿਲ ਦੀ ਹਾਲਤ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦੀ। ...ਮੈਂ ਤਾਂ !'

ਸ਼ਾਮਾ ਅਮਲੀ ਬੋਲੀ ਗਿਆ। ਉਹ ਤਾਂ ਕਾਮ-ਵਾਸ਼ਨਾ ਦਾ ਪੁਤਲਾ ਸੀ। ਕਾਮ-ਵਾਸ਼ਨਾ ਉਸ ਦੇ ਤਨ ਨੂੰ ਅਗ ਲਾਈ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਸਿਰ ਤੋਂ ਪੈਰਾਂ ਤਕ ਬਲਣ ਲਗਾ ਸੀ। ਇਕ ਰਾਤ, ਦੂਸਰਾ ਖੁਹ

ਤੀਸਰੀ ਮੰਗੋ ਉਸ ਕੋਲ ਇਕੱਲੀ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡੋਂ ਦੂਰ, ਫਿਰ ਭਲਾ ਉਹ ਕਿਵੇਂ ਰੁਕਦਾ ? ਉਹ ਤਾਂ ਭੁਖੇ ਬਘਿਆੜ ਵਾਂਗ ਮੰਗੋ ਦੇ ਤਨ ਨੂੰ ਖਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਹਥ ਅਗੇ ਵਧੇ, ਲੰਮੇ ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਠੰਢਾਂ ਤੱਤਾਂ ਵਿਚ ਝੁਰੜੇ ਹੋਏ ਹੱਥ-ਲੱਕੜਾਂ ਵਰਗੇ।

‘ਮੰਗੋ ! ਕਲ ਮੈਂ ਤੇਰੇ ਤੇ ਚਾਦਰ ਪਾਵਾਂਗਾ। ਥੋੜੇ ਦਿਨ ਬਾਹਰ ਰਹਿ ਕੇ ਘਰ ਮੁੜ ਚਲਾਂਗੇ, ਲੋਕੀਂ ਕੀ ਆਖ ਲੈਣਗੇ—ਹੁਣ ਤਾਂ ਜੋ ਹੋਣਾ ਸੀ ਸੋ ਹੋ ਗਿਆ।’

ਸ਼ਾਮਾ ਅਮਲੀ ਬੋਲੀ ਗਿਆ ਤੇ ਮੰਗੋ ਦੇ ਲਾਗੇ ਹੁੰਦਾ ਗਿਆ, ਉਹ ਖੂਹ ਤੇ ਪਿੰਡੋਂ ਦੂਰ ਸੀ। ਸਮਾਂ ਰਾਤ ਦਾ, ਉਸ ਨੂੰ ਡਰ ਕੀ ? ਤਾਂ ਉਸ ਦੇ ਯਾਰ ਦਿਆਲੇ ਸੀ।

ਰਬ ਨੇ, ਤੀਵੀਂ ਦਾ ਦਿਲ ਬਨਾਉਣ ਲੱਗਿਆਂ ਕਈ ਗੁਪਤ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਈਆਂ ਰਖੀਆਂ ਹਨ। ਅਜ ਤਕ ਕੋਈ ਵਿਗਿਆਨਕ ਭੇਤ ਨਹੀਂ ਪਾ ਸਕਿਆ। ਤੀਵੀਂ ਮੌਮ ਵਾਂਗ ਨਰਮ ਵੀ ਹੈ ਤੇ ਪੱਥਰ ਵਾਂਗ ਕਰੜੀ, ਦਇਆ ਦੀ ਪੁਤਲੀ ਹੈ ਤੇ ਤਤਕਾਲ ਵੀ, ਧਰਮ ਦੀ ਦੇਵੀ ਵੀ ਤੇ ਸ਼ੈਤਾਨ ਦੀ ਭੈਣ ਵੀ, ਡਰਾਕਲ ਵੀ ਤੇ ਚੰਡੀਕਾ ਵੀ। ਕਿਹੜੇ ਸਮੇਂ ਕੀ ਬਣ ਜਾਣੀ ਹੈ, ਇਹ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਕੁਝ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਲਗਦਾ। ਇਛਰਾਂ ਵਾਂਗ ਪੁਤਰ ਬਦਲੇ ਅੰਨ੍ਹੀ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ ਤੇ ਪੂਰਨ ਵਰਗਾ ਧਰਮੀ ਪੁਤਰ ਛੱਡ ਕੇ ਘਰੋਂ ਵੀ ਨਿਕਲ ਸਕਦੀ। ਮੰਗੋ ਦੇ ਦਿਲ, ਦਿਮਾਗ ਦੀ ਹਾਲਤ ਨੂੰ ਸ਼ਾਮਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਮਝਦਾ, ਨਾ ਸਮਝ ਹੀ ਸਕਦਾ ਸੀ, ਉਹ ਤਾਂ ਕਾਮ-ਵਾਸ਼ਨਾ ਦੀ ਜਵਾਲਾ ਨਾਲ ਸੜ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਹ ਮੰਗੋ ਦੇ ਤਨ ਨੂੰ ਚਬ ਜਾਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ।

ਮੰਗੋ ਚੁਪ ਸੀ, ਉਹ ਅਡੋਲ ਸੀ—ਇਸ ਕਰਕੇ ਨਹੀਂ ਕਿ ਉਹ ਡਰ ਗਈ ਸੀ, ਸਗੋਂ ਉਸ ਦੇ ਅੰਦਰ ਗੁਸੇ ਤੇ ਬਦਲੇ ਦੀ ਅੱਗ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਮਘ ਕੇ ਇਕ ਭਾਂਬੜ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ। ਉਹ ਸ਼ਾਮੇ ਵਲ ਦੇਖੀ ਜਾਂਦੀ, ਉਸ ਦੀਆਂ ਤਾਲਾਂ ਸੁਣੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ, ਜਿਹੜੀਆਂ ਉਸ ਨੂੰ ਸੁਣਨੀਆਂ ਨਹੀਂ ਸਨ ਚਾਹੀਦੀਆਂ।

ਸ਼ਾਮਾ ਇਸ ਭੈ ਨਾਲ ਵਿਆਕੁਲ ਸੀ ਕਿ ਦਿਨ ਨਾ ਚੜ੍ਹ ਜਾਏ ।
ਦਿਨ ਚੜ੍ਹੇ ਕੀ ਪਤਾ ਹੋਣਾ ਸੀ ? ਉਹ ਰਾਤ ਹੀ ਤਾਂ ਉਸ ਵਾਸਤੇ ਕੀਮਤੀ
ਸੀ, ਮੰਗੋ ਉਤੇ ਉਸ ਦਾ ਕਬਜ਼ਾ ਸੀ ।

ਸ਼ਾਮਾ ਆਪਣੇ ਅਸਲੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋ ਪਿਆ । ਉਸ ਨੇ
ਮੰਗੋ ਦੀ ਬਾਂਹ ਫੜੀ । ਮੰਗੋ ਨੇ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ, ਉਸ ਦੀ ਬਾਂਹ ਫੜੀ
ਗਈ ਹੈ—ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਿਵੇਂ ਸੱਪਣੀ-ਨਾਗਨ ਅਨੁਭਵ ਕਰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸੇ
ਨੇ ਉਸ ਦੇ ਤਨ ਨੂੰ ਛੂਹਿਆ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਜ਼ਹਿਰੀਲਾ ਡੰਗ ਮਾਰੇ—ਮੰਗੋ ਨੇ
ਇਕ ਵਾਰ ਬਲਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਨਾਲ ਸ਼ਾਮੇ ਵਲ ਦੇਖਿਆ—ਬਾਂਹ ਦੇ ਫੜਨ
ਨਾਲ ਮੰਦੇ ਵਿਚਾਰ ਛੋਹਣ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਤਨ ਮਨ ਹੀ ਅੱਗ ਬਲ
ਉਠੀ ਵਾਸ਼ਨਾ ਦੀ ਨਹੀਂ, ਕ੍ਰੋਧ ਦੀ, ਜਿਸ ਦੇ ਪਿਛੇ ਸਤ, ਧਰਮ, ਅਣਖ
ਤੇ ਇਸਤਰੀ ਸਵੈ-ਸਤਿਕਾਰ ਦਾ ਬਲ ਸੀ ।

‘ਮੇਰੀ ਬਾਂਹ ਛੱਡ ਦੇ । ਇਹੋ ਢੰਗਾ ਐ, ਚੁਪ ਕਰਕੇ ਰਾਤ ਕਟ
ਲਾ—ਅਜ ਦੀ ਰਾਤ...।’

ਇਹ ਆਖ ਕੇ ਮੰਗੋ ਨੇ ਸਜੇ ਹਥ ਦੀ ਮੁਕੀ ਅਮਲੀ ਦੇ ਉਸ
ਗੁੱਟ ਤੇ ਮਾਰੀ, ਜਿਸ ਹਥ ਨਾਲ ਉਸ ਨੇ ਮੰਗੋ ਦੇ ਖਬੇ ਘੁਟ ਨੂੰ ਘੁਟਿਆ
ਸੀ ਤੇ ਆਪਣੇ ਵਲ ਖਿਚਣ ਲਗਾ ਸੀ ।

ਬਾਹਰ ਖੜਕਾ ਹੋਇਆ । ਕਿਸੇ ਦੇ ਖੰਘਣ ਦੀ ਅਵਾਜ਼ ਆਈ
ਸ਼ਾਮੇ ਨੇ ਹਥ ਛੱਡ ਦਿਤਾ । ਉਹ ਚੁਪ ਹੋ ਕੇ ਬਾਹਰ ਦੀ ਵੌੜ
ਲੈਣ ਲਗਾ ।

ਫਿਰ ਖੰਘੁਫਾ ਵਜਿਆ । ਪੈਰਾਂ ਦਾ ਖੜਕਾ ਹੋਇਆ । ਬਾਹਰ
ਹਨੇਰਾ ਸੀ ਤੇ ਅੰਦਰ ਚਾਨਣ, ਖਿੜਕੇ ਢੁਕੇ ਸਨ ।

‘ਕੋਈ ਆਇਆ !’ ਮੰਗੋ ਨੇ ਉੱਚ ਅਵਾਜ਼ ਵਿਚ ਆਖਿਆ ।
ਉਹ ਤਾਂ ਨਸ ਕੇ ਬਾਹਰ ਜਾਣਾ ਚਹੁੰਦੀ ਸੀ, ਜਾਂ ਸ਼ਾਮੇ ਦੇ ਗਲ ਨੂੰ
ਆਪਣੇ ਦੋਹਾਂ ਵਾਂਗ ਵਿਚ ਘੁਟ ਕੇ ਘੁਟ ਸੁਟਣਾ ਚਹੁੰਦੀ ਸੀ । ਉਹ ਖੂਨ
ਕਰਨ ਤੇ ਤੁਲੀ ਪਈ ਸੀ ।

‘ਚੁਪ ਕਰ ਕਿਤ ਪੁਲਸ ਵਾਲੇ ਨਾ ਹੋਣ । ਉਹ ਵੀ ਬਬਰਾਂ ਨੂੰ

ਲਭਦੇ ਫਿਰਦੇ ਹਨ। ਜੇ ਅਸੀਂ ਹਥ ਆ ਗਏ ਤਾਂ ਉਹ ਧਰਮ ਦਾ ਪਤਾ ਪੁਛਣਗੇ। ਕੀ ਦਸਾਂਗੇ ? ਮੈਂ ਤੇਰਾ ਦੁਸ਼ਮਨ ਨਹੀਂ, ਪ੍ਰੇਮੀ ਆਂ, ਜੇ ਮੇਰੇ ਆਖੇ ਲਗ ਜਾਂਦੀਓ ਤਾਂ ਐਥੋਂ ਤਕ ਨੌਬਤ ਨਾ ਪਹੁੰਚਈ।’

‘ਔਤਰਿਆ ਚੁਪ ਰਹੋ ? ਪੁਲਸੀਏ ਹੋਣ ਜਾਂ ਡਾਕੂ ਮੈਂ ਤਾਂ ਰੋਲਾ ਪਾਵਾਂਗੀ।’ ਮੰਗੋ ਹੋਰ ਉਚੀ ਬੋਲੀ।

ਬਾਹਰੋਂ ਅਵਜ਼ ਆਈ ‘ਦੀਵਾ ਜਗਦਾ ਐ, ਅੰਦਰ ਗਲਾਂ ਵੀ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ’

ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਬੂਹੇ ਨੂੰ ਧਕਾ ਵਜਾ ਤੇ ਅਵਾਜ਼ ਆਈ, ‘ਕੌਣ ਐ ਓਏ ਅੰਦਰ ? ਬੂਹਾ ਖੋਲੋ !’

ਮੰਗੋ ਉਠਣ ਲਗੀ ਤਾਂ ਸ਼ਾਮੇ ਨੂੰ ਵੇਕਿਆ। ਹੌਲੀ ਜਿਹੀ ਆਖਿਆ, ਮੈਂ ਦੇਖਦਾ ਆ, ਤੂੰ ਪਾਸੇ ਹੋ ਜਾਹ ਅਗੇ ਕੁੜ੍ਹ ਵਿਚ ਲੁਕ ਜਾ ਪੁਲਸੀਏ ਜਾਪਦੇ ਨੇ।’

ਬਾਹਰਲਿਆਂ ਨੇ ਸ਼ਾਇਦ ਅਮਲੀ ਦਾ ਫੋਲ ਟੁਣ ਲਿਆ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਵਾਜ਼ ਦਿਤੀ ‘ਪੁਲਸੀਆਂ ਦੇ ਪੁਤਰਾ ਬੂਹਾ ਖੋਲੋ, ਨਹੀਂ ਤੇ ਲਗੇ ਈ ਖਿੜਕਾ ਤੋੜਨ।’

ਸ਼ਾਮੇ ਅਮਲੀ ਦੇ ਸਿਰ ਪੱਥਰ ਪੈ ਗਏ। ਉਸ ਦੇ ਮਨ ਦੀਆਂ ਮਨ ਵਿਚ ਰਹੇਆਂ। ਉਲਟੇ ਲੈਣ ਦੇ ਦੌਣੇ ਪੈ ਗਏ। ਉਸ ਦਾ ਸਰੀਰ ਕੰਬਣ ਲਗ ਪਿਆ। ਵਾਸ਼ਨਾ ਦਾ ਲਹੂ ਠੰਢਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਠਿਆ ਕੁੰਡੀ ਖੋਲੀ।

‘ਪੁਲਸ ਵਾਲੇ !’ ਉਸ ਦੇ ਮੂੰਹੋਂ ਆਪੇ ਹੀ ਨਿਕਲ ਗਿਆ।

‘ਹਾਂ ! ਪੁਲਸ ਵਾਲੇ, ਪਰ ਤੂੰ ਕੌਣ ਐਂ ? ਤੇਰੇ ਨਾਲ ਇਹ ਤੀਵੀਂ ਕੌਣ ਐ ?’

ਦੋ ਬੰਦੇ ਅਗੇ ਹੋਏ ਤੇ ਦੋ ਪਿਛੇ ਰਹੇ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਘੋੜੀਆਂ ਫੜੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ। ਚਾਰ ਸਿਪਾਹੀ ਸਨ। ਇਕ ਹੌਲਦਾਰ ਤੇ ਤਿੰਨ ਸਿਪਾਹੀ, ਉਹਨਾਂ ਚੌਹਾਂ ਕੋਲ ਪੱਕ ਆਂ ਬੰਦੂਕਾਂ ਸਨ। ਕੰਮ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਖਤਰੇ ਭਰਿਆ ਸੀ।

‘ਜੀ !...ਜੀ ਸੰਤੋ ਦੇ ਸੰਤੋ ।’ ਸ਼ਾਮੇ ਨੂੰ ਰੁੜ ਦਸਣਾ ਹੀ ਪਿਆ ।

‘ਤੇਰੀ ਕੀ ਲਗਦੀ ਐ ?’

‘ਮੇਰੀ...ਮੇਰੀ !’

ਸ਼ਾਮਾ ਘਬਰਾ ਗਿਆ । ਉਹ ਕੀ ਦਸੇ ? ਹਵਾਲਦਾਰ ਰੁੜ ਛਿਥਾ ਪੈ ਕੇ ਬੋਲਿਆ -

ਹਾਂ ! ਤੇਰੀ, ਛੇਤੀ ਦਸ !’

‘ਜੀ !’

‘ਜੀ ਜੀ ਦਿਆ ਪੁਤਰਾ ਬੋਲ ਵੀ ! ਕੀ ਤੂੰ ਇਸ ਨੂੰ ਉਧਾਲੀ ਫਿਰਦਾ ਐ ?’

ਸ਼ਾਮੇ ਅਮਲੀ ਦਾ ਸਾਰਾ ਨਸ਼ਾ ਲੱਥ ਗਿਆ । ਅਫੀਮ ਦਾ ਨਸ਼ਾ ਇਸ਼ਕ ਦਾ ਨਸ਼ਾ ਇਕ ਦਮ ਉਤਰ ਗਿਆ । ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੀ ਪੁਲਸ ਦੇ ਵਤੀਰੇ ਨੂੰ ਉਹ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਣਦਾ ਸੀ ।

ਮੰਗੋ ਚੁਪ ਰਹੀ ਸੀ ਉਹ ਨੀਵਾਂ ਸਿਰ ਕਰਕੇ ਸੋਚੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ ਕਿ ਸਾਰਾ ਭੇਤ ਪਰਗਟ ਕਰੇ ਜਾਂ ਨਾ ਕਰੇ । ਕੁਝ ਇਸ ਗਲ ਨੇ ਵੀ ਝਿਜਕ ਵਿਚ ਸੁਟ ਦਿਤਾ—ਜੇ ਸ਼ਾਮੇ ਨੇ ਉਸ ਦਾ ਨਾਂ ਸੰਤੋ ਪੁਲਸ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਦਸਿਆ । ਸ਼ਾਮੇ ਨੇ ਝੂਠ ਬੋਲਿਆ—ਕਿਉਂ ? ਸ਼ਾਇਦ ਇਸ ਲਈ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣਾ ਤੇ ਮੰਗੋ ਦਾ ਬਚਾ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ । ਮੰਗੋ ਇਕ ਬਾਗੀ ਬਬਰ ਦੀ ਮਾਂ ਸੀ । ਪੁਲਸ ਦੇ ਹਥ ਆਇਆਂ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ ਕਿ ਜਿਥੇ ਪੁਲਸ ਨੇ ਉਸ ਦੇ ਉਧਾਲੇ ਦਾ ਮੁਕੱਦਮਾ ਹੱਥ ਲੈਣਾ ਸੀ । ਉਥੇ ਧਰਮ ਸਿੰਘ ਖਾਰੇ ਵੀ ਪੁਛ ਗਿਛ ਕਾ ਨੀ ਸੀ । ਉਸ ਦੇ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਅਨੋਖੀ ਜੰਗ ਛਿੜ ਗਈ । ਇਕ ਪਾਸੇ ਸੀ ਸ਼ਾਮਾ ਜਿਹੜਾ ਉਸ ਦਾ ਇਸਤਰੀ ਧਰਮ ਲੁਟ ਕੇ ਉਸ ਦਾ ਜੀਵਨ ਨਸ਼ਟ ਤੇ ਕਲੰਕਤ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ—ਕੁਝ ਕਰਾ ਦਿਤਾ ਡਾਕੂਆਂ ਕੋਲੋਂ ਘਰੋਂ ਚੁਕਵਾ ਕੇ । ਉਸ ਨੂੰ ਇਹ ਵੀ ਗੁਸਾ ਸੀ ਕਿ ਸ਼ਾਮੇ ਦੀ ਸ਼ੈਤਾਨੀ ਨਾਲ ਹੀ ਨਿਹਾਲੇ ਕਵਾਰੀ ਮਾਸੂਮ ਲੜਕੀ ਡਾਕੂਆਂ ਦੇ ਪੰਜੇ ਵਿਚ ਫਸੀ ।

ਉਸ ਨਾਲ ਕੀ ਬੀਤੇਗੀ ? ਇਹ ਸੋਚ ਕੇ ਉਸ ਦੇ ਸਰੋਰ ਨੂੰ ਕੰਬਣੀ ਆਈ। ਸ਼ਾਮਾ ਉਸ ਨੂੰ ਇਕ ਖੂਨੀ, ਡਕੂ ਤੇ ਅਤਿਆਚਾਰੀ ਜਮਦੁਤ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੋਇਆ, ਨਫਰਤ ਦੀ ਅੱਗ ਇਕ ਭਾਂਬੜ ਬਣ ਕੇ ਬਲ ਉਠੀ। ਮੰਗੋ ਵਾ ਸਾਰਾ ਸਰੀਰ ਲੂਈ ਕੰਡੇ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਸ ਦੇ ਕਲੰਜੇ ਦਾ ਟੁਗ ਭਰਿਆ ਗਿਆ, ਪੀੜਾਂ ਨਾਲ ਵਿਆਕੁਲ ਹੋਈ ਉਹ ਡਡਿਆ ਕੇ ਚਲੀ—‘ਮੇਰਾ ਨਾਂ ਸੰਤੋ ਨਹੀਂ, ਮੰਗੋ ਐ ਮੰਗੋ ! ਮੈਂ ਆਦਮ ਪੁਰ ਤੋਂ ਆਂ। ਏਹ ਸ਼ਾਮਾ ਅਮਲੀ ਐ ! ਮੇਰਾ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਲਗਦਾ। ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦਾ।’

ਰਾਤ ਦੀ ਰੁਪ ਤੇ ਖੇਤਾਂ ਵਿਚ ਕੁੜ ਸੀ। ਮੰਗੋ ਦੇ ਬੋਲਾਂ ਨਾਲ ਉਹ ਗੂੰਜ ਉਠੀ। ਸ਼ਾਮੇ ਦੇ ਦੰਦ ਜੁੜ ਗਏ। ਉਸ ਦੇ ਬੁਲ੍ਹ ਖੁਸ਼ਕ ਹੋ ਗਏ। ਅਫੀਮ ਦਾ ਨਸ਼ਾ ਤਾਂ ਉਤਰ ਗਿਆ, ਪਰ ਸੰਘ ਫੁਕ ਗਿਆ। ਉਹਦਾ ਦਾ ਤਾਂ ਸਾਹ ਟੁਕਣ ਲੱਗਾ। ਉਹ ਬਿਟ ਬਿਟ ਮੰਗੋ ਵਲ ਵੇਖਣ ਲਗ ਪਿਆ।

‘ਤੇਰਾ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਲਗਦਾ ਤਾਂ ਤੂੰ ਏਥੇ ਕਿਵੇਂ ਆਈ ?

‘ਇਸ ਸ਼ਾਮੇ ਨੇ... ਇਸ ਚੰਦਰੇ ਨੇ ਡਕੂਆਂ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ, ਇਸ ਨੇ ਡਾਕਾ ਮਰਵਾਇਆ। ਆਪ ਵੀ ਨਾਲ ਸੀ। ਡਾਕੂ ਪਿੰਡ ਨੂੰ ਲੁਟ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਤੇ ਇਕ ਕੁੜੀ ਨਿਹਾਲੇ ਨੂੰ ਚੁਕ ਲਿਆਏ। ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰ ਗਏ ਤੇ ਨਿਹਾਲੇ ਨੂੰ ਲੈ ਗਏ। ਇਸ ਵੈਲੀ ਦਾ ਕੋਈ ਜਾਣੂ ਐ ਦਿਆਲਾ ਚੋਰ, ਜਿਸ ਦਾ ਇਹ ਖੂਹ ਐ—ਦੋਵੇਂ ਮੈਨੂੰ ਏਥੇ ਲੈ ਆਏ। ਉਹ ਤਾਂ ਪਿੰਡ ਨੂੰ ਚਲਿਆ ਗਿਆ ਈ ਤੇ ਇਹ...।’

‘ਇਹ ਕੀ ?’

‘ਕੀ ਦਸਾਂ... ਮੈਨੂੰ ਤੰਗ ਰਨ ਲੱਗਾ ਸੀ...ਤੁਸੀਂ ਆ ਗਏ। ਮੈਨੂੰ ਬਚਾਓ ਕਸਾਈ ਵੋਲੋਂ।’

‘ਕਿਉਂ ਓਏ ਅਮਲੀਆ, ਜੋ ਕੁਝ ਇਹ ਅਖਦੀ ਆ ਸੋ ਠੀਕ ਐ ?’

ਹਵਾਲਦਾਰ ਸ਼ਾਮੇ ਵਲ ਹੋ ਗਿਆ।

ਸ਼ਾਮਾਂ ਕੀ ਆਖੋ ? ਕਿਵੇਂ ਬੂਠੀ ਕਹਾਣੀ ਘੜੇ ? ਉਸ ਦੀ ਸੋਚ ਸ਼ਕਤੀ ਸੌਂ ਗਈ । ਉਹ ਚੁਪ ਰਿਹਾ ।

‘ਫੜ ਉਏ ! ਕਢ ਬਾਹਰ ਤੇ ਰਤਾ ਲੰਮਿਆਂ ਪਾ । ਦੇਖ ਫਿਰ ਸਭ ਕੁਝ ਦਸਦਾ ।’

ਸ਼ਾਮ ਕੰਬ ਗਿਆ ।

‘ਜੇ ਕੁਝ ਦਸਦੀ ਆ ਸੋ ਠੀਕ ਐ !’ ਸ਼ਾਮਾ ਬੋਲ ਪਿਆ ।

‘ਉਹ ਡਾਕੂ ਕਿਹੜੇ ਸਨ ?’

‘ਜੀ ਬਰਿਆਮੇ ਦੀ ਟੋਲੀ ।’

‘ਬਰਿਆਮ ਸਿਹੰ ਦੀ !’

‘ਜੀ ਸਰਕਾਰ ! ਮੋਤੀਆਂ ਵਾਲਿਓ ! ਮੈਂ ਤਾਂ ਪੁਲਸ ਦਾ ਵਫਾਦਾਰ ਸੇਵਕ ਆਂ—ਇਹ !’

‘ਇਹ ਕੀ ?’

ਉਹ ਚੁਪ ਹੋ ਗਿਆ ।

‘ਹਵਾਲਦਾਰ ਜੀ, ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪਿੰਡ ਲੈ ਚਲੋ ! ਫੜੋ ਦਿਆਲੇ ਬਦਮਾਸ਼ ਨੂੰ, ਇਹਨਾਂ ਤਾਂ ਲੁਟ ਮਚਾਈ ਹੋਈ ਐ ! ਸਾਲੇ ਅਸਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਵੀ ਸ਼ਾਮਤ ਲਿਆ ਉਂਦੇ ਹਨ ।’ ਸਿਪਾਹੀ ਨੇ ਆਖਿਆ ।

ਕੁੜ੍ਹ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ੀ ਲਈ । ਕੋਈ ਖਤਰਨਾਕ ਹਥਿਆਰ ਨਾ ਮਿਲਿਆ, ਰ ਦੇਸਾ ਸ਼ਰਾਬ ਦੀਆਂ ਦੋ ਬੋਤਲਾਂ ਕੱਖਾਂ ਉਹਲੇ ਰਖੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਮਿਲ ਗਈਆਂ । ਉਹਨਾਂ ਬੋਤਲਾਂ ਨੂੰ ਚੁਕ ਕੇ ਸ਼ਾਮੇ ਵਲ ਤੁਰ ਪਏ

ਰਾਤ ਦੀ ਚੁਪ ਜਾਦੂਗਰੀ ਨਾਲ ਕੀਲੀ ਹੋਈ ਬਨਾਸਪਤੀ ਫੁੱਟੀ ਪਈ ਸੀ । ਪੰਛੀ ਸੁੱਤੇ ਹੋਏ ਸਨ । ਅਕਾਸ਼ ਉੱਤੇ ਤਾਰੇ ਡਲ੍ਹਕਦੇ ਸਨ । ਪਿੰਡ ਵਿਖੇ ਕੁਤੇ ਦੇ ਭੌਂਕਣ ਦੀ ਅਵਾਜ਼ ਆਉਂਦੀ ਸੀ । ਚਾਰ ਪੁਲਸੀਆਂ, ਸ਼ਾਮ ਤੇ ਮੰਗੋ ਦੇ ਪੈਰਾਂ ਦਾ ਖੜਕਾ ਰਾਤ ਦੇ ਸ਼ਾਂਤ ਵਾਤਾਵਰਣ ਵਿਚ ਸੁਣਾਈ ਦਿੰਦਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ।

੧੯.

ਲਾਜਵੰਤੀ ਵਾਂਗ ਕੁਮਲਾਈ ਅਤੇ ਡਰੀ ਸਹਿਮੀ ਨਿਹਾਲੋ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਦੇ ਆਸਰੇ ਆਦਮ ਪੁਰ ਪਹੁੰਚ ਗਈ । ਉਸ ਦਾ ਵਾਪਸ ਆਦਮ ਪੁਰ ਆਉਣਾ ਕੋਈ ਮਾਮੂਲੀ ਗਲ ਨਹੀਂ ਸੀ—ਇਕ ਅਦੰਭਾ ਸੀ । ਪਿੰਡ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਇਸਤਰੀਆਂ ਉਸ ਨੂੰ ਦੇਖਣ ਆਈਆਂ । ਉਸ ਕੋਲੋਂ ਉਸ ਨਾਲ ਹੋਏ ਸਲੂਕ ਅਤੇ ਮੰਗੋ ਬਾਰੇ ਕਈ ਗਲਾਂ ਪੁਛਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ ।

ਨਿਹਾਲੋ ਦੀ ਜ਼ਬਾਨੀ ਜਦ ਪਿੰਡ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਸ਼ਾਮੇ ਅਮਲੀ ਨੇ ਹੀ ਨਿਹਾਲੋ ਤੇ ਮੰਗੋ ਨੂੰ ਚੁਕਵਾਇਆ ਸੀ ਤੇ ਡਾਕੂਆਂ ਨੂੰ ਉਸੇ ਸਦਿਆ ਸੀ ਤਾਂ ਪਿੰਡ ਵਾਲੇ ਸਾਰੇ ਦੇ ਸਾਰੇ ਸ਼ਾਮੇ ਅਮਲੀ ਦੇ ਲਹੂ ਦੇ ਤਿਹਾਣੇ ਹੋ ਗਏ ।

‘ਉਸ ਨੂੰ ਕੁਤਿਆਂ ਕੋਲੋਂ ਚੁਕਵਾਇਆ ਜਾਵੇ ।’

‘ਮੂੰਹ ਕਾਲਾ ਕਰਕੇ ਖੋਤੇ ਤੇ ਚੜ੍ਹਾ ਕੇ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਫੇਰਿਆ ਜਾਏ ।’

‘ਬੇਈਮਾਨ ਨੇ ਪਿੰਡ ਨਾਲ ਦੁਸ਼ਮਨੀ ਕੀਤੀ, ਪਿੰਡ ਦੀ ਬੇਇਜ਼ਤੀ

ਕਰਵਾਈ ।’

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲੋਕ ਭਾਂਡੇ ਭਾਂਡ ਏਲਦੇ ਸਨ । ਏਲਦੇ ਵੀ ਕਿਉਂਨਾ, ਸ਼ਾਮੇ ਅਮਲੀ ਤੇ ਕੀਤੀ ਵੀ ਤਾਂ ਵੈੜੀ ਰਲ ਸੀ । ਸਾਰੇ ਪਗ ਏਨੂੰ ਇਕ ਵਾਰ ਕ੍ਰੋਧ ਨਾਲ ਕੰਬ ਉਠੇ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਖਿਆਲ ਕੀਤਾ, ਪਿੰਡ ਤਾਂ ਕਦੀ ਜ਼ਰੂਰ ਆਏਗਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਵੀਹ ਕੁ ਵਿਘੇ ਭੋਂ ਵੀ ਉਸ ਦੇ ਕੋਲ ਸੀ, ਘਰ ਸੀ ਤੇ ਭਾਜੜ ਸੀ ।

ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਨੇ ਜੋ ਦੁੜ ਵਰਿਆਮ ਸਿੰਘ ਕੋਲੋਂ ਸੁਣਿਆ ਸੀ, ਸੋ ਸਭ ਦੁੜ ਨਿਹਾਲੇ ਨੂੰ ਦਸ ਦਿਤਾ ਸੀ । ਇਹ ਵੀ ਆਖਿਆ ਸੀ, ‘ਮੰਗੋ ਸ਼ਾਮੇ ਦੇ ਟੋਲ ਹੈ । ਉਹ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿਹੜੇ ਪਿੰਡ ਨੂੰ ਲੈ ਗਿਆ, ਉਸ ਨੂੰ ਵਾਪਸ ਲਿਆਂਦਾ ਜਾਏਗਾ ਤੇ ਸ਼ਾਮੇ ਅਮਲੀ ਨੂੰ ਸੋਧ ਦਿਤਾ ਜਾਏਗਾ । ਉਹ ਜੀਉਣ ਦਾ ਟੱਕ ਨਹੀਂ ਰਖਦਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਦੇਸ਼ ਤੇ ਲੋਕ-ਦੁਸ਼ਮਨ ਹੈ । ਨਿਹਾਲੇ ਨੇ ਜਿਉਂ ਦੀ ਤਿਉਂ ਸਾਰੀ ਗੱਲ ਆਪਣੀ ਮਾਸੀ ਨੂੰ ਦੱਸ ਦਿਤੀ ਸੀ !

ਨਿਹਾਲੇ ਦੇ ਵਾਪਸ ਆ ਜਾਣ ਦੀ ਖਬਰ ਰਾਣੀ ਪੁਰ ਭੇਜੀ ਗਈ । ਉਸ ਦੀ ਮਾਤਾ, ਭਾਈ ਤੇ ਬਾਪ ਆਏ । ਨਿਹਾਲੇ ਨੂੰ ਮਿਲੇ । ਨਿਹਾਲੇ ਰੋਂਦੀ ਬਸ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰਦੀ । ਉਹ ਸਹਿਮੀ ਤੇ ਡਰੀ ਹੋਈ ਸੀ । ਘਰਦਿਆਂ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਟੋਂਸਲਾ ਦਿਤਾ । ਉਸ ਤੋਂ ਘ੍ਰਿਣਾ ਨਾ ਕੀਤੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਸਮਝਦੇ ਸਨ ਕਿ ਨਿਹਾਲ ਨਿਰਦੋਸ਼ ਸੀ । ਅਨਪੜ੍ਹਤਾ, ਜਹਾਲਤ ਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਦੀ ਮਾੜੀ ਨੀਤੀ ਦੇ ਕਾਰਨ ਦੇਸ ਵਿਚ ਮਾੜੇ ਲੋਕ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਏ ਸਨ, ਜਿਹੜੇ ਕੁਰਾਹੇ ਤੁਰੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੇਸ ਦੇ ਬੁਰੇ ਭਲੇ ਦਾ ਕੋਈ ਗਿਆਨ ਨਹੀਂ ਸੀ । ਕੀਮਤੀ ਜਵਾਨੀਆਂ ਐਵੇਂ ਗੁਆਉਂਦੇ, ਜਿਹਲਾਂ ਤੇ ਜੰਗਲਾਂ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ । ਸਨ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਡਾਕੂ ਤੇ ਦੋਰ ਬਣਨਾ ਸਭ ਤੋਂ ਮਾੜੀ ਗਲ ਹੈ, ਹੁਕਰਮ ਹੈ, ਘਾਪ ਹੈ ।

ਉਧਰ ਵਰਿਆਮ ਸਿੰਘ ਦੇ ਬੰਦੇ ਮੰਗੋ ਤੇ ਸ਼ਾਮੇ ਨੂੰ ਲਭਣ ਗਏ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲਗਾ ਕਿ ਮੰਗੋ ਤਾਂ ਕਪੂਰਥਲ ਦੇ ਸਦਰ ਥਾਣੇ

ਪੁਜ ਗਈ ਸੀ ਅਤੇ ਅਮਲੀ ਨੂੰ ਪੁਲਸ ਨੇ ਛੱਡ ਦਿਤਾ ਸੀ !

ਦਿਆਲਾ ਤੇ ਅਮਲੀ ਦੋਵੇਂ ਪੁਰਾਣੇ ਹੱਡੇ ਹੋਏ ਤੇ ਤਜਰਬਾਕਾਰ ਬੰਦੇ ਸਨ। ਦਿਆਲੇ ਦੇ ਉਪਜਾਊ ਦਿਮਾਗ ਨੇ ਪੁਲਸ ਨੂੰ ਆਖ ਦਿਤਾ, 'ਸ਼ਾਮ ਤਾਂ ਮੂਰਖ ਐ, ਭਲਾ ਪੁਲਸ ਦੇ ਵੱਡੇ ਅਫਸਰਾਂ ਕੋਲੋਂ ਹਠਲੇ ਅਫਸਰਾਂ ਦੀ ਮਰਜ਼ੀ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਵੀ ਇਨਾਮ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ?'

'ਮਤਲਬ ਕੀ ਤੇਰਾ ਓਏ ਇਹ ਆਖਣ ਤੋਂ।' ਹਵਾਲਦਾਰ ਨੂੰ ਪੁਛਿਆ ਸੀ।

'ਹਵਾਲਦਾਰਾ, ਮਤਲਬ ਈ ਮੇਰਾ ਇਹ ਕਿ ਮੰਗੋ ਇਕ ਸ਼ੱਕੀ ਔਰਤ ਏ।'

'ਕਿਵੇਂ ?'

'ਇਹ ਆਦਮਪੁਰ ਦੇ ਧਰਮ ਸਿੰਹੇ ਦੀ ਮਾਂ ਐ।'

'ਕਿਉਂ ਓਏ ਸ਼ਾਮਿਆਂ ਠੀਕ ਐ ?'

ਹਵਾਲਦਾਰ ਨੇ ਸ਼ਾਮੇ ਅਮਲੀ ਵਲ ਧਿਆਨ ਕੀਤਾ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਪੁਛਿਆ।

'ਆਹੋ !'

ਸ਼ਾਮੇ ਨੂੰ ਆਖਣਾ ਈ ਪਿਆ।

'ਓਏ ਹਰਾਮੀਆਂ ਤੂੰ ਤਾਂ ਇਸ ਦਾ ਨਾਂ ਸੰਤੋ ਦਸਦਾ ਏਂ ?'

ਸ਼ਾਮੇ ਤਾਂ ਅਜ ਕੋਈ ਉਤਰ ਨਾ ਦਿਤਾ, ਪਰ ਦਿਆਲਾ ਬੋਲ ਪਿਆ।

'ਇਸ ਨੇ ਮੰਗੋ ਨੂੰ ਕਪੂਰਥਲੇ ਕਪਤਾਨ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਪੇਸ਼ ਕਰਨਾ ਐ। ਇਹ ਤਾਂ ਧੋਖੇ ਨਾਲ ਫੜ ਕੇ ਲਿਆਇਆ ਏ। ਹੋਰ ਨਾ ਇਹ ਇਸ ਦਾ ਆਸ਼ਕ ਐ ਨਾ ਵੈਲੀ। ਗਲ ਤਾਂ ਸਹੀ ਹੋ ਐ। ਅਗੇ ਤੁਸੀਂ ਹਾਕਮ ਹੋ, ਜਿਵੇਂ ਜੀ ਚਾਹੇ ਸਮਝੋ।'

ਸ਼ਾਮਾਂ ਪੁਲਸ ਕੋਲੋਂ ਡਰ ਗਿਆ। ਅਮਲੀ ਤਾਂ ਥੋੜੇ ਦਿਲ ਦਾ ਬੰਦਾ ਸੀ। ਕੁਝ ਸਚ ਤੇ ਕੁਝ ਝੂਠ ਬੋਲ ਕੇ ਉਹ ਆਪ ਬਚ ਗਿਆ। ਮੰਗੋ ਪੁਲਸ ਦੇ ਹਥ ਆ ਗਈ। ਹਵਾਲਦਾਰ ਨੂੰ ਥਾਣੇਦਾਰ ਬਣਨ

ਸਤੇ ਸੁਨਹਿਰੀ ਮੋਕਾ ਹਥ ਆ ਗਿਆ । ਉਹ ਖੁਸ਼ ਹੋ ਗਿਆ ।
ਦਿਆਲੋ ਤੇ ਸ਼ਾਮੇ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਮੰਗੋ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਆਪਣੇ ਥਾਣੇ ਵਲ
ਤੁਰ ਪਿਆ ।

ਮੰਗੋ ਦਾ ਦਿਲ ਤਕੜਾ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ । ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ
ਤੇ ਭਰੋਸਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਪੁਤਰ ਬਾਰੇ ਜਾਂ ਬਬਰਾਂ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਨਹੀਂ
ਦਸੇਗੀ, ਭਾਵੇਂ ਉਸ ਨੂੰ ਅਪਣੇ ਪਤੀ ਦੇਵ ਵਾਂਗ ਬਰਤਾਨਵੀ ਸਾਮਰਾਜੀ
ਦੈਂਤਾਂ ਦੇ ਰੁਮੇ ਦਾ ਸ਼ਕਾਰ ਕਿਉਂ ਨਾ ਬਣਨਾ ਪਵੇ ! ਉਹ ਇਸਤਰੀ ਮੀ,
ਉਹ ਜ਼ਿੰਦ ਜਾਂ ਹਠ ਕਰ ਸਕਦੀ ਸੀ ।

‘ਸ਼ਾਮਾ ਬੁਠ ਬੋਲਦਾ ਹੈ । ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪੁਤਰ ਧਰਮੂ ਬਾਰੇ ਕੁਝ
ਪਤਾ ਨਹੀਂ । ਉਹ ਕੀ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਨਾ ਬਬਰਾਂ ਦਾ ਪਤਾ ਹੈ, ਉਹ ਕੌਣ
ਹਨ ? ਸ਼ਾਮਾ ਜ਼ਟੂਰ ਭੈੜਾ ਬੰਦਾ ਹੈ, ਇਹ ਮੈਨੂੰ ਕਈ ਚਿਰ ਤੋਂ ਚਾਦਰ
ਪਾਉਣ ਲਈ ਆਖ ਰਿਹਾ ਐ ।’ ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਮੰਨੀ ਤਾਂ ਡਾਕੂਆਂ ਰਾਹੀਂ ਲੈ
ਆਇਆ । ਇਹ ਡਾਕੇ ਮਰਵਾਉਂਦਾ ਐ ।’

ਇਹੋ ਕੁਝ ਉਸ ਨੇ ਹਵਾਲਦਾਰ ਨੂੰ ਆਖਿਆ ਤੇ ਇਹੋ ਕੁਝ ਅਗੇ
ਦਸਣਾ ਸੀ । ਪੁਲਸ ਵਾਲੇ ਭਾਵੇਂ ਉਸ ਨਾਲ ਸਖਤੀ ਦਾ ਵਰਤਾਓ ਕਰਨ
ਜਾਂ ਨਹੀਂ ਦਾ ।

ਉਹ ਰਿਆਸਤ ਦੇ ਇਕ ਥਾਣੇ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚਾਈ ਗਈ ।

੨੦.

ਬੁਲ੍ਹੇ ਸ਼ਾਹ ਫਕੀਰ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਪੁਛਿਆ, 'ਪੀਰ ਜੀ ! ਰਬ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ
ਪਾਈਦਾ ਹੈ ? ਉਸ ਵੇਲੇ ਪੀਰ ਬੁਲ੍ਹੇ ਸ਼ਾਹ ਆਪਣੇ ਸੇਵਕਾਂ ਕੋਲ
ਖਲੋਤਾ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਝੋਨਾ ਲਾ ਰਹੇ ਸਨ । ਉਸ ਵਲ ਦੇਖ ਕੇ ਰਮਜ਼
ਨਾਲ ਉਤਰ ਦਿਤਾ—

‘ਰਬ ਦਾ ਕੀ ਪਾਉਣਾ, ਏਧਰੋਂ ਪੁਟਣਾ ਓਧਰ ਲਾਉਣਾ ।’

ਇਸ ਬਚਨ ਦਾ ਭਾਵ ਸੀ ਕਿ ਜਿਵੇਂ ਝੋਨੇ ਦੀ ਪਨੀਰੀ ਇਕ ਥਾਂ
ਤੋਂ ਪੁਟ ਕੇ ਦੂਸਰੇ ਤਾਂ ਲਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਫਲ ਦਿੰਦੀ ਹੈ, ਤਿਵੇਂ ਮਨ ਨੂੰ
ਮਾੜੇ ਕੰਮਾਂ ਵਲੋਂ ਮੋੜ ਕੇ ਚੰਗੇ ਕੰਮਾਂ ਵਲ ਲਾ ਦੇਈਏ ਤਾਂ ਆਪੇ
ਰਬ ਮਿਲ ਪੈਂਦਾ ਹੈ । ਜਿਥੇ ਬਦਨਾਮੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਓਥੇ ਜੱਸ ਹੋਣ ਲਗ
ਪੈਂਦਾ ਹੈ । ਅਜਿਹੀ ਕਰਨੀ ਬੰਤਾ ਸਿੰਘ ਧਾਮੀਆਂ ਦੀ ਹੈ ।

ਸ. ਬੰਤਾ ਸਿੰਘ ਧਾਮੀਆਂ, ੧੯੦੦ ਵਿਚ ਜੰਮਿਆਂ ਸੀ ਤੇ
ਹੁਣ ੨੨-੨੩ ਸਾਲ ਦਾ ਛੈਲ ਜਵਾਨ ਸੀ । ਫੌਜ ਵਿਚ ਨੌਕਰੀ ਵੀ
ਕਰ ਚੁਕਿਆ ਸੀ, ਫਿਰ ਡਾਕੇ ਮਾਰਨ ਲਗਾ ਤੇ ਨਾਮੀ ਡਾਕੂ ਬਣ
ਗਿਆ ਸੀ । ਉਹ ਅਮੀਰਾਂ ਦਾ ਧਨ ਲੁਟਦਾ ਤੇ ਔਰਤਾਂ ਦੇ ਗਹਿਣੇ

—੧੩੬—

ਬੋਹ ਲੈਂਦਾ, ਸਿਰਫ ਇਸ ਕਰਕੇ ਕਿ ਉਹ ਖੁਲ੍ਹਾ ਖਾਏ ਤੇ ਖਟੇ। ਉਦੋਂ ਹੋਰ ਉਸ ਦਾ ਕੋਈ ਮਨੋਰਥ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪਰ ਜਦੋਂ ਬਬਰਾਂ ਦੀ ਸੰਗਤ ਹੋ ਗਈ, ਜਦੋਂ ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਤੇ ਉਦੋਂ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸਮਝਾਇਆ ਕਿ ਉਸ ਵਰਗੇ ਜਵਾਨਾਂ ਦੀ ਦੇਸ ਨੂੰ ਲੋੜ ਸੀ, ਤਦ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣਾ ਆਪ 'ਏਧਰੋਂ' ਪੁਟ ਕੇ ਉਧਰ ਲਾ ਦਿਤਾ।'

ਬਰਤਾਨਵੀਂ ਸਾਮਰਾਜ ਭਾਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਪੈਰ ਪੈਰ ਤੇ ਦਲਦਾ, ਕੁਚਲਦਾ, ਨਿਰਾਦਰੀ ਕਰਦਾ ਤੇ ਗੁਲਾਮੀ ਦੇ ਸੰਗਲਾਂ ਨੂੰ ਘੜਦਾ ਸੀ। ਕਈ ਭੁਲੜ ਭਾਰਤ ਸੁਆਰਥ ਦੇ ਕੀਲੇ ਹੋਏ ਗੁਲਾਮੀ ਦੇ ਸੰਗਲਾਂ ਨੂੰ ਕਰੜਿਆਂ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਦੇਸ਼ ਭਗਤਾਂ ਨੂੰ ਫੜਕੇ ਮਰਵਾ ਕੇ ਜੀ ਫਾਹੇ ਲਵਾ ਕੇ ਮੁਰੱਬੇ ਪਰਾਪਤ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਦੇਸ਼ ਭਗਤਾਂ ਨੇ ਬੰਤਾਂ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਸਮਝਾਇਆ ਕਿ ਡਾਕੇ ਮਾਰ ਕੇ ਘਰ ਲੁਟ ਕੇ ਤੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਖੂਨ ਕਟ ਕੇ ਜੇ ਉਸ ਨੇ ਫਾਹੇ ਲਗਣਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਕਿਸੇ ਦੁਗਲ ਜਾਂ ਝੋਲੀ ਚੁਕ ਨੂੰ ਸੋਧ ਕੇ ਤੇ ਗੋਰਾ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਕਮਜ਼ੋਰ ਕਰਕੇ ਕਿਉਂ ਨਾ ਜੀਵਨਾ ਸਫਲ ਕਰੇ। ਦੇਸ਼ ਭਗਤੀ ਨੇਕੀ ਤੇ ਧਰਮ ਹੈ ਤੇ ਜੱਸ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਸੁਨਹਿਰੀ ਵਸੀਲਾ ਹੈ ਪਰ ਡਾਕਾ ਬਦਨਾਮੀ। ਉਹ ਰਸਤੇ ਨੂੰ ਬਦਲ ਦੇਵ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਮਿਲ ਜਾਏ। ਮਰੇ ਤਾਂ ਨਾਮ ਅਮਰ ਕਰਕੇ ਮਰੇ ਤਾਂ ਕਿ ਇਤਿਹਾਸ ਉਸ ਨੂੰ ਨਾ ਭੁਲੇ।

ਜਵਾਨ ਦਿਲ ਉਤੇ ਗੱਲਾਂ ਅਸਰ ਕਰ ਗਈਆਂ। ਗੋਬੇ ਅਫਸਰ ਧੂਤ ਦਿਸੇ। ਲਹੂ ਪੀਂਦੀਆਂ ਜੋਕਾਂ ਨਜ਼ਰ ਆਈਆਂ। ਸੂਰਮੇ ਨੇ ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਤੇ ਉਦੈ ਸਿੰਘ ਅਗੇ ਹਥਿਆਰ ਰਖ ਦਿਤੇ। ਆਖ ਦਿਤਾ—

'ਆਪਣੇ ਜਥੇ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰ ਲੋ। ਮੈਂ ਪ੍ਰਤੱਗਯਾ ਕਰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਦਲ ਦਾ ਹੁਕਮ ਮੰਨਾਂਗਾ, ਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਸੁਤੰਤਰ ਕਰਾਉਣ ਵਾਸਤੇ ਜੀਵਨ ਤਕ ਵਾਰ ਦਿਆਂਗਾ।'

'ਕਿਸੇ ਗਰੀਬ, ਭਲੇ ਮਾਨਸ ਸ਼ਹਿਰੀ ਜਾਂ ਸਾਊ ਪੇਂਡੂ ਦੇ ਘਰ ਨਾ ਡਾਕਾ ਮਾਰਨਾ ਤ ਨਾ ਕਿਸੇ ਦੀ ਨੂੰਹ ਧੀ ਵਲ ਮੰਦੀ ਨਜ਼ਰ ਨਾਲ ਵੇਖਣਾ। ਔਰਤ ਦਾ ਰੂਪ ਤੇ ਜੋਬਨ ਤੇ ਵਾਸਤੇ ਤੇਰੀ ਮਾਤਾ ਜਾਂ ਭੈਣ

ਦਾ ਰੂਪ-ਸਮਾਨ ਹੋਏਗਾ, ਜਿੰਨਾਂ ਚਿਰ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੀ ਲੜਾਈ ਲੜ ਰਹੇ ਹਾਂ। ਜੇ ਇਹ ਬਚਨ ਪਾਲਣਾ ਹੈ ਤਾਂ ਹਥਿਆਰ ਚੁਕ ਲੈ। ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਤੇਰਾ ਆਸਰਾ ਬਣੇਗਾ, ਸਤਿਗੁਰੂ ਬੋਹੜੀ ਕਰਨ। ਤਨ, ਮਨ ਤੇ ਧਨ ਸਭ ਕੁਝ ਪਾਰਟੀ ਦਾ ਹੋਏਗਾ।

ਨੌਜਵਾਨ ਬੰਤਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਬਚਨ ਦੇ ਦਿਤਾ, ਹਥਿਆਰ ਚੁਕ ਲਏ ਉਸ ਨੂੰ ਇਉਂ ਪ੍ਰਤਤ ਹੋਇਆ ਜਿਵੇਂ ਉਸ ਦਾ ਨਵਾਂ ਜਨਮ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਅਗੇ ਉਹ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਘਰਾਂ ਦੀ ਵੌਲਤ ਦਾ ਖਿਅਲ ਕਰਦਾ ਸੀ, ਹੁਣ ਉਸ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਅਗੇ ਦੇਸ ਨੂੰ ਸੁਤੰਤਰ ਕਰਾਉਣ ਦੀ ਲੜਾਈ ਦੀਆਂ ਟੰਗਾ-ਰੰਗ ਦੀਆਂ ਝਾਕੀਆਂ ਨਜ਼ਰ ਆਈਆਂ, ਕਿਧਰੇ ਅਕਾਲੀ ਮੋਰਚਾ ਲਗਾ ਦਿਸਿਆ ਕਿਧਰੇ ਕਾਂਗਰਸ ਵਾਲੇ ਸਿਵਲ-ਨਾ ਫੁਰਮਾਨੀ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਕੈਦ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਨਜ਼ਰ ਪਏ ਅਤੇ ਕਿਤੇ ਬੰਗਾਲ ਦੇ ਨੌਜਵਾਨ ਦਿਸੇ ਜਿਹੜੇ ਖੂਨੀ ਇਨਕਲਾਬ ਕਰਨ ਤੇ ਤਲੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਜਦੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਸਃ ਤਿਰਨ ਸਿੰਘ ਗੜਗੜ ਜਥੇਦਾਰ ਦੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੀ ਲੜਾਈ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਸੁਣਾਇਆ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਬੰਤਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਇਕ ਨਵਾਂ ਹੀ ਜੋਸ਼ ਲੈ ਆਂਦਾ ਉਹ 'ਬੱਬਰ ਅਕਾਲੀ' ਬਣ ਗਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਇਕ ਦੋ ਝੋਲੀ ਚੁਕ ਸੋਧ ਦਿਤੇ ਪੁਲਸ ਪਿਛਾ ਕਰਨ ਲਗੀ। ਕੀ ਹੋਇਆ? ਪੁਲਸ ਤਾਂ ਅਗੇ ਵੀ ਪਿਛਾ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਉਹ ਤਾਂ ਕਾਤਲ ਤੇ ਡਾਕੂ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਸੀ।

ਵਰਿਆਮ ਸਿੰਘ ਵੀ ਬੰਤਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਜਥੇ ਨਾਲ ਮਿਲ ਗਿਆ। ਵੇਵੇਂ ਬੰਰ ਮੁਕਾਬਲੇ ਦੇ ਫੌਜੀ ਸਨ। ਲਗ ਭਗ ਇਕੋ ਜਿਡੀ ਉਮਰ ਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਸਰਦਾਰ ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਹੁਕਮਾਂ ਦੀ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਾਲਨਾ ਕਰਨ ਲਗੇ—ਜਿਵੇਂ ਇਕ ਫੌਜੀ ਆਪਣੇ ਅਫਸਰ ਦੇ ਹੁਕਮ ਦੀ ਪਾਲਨਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਹੁਕਮ ਮੰਨਦਾ ਅਤੇ ਮਰਦਾ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਭਾਗ ਭਰੀ ਰੁਤ-ਬਸੰਤ ਰੁਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਧਰਤੀ ਦਾ ਹਰ ਹਿਸਾ ਹਰਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਬਨਾਸਪਤੀ ਮੌਲਦੀ ਤੇ ਖਿੜ ਕੇ

ਖੁਸ਼ਬੋ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਖੇਤਾਂ ਦੇ ਵਿਚ ਕਣਕ, ਜੈ, ਸਰੋਂ ਤੇ ਛੋਲੇ ਪੂਰੀ ਜਵਾਨੀ ਵਿਚ ਆਏ ਹੋਏ ਝੂਮਵੇ ਤੇ ਕ੍ਰਿਸਾਨ ਦੇ ਦਿਲ ਨੂੰ ਖੇੜਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਮਿਹਨਤ ਨੂੰ ਫਲ ਲਗਣ, ਅੰਨ ਪਕਣ ਦੀ ਆਸ਼ਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

੩ ਮਾਰਚ ੧੯੨੩ ਈ: ਵ ਦੋਨ ਦਾ ਚੌਥਾ ਪਹਿਰ ਵੀ ਬਤੀਤ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਸੂਰਜ ਦੀ ਟਿਕੀ ਲਾਲ ਸੀ—ਇੰਜ ਜਿਵੇਂ ਪਛਮ ਵਿਚ, ਧਰਤੀ ਤੇ ਅਕਾਸ਼ ਦੇ ਦੋ ਮਲ ਤੇ ਅੱਗ ਦਾ ਗੋਲਾ ਮਘ ਉਠਿਆ ਹੋਵੇ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਲਾਲ ਕਿਰਨਾਂ ਨੇ ਸਾਰੀ ਕੁਦਰਤ ਦਾ ਰੰਗ ਹੀ ਬਦਲ ਦਿਤਾ ਸੀ। ਮੱਠੀ ਮੱਠੀ ਹਵਾ ਵਗਦੀ ਸੀ, ਸਾਤਲ ਪਛਮ ਦੀ ਹਵਾ। ਪੰਛੀ ਖੁਸ਼ ਸਨ। ਖੇਤਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕਿਸਾਨ ਘਰਾਂ ਨੂੰ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ, ਸਿਰਾਂ ਉਤੇ ਹਰੇ ਪੱਠੇ ਦੁਕੀ।

ਜ-ਸ਼ਰ ਟਲਵੇ ਸਟੇਸ਼ਨ ਹਾੜੀ ਦੀ ਹਰੀ ਫਸਲ ਵਾਲੀ, ਭਾਗ ਭਰੀ ਧਰਤੀ ਦੀ ਹਿੱਕ ਤੇ ਸੀ ਪਿੰਡਾਂ ਤੋਂ ਦੂਰ ਇਕੱਲਾ। ਟਾਹਲੀਆਂ ਤੇ ਕਿਕਰਾਂ ਦੇ ਝੁੰਡ ਵਿਚ ਉਹ ਸਟੇਸ਼ਨ ਸੀ। ਸੂਰਜ ਦੀ ਲਾਲ ਟਿਕੀ ਅਲੋਪ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਗੱਡੀ ਦੇ ਇੰਜਨ ਦੀ ਸੀਟੀ ਵਜੀ। ਦੂਰ ਤੱਕ ਉਸ ਸੀਟੀ ਦੀ ਅਵਾਜ਼ ਸੁਣਾਈ ਦਿਤੀ।

‘ਗੱਡੀ ਤਾਂ ਚਲੀ ਗਈ। ਹੋਰ ਕੋਈ ਗੱਡੀ ਅਧੀ ਗਤ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਨਹੀਂ ਅਉਣੀ।’

ਕਣਕ ਦੇ ਲੰਮੇ ਖੇਤਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਲੇ ਇਕ ਵਟ ਉਤੇ ਬੈਠੇ ਹੋਏ ਬੰਤਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਖਿਆ।

ਉਸ ਦੇ ਲਾਗੇ ਵਰਿਆਮ ਸਿੰਘ ਧੁਗਾ ਬੈਠਾ ਸੀ। ਉਹ ਵਰਿਆਮ ਸਿੰਘ ਜਿਹੜਾ ਭਿਆਨਕ ਡਾਕੂ ਸੀ, ਬੈਠਾ ਉਹ ਉਸ ਵੇਲੇ ਵੀ ਡਾਕੂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸੀ, ਪਰ ਡਾਕੂ ਮਾਟਨ ਦਾ ਕ੍ਰਿਸਟ-ਟੋਣ ਹੋਰ ਸੀ। ਇਹ ਪਰ-ਸਵਾਰਥੀ ਤੇ ਦੇਸ਼ ਭਲਾਈ ਦਾ ਸੀ।

‘ਬਬਰ ਅਕਾਲੀ ਦਲ’ ਵਾਸਤੇ ਰੁਪਏ ਦੀ ਲੋੜ ਸੀ। ਰੁਪਏ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਤਾਂ ਕੋਈ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਚਲਦਾ। ਵੇਸ਼ ਨੂੰ ਅਜ਼ਾਦ ਕਰ ਉਣ ਲਈ ਜਿਹੜਾ ਘੋਲ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਵਾਸਤੇ ਤਾਂ ਟੱਖਾਂ ਕਟੜਾਂ ਰੁਪਏ

ਵੀ ਬੋੜੇ । ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਾਮਰਾਜ ਦਾ ਦਬ-ਦਬਾ ਬਹੁਤਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਬਬਰ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਦੀ ਮਾਲੀ ਸਹਾਇਤਾ ਲੋੜ ਘਟ ਕਰਦੇ ਸਨ । ਕੁਝ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਗਿਆਨ ਘਟ ਸੀ ਸਵਾਰਥ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸੀ । ਡਰ ਨੇ ਦਿਲ ਦਿਮਾਗ ਦਬ ਹੋਏ ਸਨ । ਖੁਲ੍ਹਾ ਮੋਚਣ ਖੁਲ੍ਹਾ ਕੁਝ ਕਰਨ ਤੇ ਖੁਲ੍ਹਾ ਮਰਨ ਦੀ ਵੀ ਆਗਿਆ ਨਹੀਂ ਸੀ । ਪੈਰ ਪੈਰ ਤੇ ਚੁਗਲ ਸਨ ਕੰਧਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਕੰਨ ਲਗੇ ਹੋਏ ਸਨ । ਬੰਤਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਵਰਿਆਮ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਮਲਾਹ ਕੀਤੀ ਕਿ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਰੇਲਵੇ ਸਟੇਸ਼ਨ ਨੂੰ ਲੁਟਿਆ ਜਾਏ । ਸਟੇਸ਼ਨ ਮਾਸਟਰ ਵੀ ਰੁੜ੍ਹ ਟੋਡੀ ਤੇ ਮਾਇਆ ਕੱਠੀ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਸੀ । ਉਸ ਕੋਲ ਵੀ ਵਾਹਵਾ ਪਦਾਰਥ ਦਸੀਦਾ ਸੀ । ਤਕੜੇ ਨੂੰ ਹੀ ਤਾਂ ਲੁਟਣਾ ਸੀ । ਡਾਕਾ ਮਾਰਨਾ ਚੰਗਾ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਪਰ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਲੜਾਈ ਜਿੱਤਣ ਵਾਸਤੇ ਵੀ ਰੁਪਏ ਦੀ ਲੋੜ ਸੀ । ਜੰਗ ਦੀ ਨੀਤੀ ਵੰਗਾ ਮਾੜਾ ਨਹੀਂ ਮੋਰਦੀ । ਉਸ ਵੇਲੇ ਤਾਂ ਵਿਚਾਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜੰਗ ਜਿਤਣਾ ਕਿਵੇਂ ਹੈ । ਧੋਖਾ ਫਰੋਬ ਅਨੀਤੀ ਪਾਪ ਸਭ ਕੁਝ ਪੁੰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਠੀਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ।

ਬੰਤਾ ਸਿੰਘ ਤੇ ਵਰਿਆਮ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਲ ਦਸ ਕੁ ਸਾਥੀ ਹੋਰ ਸਨ । ਸਾਰਿਆਂ ਕੋਲ ਹਥਿਆਰ ਸਨ । ਬੰਤਾ ਸਿੰਘ ਕੋਲ ਪਸਤੌਲ ਤੇ ਗੰਡਾਸਾ ਸੀ । ਉਹ ਖੇਤਾਂ ਵਿਚ ਲੁਕੇ ਬੈਠੇ ਹਨੇਰੇ ਦੀ ਉਡੀਕ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ ।

‘ਰਤਾ ਕੁ ਹੋਰ ਹਨੇਰਾ ਹੋ ਜਾਏ ਤਾਂ ਠੀਕ ਹੈ । ਲਾਗੇ ਪਿੰਡ ਵਾਲੇ ਖਾਣ ਪੀਣ ਦੇ ਧੰਧੇ ਵਿਚ ਰੁੜ੍ਹ ਜਾਣ । ਰਾਤ ਤਾਂ ਹਨੇਰੀ ਹੀ ਹੈ ।’ ਵਰਿਆਮ ਸਿੰਘ ਨੇ ਉਤਰ ਦਿਤਾ ।

ਬੈਠੇ ਗਲਾਂ ਕਰਦੇ ਕਹੇ । ਡੂੰਘਿਆਂ ਤਰਕਾਲਾਂ ਪੈ ਗਈਆਂ । ਹਨੇਰਾ ਛਾ ਗਿਆ ਤੇ ਆਕਾਸ਼ ਤੇ ਟਾਵੇਂ ਟਾਵੇਂ ਤਾਰੇ ਟਿਮਟਮਾਉਣ ਲਗ ਪਏ ਤਾਂ ਸਾਰੇ ਜਵਾਨ ਉਠੇ । ਜਮਸ਼ੇਰ ਰੇਲਵੇ ਸਟੇਸ਼ਨ ਦੇ ਦੋਹਾਂ ਮੰਗਲਾਂ, ਸਟੇਸ਼ਨ ਦੇ ਪਲੇਟ ਫਾਰਮ ਤੇ ਮਧੱਮ ਜਹੀ ਰੋਸ਼ਨੀ ਵਾਲੀਆਂ ਖੱਤੀਆਂ ਦਿਸੀਆਂ । ਉਹ ਸਟੇਸ਼ਨ ਵਲ ਵਧੇ ।

ਜਮਸ਼ੇਰ ਸਟੇਸ਼ਨ ਛੋਟਾ ਹੀ ਸੀ। ਅੱਠ ਕੁ ਬੰਦੇ ਉਥੇ ਨੌਕਰ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਹਥਿਆਰ ਤਾਂ ਸ਼ਾਇਦ ਕਿਸੇ ਕੋਲ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸਟੇਸ਼ਨ ਦੇ ਲਾਗੇ ਹੀ ਸਟੇਸ਼ਨ ਮਾਸਟਰ ਦਾ ਘਰ ਸੀ ਸਰਕਾਰੀ ਇਮਾਰਤ ਵਿਚ

ਸਟੇਸ਼ਨ ਮਾਸਟਰ ਸਟੇਸ਼ਨ ਤੇ ਹਿਸਾਬ ਕਿਤਾਬ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਹ ਸਾਰੇ ਦਿਨ ਦੀ ਕਾਰਵਾਈ ਨੂੰ ਲਿਖ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਗੋਲੀ ਚਲਣ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਆਈ। ਕਲਮ ਰੱਖ ਕੇ ਉਸ ਨੇ ਸਿਰ ਉਪਰ ਚੁਕਿਆ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਕਮਰੇ ਅਗੇ ਦੋ ਜਵਾਨ ਖਲੋਤੇ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਨੇ ਕਿਹਾ—ਕਲਮ ਰੱਖ ਦੇ ਖਜਾਨੇ ਦੀਆਂ ਚਾਬੀਆਂ ਫੜਕੇ ਖਜਾਨਾ ਖੋਲ੍ਹੋ। ਜੇ ਰੁਪਏ ਟਿਕਟਾਂ ਦੇ ਵੱਟੇ ਹਨ ਰੱਖ ਦੇ... ਨਹੀਂ ਤੇ...।’

ਖਤਰੀ ਘਰਾਣੇ ਦਾ ਤੀਹ ਕੁ ਸਾਲ ਦਾ ਸਟੇਸ਼ਨ ਮਾਸਟਰ—ਕਾਇਆਂ ਦਾ ਪਤਲਾ ਨਿਕੇ ਜਹੇ ਦਿਲ ਵਾਲਾ ਸੀ ਪਰ ਲਾਲਚੀ ਪੂਰਾ ਸੀ। ਮ ਇਆ ਸਾਂਭਣ ਵਾਲਾ ਸੱਪ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਹਥੋਂ ਕਲਮ ਡਿਗ ਪਈ। ਉਹ ਕੰਬ ਗਿਆ ਤੇ ਬੋਲ ਨਾ ਸਕਿਆ ਉਸ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਪਥਰਾ ਗਈਆਂ।

ਬਿਟ ਬਿਟ ਦੇਖਦਾ ਕੀ ਐਂ ਪੈਸੇ ਕਢ।’ ਫਿਰ ਆਵਾਜ਼ ਆਈ, ਨਹੀਂ ਤੇ ਆਈ ਉ ਗੋਲੀ।’

ਉਹ ਕੰਬਦਾ ਕੰਬਦਾ ਤੁਰ ਪਿਆ ਤੇ ਲੋਹੇ ਦੀ ਪੇਟੀ ਤੇ ਟਿਕਟਾਂ ਵਾਲੇ ਮੇਜ਼ ਦੇ ਖਾਨੇ ਵਿਚੋਂ ਉਸ ਨੇ ਰੁਪਏ ਕੱਢ ਕੇ ਅਣਗਿਣੇ ਦੇ ਦਿਤੇ। ਰੁਪਿਆਂ ਨੂੰ ਦੇਣ ਲਗਿਆਂ ਉਸ ਨੂੰ ਇਉਂ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੋਇਆ ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਕਿਸੇ ਅਦਾਲਤ ਵਿਚੋਂ ਕਿਸੇ ਜੱਜ ਦਾ ਹੁਕਮ ਸੁਣ ਰਿਹਾ ਸੀ, ‘ਤੂੰ ਝੂਠ ਬੋਲਦਾ ਐਂ, ਡਾਕੂ ਨਹੀਂ ਆਏ ਸਰਕਾਰੀ ਰੁਪਿਆ ਗਬਨ ਕੀਤਾ ਐ ! ਤੈਨੂੰ ਚਾਰ ਸਾਲ ਬਾਮੁਸ਼ਕਤ ਸਖਤ ਕੈਦ।’ ਇਉਂ ਖਿਆਲ ਕਰਕੇ ਉਹ ਚੱਕਰ ਖਾ ਕੇ ਡਿਗ ਪਿਆ। ਡਿਗਦੇ ਸਾਰ ਬੇਹੋਸ਼ ਹੋ ਗਿਆ।

‘ਏਥੇ ਖਲੋ ਕੋਈ ਤਾਰ ਨਾ ਖੜਕਾਏ ।’ ਬੰਤਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਕ ਜਵਾਨ ਨੂੰ ਹੁਕਮ ਦਿਤਾ ।

ਸਾਰੇ ਸਟੇਸ਼ਨ ਦੀ ਨਾਕਾਇੰਦੀ ਕੀਤੀ ਗਈ । ਬਾਹਰਲੇ ਪਰਬੰਧ ਵਾਸਤੇ ਦਲੇਰ ਲੜਾਕਾ ਵਰਿਆਮ ਸਿੰਘ ਸੀ ਤੇ ਲੁਟਣ ਵਾਸਤੇ ਬੰਤਾ ਸਿੰਘ ਆਗੂ ਸੀ ।

ਬੰਤਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਕ ਟੋਲੀ ਸਟੇਸ਼ਨ ਮਾਸਟਰ ਦੇ ਘਰ ਵਲ ਤੋਰੀ ਸੀ । ਆਪ ਉਹ ਸਟੇਸ਼ਨ ਦੇ ਕਮਰੇ ਫੋਲਦਾ ਰਿਹਾ ਸੀ । ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਕਾਹਲ ਤਾਂ ਹੈ ਨਹੀਂ ਸੀ ।

ਬੰਤਾ ਸਿੰਘ ਸਟੇਸ਼ਨ ਮਾਸਟਰ ਦੇ ਘਰ ਗਿਆ । ਉਸ ਦੇ ਸਾਥੀਆਂ ਨੇ ਘਰ ਦਾ ਕੀਮਤੀ ਸਾਮਾਨ—ਜਿਹੜਾ ਵਿਕ ਸਕੇ—ਨਕਦੀ-ਗਹਿਣਾ ਬੰਨ੍ਹ ਲਿਆ ਸੀ, ਪਰ ਘਰ ਵਾਲੀ ਦੇ ਉਦਾਲੇ ਅਜੇ ਟੁੰਮਾਂ ਸਨ । ਇਹ ਸੋਨੇ ਦੀਆਂ ਟੁੰਮਾਂ ਇਕ ਕੇ ਦੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਕੋਲੋਂ ਡਾਲੀਆਂ ਪਰਾਪਤ ਕਰ ਕਰ ਕੇ ਬਣਾਈਆਂ ਟੁੰਮਾਂ ਸਨ । ਮੁਫਤ ਦੇ ਪੱਠਿਆਂ ਤੇ ਰਖੀ ਮੱਝ ਦਾ ਦੁੱਧ ਪੀਣ ਵਾਲੀ ਸਟੇਸ਼ਨ ਮਾਸਟਰਨੀ ਚੰਗੀ ਅਰੋਗ ਤੇ ਮੂੰਦਰ ਤੀਵੀਂ ਸੀ । ਉਹ ਚੁਪ ਚਾਪ ਖਲੋਤੀ ਸੀ, ਪਥਰ ਦੀ ਸਿਲ ਬਣੀ । ਉਸ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਅੱਥਰੂ ਫਲੁਕਦੇ ਸਨ ਸਿਰ ਦੇ ਵਾਲ ਖਿਲਰੇ ਹੋਏ ਸਨ, ਚਿਹਰੇ ਦਾ ਟੰਗ ਉਡਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਉਦਾਲ ਟੁੰਮਾਂ ਜਿਉਂ ਦੀਆਂ ਤਿਉਂ ਸਨ ।

ਉਸ ਦੇ ਕੋਲ ਸੋਨੇ ਦੀਆਂ ਟੁੰਮਾਂ ਤਕ ਕੇ ਬੰਤਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਖਿਆ—

‘ਭੈਣ ਜੀ ! ਤੁਸੀਂ ਸਿਰਫ ਸੋਨੇ ਦੀਆਂ ਟੁੰਮਾਂ ਅਸਾਂ ਨੂੰ ਦੇ ਦਿਓ, ਹੋਰ ਅਸੀਂ ਤੁਸਾਂ ਨੂੰ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਆਖਦੇ ।’

ਉਸ ਤੀਵੀਂ ਦੀ ਡਾਡ ਨਿਕਲ ਗਈ । ਉਸ ਨੇ ਅੱਖਾਂ ਅਗੇ ਹੱਥ ਦੇ ਲਏ । ਇਕ ਡਾਕੂ ਦੇ ਮੂੰਹੋਂ ਮਿਠਾ ਸ਼ਬਦ ‘ਭੈਣ ਜੀ’ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸਾਥੀ ਦੀ ਚੰਦਰੀ ਕਰੜਤ ਪਿਛੋਂ ।

ਡਾਡ ਦੇ ਪਿਛੋਂ ਉਸ ਨੇ ਅਟਕ ਅਟਕ ਕੇ ਰੋਂਦਿਆਂ ਤੇ ਗਮ

ਤੇ ਡਰ ਨਾਲ ਘੁਟਿਆ ਉਤਰ ਦਿਤਾ—

‘ਕੀ ਲਾਭ ਐਸੀ ਮਿਹਰਬਾਨੀ ਦਾ ਜਦੋਂ ਕਿ ਤੇਰੇ ਸਾਥੀ ਨੇ.. !

‘ਕੀ ਮੇਰੇ ਸਾਥੀ ਨੇ ਤੇਰੇ ਨਾਲ ਕੋਈ ਧੱਕਾ ਕੀਤਾ ਹੈ ?’

‘ਧੱਕਾ.. ਵੱਡਾ ਧੱਕਾ.. ਮੂੰਹ ਕਾਲਾ ਮੇਰਾ ਧਰਮ ਨਸ਼ਟ ਕਰ ਦਿਤਾ।’

ਉਹ ਰੋ ਪਈ। ਉਸ ਦੇ ਹੱਥ ਉਸ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਅਗੇ ਰਹੇ, ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਲੁਕਾ ਲੈਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਉਹ ਸ਼ਰਮ ਨਾਲ ਮਰਦੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ।

ਉਸ ਵੇਲੇ ਤਿੰਨ ਬੰਦੇ ਅੰਦਰ ਸਨ। ਅਣਖੀਲੇ ਤੇ ਧਰਮੀ ਬੰਤਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਗਰਜ ਕੇ ਆਖਿਆ—‘ਦਫੋ, ਕਿਸ ਨੇ ਇਸ ਨਾਲ ਧੱਕਾ ਕੀਤਾ ਐ—ਕੌਣ ਪਾਪੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨੇ ਐਨੀ ਕਾਹਲ ਕੀਤੀ। ਪਸ਼ੂ—ਕੁਤਾ ਕੌਣ ਐ।’

ਤੀਵੀਂ ਨੇ ਇਕ ਵਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰ ਦਿਤਾ, ਦੂਸਰੇ ਚੁਪ ਰਹੇ ! ਉਹ ਵੀ ਘਬਰਾ ਗਿਆ। ਬੰਤਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਗੁਸੇ ਨੂੰ ਜਾਣਦਾ ਸੀ।

‘ਕਿਉਂ ਓਏ ਦੁਲਿਆ ! ਤੇਰੀ ਕਰਤੂਤ...!’

ਇਹ ਆਖ ਕੇ ਹਥਲੀ ਗੰਡਾਸੀ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਉਸ ਦੇ ਮੋਢੇ ਤੇ ਮਾਰੀ ਕੁਝ ਮੋਢਾ ਤੇ ਕੁਝ ਹਿੱਸਾ ਗਲ ਦਾ ਵਢਿਆ ਗਿਆ, ਉਹ ਧੜਮ ਕਤਦਾ ਫਰਸ ਉਤੇ ਡਿਗ ਪਿਆ, ਇਕ ਹੋਰ ਮਾਰ ਕੇ ਉਸ ਦਾ ਕੰਮ ਪੂਰਾ ਕਰ ਦਿਤਾ।

ਸਟੇਸ਼ਨ ਮਾਸਟਰਨੀ ਦੇ ਪੈਰਾਂ ਵਿਚ ਉਸ ਦੁਲਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਲੋਥ ਤੜਫਨ ਲਗ ਪਈ, ਜਿਸ ਨੇ ਕੁਝ ਚਿਰ ਪਹਿਲਾਂ ਉਸ ਦਾ ਇਸਤਰੀ-ਧਰਮ ਖੋਹਿਆ ਸੀ, ਉਸ ਦਾ ਤਰਲਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸੁਣਿਆ ਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ, ਕਾਨੂੰਨ ਤੇ ਲੋਕ ਮਰਯਾਦਾ ਦਾ ਖਿਆਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤਾ।

‘ਜੇਸੇ ਦੁਰਚਾਰੀ ਕੁਤੇ, ਵੇਸ਼ ਦੀਆਂ ਧੀਆਂ ਭੈਣਾਂ ਦੀ ਇਜ਼ਤ, ਆਬਰੁ ਲੁਟਣ ਵਾਲੇ ਇਸ ਦਲ ਵਿਚ ਆ ਮਿਲੇ ਹਨ - ਦਲ ਨੂੰ ਬਦਨਾਮ ਕਰਨ ਲਈ । ਪੁੱਤਗਯਾ ਨੂੰ ਤੋੜਿਆ ਪੁਦਾਰ ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕਿਹਾ ਸੀ ‘ਕਿਸੇ ਇਫਤੀ ਨੂੰ ਮੰਦੀ ਨਜ਼ਰ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਦੇਖਣਾ । ਜ਼ੀ-ਸਤੀ ਰਹਿਣਾ, ਪਰ ਗ੍ਰਹਿਸਤੀ ਦੇ ਭੋਗਾਂ ਵਿਚ ਖਚਿਤ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ, ਤਾਂਕਿ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੇ ਘੋਲ ਵਿਚ ਕੋਈ ਔਕੜ ਪੇਸ਼ ਨਾ ਆਏ ।’ ਚਲੋ ! ਲੈ ਚਲੋ ਇਸ ਦੀ ਲੋਥ ਤੇ ਚੋਟੇ ਬਾਹਰ ਜਾ ਕੇ ਸੁਟ ਦਿਓ ਕਾਂ ਕੁਤੇ ਖਾਣ । ਵੇਸ਼ ਦਾ ਦੁਬਮਣ ਦੁਰਚਾਰੀ ।’

ਬੰਤਾ ਸਿੰਘ ਕ੍ਰੋਧ ਵਿੱਚ ਸੀ । ਉਸ ਦਾ ਗੰਡਾਸਾ ਸਾਰੇ ਮਾੜੇ ਬੰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੱਢ ਸੁਟਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਜਿਵੇਂ ਕਦੀ ਪਰਸਤਾਮ ਦੇ ਕਹਾੜੇ ਨੇ ਖਤਰੀ ਮਾਰੇ ਸਨ । ਉਸ ਵੇਲੇ ਸ੍ਰੀ ਵਰਿਆਮ ਸਿੰਘ ਉਥੇ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ, ਉਸ ਨੇ ਬੰਤਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਠੰਢਿਆਂ ਕੀਤਾ ।

ਦੂਲਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਲੋਥ ਚੁੜਵਾਈ ਕਿ ਪੁਲਸ ਦੇ ਹਥ ਨਾ ਆ ਜਾਏ । ਤੀਵੀਂ ਦੇ ਉਦਾਲੇ ਦੀਆਂ ਟੁੰਮਾਂ ਉਸ ਦੇ ਉਦਾਲੇ ਹੀ ਰਹਿਣ ਦਿਤੀਆਂ । ਉਹ ਬੁੜ ਬਣ ਕੇ ਦੇਖਦੀ ਰਹੀ, ਨਾ ਬੋਲ ਸਕੀ ਨਾ ਹਿਲ ਸਕੀ । ਬੰਤਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਅਣਖ, ਉਸ ਦੇ ਧਰਮ ਦੇ ਨਿਆਏ ਨੇ ਉਸ ਦੇ ਮਨ ਤੇ ਅਨੋਖਾ ਹੀ ਅਸਰ ਕੀਤਾ ।

‘ਭੈਣ ਜੀ !’

ਸ਼ਬਦ ਉਸ ਦੇ ਕੰਨਾਂ ਵਿੱਚ ਗੂੰਜਿਆ, ਪਰ ਜ਼ਬਾਨ ਤਾਲੂ ਨਾਲ ਹੀ ਜੁੜੀ ਰਹੀ ਬੰਤਾ ਸਿੰਘ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸਾਥੀ ਆਪਣਾ ਕੰਮ ਕਰ ਕੇ ਸਟੇਸ਼ਨ ਦੀ ਹੱਦ ਤੋਂ ਨਿਕਲ ਕੇ ਹਰੇ ਏਤਾਂ ਵਿੱਚ ਅਲੋਪ ਹੋ ਗਏ । ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਦੂਰ ਜਾਣ ਤੇ ਸਟੇਸ਼ਨ ਉੱਤੇ ਇਕ ਵਾਰ ਵਿਰ ਕੁਰਲਾਹਟ ਮਚ ਗਿਆ ।

— ੭ —

੪੪

ਕੁਦਰਤ ਨੇ ਮਨੁਖ ਦਿਲ ਨੂੰ ਅਨੋਖੀ ਹੀਜ਼ ਬਣਾਇਆ ਹੈ। ਉਤਨੀਆਂ ਹੀ ਅਨੋਖੀਆਂ ਮਨੁਖ ਦਿਲ ਦੇ ਅੰ ਹਰਕਤਾਂ ਤੇ ਗੱਲਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਕਿਸ ਵੇਲੇ ਕਿਸ ਵਿਚਾਰ ਨੇ ਦਿਲ ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲੈਣਾ ਹੈ, ਇਹ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਕੁਝ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।

ਵਰਿਆਮ ਸਿੰਘ ਦੇ ਦਿਲ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਸੁੰਦਰ ਤੀਵੀਂ ਨੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਿਤਿਆ। ਉਹ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਚੇਤੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰਖਦਾ। ਉਸ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਅਨੋਖੇ ਤੇ ਅਡਰੇ ਸਨ, ਪਰ 'ਨਿਹਾਲੋ' ਉਸ ਦੇ ਹੱਥ ਲੱਗੇ, ਉਸ ਦੇ ਹੋਲ ਕੁਝ ਚਿਰ ਰਹੀ ਤੇ ਚਲੀ ਗਈ, ਤਾਂ ਉਹ ਉਸ ਨੂੰ ਭੁਲਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੋਇਆ ਵੀ ਨਾ ਭੁਲ ਸਕਿਆ। ਨਿਹਾਲੋ ਦਾ ਸੁੰਦਰ ਤੇ ਭੋਲਾ ਚਿਹਰਾ, ਹਰਨ ਵਰਗੀਆਂ ਮੋਟੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਡਲੁਕਦੇ ਅੱਥਰੂ, ਉਸ ਦੇ ਕਾਲੇ ਵਾਲ, ਅਰੋਗ ਸਡੌਲ, ਗੋਲ ਅੰਗਾਂ ਵਾਲਾ ਲੰਮਾ ਸਰੀਰ ਨਾ ਭੁਲਿਆ, ਅੱਖਾਂ ਅਗੇ ਰਿਹਾ ਤੇ ਉਹਲ ਨਾ ਹੋਇਆ। ਦਿਲ ਨੂੰ ਕਦੀ ਕਦਾ ਮੱਠੀ ਜਿਹੀ ਕੰਬਣੀ ਛਿੜਦੀ। ਯਦ ਜਹੀ ਆਉਂਦੀ। ਉਹ ਇਸ ਗਲੋਂ ਵੀ ਕਦੀ ਹੈਰਾਨ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਸਮੇਂ-ਜਦੋਂ ਨਿਹਾਲੋ ਉਸ ਦੇ ਕਬਜ਼ੇ

ਵਿਚ ਸੀ-ਡਾਕੂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਆਪ ਹੁਦਗਾ, ਮਨਮਤੀਆ ਸੀ। ਨਿਹਾਲੋ ਦਾ ਹੋਣਾ, ਉਸ ਦਾ ਬੀਮਾਰ ਹੋਣਾ, ਉਸ ਦੇ ਤਰਲੇ ਸੁਣ ਕੇ ਉਹ ਦਇਆ ਵਾਨ ਅਸ਼ੋਕ ਬਣਿਆ ਰਿਹਾ। ਉਸ ਨੇ ਨਿਹਾਲੋ ਨੂੰ ਹਥ ਨਾ ਲਾਇਆ। ਉਸ ਨੂੰ ਕੋਲ ਬੈਠੀ ਵੇਖ ਕੇ ਵੀ ਦੁਰ ਸਮਝਿਆ। ਇਹ ਕੁਝ ਚਿੰਨ੍ਹ ਹੋਇਆ ? ਕਿਉਂ ਹੋਇਆ ? ਉਸ ਨੂੰ ਕੁਝ ਗਿਆਨ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹ ਖੁਦ ਹੈਰਾਨ ਸੀ। ਲੋਕ ਆਖਦੇ ਨੇ ਡਾਕੂਆਂ ਕ ਤਲਾਂ ਦੇ ਦਿਲ ਪੱਥਰ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਏਹ ਰਲਤ ਹੈ। ਦਿਲ ਨਹੀਂ ਪਥਰਾਉਂਦੇ, ਵਾਤਾਵਰਣ ਦਾ ਅਸਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਦੀ ਕਦੀ ਮਾੜੇ ਵਾਤਾਵਰਣ ਦਾ ਫਨੇਰਾ ਦਿਲ ਤੋਂ ਦੂਰ ਹੋਏ ਤਾਂ ਪਿਆਰ, ਦਇਆ ਤੇ ਨੇਕੀ ਉਸੇ ਦਿਲ ਵਿਚੋਂ ਡਲਕਾਂ ਮਾਰਨ ਲਗ ਪਾਂਦੀ ਹੈ।

ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸੰਗਤ, ਉਸ ਦੇ ਉਪਦੇਸ਼, ਉਸ ਦੀ ਦੁਰਬਾਨੀ ਤੇ ਲਗਨ ਨੇ ਵਰਿਆਮ ਸਿੰਘ ਦੇ ਦਿਲ ਦਿਮਾਗ ਦੀ ਬਿਰਤੀ ਨੂੰ ਬਦਲ ਦਿਤਾ ਸੀ। ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਿਵੇਂ ਬੋਧੀ ਭਿਖਸ਼ੂ ਨੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਅਸ਼ੋਕ ਦੇ ਖੂਨੀ ਦਿਲ ਦਿਮਾਗ ਵਿਚ ਉਪਦੇਸ਼ ਨਾਲ ਮਹਾਨ ਪਰੀਵਰਤਨ ਲੈ ਆਂਦਾ ਸੀ।

ਪਿਛਲੇ ਦਿਨੀਂ ਉਹ ਬੰਤਾ ਸਿੰਘ ਦ ਨਾਲ ਬੁਟੇ ਨੰਬਰਦਾਰ ਨੂੰ ਸੋਧ ਕੇ ਆਇਆ ਸੀ। ਬੁਟਾ ਨੰਬਰਦਾਰ ਅਕਾਲੀਆਂ ਦਾ ਦੁਸ਼ਮਣ ਸੀ ਤੇ ਬਹੁਤ ਹੀ ਚੁਗਲੀਆ ਕਰਦਾ ਤੇ ਅਕਾਲੀ ਆਗੂਆਂ ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਕਰਾ ਕੇ ਇਨਾਮ ਤੇ ਵਿੱਠੀਆਂ ਲੈਂਦਾ ਸੀ, ਇਸ ਖਿਆਲ ਨਾਲ ਕਿ ਜ਼ਰੂਰ ਉਸ ਨੂੰ ਮੁਰੱਬੇ ਮਿਲਣਗੇ ਤੇ ਉਹ ਅਮੀਰ ਆਦਮੀ ਬਣ ਜਾਏਗਾ। ਬੰਤਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸਿਰਫ ਪਰਲੋਕ ਦੇ ਦੋ ਮੁਰੱਬੇ ਦੋ ਗੋਲੀਆਂ ਦਿਤੀਆਂ ਪਸਤੌਲ ਦੀਆਂ। ਉਸ ਦੀ ਇਕੱਠੀ ਕੀਤੀ ਮਾਇਆ ਨੂੰ ਵੀ ਚੂਕ ਲਿਆਂਦਾ ਸੀ, ਤਾਂ ਕਿ ਲੋਕਾਂ ਤੇ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਦੁਸ਼ਮਣ ਸੋਧਣ ਵਾਸਤੇ ਹਥਿਆਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੇ ਜਾਣ। ਇਕ ਖੂਹ ਉੱਤੇ ਬੈਠਿਆਂ

ਹੋਇਆਂ ਵਰਿਆਮ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਨਿਹਾਲੋ ਤੇ ਮੰਗੋ ਦਾ ਖਿਆਲ ਆ ਗਿਆ।

‘ਨਿਹਾਲੋ ਤਾਂ ਘਰ ਚਲੀ ਗਈ, ਪਰ ਵਿਚਾਰੀ ਮੰਗੋ!’ ਉਹ ਮਨ ਵਿਚ ਸੋਚਣ ਲਗਾ, ‘ਚੰਦਰੇ ਸ਼ਾਮੇ ਅਮਲੀ ਨੇ ਮੈਥੋਂ ਕਿੰਨਾ ਅਨਰਥ ਕਰਾਇਆ। ਇਕ ਦੇਸ਼ ਭਗਤ ਸ਼ਹੀਦ ਦੀ ਪਤਨੀ, ਇਕ ਦੇਸ਼ ਭਗਤ ਦੀ ਮਾਤਾ-ਅਧਖੜ ਉਮਰ-ਮੈਂ ਕੀ ਹਨੇਰ ਮਾਰਿਆ-ਉਹ ਹੁਣ ਆਖਦੇ ਨੇ ਪੁਲਸ ਦੇ ਹੱਥ ਆ ਗਈ ਹੈ। ਸ਼ਾਮਾ ਜੇਉਂਦਾ ਫਿਰਦਾ ਹੈ।’

ਇਉਂ ਚੋਚਦਿਆਂ ਸੋਚਦਿਆਂ ਉਸ ਦੇ ਖੂਨ ਵਿਚ ਇਕ ਉਬਾਲ ਉਠਿਆ। ਮਨ ਦੀ ਸੋਚ ਸ਼ਬਦ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰਕੇ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋ ਗਈ।

‘ਬੰਤਾ ਸਿੰਘਾਂ ! ਆਦਮ ਪੁਰ ਚਲੀਏ!’ ਵਰਿਆਮ ਸਿੰਘ ਨੇ ਬੰਤਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਆਖਿਆ।

‘ਕਿਉਂ?’

ਉਸ ਬਈਮਾਨ ਸ਼ਾਮੇ ਅਮਲੀ ਦਾ ਪਤਾ ਕੀਤਾ ਜਾਏ, ਜਿਸ ਨੇ ਵਿਚਾਰੀ ਮੰਗੋ ਨਾਲ ਧੋਖਾ ਕੀਤਾ ਐ।’

‘ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਸਨਝਿਆ।’

‘ਆਦਮ ਪੁਰ ਵਾਲਾ ਸ਼ਾਮਾ ਅਮਲੀ ਹੈ ਨਾ?’

‘ਆਹੋ।’

‘ਉਸ ਨੇ ਅਸਾਂ ਨੂੰ ਕਦੀ ਆਖਿਆ ਸ ਕਿ ਉਹ ਮੰਗੋ ਨਾਂ ਦੀ ਤੀਵੀਂ ਤੇ ਮਰਦਾ ਐ। ਰਾਤ ਦਿਨ ਉਹ ਯਾਦ ਆਉਂਦਾ ਐ, ਪਰ ਉਹ, ਉਸ ਦੇ ਕੋਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਬੈਠਦੀ ਤੇ ਅਸਾਂ ਉਸ ਦਾ ਤਰਲਾ ਸੁਣ ਕੇ, ਕੁਝ ਲਾਲਚ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਆਦਮ ਪੁਰ ਡਾਕਾ ਮਾਰਿਆ ਤੇ ਮੰਗੋ ਚੁਕ ਕੇ ਸ਼ਾਮੇ ਅਮਲੀ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰ ਦਿਤੀ। ਅਸਾਂ ਨੂੰ ਉੱਕਾ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਮੰਗੋ

ਕੌਣ ਐ ?

‘ਫਿਰ ?’

‘ਮੰਗੋ ਤੇ ਸ਼ਾਮਾਂ ਅਮਲੀ ਦੋਵੇਂ ਪੁਲਸ ਦੇ ਹੱਥ ਆ ਗਏ । ਸੁਣਿਆਂ ਦੇ ਅਮਲੀ ਨੇ ਉਸ ਨਾਲ ਧੋਖਾ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਆਪਣੀ ਜਾਨ ਬਚਾਉਣ ਲਈ ਤੇ ਡਾਕੇ ਦੇ ਭਾਰ ਤੋਂ ਬਚਣ ਵਾਸਤੇ ਝੁਠੀ ਹੀ ਵਿਉਂਤ ਸੋਚ ਲਈ ।’

‘ਕਿਹੜੀ ਵਿਉਂਤ ?’

‘ਪੁਲਸ ਨੇ ਜਦੋਂ ਬਿਆਨ ਲਿਆ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਹ ਤਾਂ ਮੰਗੋ ਨੂੰ ਆਪ ਹੀ ‘ਘੋਰ ਕੇ ਲਿਆਇਆ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿ ਪੁਲਸ ਕਪਤਾਨ ਦੇ ਪੋਸ਼ ਕਰੇ । ਮੰਗੋ ਦਾ ਸਬਧ ਬਬਰਾਂ ਨਾਲ ਹੈ । ਉਹ ਤਾਂ ਇਨਾਮ ਹਾਸਲ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ ।’ ਹੁਣ ਮੰਗੋ ਪੁਲਸ ਦੇ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿਚ ਐ । ਉਸ ਕੋਲੋਂ ਪੁਛ ਪੜਤਾਲ ਕੀਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਆ, ਹੋ ਸਕਦ ਹੈ, ਤੰਗ ਵੀ ਕੀਤਾ ਜਾਏ ਤੇ ਅਮਲੀ ਬਾਹਰ ਫਿਰਦਾ ਐ ! ਪਤਾ ਕਰਨਾ ਹੈ ਉਸ ਦਾ, ਤੇ ਸੋਧਣਾ ਐ । ਉਹ ਬੰਦੀਮਾਨ ਐ !’

‘ਇਹ ਮੰਗੋ ਕੌਣ ਆ ?’

‘ਧਰਮ ਸਿੰਘ ਦੀ ਮਾਤਾ । ਜਿਹੜਾ ਰਾਮ ਸਿੰਘ, ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਆਦਿਕ ਦੇ ਜਥੇ ਨਾਲ ਐ । ਉਹ ਭੇਸ ਬਦਲ ਕੇ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਦਫਤਰਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਖਬਰਾਂ ਲਿਆਉਂਦਾ ਐ ।’

‘ਦਲੋ ਅਜ ਰਾਤ ਨੂੰ ਆਦਮ ਪੁਰ ਚਲੇ ਚਲਾਂਗੇ । ਚਲਣਾ ਈ ਐ, ਏਧਰ ਨਾ ਰਏ ਤਾਂ ਉਧਰ ਸਹੀ । ਉਹ ! ਉਹ ਨਿਹਾਲੋ ਵੀ ਸ਼ਾਇਦ ਉਛੋਂ ਦੀ ਸੀ ?’

‘ਆਹੋ !’

‘ਕਿੰਨੀ ਲੋਹੜੇ ਦੀ ਫੁੰਦਰ ਸੀ ਉਹ । ਮੈਂ ਤਾਂ ਵੇਖ ਕੇ ਈ ਵੰਗ ਰਹਿ ਗਿਆ । ਖੈਰ ਤੁਸਾਂ ਬੜਾ ਮਰਦਉ ਪੁਣਾ ਕੀਤਾ, ਜਿਹੜਾ

ਉਸ ਦਾ ਜੀਵਨ ਨਸ਼ਟ ਨਾ ਕੀਤਾ; ਨਹੀਂ ਤੇ ਕਲੀ ਹੁਮਲਾ
ਜਾਣੀ ਸੀ।

‘ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਨੇ ਹੀ ਕੋਈ ਮਿਹਰ ਕੀਤੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਵੀ
ਦੇਖਣਾ ਆਇਕ ਵਾਰ। ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਉਹ ਆਦਮ ਪੁਰ ਹੋਏ ਜਾਂ
ਰਾਣੀ ਪਰ।’

ਉਹ ਇਉਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰ ਹੀ ਰਹੇ ਸਨ ਕਿ ਇਕ ਸੱਠ ਕੁ
ਸਾਲ ਦੀ ਤੀਵੀਂ-ਵੰਗੀ ਅੱਗੇ ਉਹ ਲੰਮੀ ਗੜਵਾ ਲਸੀ ਦਾ ਤੇ
ਟੋਟੀਆਂ ਲੈ ਕੇ ਆਈ। ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਿਵੇਂ ਇਕ ਕਿਸਾਨ-ਮਾ, ਆਪ
ਹਲ-ਵਾਹੁੰਦੇ ਬਚਿਆਂ ਵਾਸਤੇ ਛਾਹ-ਵੇਲਾ ਲਿਆਉਂਦੀ ਹੈ।

ਉਹ ਲਾਗ ਆ ਗਈ। ਉਸ ਨੇ ਸਿਰੋਂ ਗੜਵਾ ਲਾਹ ਕੇ
ਖੁਰਲੀ ਵਿਚ ਰਖ ਦਿਤਾ ਤੇ ਆਵਾਜ਼ ਦਿਤਾ-ਪੁਤ ਈਤਿਆ! ਲੈ ਟੋਟੀ
ਖਾ ਲਓ।’

ਉਸ ਨੇ ਬੰਤਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਨ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਬੰਤਾ ਸਿੰਘ
ਵਰਿਆਮ ਸਿੰਘ, ਤ ਦੋ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸਾਥੀ-ਚਾਰ ਬੰਦੇ ਸਨ।
ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਘੋੜੀਆਂ ਉਹਲੇ ਬੰਨ੍ਹੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ
ਹੀ ਪਿੰਡ ਟੋਟੀ ਵਾਸਤੇ ਸੁਨੇਹਾ ਭੇਜਿਆ ਸੀ। ਉਹ ਲਸੀ ਦਾ
ਗੜਵਾ, ਪਰੋਠੇ ਤੇ ਉਪਰ ਅੰਬ ਦਾ ਅਚਾਰ ਤੇ ਗੰਢੇ ਲੈ ਕੇ
ਆਈ ਸੀ।

‘ਸੁਣਾ ਚਚ ! ਕੋਈ ਕੁਤਾ ਬਿਲਾ (ਸਰਕਾਰੀ ਬੰਦਾ) ਤਾਂ ਪਿੰਡ
ਨਹੀਂ ਆਇਆ?’

ਬੰਤਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਮਈ ਨੂੰ ਪੁਛਿਆ।

‘ਅਠ ਦਸ ਦਿਨ ਤੋਂ ਤਾਂ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਆਇਆ। ਅੱਗੇ
ਦੋ ਦਿਨ ਆਉਂਦੇ ਰਹੇ ਸੀ ਤੇ ਕਰਤਾਰੇ ਨੂੰ ਪੁਛਦੇ ਸੀ। ਮੈਂ ਕਿਹਾ,
‘ਮੈਨੂੰ ਕੀ ਪਤਾ?’

‘ਲੰਬਕਦਾਰ ਦਾ ਕੀ ਹਾਲ ਐ?’

ਉਹ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਰੁਸਕਦਾ ਹੁਣ, ਪਹਿਲਾਂ ਐਬੋਂ ਅਬੋ-

ਤਦੇ ਬੋਲਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ । ਤੂੰ ਆਪਣੀ ਦਸ ਸੁਖੀ ਸਾਂਦੀ ਤਾਂ
ਆਂ ?'

‘ਬਧੀ ਨੂੰ ਕੋਈ ਗਮ ਨਹੀਂ ਚਾਚੀ ! ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜਿਵੇਂ
ਵਰਤਾਇੰਗਾ ਤਿਵੇਂ ਵਰਤ ਜਾਣਾ ਐ !’

ਰੋਟੀ ਖਾਧੀ, ਲਸੀ ਪੀਤੀ ਤੇ ਬੁਢੀ ਨੂੰ ਘਰ ਨੂੰ ਤੋਰ ਦਿਤਾ ।
ਆਪ ਘੋੜਿਆਂ ਤੇ ਸਵਾਰ ਹੋ ਕੇ ਆਦਮਪੁਰ ਨੂੰ ਤੁਰ ਪਏ ।

‘ਮੈਂ ਆਖਦਾ ਹਾਂ, ਸਰਦਾਰ ਜੀ ! ਸਾਮਰਾਜੀ ਸਰਕਾਰ, ਉਸ ਦੇ ਪਿਠੂ, ਰਾਜੇ ਮਹਾਰਾਜੇ, ਸਭ ਮਾਰ ਦੇਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ । ਇਹਨਾਂ ਨਾਂ ਨਿਸ਼ਾਨ ਜਗਤ ਤੇ ਨਹੀਂ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ, ਤਾਂ ਹੀ ਕੁਲਾਮੀ ਦਾ ਯਗ ਖਤਮ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ । ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਬੜਾ ਗਰਕ ਹੋਏ... ਜਦੋਂ ਜ਼ੁਲਮ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਨਿਰਦਈ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ । ਵਤਾ ਤਰਸ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ । ਉਫ ! ਮੁਠੀ ਭਰ ਗੋਰੇ, ਸਮੁੰਦਰ ਤੋਂ ਪਾਰੋਂ ਆ ਕੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀਆਂ ਤੇ ਅਤਿਆਚਾਰ ਕਰਨ...!’

ਨਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਵਰਿਆਮ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਆਖਿਆ ।

ਨਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਵਰਿਆਮ ਸਿੰਘ ਦਾ ਸਾਥੀ ਸੀ । ਉਸ ਦੀ ਪਾਰਟੀ ਨਾਲ ਸ਼ੁਰੂ ਤੋਂ ਸ਼ਾਮਲ ਸੀ । ਉਸ ਨੂੰ ਕਪੂਰਥਲੇ ਭੇਜਿਆ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਮੰਗੋ ਦੀ ਸੂਹ ਕਢੇ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਪੁਲਸ ਨੇ ਕਿਥੇ ਤੇ ਕਿਵੇਂ ਰਖਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ? ਆਦਮਪੁਰ ਦੇ ਕੋਲ ਦੋਵੇਂ ਮਿਲ ਪਏ, ਜਦੋਂ ਕਿ

ਸੀ। ਨਿਹਾਲੇ ਹੁਣ ਤਕੜੀ ਸੀ, ਉਸ ਦਾ ਡਰ ਲੱਥ ਗਿਆ ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸਾਰਾ ਗਿਆਨ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਰਾਮ ਸਿੰਘ, ਧਰਮ ਸਿੰਘ ਜਾਂ ਵਰਿਆਮ ਸਿੰਘ ਕਿਉਂ ਰਾਤ ਦੇ ਹਨੇਰੇ ਵਿਚ ਪੈਰਾਂ ਨਾਲ ਧਰਤੀ ਕਛਦੇ ਫਿਰਦੇ ਸਨ। ਉਸ ਨੂੰ ਇਹ ਵੀ ਪਤਾ ਲਗ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਪਿੰਡ ਦਾ ਜ਼ੋਲਦਾਰ ਕਿਉਂ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਵਰਿਆਮ ਸਿੰਘ ਮਿਲ ਕੇ ਆਦਮਪੁਰ ਆ ਗਿਆ ਸੀ, ਪੂਰੀ ਪਾਰਟੀ ਸਮੇਤ। ਉਹ ਲਭਦਾ ਫਿਰਦਾ ਸੀ ਸ਼ਾਮੇ ਅਮਲੀ ਨੂੰ, ਜਿਸ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਵੀ ਧਖਾ ਦਿਤਾ ਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਮੰਗੋ ਨਾਲ ਧੋਖਾ ਕਰਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਪੁਲਸ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰ ਦਿਤਾ ਸੀ। ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਉਹ ਵਰਿਆਮ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਆਖਦਾ ਰਿਹਾ—‘ਵਰਿਆਮ ਨਿੰਹਾਂ, ਕੀ ਦਸਾਂ, ਮੈਂ ਤਾਂ ਮੰਗੋ ਬਿਨਾਂ ਰਹਿ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ। ਉਹ ਮੇਰੇ ਮਨ ਵਸੀ ਐ, ਆਸ਼ਕ ਆਂ, ਪੂਰਾ ਆਸ਼ਕ ਉਸ ਦਾ.. ਮੈਨੂੰ ਇਕ ਵਾਰ..!’ ਮੰਗੋ ਉਸ ਨੂੰ ਮਿਲੀ, ਪਰ ਜਦੋਂ ਪੁਲਸ ਮਥੇ ਲੱਗੀ ਤਾਂ ਬੂਠਾ ਪਿਆਰ ਕਾਫ਼ੂਰ ਹੋ ਗਿਆ। ਬੇਈਮਾਨ ਨੇ ਉਲਟਾ ਹੀ ਖਿਆਨ ਦੇ ਦਿਤਾ।

‘ਮੰਗੋ ਥਾਣੇ ਵਿਚ ਨਹੀਂ, ਉਸ ਨੂੰ ਤਾਂ ਲਾਹੌਰ ਭੇਜ ਦਿਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਉਹ ਤਿਲੇ ਵਿਚ ਡਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਐ। ਨਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਵਰਿਆਮ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਟਾਲ ਦਸਿਆ।

‘ਪਰ... ਵਾਹ ! ਮੈਂ ਆਖਦਾ ਆਂ, ਮੰਗੋ ਵਰਗੀ ਤੀਵੀਂ ਘਟ ਹੀ ਹੋਰ ਹੋਵੇਗੀ; ਬੜੀ ਦਲੇਰ ਨਿਕਲੀ। ਆਸਾ ਸਿਹੋਂ ਸਿਪਾਹੀ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਦਸਿਆ-ਉਸ ਨੂੰ ਪੁਲਸ ਨੇ ਖਹੁਤ ਤੰਗ ਕੀਤਾ ਨੰਗਿਆ ਕਰਕੇ ਧੁਪ ਤਿਠਾਇਆ, ਭੁਖਿਆਂ ਰਖਿਆ, ਮਾਰਿਆ ਕੁਟਿਆ, ਪਰ ਉਹ ਦੋ ਗੱਲਾਂ ਨਾ ਮੰਨੀ।’

‘ਕਿਹੜੀਆਂ ਦੋ ਗੱਲਾਂ ?’ ਵਰਿਆਮ ਸਿੰਘ ਪੁਛੇ ਬਿਨਾਂ ਨਾਂ ਰਹਿ ਸਕਿਆ।

ਇਕ ਤਾਂ ਇਹ ਕਿ ਉਹ ਮੁਖਬਰ ਬਣ ਕੇ—ਪੁਲਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੋ ਕੇ ਬੱਬਰਾਂ ਨੂੰ ਫੜਾਏ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਪਤੇ ਟਿਕਾਣੇ ਦਸੇ। ਦੂਸਰਾ ਕੁਝ

ਬੰਦਿਆਂ ਤੇ ਗਵਾਹੀ ਦੇਵੇ। ਜਿਉਂ ਜਿਉਂ ਪਲਸ ਸਖਤੀ ਕਰਦੀ ਰਹੀ, ਤਿਉਂ ਤਿਉਂ ਉਹ ਉਚੀ ਕੂੜ ਕੇ ਆਖਦੀ ਰਹੀ, 'ਚੰਦਰਿਓ ! ਦੇਸ਼ ਦੇ ਗਦਾਰੋ ! ਭ ਵੇਂ ਮਰੇ ਸਰੀਰ ਦੀ ਬੋਟੀ ਬਟੀ ਕਰ ਦਿਓ, ਮੈਂ ਫਿਰ ਵੀ ਤੁਸਾਂ ਦੀਆਂ ਗਲਾਂ ਨਹੀਂ ਮੰਨਣੀਆਂ ਤੁਸਾਂ ਦਾ ਬੇੜਾ ਗਰਕ ਜ਼ਰੂਰ ਹੋਵੇਗਾ...' ਅਤਿਆਚਾਰਾਂ ਦੇ ਕਾਰਨ ਉਹ ਦੋ ਚਾਰ ਵਾਰ ਬੇਹੋਸ਼ ਵੀ ਹੋ ਗਈ।'

‘ਹੁਣ ਲਾਹੌਰ ਹੈ ?’

‘ਆਂ ! ਲਾਹੌਰ ਕਿਲੇ ਵਿਚ।’

‘ਨਰਿੰਦਰ ਸਿੰਹਾਂ ! ਮੈਨੂੰ ਬਹੁਤ ਅਫਸੋਸ ਐ। ਮੇਰੇ ਕਰਕੇ ਹੀ ਉਸ ਮਾਤਾ ਨੂੰ ਦੁਖ ਉਠਾਣਾ ਪਿਆ।... ਵ ਹਿਗੁਰੂ ਮੇਰੀ ਭੁਲ ਬਖਸ਼ੇ। ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਹੱਡੀਆਂ ਤੋੜ ਸੁਟਾਂਗਾ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਰਾਜ ਪਲਟ ਦਿਆਂਗਾ, ਜਿਹੜੇ ਮਾਤਾ ਮੰਗੋ ਦੀ ਨਰਾਦਰੀ ਕਰ ਰਹੇ ਨੇ ਉਹ ਭਾਰਤ ਮਾਤਾ ਦੀ ਨੇੜ ਤੇ ਦਲੇਰ ਧੀ ਹੈ।’

ਉਹ ਗੱਲਾਂ ਕਰ ਹੀ ਰਹੇ ਸਨ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਾਥੀ ਆਇਆ।

ਉਸ ਨੇ ਵਰਿਆਮ ਸਿੰਘ ਦੇ ਕੰਨ ਵੱਲ ਮੂੰਹ ਲਿਜਾ ਕੇ ਕਿਹਾ—‘ਸ਼ਾਮਾਂ ਅਮਲੀ ਪਿੰਡੋਂ ਨਿਕਲ ਕੇ ਏਸੇ ਖੁਹ ਨੂੰ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਮਿਲ ਕੇ ਆਇਆ ਆਂ। ਮੈਂ ਅਖਿਆ ਸੀ, ਮੈਂ ਥਾਣੇ ਤੋਂ ਆਇਆਂ ਆਂ ਧਰਮੇ ਦਾ ਪਤਾ ਕਰਨ।’

‘ਕਿਤੇ ਧੋਖਾ ਨਾ ਦੇਵੇ ?’ ਵਰਿਆਮ ਸਿੰਘ ਨੇ ਅਖਿਆ।

‘ਨਹੀਂ ! ਉਹ ਧੋਖਾ ਨਹੀਂ ਦੇਵੇਗਾ, ਉਸ ਨੂੰ ਕੋਈ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ।’

‘ਚਲੋ, ਅਜ ਇਸੇ ਨਾਲ ਨਜਿਠੀਏ। ਕੋੜ ਦਾ ਕੀੜਾ ਖਤਮ ਕਰੀਏ।’

ਸਾਰੇ ਉਠ ਬੈਠੇ। ਹਥਿਆਰ ਸੰਭਾਲੇ ਤੇ ਪਿੰਡੋਂ ਆ ਰਹੇ ਰਸਤੇ ਦੇ ਵੇਹੀਂ ਪਾਸੀਂ ਲੁਕ ਕੇ ਬੈਠ ਗਏ।

ਦੁਰਤ ਦਾ ਅਟੱਲ ਅਸੂਲ ਹੈ ਕਿ ਮਾੜੇ ਬੰਦਿਆਂ ਦਾ ਸੁਧਾਰ

ਕੁਦਰਤ ਆਪ ਹੀ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਨਾ ਹੋਏ ਤਾਂ ਸੰਸਾਰ ਘੋਰ ਦੁਖਾਂ ਦਾ ਘਰ ਬਣ ਜਾਏ। 'ਪਾਪੀ ਕੇ ਮਾਰਨੇ ਕੇ ਪਾਪ ਮਹਾਂ ਬਲੀ ਹੈ।' ਚੰਦਰੇ, ਭੈੜੇ ਮਨੁਖ ਦਾ ਕੁਕਰਮ ਹੀ ਉਸ ਦਾ ਕਾਲ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਾਮਾਂ ਅਮਲੀ ਵਿਸ਼ਈ ਸੀ ਪਿੰਡ ਦੇ ਲੋਕ ਉਸ ਨੂੰ ਬੁਰਾ ਸਮਝਦੇ ਸਨ। ਪਿੰਡ ਡਾਕਾ ਮਰਵਾਇਆ ਇਸ ਬਦਲੇ ਉਸ ਨੂੰ ਮਾਰ ਦੇਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ, ਪਰ ਉਹ ਡਰਦੇ ਸਨ, ਰਾਜ ਦੀ ਪੁਲਸ ਕੋਲੋਂ ਜਿਸ ਨੇ ਇਨਸਾਫ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰਨਾ। ਜਿਸ ਨੇ ਇਕ ਅਮਲੀ ਬਦਲੇ ਸਾਰੇ ਪਿੰਡ ਨੂੰ ਫੂਕ ਦੇਣਾ ਸੀ।

ਸ਼ਾਮੇ ਦੀ ਮੌਤ ਉਸ ਨੂੰ ਘੋਰ ਕੇ ਖੂਹ ਵਲ ਲੈ ਆਈ। ਉਸ ਦੇ ਮੰਦੇ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਫਲ ਉਸ ਨੂੰ ਕੁਦਰਤ ਦੇਣ ਲਗੀ ਸੀ। ਉਹ ਅਫੀਮ ਦਾ ਗੋਲਾ ਛਕ ਕੇ, ਚਾਹ ਪੀ ਕੇ ਆਪ ਮੂਹਾਰਾ, ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਸ਼ਕ ਦੇ, ਖੂਹ ਵਲ ਤੁਰ ਪਿਆ। ਇਹ ਕੋਈ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਕਿਉਂ ਖੂਹ ਵਲ ਆਇਆ ਸੀ।

ਜਿਸ ਵੇਲੇ, ਉਸ ਥਾਂ ਪੁਜਾ ਵਰਿਆਮ ਸਿੰਘ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸਾਥੀ ਬੈਠੇ ਸਨ, ਤਾਂ ਵਰਿਆਮ ਸਿੰਘ ਬੇਰੀ ਦੇ ਮੁਢ ਲਾਗਉਂ ਉਠ, ਕੇ ਉਸ ਦੇ ਅਗੇ ਹੋ ਖਲੋਤਾ।

ਵਰਿਆਮ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਉਸ ਦੇ ਪੈਰਾਂ ਹੇਠੋਂ ਮਿੱਟੀ ਨਿਕਲ ਗਈ। ਇਕ ਦਮ ਲੱਤਾਂ ਕੰਬਣ ਲਗ ਪਈਆਂ ਤੇ ਅਝੱਮਕ ਅੱਖਾਂ ਨਾਲ ਵਰਿਆਮ ਸਿੰਘ ਵਲ ਦੇਖੀ ਜਾਣ ਲੱਗਾ। ਅਫੀਮ ਦਾ ਨਸ਼ਾ ਉਡ ਗਿਆ।

‘ਅਮਲੀਆ ! ਕਿਥੇ ਚਲਿਆ ਏਂ ?’

‘ਬ... ਬਹਾਗੁਟੂ ਕੀ ਫਤਹ ਬਰਿਆਮ ਸਿੰਹਾਂ !’ ਸ਼ਾਮਾਂ ਅਮਲੀ ਬੋਲਿਆ।

‘ਤੂੰ ਤਾਂ ਮੇਰਾ ਬੇਲੀ ਏਂ, ਘਬਰਾ ਕਿਉਂ ਗਿਆ ?’

‘ਘਬਰਾ... ਨਹੀਂ ਘਬਰਾਉਨਾ ਕਿਉਂ ? ਤੂੰ ਤਾਂ ਮੇਰਾ ਮਿੱਤਰ ਐ !’

‘ਸੁਣਾ ਫਿਰ ਮੰਗੋ ਕਿਥੇ ਈ ?’ ਵਰਿਆਮ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣਾ ਮਜ਼ਬੂਤ ਤੇ ਭਾਰੀ ਖਬਾ ਹਥ ਉਸ ਦੇ ਸੱਜੇ ਮੋਢੇ ਤੇ ਰਖਿਆ ਤੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਨਿਕੀਆਂ ਤੇ ਅਫੀਮ ਖਾਧੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਲ ਵੇਖ ਕੇ ਪੁਛਿਆ।

‘ਮੰਗੋ ?’

‘ਆਂ ਮੰਗੋ ! ਬਸਦੀ ਆ ਤੇਰੇ ਘਰ ?’

‘ਨਹੀਂ ! ਉਸ ਨੂੰ ਤਾਂ ਪੁਲਸ ਫੜ ਕੇ ਲੈ ਗਈ।’

‘ਕਿਉਂ ?’

ਉਹ ਏ ਨਾ ਅਸਾਡੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਧਰਮੇ ਦੀ ਮਾਂ। ਧਰਮਾ ਅਜ-ਕਲ ਆਖਦੇ ਨੇ ਬਬਰਾਂ ਦੇ ਜਥੇ ਵਿਚ ਜਾ ਭਰਤੀ ਹੋਇਆ ਐ।’

‘ਪੁਲਸ ਨੇ ਤੇਰੇ ਨਾਲ ਯਾਰੀ ਨਾ ਪਾਲੀ ?’

‘ਪੁਲਸ ! ਕੀ ਦਸਾਂ...ਚੰਦਰਾਂ ਜਿਹਾ ਤੇਲੀ ਥਾਣੇਦਾਰ ਨਾ ਮੰਨਿਆ।’

‘ਉਹ ਹੈ ਕਿਥੇ ? ਹੁਣ ਚੁਕ ਕੇ ਲਿਆ ਦਈਏ?’

ਰਏ ਨੇ, ਸਰੋਂ ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਪੁਲਸ ਨੇ ਜੁਤੀਆਂ ਮਾਰੀਆਂ। ਸੁਣਾਉ ਕੋਈ ਚਾਹ-ਪਾਣੀ ਦੀ

‘ਚਾਹ-ਪਾਣੀ ਤਾਂ ਪੀਣਾ ਐ, ਰੋਟੀ ਖਾਣੀ ਆ—ਸਬੱਬ ਨਾਲ ਤੂੰ ਮਿਲ ਪਿਆ।’

‘ਮੈਨੂੰ ਥਾਣੇ ਸਦਿਆ ਗਿਆ ਏ, ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕੀ ਗੱਲ-ਹੁਣੇ ਹੁਣੇ ਬੰਦਾ ਗਿਆ ਸੀ।’

‘ਕੋਈ ਮਾਲ ਵਾਲਾ ਘਰ ਐ ?’

‘ਘਰ ਬੜੇ ! ਪਰ ਚਲੋ ਖੂਹ ਨੂੰ ਚਲੀਏ—ਕੋਈ ਦੇਖ ਨਾ ਲਏ, ਸਮੇਂ ਜੂ ਭੈੜੇ ਹੋਏ।’ ਹੋਣੀ, ਸ਼ਾਮੇ ਅਮਲੀ ਦੀ ਜ਼ਬਾਨ ਤੇ ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਏਲੀ। ਉਸ ਨੇ ਆਪ ਹੀ ਰਾਹੋਂ ਪਾਸੇ ਹੋਣ ਲਈ ਆਖ ਦਿਤਾ।

‘ਚਲ !’

ਆਖਣ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਵਰਿਆਮ ਸਿੰਘ ਨੇ ਮੂੰਹ ਨਾਲ ਸੀਟੀ ਵਜਾਈ। ਉਸੇ ਵੇਲੇ ਆਸੇ ਪਾਸਿਓਂ ਛੇ ਸਤ ਬੰਦੇ ਹਥਿਆਰਾਂ ਸਮੇਤ ਉਸ ਦੇ ਕੋਲ ਆ ਗਏ। ਅਮਲੀ ਸ਼ਾਮਾਂ ਵਿਚ ਆ ਗਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਸਾਰਿਆਂ ਵਲ ਵੇਖਿਆ। ਉਸ ਦਾ ਦਿਲ ਰੁੜ ਘਬਰਾਇਆ। ਪਰ ਇਹ ਸ਼ੱਕ ਨਾ ਪਿਆ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਸਿਰ ਤੇ ਕਾਲ ਕੂਕਦਾ ਸੀ।

ਵਰਿਆਮ ਸਿੰਘ ਤੇ ਸ਼ਾਮਾਂ ਅਗੇ ਅਗੇ, ਬਰੋਬਰ ੨ ਤੁਰ ਪਏ ਤੇ ਪਿਛੇ ਪਿਛੇ ਬਾਕੀ ਦੇ ਬੰਦੇ।

‘ਅਮਲੀਆ ! ਸੁਣਿਆ ਏ, ਸਰਕਾਰ ਵਲੋਂ ਤੈਨੂੰ ਇਨਾਮਾਂ ਮਿਲਿਆ ਏ !’

‘ਕਿਸ ਗਲ ਦਾ ?’

‘ਇਹ ਤਾਂ ਤੈਨੂੰ ਪਤਾ ਹੋਏਗਾ। ਉਹ ਇਕਲਾ ਹੀ ਖਾ ਗਿਓਂ;’

‘ਇਨਾਮ-ਨੂਮ ਤਾਂ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਮਿਲਿਆ, ਐਵੇਂ ਤੁਹਾਡੇ ਕੋਲ ਕਿਸੇ ਮੂੰਹ ਮਾਰਿਆ। ਬਣੇਦਾਰ ਅਮੀਰ ਅਲੀ ਆਖਦਾ ਏ ਡਾਕੂ ਫੜਾ, ਬਬਰਾਂ ਦੀ ਦਸ ਪਾ, ਤਾਂ ਤੈਨੂੰ ਮਹਾਰਾਜੇ ਕੋਲੋਂ ਮੁਰਬਾ ਲੈ ਦਿਆਂਗੇ-ਬੈਠਾ ਮੌਜਾਂ ਕਰੀ।’

‘ਫਿਰ ਤੂੰ ਕੀ ਕਿਹਾ ?’

‘ਮੈਂ ਕੀ ਆਖਣਾ ਸੀ, ਉਥੇ ਤਾਂ ਹਾਂ ਕਰ ਆਇਆ ਜੁਤੀਆਂ ਤੋਂ ਡਰਦਾ, ਪਰ ਡਾਕੂਆਂ ਨੂੰ ਫੜਾ ਕਿਵੇਂ ਸਕਦਾ ਆਂ ?’

‘ਅੱਛਾ, ਉਹ ਤਾਂ ਭਲਾ ਤੂੰ ਆਪਣਾ ਭਲਾ ਬੁਰਾ ਸੋਚਣਾ ਐ, ਪਰ ਇਹ ਦੱਸ, ਤੇਰੇ ਕੋਲ ਰੁਪਈਏ ਕਿੰਨੇ ਹਨ ?’

‘ਕਿਉਂ ?’

‘ਲੋੜ ਹੈ।’

‘ਤੁਹਾਨੂੰ ਰੁਪਈਆਂ ਦੀ ਕੀ ਲੋੜ ? ਜੇ ਲੋੜ ਐ ਤਾਂ ਦਾਦਨ ਖਾਂ ਦੀ ਪੰਡੋਰੀ, ਨਿਹਾਲੇ ਕਰਾੜ ਦੇ ਘਰ ਜਾ ਪਉ। ਸਹੁਰੇ ਨੇ ਚਾਟੀਆਂ ਭਰ ਭਰ ਨੱਪੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ।’

ਇਉਂ ਏਧਰ ਓਧਰ ਦੀਆਂ ਗਲਾਂ ਕਰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਖੂਹ ਆਗਿਆ। ਖੂਹ ਪਿੰਡੋਂ ਬਾਹਰ ਕੋਈ ਮੀਲ ਕੁ ਦੀ ਵਾਟ ਤੇ ਸੀ। ਦੂਰ ਤਕ ਖੇਤ ਸਨ। ਖੂਹ ਉਤ ਕੋਈ ਅਦਮੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਖੂਹ ਵਰਗਿਆ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਲਕੜ ਦਾ ਢੋਲ, ਝਵੜਲੀ, ਬੈੜ, ਤਕਲਾ ਤੇ ਲੱਠ ਵੀ ਲਕੜ ਦੀ ਤੇ ਉਪਰ ਸੀ ਭਾਰੀ ਕਾਂਝਣ ਪਾਈ ਹੋਈ। ਮਿਟੀ ਦੀਆਂ ਟਿੰਡਾਂ ਦੀ ਮਾਹਲ ਸੀ। ਉਸ ਦੀ ਗਾਹੜੀ ਤੇ ਵਰਿਆਮ ਸਿੰਘ ਬੈਠ ਗਿਆ ਸ਼ਾਮ ਉਸ ਦੇ ਕੋਲ ਖਲੋ ਗਿਆ।

‘ਭੂ ਉ ਬੰਤਾ ਸਿੰਹਾ, ਅਮਲੀ ਦੀ ਕੋਈ ਸੇਵਾ ਕਰੋ।’ ਵਰਿਆਮ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਾਥੀ ਬੰਤਾ ਸਿੰਘ ਧਾਮਿਆਂ ਨੂੰ ਆਖਿਆ।

ਸੇਵਾ ਤਾਂ ਸਰੋਂ ਮੈਂ ਤੁਹਾਡੀ ਕਟਨੀ ਆਂ। ਪਿੰਡ ਨੂੰ ਜਾਂਦਾ ਆਂ, ਲਸੀ-ਪਾਣੀ ਲਿਆਉਂਦਾ ਆਂ। ਚਾਹ ਤਾਂ ਤੁਸੀਂ ਪੀਂਦੇ ਨਹੀਂ...।’

ਅਮਲੀ ਨੇ ਠੱਲ ਪੂਰੀ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤੀ ਕਿ ਬੰਤਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸ਼ਾਮੇ ਦੀ ਪੱਗ ਲਾਹ ਲਈ। ਸ਼ਾਮਾ ਕੁਝ ਹੈਰਾਨ ਹੋਇਆ। ਉਸ ਨੇ ਸਾਰਿਆਂ ਵਲ ਦੇਖਿਆ। ਸਾਰੇ ਮੁਸਕਰਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਵਰਿਆਮ ਸਿੰਘ ਹੱਸਣ ਲਗ ਪਿਆ—

‘ਇਹ.. ਇਹ ਕੇਹੀ ਸੇਵਾ ਹੋਣ ਲੱਗੀ ਆ?, ਸ਼ਾਮੇ ਨੇ ਪੁਛਿਆ।

‘ਦੇਖੀ ਜਾਹ।’

ਸ਼ਾਮੇ ਦੇ ਵੇਖਦਿਆਂ ਉਸ ਦੀ ਪੱਗ ਕਾਂਝ ਦੇ ਉਤੋਂ ਦੀ ਸੁਟੀ ਗਈ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਦੋਵੇਂ ਕੰਨੀਆਂ ਮੇਲ ਕੇ ਲੜ ਇਕੋ ਜਹੇ ਕਰ ਲਏ ਗਏ ਤੇ ਦੋਹ ਬੰਦਿਆਂ ਨੇ ਅਮਲੀ ਨੂੰ ਬਾਹੀ ਤੋਂ ਫੜ ਲਿਆ।

‘ਇਹ ਕੀ? ਬਰਿਆਮ ਸਿੰਹਾਂ ਇਹ ਕੀ? ਕੀ ਮੈਨੂੰ ਫਾਹੇ ਲਾਉਣ ਲਗੇ ਜੋ?’

ਸ਼ਾਮਾ ਅਮਲੀ ਘਬਰਾ ਕੇ ਬੋਲਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਵਰਿਆਮ ਸਿੰਘ ਵਲ ਦੇਖਿਆ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਨ ਕਰਕੇ ਪੁਛਿਆ। ਵਰਿਆਮ ਸਿੰਘ ਦਾ ਹਾਸਾ ਕ੍ਰੋਧ ਵਿੱਚ ਪਲਟ ਚੁਕਾ ਸੀ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ। ਲਾਲ ਹੋ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਉਸ ਨੇ ਕਿਹਾ, ‘ਹਾਂ ਤੈਨੂੰ ਫਾਹੇ ਲਾ ਕੇ ਮਾਰਨ ਲਗੇ

ਹਾਂ, ਚੰਡਾਲਾ ! ਬੂਠਿਆ, ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਦੁਸ਼ਮਣਾ ! ਤੈਨੂੰ ਉਸ ਮੌਤੇ ਮਾਰਨ ਲਗੇ ਹਾਂ, ਜਿਸ ਮੌਤੇ ਕਦੀ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਮਰਿਆ। ਤੂੰ ਆਖਦਾ ਸੀ, ਮੰਗੋ ਬਦਲੇ ਮਰਦਾ ਏਂ, ਪਰ ਪੁਲਸ ਨੂੰ ਆਖਿਆ ਇਹ ਧਰਮੇ ਬਬਰ ਦੀ ਮਾਂ ਹੈ। ਇਸ ਕੋਲ ਬਬਰ ਆਉਂਦੇ ਹਨ—ਇਨਾਮ ਲਿਆ। ਕੁਤਿਆ ! ਆਪਣਿਆਂ ਨੂੰ ਵੱਢਣ ਲਗੋਂ। ਤੈਨੂੰ ਮਰਿਆ ਜਾਏਗਾ। ਲਮਕਾਉ ਪੁਠਾ।

ਸ਼ਾਮੇ ਅਮਲੀ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਅਗੇ ਮੌਤ ਦਾ ਭਿਆਨਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਆ ਗਿਆ। ਉਸ ਦਾ ਲਹੂ ਜੰਮ ਗਿਆ। ਅੱਖਾਂ ਪਥਰਾ ਗਏਆਂ। ਬੋਲਣ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਜਾਂਦੀ ਰਹੀ। ਉਹ ਗੰਗਿਆਂ ਵਾਂਗ ਡਾਡਾਂ ਮਾਰਨ ਲਗਾ ਪਰ ਉਸਦੀ ਡਾਡ ਨੂੰ ਜ਼ੋਰ ਦੀ ਮਾਰੀ ਚਪੇੜ ਨੇ ਰੋਕ ਦਿਤਾ।

‘ਕੁਤਿਆ ਚੁਪ ਕਰਕੇ ਮਰ ! ਹੁਣ ਕਿਹੜੇ ਪਿਉ ਨੂੰ ਸੱਦਦਾ ਐਂ ? ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਆਏਗਾ।’

ਉਸ ਨੂੰ ਪੁਠਾ ਕਰਕੇ ਉਸਦੇ ਵੇਵੇਂ ਪੈਰ, ਉਸਦੀ ਪਗ ਦੇ ਦੋਹਾਂ ਪਲਿਆਂ ਨਾਲ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਲਟਕਾ ਦਿਤਾ ਗਿਆ।

ਉਚਾ ਲਟਕਾਇਆ ਜਿਥੇ ਉਸ ਦੇ ਹਥ ਭੋਂ ਨਾਲ ਨਾ ਲਗਣ। ਫਿਰ ਉਸ ਦੇ ਗਲ ਦਾ ਝੱਗਾ ਲਾਹ ਸੁਟਿਆ। ਨੰਗੇ ਪਿੰਡੇ ਵਿਚ ਹਲਕੀਆਂ ਹਲਕੀਆਂ ਬਰਛੀਆਂ ਮਾਰ ਕੇ ਲਹੂ ਕਢਿਆ-ਪੱਛ ਲਾਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਪੱਛਾਂ ਦੀ ਪੰੜ ਨਾਲ ਉਹ ਵਿਅਕਲ ਹੋ ਕੇ ਤੜਪਨ ਲੱਗਾ।

‘ਤੂੰ ਸ਼ਾਮਾ ਅਮਲੀ ਏਂ ਨਾ, ਜਿਸ ਨੇ ਅਸਾਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਸੀ ਪਿੰਡ ਲੁਟੋ। ਮੰਗੋ ਤੇਰੀ ਕੀ ਲਗਦੀ ਸੀ?’

‘ਮੇਰੀ ਮਾਤਾ ! ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤੰਗ ਕਰਕੇ ਨਾ ਮਾਰੋ। ਤਰਸ ਕਰੋ, ਮੈਂ ਅਗਾਂ ਨੂੰ ਕਦੀ ਕਿਸੇ ਦੀ ਨੂੰਹ ਧੀ ਵਲ ਨਹੀਂ ਤੱਕਦਾ। ਖਿਮਾਂ ਕਰੋ, ਬਖਸ਼ੋ ਰਬ ਦੇ ਵਾਸਤੇ, ਅਮਲੀ ਨੂੰ ਬਖਸ਼ੋ।’

‘ਪੱਛ ਲਾਏ ਨੇ ਤੇਰਾ ਗੰਦਾ ਲਹੂ ਨਿਕਲ ਜਾਏ। ਤੈਨੂੰ ਜਾਨੋਂ ਨਹੀਂ ਮਾਰਦੇ। ਜੇ ਪੁਲਸ ਅਗੇ ਫਰਿਆਦੀ ਹੋਏਂਗਾ ਤਾਂ ਫਿਰ ਜਾਨੋਂ

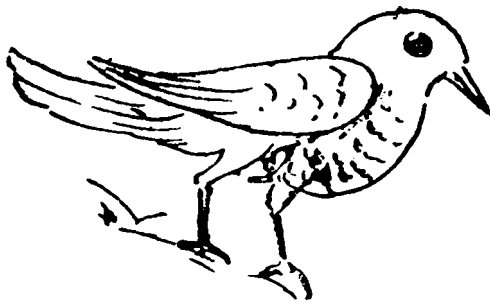
ਮਾਰਾਂਗੇ। ਇਥੇ ਲਟਕਿਆ ਰਹੋ। ਆਪਣੇ ਕੀਤੇ ਕੁਕਰਮਾਂ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰ ਕਰ ਕੇ ਰੋਂਦਾ ਰਹੋ।'

ਵਰਿਆਮ ਸਿੰਘ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਫੈਸਲਾ ਤਾਂ ਸੀ ਸ਼ਾਮੇ ਨੂੰ ਜਾਨੋਂ ਮਾਰਨ ਦਾ, ਫਿਰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿਉਂ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਫੈਸਲੇ ਨੂੰ ਬਦਲ ਦਿਤਾ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਾਥੀਆਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ, 'ਚਲੋ ਚਲੀਏ। ਲਟਕਿਆ ਰਹਿਣ ਦਿਓ ਸੁ, ਤਾਕਿ ਪਿੰਡ ਵਾਲੇ ਦੇਖ ਕੇ ਇਸ ਕੋਲੋਂ ਇਸ ਦੇ ਕੁਕਰਮ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਸੁਣਨ।'

ਸ਼ਾਮਾ ਲਟਕਿਆ ਰਿਹਾ।

ਵਰਿਆਮ ਸਿੰਘ ਦੀ ਪਾਰਟੀ ਅਗੇ ਚਲ ਪਈ।

ਸ਼ਾਮੇ ਦੇ ਪਿੰਡੇ ਵਿਚੋਂ ਲਹੂ ਵਗਦਾ ਦੇਖ ਕੇ ਖਾਂ ਖੂਹ ਦੀ ਕਾਵਣ ਉੱਤੇ ਆ ਬੈਠੇ।

ਮੈਂ ਆਖਦਾ ਅਾਂ, ਸਾਰਾ ਜੱਥਾ ਮੁੰਡੇਰ ਚਲੇ ਉਥੇ ਆਪਣਾ ਘਰ ਐ, ਕਿਸੇ ਤਨਾਂ ਦਾ ਕੋਏ ਖਤਰਾ ਨਹੀਂ ' ਜਗਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਵਰਿਆਮ ਸਿੰਘ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸਾਥੀ ਬੰਤਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਆਖਿਆ ।

ਟਾਹਲੀਆਂ-ਕਿੱਕਰਾਂ ਦੀ ਟੱਖ ਵਿਚ ਖਲੋਤੇ ਹੋਏ ਸਾਰੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਕਿਧਰ ਜਾਣ। ਇਕ ਦੋ ਬੰਦੇ ਸੋਧਣੇ ਸਨ ਪਿੰਡਾਂ, ਜੂਹਾਂ ਤੇ ਖੇਤਾਂ ਵਿਚ ਖਤਰਾ ਸੀ ਸਾਰੇ ਦੁਆਬੇ ਵਿਚ ਫੁਚਾਲ ਆਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ । ਪੁਲਸ ਤਾਂ ਹਰ ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਬੱਬਤ ਸਮਝਦੀ ਸੀ । ਇਸਤ੍ਰੀਆਂ ਕੋਲੋਂ ਵਾ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਭੈ ਆਉਣ ਲਗ ਪਿਆ ਸੀ । ਝੋਲੀਵਕ ਦਾ ਜ਼ੋਰ ਸੀ । ਸਾਮਰਾਜੀ ਸਰਕਾਰਾਂ-ਗਰੀਬ ਕੌਮਾਂ ਨੂੰ ਸੋਨੇ ਚਾਂਦੀ ਨਾਲ ਖਰੀਦਦੀਆਂ ਹਨ । ਦੁਆਬੇ ਵਿੱਚ ਕੌਣ ਖਰੀਦਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਕੌਣ ਦੇਸ਼ ਭਗਤ ਹੈ, ਕੌਣ ਸਰਕਾਰੀ ਹੈ, ਸਮਝਣਾ ਔਖਾ ਸੀ ।

ਜਗਤ ਸਿੰਘ ਸ਼ਾਮਚੁਰਾਸੀ ਦਾ ਸੀ । ਇਕ ਵਾਰ ਉਸ ਨੂੰ ਪੁਲਸ ਨੇ ਫੜਿਆ ਤਾਂ ਪੂਰਾ ਮਹੀਨਾ ਥਾਨੇ ਰੱਖਿਆ । ਫਿਰ ਛੱਡ ਦਿਤਾ । ਥਾਣੇ ਵਿਚੋਂ ਵ ਪਸ ਆ ਕੇ ਉਹ ਸਗੋਂ ਬਹੁਤਾ ਕੰਮ ਕਰਨ ਲੱਗਾ ।

ਅਕਾਲੀਆਂ, ਕਾਂਗਰਸੀਆਂ ਦੇ ਅਗੇ ਪਿਛੇ ਫਿਰਨ ਲਗਾ। ਉਸ ਨੇ ਪੱਗ ਨੀਲੀ ਬੰਨ੍ਹ ਲਈ। ਸਿਰ ਤੋਂ ਪੇਗਾਂ ਤਕ ਮੋਟਾ ਖੱਦਰ ਪਾ ਲਿਆ। ਰੋਰੇ ਤੇ ਗੋਰੇ ਦੇ ਪਿੱਠੂਆਂ ਨੂੰ ਗਾਲ੍ਹਾਂ ਵੱਢਣ ਲੱਗਾ। ਪੁਲਸ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਬੁਰਿਆਈ ਕਰਦਿਆਂ ਉਸ ਦੀ ਜ਼ਬਾਨ ਨਾ ਬਰਦੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਜਾ ਕੇ ਸ਼ਹਿਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਮਿਲ ਆਇਆ। ਸਭ ਨੇ ਸਮਝਿਆ, ਜਗਤ ਸਿੰਘ ਬਹੁਤ ਹੀ ਦੇਸ਼ ਭਗਤ, ਤਿਆਗੀ, ਭਾਰਤ ਮਾ। ਨੂੰ ਸੁਤੰਤਰ ਕਰਉਣ ਵਾਲੀ ਸੈਨਾ ਦਾ ਸਿਰਲੱਥ ਸਨਿਕ ਹੈ। ਉਹ ਆਖਣ ਲੱਗ ਪਿਆ ਸੀ, 'ਤਨ, ਮਨ ਤੇ ਧਨ ਸਭ ਕੁਝ ਕੌਮ ਦਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਤਾਂ ਲੋਚਦਾ ਆਂ, ਮੈਨੂੰ ਫਾਂਸੀ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਹੋਏ। ਮੈਂ ਦੇਸ਼, ਕੌਮ ਤੇ ਧਰਮ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਬਦਲੇ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋਵਾਂ।'

ਜ਼ਬਾਨ ਰਸੀਲੀ ਸੀ। 'ਸੈਂ ਗੁਰੂ ਦੀ ਸੱਚ ਆਖਦਾ ਆਂ, ਧਰਮ ਨਾਲ ਕਦੀ ਬੁਠ ਨਹੀਂ ਬੋਲਿਆ! ਉਹ ਗੱਲ ਗੱਲ ਨਾਲ ਆਖਣ ਲੱਗ ਪਿਆ ਸੀ।

ਬਬਰ ਲੀਡਰ : ਕਿਸਨ ਸਿੰਘ 'ਗੜਗਜ' ਪਾਸੋਂ ਵੀ ਉਸ ਨੇ ਮਾਣ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲਿਆ। ਬਬਰ ਉਸ ਤੇ ਭਰੋਸਾ ਕਰਨ ਲਗ ਪਏ। ਉਹ ਜੋ ਕੁਝ ਕਹਿੰਦਾ, ਸੋ ਸੱਚ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ। ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਸ਼ੱਕ ਨਾ ਪੈਂਦਾ।

ਪਰ ਉਹ ਅੰਦਰੋਂ ਪੁਲਸ ਨਾਲ ਮਿਲਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। 'ਲਬ ਲਾਹਨਤ ਤੇ ਤਮਾ ਖਰਾਬ' ਦਾ ਰੋਗ ਲੱਗ ਗਿਆ ਸੀ, ਉਹ ਸੁਫਨੇ ਲੈਂਦਾ ਸੀ ਕਿ ਜਿਸ ਦਿਨ ਵੋ ਬਬਰ ਫੜਾ ਦਿਤੇ, ਉਸ ਦਿਨ ਅਮੀਰ ਹੋ ਜਾਵਾਂਗਾ। 'ਦਸ ਹਜ਼ਾਰ' ਰੁਪਿਆ ਕੋਈ ਮਾਮੂਲੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਉਸ ਵੇਲੇ, ਜਦ ਸਭ ਚੀਜ਼ਾਂ ਦੇ ਭਾਹ ਸਸਤੇ ਸਨ, ਰੁਪਿਆ ਬੰਦਾ ਮਾਰਿਆਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਮਿਲਦਾ, ਉਸ ਨੂੰ ਸਿਲਦਾ ਸੀ ਦਸ ਹਜ਼ਾਰ, ਕਿਸਨ ਸਿੰਘ ਗੜਗਜ ਨੂੰ ਫੜਾਉਣ ਬਦਲੇ। ਵਰਿਆਮ ਸਿੰਘ ਤੇ ਬੰਤਾ ਸਿੰਘ ਧਾਮੀਆਂ ਦਾ ਵੀ ਭਾਰੀ ਇਨਾਮ ਸੀ। ਜਗਤ ਸਿੰਘ ਕਦੀ ਕਦੀ ਖਿਆਲ ਕਰਦਾ—ਇਨਾਮ ਮਿਲੇਗਾ...ਜੱਟਾਂ ਦੀਆਂ ਬੁੱਤੀਆਂ ਕਰਨ

ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਹੋ ਜਾਏਗਾ । ਹਲਾਂ ਦੇ ਫਾਲੇ ਠੋਕਦਿਆਂ-ਉਮਰ ਬੀਤ ਜਾਣੀ-ਕਮੀਂ ਅਖਵਾਉਣਾ-ਇਹ ਭਲਾ ਕੋਈ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਹੈ ? ਸਾਰੇ ਹੀ ਕਰਦੇ ਨ-ਮਾਇਆ ਮਿਲਦੀ ਨੂੰ ਕੋਠ ਰੋਕਦਾ, ਗੋਰਿਆਂ ਨੇ ਤਾਂ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿਚੋਂ ਜਾਣਾ ਹੀ ਨਹੀਂ । ਜੇ ਜਾਣਗੇ ਤਾਂ ਫਿਰ ਦੇਖੀ ਜਾਏਗੀ-ਪਰ ਇਕ ਵਾਰ ਤਾਂ ..ਜੇ ਚਾਰ ਮੁਰਬੇ ਵੀ ਲਾਇਲਪੁਰ ਮਿਲ ਗਏ ਤਾਂ ਵੀ.. ।

ਉਹ ਵਿਕ ਗਿਆ ਸੀ । ਉਸ ਵੇਲੇ ਉਹ 'ਭੇਖਾ ਧਾਰੀ' ਟੱਗ ਸੀ, ਬਾਹਵੇਂ ਹੋਰ ਤੇ ਅੰਦਰੋਂ ਹੋਰ । ਉਸ ਨੂੰ ਜੱਥਾ ਮਿਲ ਗਿਆ । ਉਸ ਨੇ ਸੋਚਿਆ, 'ਮੁੰਡੇਰ ਪਿੰਡ ਸਾਰੇ ਪੁਜ ਜਾਣ ਤੇ ਉਥੇ ਜਾ ਕੇ ਰਹਿਣ ਉਸ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਦੇ ਘਰ । ਫਿਰ ਉਹ ਜਲੰਦਰ ਖਬਰਾਂ ਪਹੁੰਚਾ ਦੇਵੇ । ਪੁਲਸ ਆਏ-ਬਬਰ ਫੜੇ ਜਾਣ ਤੇ ਉਸੇ ਵੇਲੇ ਉਸ ਨੂੰ ਡਿਪਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਚਾਂਦੀ ਦੇ ਰੁਪਿਆਂ ਦੀ ਥੈਲੀ ਦੇ ਕੇ ਆਖੇ, 'ਵੈਲ ਜਗਤ ਸਿੰਘ, ਟੁਮ ਨੇ ਅਛਾ ਕੀਆ-ਹਮ ਟੁਮਾਰੀ ਸਫਾਰਸ਼ ਲ ਹੋਰ ਲਾਟ ਪਾਸ ਕਰੇਗਾ.. ਟੁਮ ਕੋ ਮੁਰਬੇ ਮਿਲੇਗੇ । ਟੁਮ ਵਫ਼ਾਦਾਰ ਅਛਾ ਬੰਦਾ ।'

ਜੰਗਲ ਵਿਚ ਖਲੋਤਾ ਹੋਇਆ ਹੀ ਜਗਤ ਸਿੰਘ ਕਲਪਣਾ ਸ਼ਕਤੀ ਰਾਹ ਤੋਂ ਗੋਰੇ ਡਿਪਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਪਾਸੋਂ ਇਨਾਮ ਤੇ 'ਸ਼ਾਬਾਸ਼' ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ

'ਮੁੰਡੇਰ ਕੋਈ ਚੰਗਾ ਪਿੰਡ ਨਹੀਂ... ਖਤਰਾ ਹੋ ਸਕਤਾ ਹੈ । ਉਥੋਂ ਦਾ ਲੰਬਰਦਾਰ ਭੈੜਾ ਏ, ਚੇਤੂ ।' ਬੰਤਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਉਤਰ ਦਿਤਾ ।

'ਕਿਸੇ ਦੀ ਮਾਂ ਦਾ ਨੀ ਧੋਸਾ ਜਾਇਆ, ਕੋਈ ਤੁਸਾਂ ਵਲ ਅੱਖ ਪੁਟ ਕੇ ਵੀ ਬਾਕੈ । ਲੰਬਰਦਾਰਾਂ ਦਾ ਤਾਂ ਸੁਣ ਕ ਲਹੂ ਸੁਕ ਜਾਂਦਾ ਐ... ਚਲੋ ਤੁਸੀਂ ਦੋ ਦਿਨ ਆਰਾਮ ਕਰੋ, ਦੇਖੋ ਲੀੜੇ ਚਿਕੜ ਹੋਏ ਨੇ, ਧੋ ਲੈਣੇ । ਉਹ ਆਪਣਾ ਘਰ ਐ ।' ਜਗਤ ਸਿੰਘ ਨ ਜੋਰ ਦਿਤਾ ।

ਵਰਿਆਮ ਸਿੰਘ ਹੁਰਾਂ ਨੂੰ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਹਥਿਆਰਾਂ ਤੇ ਮਾਣ ਸੀ । ਉਹ ਤਾਂ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਕਿਸੇ ਕੋਲੋਂ ਡਰ ਨਹੀਂ ਸਨ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਤਾਂ ਚਿਤ ਸੀ, ਸ਼ਹੀਦ ਹੋਣਾ ਹੈ । ਕੀ ਪਤਾ ਕਦੇ ? ਲੰਮੇ

ਜੀਵਨ ਦੀ ਆਸ ਕੋਈ ਨਹੀਂ। ਜਦੋਂ ਨਿਹਾਲੋ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਰਏ ਸਨ, ਨਿਹਾਲੋ ਉਸ ਦੇ ਚੰਗੇ ਦੁਭਾ, ਸੁੰਦਰ ਸਰੀਰ, ਬਹਾਦਰੀ, ਦੇਸ਼ ਭਗਤੀ ਆਦਿਕ ਗੁਣਾਂ ਕਰਕੇ ਉਸ ਵਲ ਖਿਚੀ ਗਈ। ਪਰ ਉਹ ਹੈਰਾਨ ਹੋਈ ਸੀ, ਸਿਰ ਤੋਂ ਪੈਰਾਂ ਤਕ ਕੰਬ ਗਈ, ਜਦੋਂ ਅਨੋਖੇ ਹੀ ਲਹਿਜੇ ਵਿਚ ਉਸ ਨੂੰ ਵਰਿਆਮ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਖਿਆ ਸੀ—‘ਮੇਰੀ ਨਿਕੀ ਭੈਣ ਨਿਹਾਲੋ ! ਇਹ ਲੈ ਦੋ ਸੌ ਰੁਪਿਆ—ਦੋ ਸੌਨੇ ਦੀਆਂ ਟੁੰਮਾਂ ਮੇਰੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਕੋਈ ਭਰੋਸਾ ਨਹੀਂ, ਤੇਰੇ ਵਿਆਹ ਤਕ ਕੀ ਪਤਾ ਮੈਂ ਜੀਉਂਦਾ ਰਹਾਂ ਕਿ ਨਾ ਮੇਰੇ ਵਲੋਂ।’

ਭੈਲੀ ਨਿਹਾਲੋ ਉਸ ਦੀ ਗੋਦ ਵਿਚ ਡਿਗ ਕੇ ਅੱਥਰੂ ਕੈਰਨ ਲਗ ਪਈ ਸੀ। ਉਸ ਦੀ ਨਿਰਛਲ ਆਤਮਾ ਨੇ ਕਿਹਾ ਸੀ—‘ਵਰਿਆਮ ਸਿੰਘ ਸੌ ਸਾਲ ਜੀਵੇ !’ ਪਰ ਮਰਨ ਜੀਵਨ ਦਾ ਪਤਾ ਹੋਣੀ ਨੂੰ।

‘ਚਲ ਬੰਤਾ ਸਿੰਹਾਂ ! ਅੱਜ ਰਾਤ ਮੂੰਡੇਰ ਹੀ ਚਲੇ ਚਲਦੇ ਹਾਂ।’ ਵਰਿਆਮ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਖਿਆ।

ਸਲਾਹ ਪੱਕੀ ਹੋ ਗਈ। ਜਵਾਲਾ ਸਿੰਘ, ਨਥਾ ਸਿੰਘ, ਬੰਤਾ ਸਿੰਘ ਧਾਮੀਆਂ ਤੇ ਵਰਿਆਮ ਸਿੰਘ ਤਾਂ ਜਗਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਲ ਮੂੰਡੇਰ ਨੂੰ ਤੁਰ ਪਏ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸਾਥੀ ਚਾਰ ਬੰਦੇ ਦੂਸਰੇ ਕਿਸੇ ਪਿੰਡ ਨੂੰ ਚਲੇ ਗਏ। ਜਿਵੇਂ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਪਰੋਗਰਾਮ ਸੀ।

ਸਿਆਲ ਦੇ ਦਿਨ ਸਨ। ਕੁਕੜ ਉਡਾਰੀ ਦਿਨ ਝੱਟ ਮੁਕ ਜਾਂਦੇ ਤੇ ਹਨੇਰੀ ਰਾਤ ਕਾਲੀ ਚਾਦਰ ਵਾਂਗ ਸਾਰੇ ਤਾਣੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਸੂਰਜ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜੂਹ ਵਿਚ ਹੀ ਭੁਬ ਗਿਆ। ਡੂੰਘੀਆਂ ਤਰਕਾਲਾਂ ਸਮੇਂ ਉਹ ਇਕ ਕਾਰੀਗਰ ਦੇ ਘਰ ਪੁਜੇ। ਖੁਲ੍ਹਾ ਘਰ ਸੀ ਇਕਾਹਰੇ ਕੋਠਿਆਂ ਵਾਲਾ। ਨਾਲ ਦੇ ਘਰ ਦਾ ਪੱਕਾ ਚੁਬਾਗਾ ਸੀ। ਉਸ ਘਰ ਦੀ ਛਤੌੜ ਇਕ ਸੁਫਾ ਤੇ ਪਿਛੇ ਦੋ ਕੋਠੜੀਆਂ ਸਨ। ਸੁਫੇ ਵਿਚ ਡੇਰੇ ਲਾ ਦਿਤੇ। ਘਰ ਦਾ ਟੱਬਰ ਕੋਈ ਵੱਡਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਕ ਤੀਵੀਂ ਦੋ ਬੱਚੇ ਤੇ ਇਕ ਮਰਦ। ਮਰਦ ਦਾ ਵੱਡਾ ਮੂੰਡਾ ਬਾਹਰ ਹਵੇਲੀ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਟੱਬਰ ਸਮੇਤ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ, ਜਿਥੇ ਕਾਰਖਾਨਾ ਸੀ ਲਕੜੀ ਦੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦਾ।

ਸਾਹਿਬਾਂ ਰੋਟੀ ਖਾਣੀ ਸੀ। ਰੋਟੀ ਤਿਆਰ ਹੋਣ ਲਗੀ। ਜਗਤ ਸਿੰਘ ਜੁਲਾਹਿਆਂ ਦੀ ਨਾਲ ਵਾਂਗ ਕਦੀ ਅੰਦਰ ਤੇ ਕਦੀ ਬਾਹਰ ਫਿਰਨ ਲਗਾ ਸੀ। ਉਹ ਬਾਹਰਲੀ ਹਵੇਲੀ ਵ ਗਿਆ। ਉਸ ਨੂੰ ਅਧੇ ਕੁ ਘੰਟੇ ਦਾ ਸਮਾਂ ਲਗਾ। ਅਉਂਦਾ ਹੋਗਿਆ ਸ਼ਕਰ ਘਿਓ ਫੜੀ ਆਇਆ। ਰੋਟੀ ਖਾਧੀ। ਸੁਫੇ ਵਿਚ ਹੀ ਮੰਜੇ ਡਾਏ ਗਏ। ਘਰ ਤੀਵੀਂ ਬੱਚੇ ਸੁਫੇ ਵਿਚ ਨਾ ਸੁਤੇ। ਉਹ ਡਿਉੜੀ ਵਿਚ ਚਲੇ ਗਏ। ਜਗਤ ਸਿੰਘ ਵੀ ਸੁਫੇ ਵਿਚ ਸੁਤਾ।

ਬੱਚੇ ਜਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਬੇ-ਫਿਕਰੀ ਨਾਲ ਨੀਂਦ ਆ ਗਈ।

ਜਗਤ ਸਿੰਘ ਜਾਗਦਾ ਰਿਹਾ। ਉਹ ਤਾਂ ਸੁਨਹਿਰੀ ਭਵਿਖਤ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਦੇਖਦਾ ਰਿਹਾ। ਉਸ ਸੁਨਹਿਰੀ ਭਵਿਖਤ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਵਿਚ ਉਸ ਨੂੰ ਲਹੂ ਦੀ ਲਾਲ ਧਰਾ ਵਗਦੀ ਦਿਖਾਈ ਨਾ ਦਿਤਾ। ਦਿਨ ਦੇ ਚੜ੍ਹਾ ਨਾਲ ਮਲਕੜੇ ਜਹੇ, ਦਬੇ ਪੈਰ ਉਹ ਸੁਫੇ ਦਾ ਬੂਹਾ ਖੋਲ੍ਹ ਕੇ ਬਾਹਰ ਹੋਇਆ। ਬੂਹਾ ਢੋ ਦਿਤਾ। ਵਿਹੜੇ ਵਿਚ ਖਲੋਤਾ ਸੋਚਦਾ ਰਿਹਾ— 'ਹਥਿਆਰ ਚੁਕ ਲਵਾਂ' ਪਰ ਹਥਿਆਰ ਵੁਕਣੇ ਸੌਖੇ ਨਹੀਂ ਸਨ, ਮਟਨ ਦਾ ਡਰ ਸੀ। ਉਹ ਡਿਉੜੀ ਵਿਚ ਪੁਜਾ। ਮਿੰਟਾਂ ਵਿਚ ਘਰ ਦੇ ਸਾਰੇ ਜੀ ਬਾਹਰ ਕਢ ਦਿਤੇ।

ਉਹ ਵੀ ਬਾਹਰ ਹੋ ਗਿਆ।

ਸਿਆਲ ਦਾ ਸੂਰਜ ਨਹੀਂ ਸੀ ਚੜ੍ਹਿਆ। ਅਜੇ ਘਸਮੁਸਾ ਸੀ। ਲੋਕ ਸੁਤੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਸੀਤ ਚੰਗੀ ਪੈਂਦੀ ਸੀ। ਪਸ਼ੂ ਅੰਦਰੀਂ ਬੱਧੇ ਸਨ। ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਾ ਸਾਧ ਜ਼ਰੂਰ ਉਚੀ ਉਚੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਪਾਠ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ।

* * * * *

ਪੁਲਸ ਨੇ ਮੁੰਡੇਰ ਨੂੰ ਘੇਰਾ ਪਾ ਲਿਆ। ਪੁਲਸ ਦੇ ਨਾਲ, ਖਾਂ ਬਹਾਦਰ ਅਬਦੁਲ ਅਜ਼ੀਜ਼ ਸੀ। ਸਾਰੇ ਰਾਹ ਰੋਕੇ ਗਏ। ਪੁਲਸ ਕੋਲ

ਪੱਕੀਆਂ ਰਫਲਾਂ ਸਨ। ਹੁਕਮ ਕਰੜਾ ਸੀ। ਸੂਰਜ ਚੜ੍ਹਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲ
ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਡਿਪਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰ, ਜਨਰਲ ਫਿਟਸ ਦੀ ਕਮਾਂਡ ਹੇਠ
ਜਲੰਧਰ ਛਾਉਣੀ ਤੋਂ ਇਕ ਫੌਜੀ ਦਸਤਾ ਲੈ ਕੇ ਮੁੰਡੇਰ ਪਹੁੰਚ
ਗਿਆ।

ਜਗਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਹਮਾਇਤੀ ਰਿਏਤੋਦਾਰਾਂ ਨੇ ਵੀ ਇਨਾਮ ਲੈਣ
ਤੇ ਦਿਵਾਉਣ ਬਦਲੇ ਸੋਹਣਾ ਕੰਮ ਕੀਤਾ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਮੁੰਡਾ ਹੀ
ਜਲੰਧਰ ਗਿਆ ਸੀ, ਰਾਤੋ ਰਾਤ। ਘਰ ਦੇ ਮਾਲਕ ਨੇ ਡਿਪਟੀ
ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਨੂੰ ਜਾ ਕਿਹਾ - 'ਸਰਕਾਰ ! ਬੱਬਰ ਮੇਰੇ ਘਰ ਹਨ। ਫੜਾ-
ਉਣ ਵਾਸਤੇ ਹੀ ਜਗਤ ਸਿੰਘ ਮੇਰੇ ਘਰ ਲਿਆਇਆ। ਅਸੀਂ
ਬਬਰਾਂ ਦੇ ਹਮਾਇਤੀ ਨਹੀਂ। ਮੇਰਾ ਵਡਾ ਪੁੱਤਰ ਹੀ ਤੁਸਾਂ ਕੋਲ
ਅਪੜਿਆ ਸੀ।

'ਅਛਾ ਟੁਮ ਨੇ ਬਹੁਤ ਅੱਛਾ ਕੀਆ ! ਬੱਬਰ ਲੋਕ ਖੂਨੀ ਹੈ-
ਡਾਕੂ ਹੈ- ਲੋਗੋਂ ਕੋ ਲੂਟਤੇ ਹੈਂ। ਇਨ ਕੋ ਪਕੜਨਾ ਮਾਰਨਾ ਹੀ
ਹਛਾ ਐ।' ਡਿਪਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਨੇ ਅਗੋਂ ਉੱਤਰ ਦਿਤਾ।

'ਪੁਲਸ ਆ ਗਈ ! ਪੁਲਸ ਆ ਗਈ !'

ਇਕ ਛੋਟੇ ਜਹੇ ਬੱਚ ਨੇ ਜਾ ਵਰਿਆਮ ਸਿੰਘ ਹੁਰਾਂ ਨੂੰ ਖਬਰ
ਦਿਤੀ, ਜਿਵੇਂ ਜਗਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸਮਝਾਇਆ ਸੀ। ਖਬਰ ਵੀ
ਉਸ ਵੇਲੇ ਦਿਤੀ ਸੀ ਜਦੋਂ ਸਾਰੇ ਰਾਹ ਰੁਕ ਗਏ ਸਨ। ਲੜਨ ਮਰਨ
ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਹੋਰ ਕੋਈ ਚਾਰਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰਿਹਾ।

ਸਾਰੇ ਜਾਗੀ ਤੇ ਸਵਾਧਾਨ ਹੋਏ। ਉਹਨਾਂ ਵੇਖਿਆ ਜਗਤ ਸਿੰਘ
ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੋਲ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਕ ਪੈ ਗਿਆ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ
ਜਗਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਧੋਖਾ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਬੱਚਾ ਜਿਵੇਂ ਆਇਆ ਸੀ ਤਿਵੇਂ
ਨਸ ਗਿਆ ਉਸੇ ਵੇਲੇ ਬਾਹਰੋਂ ਗੋਲੀ ਚਲੀ। ਹਵਾ ਵਿਚ ਗੋਲੀ ਤੇ
ਨਾਲ ਹੀ ਓਚੀ ਆਵਾਜ਼ ਆਈ-

'ਹਥਿਆਰ ਸੁਟ ਕੇ ਪੁਲਸ ਦੇ ਪੇਸ਼ ਹੋ ਜਾਓ।'

ਹਥਿਆਰ ਸੂਰਮੇ ਨਹੀਂ ਸੁਟਿਆ ਕਰਦੇ। ਡਰਾਕਲ ਤੇ

ਕਮਜ਼ੋਰ ਹੀ ਵੈਰੀ ਅਗੇ ਹਥਿਆਰ ਸੁਟਦੇ ਹਨ। ਸੇ ਅਗੇ ਬੰਤਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਵੀ ਗੋਲੀ ਚਲਾ ਦਿਤੀ। ਬਾਹਰ ਨਿਕਲ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਘਰ ਦੇ ਵਿਹੜੇ ਵਿਚ ਰਿਹਾਂ ਬਚਾਅ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਉਹ ਕਾਹਲੀ ਨਾਲ ਕੋਠੇ ਤੇ ਚੜ੍ਹ ਗਏ। ਚੁਬਾਰੇ ਦਾ ਬੂਹਾ ਖੁਲ੍ਹਾ ਸੀ, ਉਸ ਵਿਚ ਮੋਰਚਾ ਲਾ ਕੇ ਬੈਠ ਗਏ। ਉਸ ਚੁਬਾਰੇ ਦੇ ਦੋਹੀਂ ਪਾਸੀਂ ਬਾਰੀਆਂ ਸਨ, ਇਕ ਪਾਸੇ ਦਵਾਜ਼ਾ ਤੇ ਇਕ ਪਾਸੇ ਕੰਧ ਸੀ। ਪੁਲਸ ਗੋਲੀ ਚਲਾਉਣ ਲਗੀ। ਅਗੇਂ ਬਬਰ ਵੀ ਵਾਰੀ ਨਾਲ ਗੋਲੀ ਚਲਾਉਣ ਲਗੇ ਤੇ ਨਾਲੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਦੇ ਰਹੇ—

‘ਜਗਤ ਸਿੰਘ ਦੇਸ਼-ਧ੍ਰੋਹੀ ਤੇ ਅਕ੍ਰਿਤਘਣ ਨਿਕਲਿਆ। ਬਏ-ਮਾਨ ਨੇ ਧੋਖਾ ਕੀਤਾ।’

‘ਅਛਾ ! ਇਧਰ ਨਜਿਠ ਕੇ ਫਿਰ ਉਸ ਦੀ ਵੀ ਖਬਰ ਲਵਾਂਗੇ, ਜੇ ਜੀਉਂਦੇ ਰਹੇ ਤਾਂ।’

ਗੋਲੀ ਚਲਦੀ ਗਈ। ਗੋਲੀ ਚਲਦੀ ਗਈ। ਦੋਹਾਂ ਪਾਸਿਆਂ ਤੋਂ ਫੈਸਲਾ ਕੋਈ ਨਾ ਹੋਇਆ। ਦਿਨ ਚੜ੍ਹ ਗਿਆ। ਸੂਰਜ ਕੋਠਿਆਂ ਤੇ ਟੁਖਾਂ ਤੋਂ ਉਚਾ ਹੋ ਗਿਆ।

‘ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਬਬਰਾਂ ਕੋਲ ਅਸਲਾ ਕਿੰਨਾ ਕੁ ਹੈ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਕਾਬੂ ਨਹੀਂ ਆਉਣ ਲਗੇ।’ ਅਬਦੁਲ ਅਜ਼ੀਜ਼ ਨੇ ਡਿਪਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਨੂੰ ਆਖਿਆ।

‘ਫਿਰ ਕੀ ਕੀਤਾ ਜਾਏ ? ਡਿਪਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਨੇ ਪੁਛਿਆ।

‘ਪਿੰਡ ਖਾਲੀ ਕਰਾਇਆ ਜਾਏ। ਸਾਰੇ ਬੰਦੇ ਤੇ ਬਚੇ ਬਾਹਰ ਕਢ ਦਿਤੇ ਜਾਣ।’

‘ਐਸਾ ਹੀ ਕਰੋ।’

ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਾਮਰਾਜ ਦਾ ਸੂਰਜ ਸਿਖਰ ਤੇ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਪੁਛਣ ਵਾਲਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹ ਜਿਵੇਂ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ, ਤਿਵੇਂ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਹੁਕਮ ਦਿਤਾ ਗਿਆ—‘ਸਭ ਬਾਹਰ ਆ ਜਾਓ, ਬਾਹਰ ਤਾਂ ਲੋਕ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਕਿਉਂਕਿ ਗੋਲੀਆਂ

ਦਾ ਮੀਂਹ ਵਰ੍ਹਦਾ ਸੀ । ਜਾਨ ਦਾ ਖਤਰਾ ਸੀ । ਪਲਾਂ ਵਿਚ ਪਿੰਡ ਖਾਲੀ ਹੋ ਗਿਆ ।

ਪੁਲਸ ਤੇ ਫੌਜ ਅਗੇ ਵਧੇ । ਮਸ਼ੀਨ ਗੰਨ ਬੀੜ ਕੇ ਗੋਲੀਆਂ ਚਲਾਈਆਂ । ਅਗੇ ਵਰਿਆਮ ਸਿੰਘ ਤੇ ਬੰਤਾ ਸਿੰਘ ਵੀ ਮੋਕਾ ਤਾੜ ਕੇ ਨਿਸ਼ਾਨੇ ਮਾਰਦੇ ਰਹੇ । ਮੋਰਚਾ ਕਰੜਾ ਹੋ ਗਿਆ । ਇਕ ਘੰਟਾ ਗੋਲੀ ਚਲਦੀ ਰਹੀ ।

‘ਚੁਬਾਰੇ ਕੋ ਆਗ ਲਗਾ ਦਉ । ਸਾਰਾ ਘਰ ਫੂਕ ਵੇ । ਹਮ ਹਰਜਾਨਾ ਦੇਗਾ । ਡਿਪਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਨੇ ਟੁਕਮ ਦੇ ਦਿਤਾ ।

ਮਿਟੀ ਦੇ ਤੇਲ ਦੇ ਪੀਪੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੇ ਗਏ । ਜਿਸ ਘਰ ਦੇ ਕੋਠੇ ਤੇ ਚੁਬਾਰਾ ਸੀ, ਉਸ ਨੂੰ ਤਲ ਸੁਟ ਕ ਅੱਗ ਲਾ ਦਿਤੀ ਗਈ ।

ਅੱਗ ਕਿਸੇ ਦਾ ਬੁਰਾ ਭਲਾ ਨਹੀਂ ਵਿਚਾਰਦੀ । ਉਹ ਆਪਣਾ ਕੰਮ ਕਰੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ । ਅੱਗ ਦੇ ਅਲੰਬੇ ਉਠੇ । ਇਉਂ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਸਾਰਾ ਪਿੰਡ ਹੀ ਸੜ ਕੇ ਸਵਾਹ ਹੋ ਜਾਣਾ ਹੈ ।

ਧੂੰਆਂ ਤੇ ਸੋਕ ਉਪਰ ਉਠਿਆ । ਪਿੰਡ ਦ ਲੋਕ ਦੂਰ ਖਲੋਤੇ ਦੇਖਦੇ ਸਨ । ਉਹ ਭੈ-ਭੀਤ ਸਨ । ਸਾਰੇ ਆਖਦੇ ਸਨ ‘ਪੁਲਸ ਨੂੰ ਦਸਣ ਵਾਲੇ ਦਾ ਬੇੜਾ ਗਰਕ ਹੋਵੇ ! ਜਵਾਨ ਮਰਾਵਉਣ ਲਗਾ ਤੇ ਪਿੰਡ ਨੂੰ ਭਾਜੜ ਪਾਈ-ਕੀ ਪਤਾ ਕੀ ਹੋਏਗਾ !’ ਕਹੁਤੇ ਤਾਂ ਨਾਲ ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਨੂੰ ਨਿਕਲ ਗਏ ਸਨ । ਪਿੰਡ ਦੇ ਖੇਤਾਂ ਤਕ ਭੈ ਛਾ ਗਿਆ ਸੀ !

ਪਰ ਬਬਰਾਂ ਨੇ ਦਿਲ ਨਾ ਛਡਿਆ । ਉਹ ਵੇਸ਼ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ, ਅਣਖ ਤੇ ਸਤਿਕਾਰ ਬਦਲੇ ਲੜਦੇ ਰਹੇ । ‘ਮਰਨਾ ! ਇਕ ਦਿਨ ਜ਼ਰੂਰ ਮਰਨਾ, ਫਿਰ ਡਰਨਾ ਕਿਉਂ ?’ ਸਾਰਿਆਂ ਦੇ ਮਨੀਂ ਸੀ ।

‘ਵੀਰ ਵਰਿਆਮ ਸਿੰਘ ! ਚੁਬਾਰਾ ਤਾਂ ਡਿਗ ਪਏਗਾ ।’ ਬੰਤਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਖਿਆ ।

‘ਏਸ ਨੂੰ ਛਡਣਾ ਹੀ ਚੰਗਾ ਹੈ । ਪਰੇ ਖਿਸਕੀਏ ਤੇ ਵੈਰੀ ਨੂੰ ਮਾਰੀਏ ।’ ਜਵਾਲਾ ਸਿੰਘ ਬੋਲਿਆ ।

‘ਵੈਰੀ ਨੇੜੇ ਘੇਰਾ ਪਾਈ ਬੈਠੇ ਹਨ ।

ਫਿਰ ਕੀ ?’

ਅਗਲੇ ਪਾਸੇ ਇਕ ਕੋਠਾ ਨੀਵਾਂ ਸੀ ਤੇ ਦੂਸਰਾ ਉਚਾ, ਉਸ ਦੀ ਆੜ ਲੈ ਕੇ ਲੜਾਈ ਹੋ ਸਕਦੀ ਸੀ । ਪਰ ਉਥੋਂ ਤਕ ਜਾਣਾ ਔਖਾ ਸੀ । ਗੋਰਾ ਫੌਜ ਦੇ ਸਿਪਾਹੀ ਐਵੇਂ ਗੋਲੀਆਂ ਦਾ ਮੀਂਹ ਵਰ੍ਹਾ ਰਹੇ ਸਨ । ਚਾਰ ਜਵਾਨਾਂ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਸੀ ਤੇ ਉਪਰ ਪੁਲਸ ਤੇ ਫੌਜ ਦੇ ਜਵਾਨ ਕਰਦੇ ਸਨ ।

ਚੁਬਾਰੇ ਦੀ ਹੇਠਲੀ ਛਤ ਕੜਕ ਪਈ । ਤੋੜਾਂ ਪੈ ਗਈਆਂ । ਧੂੰਆਂ ਛੱਤ ਪਾੜ ਕੇ ਉਪਰ ਆ ਗਿਆ ।

‘ਚਲੋ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲੋ ਜੋ ਹੋਏ ਸੋ ਹੋਏ ।

ਅਗੇ ਜਵਾਲਾ ਸਿੰਘ ਲਗਾ, ਉਸ ਦੇ ਪਿਛੇ ਨਥਾ ਸਿੰਘ ਫਿਰ ਬੰਤਾ ਸਿੰਘ-ਨੀਵੇਂ ਹੋ ਕੇ-ਬਕ ਕੇ ਨੱਸ ਕੇ ਲੇਟ ਕੇ, ਕਈਆਂ ਢੰਗਾਂ ਨਾਲ ਅਗੇ ਹੋਏ ਤਾਂ ਵੈਰੀਆਂ ਵਲੋਂ ਕਾੜ ਕਾੜ ਗੋਲੀਆਂ ਦਾ ਮੀਂਹ ਵਰ੍ਹ ਪਿਆ । ਨਥਾ ਸਿੰਘ ਤੇ ਜਵਾਲਾ ਸਿੰਘ ਡਿਗ ਪਏ । ਉਹ ਉਠਣ ਜੋਗੇ ਨਾ ਰਹੇ । ਬੰਤਾ ਸਿੰਘ ਜ਼ਖਮੀ ਹੋ ਗਿਆ-ਪਰ ਉਹ ਧਰਤੀ ਤੇ ਲੇਟ ਕੇ, ਰਿੜ੍ਹ ਕੇ ਨੀਵੇਂ ਕੋਠੇ ਤੋਂ ਜਾ ਡਿਗਾ । ਉਸ ਦੀ ਲੱਤ ਨਿਕਾਰੀ ਹੋ ਗਈ । ਬਾਂਹ ਦੇ ਡੌਲੇ ਤੇ ਵੀ ਇਕ ਗੋਲੀ ਲਗੀ । ਚਲਣਾ ਔਖਾ ਹੋ ਗਿਆ । ਉਠ ਕੇ ਬੈਠਣ ਦੀ ਵੀ ਸਮਰਥਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ।

ਵਰਿਆਮ ਸਿੰਘ ਬਚ ਗਿਆ । ਉਹ ਫੌਜੀ ਸੀ, ਐਸੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਅਗੇ ਹੋਇਆ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਕੋਈ ਗੋਲੀ ਨਾ ਲੱਗੀ ।

‘ਵੀਰ ! ਮੈਨੂੰ ਗੋਲੀ ਮਾਰ ਮੈਂ ਮਰ ਜਾਵਾਂ, ਜੀਉਂਦਾ ਵੈਰੀ ਦੇ ਹੱਥ ਨਾ ਆਵਾਂ । ਮੁਰਦਾ ਖਰਾਬ ਕਰਣਗੇ । ਬੜੇ ਡਾਢੇ ਹਨ, ਕੀ ਪਤਾ ਧਰਮ ਤੋਂ ਹੀ ਡੋਗ—ਕੁਝ ਭੇਤ ਹੀ ਪੁਛ ਲੈਣ-ਮੈਨੂੰ ਮਾਰ ਦੇ ।

ਬੰਤਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਵਰਿਆਮ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ।

‘ਇਹ ਕਿਵੇਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਮੈਂ ਵਰ ਨੂੰ ਗੋਲੀ ਮਾਰਾਂ ? ਇਹ ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ । ਤਕੜਾ ਹੋ, ਅੰਤਮ ਦਮ ਤਕ ਲੜੀਏ । ਹਥਿ-

ਆਰ ਨਾ ਸੁਟੀਏ ।’ ਵਰਿਆਮ ਸਿੰਘ ਨੇ ਉਤਰ ਦਿਤਾ ।

ਗੋਲੀ ਚਲਦੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ।

‘ਫਿਰ ਇਹ ਕਰ ਨੱਠ ਜਾਹ ! ਨਿਕਲ ਜਾਹ ! ਜੇ ਰਾਹ ਲਭਦਾ
ਈ ਤਾਂ ।

ਪਰ ਤੇਰਾ ਕੀ ਬਣੇਗਾ ?’

‘ਸ਼ਹੀਦੀ ! ਮੌਤ ! ਅਗਲੇ ਜਹਾਨ ਵਿਚ ਮਿਲਾਂਗੇ । ਫਿਰ ਜਾਮਾ
ਲੈ ਕੇ ਇਸ ਗੋਰਾ ਸ਼ਾਹੀ ਨਾਲ ਲੜਾਂਗੇ । ਕੋਈ ਫਿਕਰ ਨਹੀਂ—ਦੇਸ਼
ਜਾਗ ਪਿਆ ਹੈ—ਇਹ ਗੋਰਾ ਸ਼ਾਹੀ ਦੀ ਗੋਲੀ ਇਕ ਦਿਨ ਠੰਢੀ ਹੋ
ਜਾਵੇਗੀ ।

ਵਰਿਆਮ ਸਿੰਘ ਨੇ ਬੰਤਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਗੋਲੀ ਨਾ ਮਾਰੀ, ਉਸ ਨੂੰ
ਬੰਦੂਕ ਦੇ ਦਿਤੀ ਕਿ ਉਹ ਗੋਲੀ ਚਲਦੀ ਜਾਏ, ਵੈਰੀ ਨੂੰ ਮਾਰੇ ।

ਵਰਿਆਮ ਸਿੰਘ ਨੇ ਦੇਖਿਆ । ਉਹ ਕੋਠਿਓਂ ਕੋਠੀ ਚਲਦੀ
ਗੋਲੀ ਵਿਚੋਂ ਦੀ ਲੰਘ ਜਾਏ । ਸਾਬੀ ਤਾਂ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋ ਗਏ ।

ਬੰਤਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਮਾ ਪਿਆ ਗੋਲੀ ਚਲਾਉਂਦਾ ਰਿਹਾ ।

ਵਰਿਆਮ ਸਿੰਘ ਸਰਕਿਆ । ਫੌਜੀਆਂ ਦੇਖਿਆ । ਉਹ ਚਲਦੀ
ਗੋਲੀ ਵਿਚ ਅਗੇ ਅਗੇ ਹੋਈ ਗਿਆ ਤੇ ਅਖੀਰ ਜਵਾਨ ਨੇ ਕੋਠੇ ਤੋਂ
ਛਾਲ ਮਰ ਦਿਤੀ । ਪੱਕੀ ਬੰਦੂਕ ਵਿਚ ਪੂਰਾ ਮੈਗਜ਼ੀਨ ਭਰਿਆ ਸੀ ।
ਪਿੰਡ ਦੀ ਬਾਹਰਲੀ ਗਲੀ ਸੀ । ਗੋਲੀ ਚਲਾਉਂਦਾ ਹੋਇਆ—ਨੱਠਾ
ਗਿਆ । ਅਗੇ ਸਿਪਾਹੀ ਸਨ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਗੋਲੀ ਚਲਾਈ । ਇਕ ਬੰਬ
ਸੁਟਿਆ ਤੇ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਨੂੰ ਉਲਟਾ ਕੇ ਅਗੇ ਨਿਕਲ ਗਿਆ । ਉਸ
ਪਾਸੇ ਦੇ ਰਾਖੇ ਉਸ ਦਾ ਪਿਛਾ ਨਾ ਕਰ ਸਕੇ । ਗਲੀ ਚਲਾਉਂਦੇ ਰਹੇ ।

ਪਿੰਡ ਤੇ ਗੋਲੀ ਚਲਦੀ ਗਈ ।

ਵਰਿਆਮ ਸਿੰਘ ਪਿੰਡੋਂ ਦੂਰ ਨਿਕਲ ਗਿਆ ।

—੧੬੯—

ਸੁਤੰਤ੍ਰਤਾ ਵਾਸਤੇ ਘੋਲ-ਘੁਲਣ ਵਾਲਿਆਂ ਬੱਬਰਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਸਿਰਲੱਥ ਸ਼ਹੀਦ ਸਰਦਾਰ ਧੰਨਾ ਸਿੰਘ ਬੈਬਲ ਪੁਰੀ ਸੀ। ਹੋਰ ਸਾਥੀਆਂ ਵਾਂਗ ਉਸ ਧੰ ਵੀ ਘਰ-ਘਟ ਤਿਆਗ ਕੇ ਸਿਰ ਤੇ ਸ਼ਹੀਦੀ ਦੁਮਾਲਾ ਬੰਨ੍ਹ ਲਿਆ ਸੀ ਤੇ ਪ੍ਰਤੱਗਿਆ ਕੀਤੀ ਸੀ- 'ਜੀਉਂਦੇ ਜੀ ਵੈਰੀ ਦੇ ਹੱਥ ਨਹੀਂ ਆਉਣਾ ਅਤੇ ਸ਼ਹੀਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨੀ ਹੈ ਤਾਕਿ ਜੇ ਭਾਰਤ ਸੁਤੰਤਰ ਨਾ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਦੂਸਰਾ ਜਨਮ ਧਾਰਨ ਕਰ ਕੇ ਫਿਰ ਸੁਤੰਤ੍ਰਤਾ ਦੇ ਘੋਲ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਵਾਂਗਾਂ।'

ਸਃ ਧੰਨਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਅਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਲਗਨ ਗੁਰੂ ਕੇ ਬਾਗ ਵਿਚ ਕੀਤੇ ਨੌਕਰਸ਼ਾਹੀਦੇ ਜ਼ੁਲਮਾਂ ਨੂੰ ਤੱਕ ਕੇ ਲਗੀ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਬੀ. ਟੀ. ਡਾਗਾਂ ਦਾ ਮੀਂਹ ਵਰਸਾਉਂਦਾ ਸੀ, ਅਕਾਲੀ ਸਿੰਘ 'ਸਤਿਨਾਮ-ਵਾਹਿ-ਗੁਰੂ' ਦਾ ਜਾਪ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਧਰਤੀ ਵਾਂਗ ਸ਼ਾਂਤ, ਗੰਭੀਰ ਤੇ ਚੁਪਚਾਪ ਆਪਣੇ ਸਰੀਰਾਂ ਉਤੇ ਡਾਗਾਂ ਨੂੰ ਝੱਲਦੇ ਸਨ। ਤਦੋਂ ਸਰਦਾਰ ਧੰਨਾ ਸਿੰਘ ਇਕ ਪਾਸੇ ਖਲੋਤਾ ਵੇਖਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਗੁਸਾ ਆਇਆ, ਜੋਸ਼ ਆਇਆ, ਉਸ ਦੀ ਆਤਮਾ ਵਿਚ ਸਿਖੀ ਦੀ ਰੂਹ ਜਾਗੀ, ਧਰਮ

ਦਾ ਪਰਕਾਸ਼ ਹੋਇਆ ਆਪੇ ਦਾ ਗਿਆਨ ਹੋਇਆ—ਮਨ ਨੂੰ
 ਜੋਤਿ ਸਰੂਪ ਹੈ ਆਪਣਾ ਮੂਲ ਪਛਾਣ ਉਸ ਨੇ ਜੀਵਣ ਦੇ ਮੂਲ ਨੂੰ
 ਸਮਝਿਆ, ਸਤਿਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਮਹਾਰਾਜ ਦੇ ਬਾਜ ਨੂੰ ਤੱਕਿਆ
 ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਿਆਂ ਦੀਆਂ ਸ਼ਹੀਦੀਆਂ ਨੂੰ ਚੇਤੇ ਕਰਤਾ, ਤਾਂ ਕੁਦ ਪਿਆ
 ਸੁਤੰਤ੍ਰਤਾ ਦੇ ਘੋਲ ਵਿਚ। ਇਕ ਵਾਰ-ਦੋ ਵਾਰ ਮਾਰ ਖਾ ਕੇ ਆ ਗਿਆ
 ਦੁਆਬੇ ਵਿਚ, ਤੇ ਰਲ ਗਿਆ ਬਬਰਾਂ ਦੇ ਜਥੇ ਵਿਚ। ਸ: ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ
 'ਗੜਗੱਜ, ਅਗੇ ਇਕ ਤਰਲੇ, ਇਕ ਵਿਲਕਣੀ ਵਿਚ ਉਸ ਨੇ ਬੇਨਤੀ
 ਕੀਤੀ—'ਜਥੇਦਾਰ ਜੀ, ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਜਥੇ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰ ਲੋ ! ਗੋਰਾ-
 ਸ਼ਾਹੀ ਵੇ ਚੱਟੇ-ਵਟੇ, ਟੋਡੀ-ਜਿਹੜੇ ਭਾਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਫੜਾਉਂਦੇ, ਫਾਹੇ
 ਲਵਾਉਂਦੇ, ਦੇਸ਼-ਧਰੋਹੀ ਬਣ ਰਹੇ ਨੇ—ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸੋਧਾਂ ! ਅਸ਼ੀਰਵਾਦ
 ਦਿਓ—ਧਰਮ ਯੁਧ ਕਰਨ ਦੀ ਹਿੰਮਤ ਅਏ, ਗੋਰਾਸ਼ਾਹੀ ਖਤਮ ਹੋਏ,
 ਮੇਰਾ ਵਤਨ ਸੁਤੰਤ੍ਰ ਹੋਏ, ਮੈਂ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਨੂੰ ਹਾਜ਼ਰ ਨਾਜ਼ਰ ਜਾਣ ਕੇ
 ਪ੍ਰਤੱਗਿਆ ਕਰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਮੈਂ ਟੋਡੀਆਂ, ਗਦਾਰਾਂ ਤੇ ਗੋਰਿਆਂ ਨੂੰ
 ਸੋਧਾਂਗਾ, ਜਥੇ ਨਾਲ ਏ-ਵਫਾਈ ਨਹੀਂ ਕਰਾਂਗਾ। ਜੀਉਂਦਾ ਦੁਸ਼ਮਣ
 ਦੇ ਹੱਥ ਨਹੀਂ ਆਵਾਂਗਾ।

ਸਰਦਾਰ ਧੰਨਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਬੇਨਤੀ ਸੁਣ ਕੇ ਸਰਦਾਰ ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ
 ਨੂੰ ਭਰੋਸਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਹ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੋਇਆ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਇਕ ਚੰਗਾ
 ਭਰੋਸੇ ਵਾਲਾ ਸਿਪਾਹੀ ਮਿਲ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਖੁਸ਼ੀ ਨਾਲ ਉਛਲੇ
 ਦਿਲ ਤੇ ਡੂੰਘੇ ਬੋਲ ਵਿਚ ਕਿਹਾ, 'ਜੀਉ ਆਇਆਂ ਨੂੰ ! ਕਲਗੀਧਰ
 ਪਿਤਾ ਤੇਰੇ ਸਿਰ ਉਤੇ ਆਪਣਾ ਹੱਥ ਰਖਣ ! ਭਾਰਤ ਮਾਤਾ ਦੇ
 ਗੁਲਾਮੀ ਦੇ ਸੰਗਲਾਂ ਨੂੰ ਤੋੜਨ ਵਾਸਤੇ ਤੂੰ ਵੀ ਹੋਰ ਸਾਥੀਆਂ ਵਾਂਗ ਇਕ
 ਕਰੜੀ ਸੱਟ ਮਾਰ ਸਕੇ'।

ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਦਾ ਸਿੰਘ ਜਥੇ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰ ਲਿਆ ਗਿਆ।
 ਉਸ ਨੇ ਖੁਸ਼ੀ ਮਨਾਈ। ਪਸਤੌਲ ਲਿਆ—ਉਸ ਨੂੰ ਚੁੰਮ ਕੇ ਹਿੱਕ ਨਾਲ
 ਲਾਇਆ। ਬੰਬ ਫੜੇ ਉਹ ਸਾਂਭ ਕੇ ਰਖੇ। ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਨਿਕਲ
 ਪਿਆ। 'ਪਹਿਲਾਂ ਮਰਨ ਕਬੂਲ ਕਰ ਜੀਵਨ ਦੀ ਛੱਡ ਆਸ। ਦਾ'

ਸਬਕ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਸ ਥੀਆਂ ਨਾਲ ਤੁਰ ਪਿਆ ।

ਸ: ਧੰਨਾ ਨੇ ਥੋੜੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਹੀ ਐਸੇ ਕ ਰਨ ਨੇ ਕੀਤੇ ਕਿ ਕਪੂਰਥਲਾ ਤੇ ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ ਦੀ ਪੁਲਸ ਕੰਬ ਉਠੀ । ਪੁਲਸ ਕਪ-ਤਾਨ ਘਬਰਾ ਗਏ । ਕਿਸ਼ਨ ਜ਼ੈਲਦਾਰ, ਸੂਟਾ ਨੰਦਰਦਾਰ, ਲਾਭ ਸਿੰਘ ਮਿਸਤ੍ਰੀ ਆਦਿਕ ਵਡੇ ਟੋਡੀ ਸੋਧੇ ਗਏ । ਸਭ ਨੇ ਕਿਹਾ— 'ਧੰਨਾ ਸਿੰਘ ਬੈਬਲ ਪੁਰੀ ਸੀ '

ਧੰਨਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਆਪਣੇ ਨਗਰ ਦਾ ਵਸਨੀਕ ਹਜ਼ਾਰਾ ਸਿੰਘ ਮੁਨਸ਼ੀ ਸੀ । ਉਹ ਸਰਕਾਰੀ ਰਪਟੀਆ ਬਣ ਗਿਆ । ਉਹ ਰੀਪੋਰਟਾਂ ਭੇਜਣ ਲੱਗਾ । ਉਸ ਨੂੰ ਬਨੇਦਾਰ, ਜ਼ੈਲਦਾਰ ਤੇ ਚੌਂਕੀਦਾਰ ਨੇ ਕਿਹਾ— 'ਇਨਾਮ ਮਿਲੇਗਾ—ਮੁਰਬੇ ਮਿਲਣਗੇ । ਤਕੜਾ ਹੋ ਡੈਰੀ ਲਿਖਿਆ ਕਰ ।' ਉਹ ਲਿਖਦਾ ਰਿਹਾ । ਗੋਰਾਸ਼ਾਹੀ ਸਰਕਾਰ ਵਿਚ ਉਸ ਦਾ ਨਾਮ ਹੋ ਗਿਆ । ਇਕ ਦਿਨ ਡਿਪਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਨੇ ਅਖਿਆ— 'ਹਜ਼ਾਰਾ ਸਿੰਘ ਤੁਮ ਅਛੇ ਆਦਮੀ ਹੋ ! ਜੇਕਰ ਧੰਨਾ ਸਿੰਘ ਕੋ ਪਕੜਾਓ ਤੇ ਤੁਮ ਕੋ ਤਨ ਮੁਟੋਬਾ ਜ਼ਮੀਨ ਇਨਾਮ ਦੀਆ ਜਾਏਗਾ, ਬਾਰ ਮੇਂ ।'

ਹਜ਼ਾਰਾ ਸਿੰਘ ਮੰਨ ਗਿਆ । ਉਸ ਨੇ ਧੰਨਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਫੜਾਉਣ ਵਾਸਤੇ ਕਦਮ ਚੁਕ ਲਿਆ । ਉਧਰ ਸ: ਧੰਨਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਵੀ ਸੂਹ ਲੱਗ ਗਈ । ਉਸ ਨੇ ਵੀ ਬਚਨ ਕਰ ਦਿਤਾ, 'ਮੁਨਸ਼ੀ ਨੂੰ ਮੇਂ ਹੀ ਤਿੰਨ ਮੁਰੱਬੇ ਦੇ ਦਿਆਂਗਾ । ਨਰਾਂ ਵਿਚ ਬੈਠਾ ਰਾਜ ਕਰੇਗਾ । ਭਾਰਤ ਦਾ ਪਵਿੱਤ੍ਰ ਭੂਮੀ ਉਤੇ ਐਸੇ ਯਾਪੀ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਮੁਰੱਬੇ ਨਹੀਂ ਮਿਕ ਸਕਦੇ ।'

ਰਾਤ ਹਨੇਰੀ ਸੀ ਤੇ ਮਾਰਚ ਮਹੀਨੇ ਦਾ ਅੰਤਲਾ ਹਫ਼ਤਾ ਚੜਿਆ ਸੀ । ਹਾੜੀ ਦੀਆਂ ਫਸਲੀ ਘੋਕ ਰਹੀਆਂ ਸਨ । ਛੱਲ ਘੋਕੇ ਹੋਏ ਸੀ । ਹੋਲਾਂ ਭੁਜ ਰਹੀਆਂ ਸਨ, ਸ: ਧੰਨਾ ਸਿੰਘ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡ ਨੂੰ ਗਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਸੀ ਪਿੰਡੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲ ਕੇ ਕਣਕ ਦੇ ਖੇਤ ਵਿਚ ਬੈਠ ਗਿਆ । ਉਸ ਖੇਤ ਦੀ ਪਹਿੰਡੀ ਉਤੋਂ ਦੀ ਮੁਨਸ਼ੀ ਹਜ਼ਾਰਾ ਸਿੰਗ ਨੇ ਲੰਘਣਾ ਸੀ, ਥਾਣੇ ਦਸਣ ਜਾਣ ਨੂੰ ਕਿ ਧੰਨਾ ਸਿੰਘ ਪਿੰਡ ਹੈ, ਪੁਲਸ ਫੜ ਲਵੇ, ਕਿਉਂਕਿ ਧੰਨਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕਿਸੇ ਰਾਹੀਂ ਅਖਵਾ ਦਿਤਾ ਸੀ ਕਿ

ਉਹ ਤਿੰਨ ਚਾਰ ਦਿਨ ਪਿੰਡ ਦੇ ਲਾਗੇ-ਚਾਗੇ ਰਹੇਗਾ । ਮੁਨਸ਼ੀ ਇਹ ਸੁਣ ਕੇ ਖੁਬ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ । ਉਸ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਨੱਚਣ ਲਗੀਆਂ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਅਗੇ ਘੁੰਮੇ ਚਾਂਦੀ ਦੇ ਰੁਪਏ, ਲਾਇਲਪੁਰ ਦੀ ਨਹਿਰੀ ਜ਼ਮੀਨ ਜਿਸ ਵਿਚ ਨਰਮਾ ਅਤੇ ਕਣਕ ਲੋਹੜ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ।

ਮੈਂ ਹੁਣੇ ਥਾਣੇ ਜਾਂਦਾ ਆਂ । ਰਪੋਟ ਕਰਕੇ ਆਉਂਦਾ ਆ-ਧੰਨਾ ਸਿੰਘ ਫੜਿਆ ਜਾਏ-ਮੇਰੀ ਕਿਸਮਤ ਦਾ ਸਤਾਰਾ ਚਮਕ ਪਵੇਗਾ ।' ਮੁਨਸ਼ੀ ਹਜ਼ਾਰਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਉਛਲ ਕੇ ਕਿਹਾ ਸੀ ।

ਲਾਲਚੀ ਪੁਰਸ਼ ਲਾਲਚ ਨਾਲ ਹੀ ਮਰਦਾ ਹੈ । ਧੰਨਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਗਿਆਨ ਸੀ, ਉਸ ਨੇ ਜਾਨ ਬੁਝ ਕੇ ਸੁਨੇਹਾ ਭੇਜਿਆ ਸੀ ।

ਅਜੇ ਮੂੰਹ ਹਟੇਰਾ ਸੀ, ਹੱਥ ਪਸਾਰਿਆਂ ਨਜ਼ਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਉਂਦਾ । ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਦਸੇ ਪੁਛ ਬਿਨਾਂ ਹਜ਼ਾਰਾ ਸਿੰਘ ਘੋੜੀ ਤੇ ਸਵਾਰ ਹੋ ਕੇ ਤੁਰ ਪਿਆ । ਭਾਵੇਂ ਧਰਤੀ ਟੱਚੀ ਸੀ, ਪਗਡੰਡੀ ਦਾ ਰਾਹ ਸੀ, ਫਿਰ ਵੀ ਘੋੜੀ ਦੇ ਸੁੰਬਾਂ ਦੀ ਟਿੱਪ ਟਿੱਪ ਕੁਝ ਵਾਟ ਤਕ ਸੁਣਾਈ ਦਿੰਦੀ ਸੀ ।

ਟਿੱਪ-ਟਿੱਪ ਸੁਣਾਈ ਦਿਤੀ । ਉਸ ਦੇ ਸਾਥੀ ਜਾਸੂਸ ਨੇ ਵੀ ਆ ਦਸਿਆ 'ਹਜ਼ਾਰਾ ਸਿੰਘ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ । ਉਹ ਘੋੜੀ ਤੇ ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਸਵਾਰ ਹੋ ਪਿਆ ਹੈ ।' ਧੰਨਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਘੋੜੀ ਮਿਰਜ਼ੇ ਦੀ 'ਬੱਕੀ' ਦੀ ਭੈਣ ਸੀ ਜਿਹੜੀ ਭੱਜਿਆਂ ਨੂੰ ਭੱਜਣ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦਿੰਦੀ ਤੇ ਆਪ ਭੱਜੀ ਹੋਈ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਡਾਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦਿੰਦੀ ।

ਪਿੰਡਾ ਬਾਹਰ, ਕੋਈ ਅੱਠ ਦਸ ਪੈਲੀਆਂ ਤੇ, ਮੁਨਸ਼ੀ ਹਜ਼ਾਰਾ ਸਿੰਘ ਕਣਕ ਦੇ ਖੇਤਾਂ ਵਿਚੋਂ ਦੀ ਜਾਂਦੀ ਪਗਡੰਡੀ ਤੇ ਪੁਜਾ ਤਾਂ ਕਣਕ ਦੇ ਖੇਤ ਦੇ ਹਿਲਣ ਦੀ ਉਸ ਨੂੰ ਔੜ ਆਈ । ਉਸ ਦੇ ਪਤਲੇ ਕੰਨਾਂ ਨੇ ਹੌਲਾ ਖੜਕਾ ਵੀ ਸੁਣ ਲਿਆ । ਪਰ ਉਸ ਨੂੰ ਦਸਿਆ ਕੁਝ ਨਾ, ਤਾਰਿਆਂ ਦੀ ਲੋਅ ਮਧਮ ਸੀ । ਕੁਝ ਖੁਸ਼ੀ ਨਾਲ ਉਸ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵੇਖਦੀਆਂ ਹੀ ਘਟ ਸਨ ।

'ਕੌਣ, ਮੁਨਸ਼ੀ ਹਜ਼ਾਰਾ ਸਿੰਘ ਏ ? ਮੁਨਸ਼ੀ ਨੂੰ ਅਗੋਂ ਅਵਾਜ਼

ਆਈ।

ਵਾਜ ਸੁਣ ਕੇ ਉਸ ਦਾ ਕਲੇਜਾ ਕੰਬਿਆ—ਮੱਥਾ ਠਣਕਿਆ।
'ਆਂ, ਮੈਂ ਹਜ਼ਾਰਾ ਸਿੰਘ ਈ ਆਂ—ਪਰ ਤੂੰ ਕੌਣ ਏਂ ?' ਉਸ ਨੇ ਪੁਛਿਆ।

'ਮੈਂ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਹੋਂ ਖੇਤ ਵਲ ਆਇਆ ਸਾਂ—ਲੋਕ ਤੜਕੇ ਬੁਟੇ ਪੁਟ ਖੜਦੇ ਹਨ, ਕਿਥੇ ਚਲਿਆ ਏਂ ?

'ਰਤਾ ਕੰਮ ਹੀ ਚਲਿਆ ਆਂ। ਕਿਸੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਦਿਓ, ਹੁਣੇ ਹੁਣੇ ਸੁਨੇਹਾ ਆਇਆ ਏ ਚੰਦਰਾ ਜਿਹਾ।

ਮੁਨਸ਼ੀ ਨੂੰ ਕੁਝ ਹੌਂਸਲਾ ਹੋਇਆ। ਪਰਤਾਪ ਸਿੰਘ ਉਸ ਦਾ ਜਾਣੂ ਸੀ, ਕੋਈ ਖਤਰੇ ਵਾਲਾ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਸੀ।

'ਘੋੜੀ ਰੋਕ ਲੈ।' ਫਿਰ ਅਵਾਜ਼ ਆਈ।

'ਕਿਉਂ ?'

'ਅਗੇ ਬੱਥਰ ਬੈਠੇ ਨੇ ?'

'ਕਿਥੇ ਬੈਠੇ ਨੇ ?'

'ਜੈਮਲ ਦੇ ਖੂਹ ਉਤੇ !'

'ਹਲਾ ?'

ਪਰਤਾਪ ਸਿੰਘ ਦੂਰੋਂ ਅਵਾਜ਼ਾਂ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਨੇੜੇ ਪੁੱਜ ਗਿਆ, ਉਸ ਦਾ ਕਾਲਾ ਬੁਤ ਤਾਰਿਆਂ ਦੀ ਲੋ ਵਿਚ ਸਾਕਾਰ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਹ ਪਰਤਾਪ ਸਿੰਘ ਹੀ ਸੀ, ਜਿਸ ਤੇ ਹਜ਼ਾਰਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਕੋਈ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਡਾਂਗ ਸੀ ਤੇ ਤੇੜ ਪਰਨਾ ਬੰਨ੍ਹਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਹੋ ਸਕਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਠੀਕ ਹੀ ਖੇਤਾਂ ਵਲ ਫੇਰਾ ਮਾਰਨ ਆਇਆ ਹੋਏ।

'ਮੈਂ ਤਾਂ ਜ਼ਰੂਰ ਜਾਣਾ ਸੀ।'

ਮੁਨਸ਼ੀ ਹਜ਼ਾਰਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਘੋੜੀ ਦੀਆਂ ਵਾਗਾਂ ਖਿਚ ਕੇ ਆਖਿਆ।

'ਪਿੰਡੋਂ ਦੂਸਰੇ ਰਸਤੇ ਚਲੇ ਜਾਓ। ਉਹ ਤਾਂ ਖੂਹ ਤੇ ਬੈਠੇ ਹਨ—

ਕੀ ਪਤਾ ਤੁਸਾਂ ਦਾ ਹੀ ਰਾਹ ਰੋਕ ਕੇ ਵੈਠੇ ਹੋਣ ।’

‘ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕਿਬੇਂ ਪਤਾ, ਮੈਂ ਸ਼ਹਿਰ ਜਾਣਾ ਐ ?’

‘ਰੋਜ਼ ਜਾਂਦੇ ਜੂ ਹੋਏ-ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਦਸ ਦਿਤਾ ਹੋਏਗਾ । ਮੈਂ ਤਾਂ ਮੁਨਸ਼ੀ ਜੀ, ਤੁਸਾਂ ਦਾ ਭਲਾ ਚਾਹੁੰਨਾ ਐ । ਤੁਸੀਂ ਆਪਣੇ ਮਿਤਰ ਜੂ ਹੋਏ ।’

ਮੁਨਸ਼ੀ ਤੇ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ ਨ ਵੇਖਿਆ ਤੇ ਸੁਣਿਆ-ਦੋ ਘੋੜ ਸਵਾਰ-ਇਕ ਅਗਾਂ ਤੇ ਇਕ ਪਿਛੋਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਕੋਲ ਆ ਗਏ । ਪਰਤਾਪ ਸਿੰਘ ਤੇ ਨਾ ਸਹਿਮਿਆ, ਪਰ ਹਜ਼ਾਰਾ ਸਿੰਘ ਦਾ ਲਹੂ ਜੰਮ ਗਿਆ । ਉਸ ਦੀ ਜ਼ਬਾਨ ਕਿਵੇਂ ਟੁਕ ਗਈ । ਡਾਡ ਵੀ ਨਾ ਨਿਕਲ ਸਕੀ । ਉਸ ਦੇ ਦਿਲ ਨੇ ਅਵਾਜ਼ ਦਿਤੀ ‘ਬਬਰ !’ ਉਸ ਦਾ ਸਾਹ ਸੁਕ ਗਿਆ, ਜ਼ਬਾਨ ਤਾਲੂ ਨਾਲ ਜੁੜਨ ਲਗੀ-ਉਹ ਕੰਬਣ ਲਗਾ । ਮੁੱਠੇ ਤਾਂ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਦੇਂ ਮਿਲਣੇ ਸਨ, ਪਰ ਮੌਤ ਨੇੜੇ ਦਿਸਣ ਲਗ ਗਈ । ਉਸ ਨੇ ਬੋਲ ਪਛਾਣ ਲਿਆ, ਉਹ ਬੋਲ ਧੰਨਾ ਸਿੰਘ ਦਾ ਸੀ, ਉਸੇ ਧੰਨਾ ਸਿੰਘ ਦਾ ਜਿਸ ਨੂੰ ਫੜਾ ਕੇ ਉਸ ਨੇ ਤਿੰਨ ਮੁੱਠੇ ਜ਼ਿਮੀਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨੀ ਸੀ, ਅਮੀਰ ਬਣ ਜਾਣਾ ਸੀ । ਅਮੀਰ ਬਣ ਕੇ ਵਿਆਹ ਵੀ ਨਵਾਂ ਕਰਾ ਲੇਣਾ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਪਹਿਲੀ ਜ਼ਨਾਨੀ ਨਾਲ ਕੁਝ ਨਾਰਾਜ਼ਗੀ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ ।

ਆ... ਆ ਧੰਨਾ ਸਿੰਘ-ਤੂੰ ਕਿਧਰੇਂ ?’ ਮੁਨਸ਼ੀ ਹਜ਼ਾਰਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਬੋਲਣਾ ਹੀ ਪਿਆ, ਅੱਖਾਂ ਨਾਲ ਦੇਖਣਾ ਹੀ ਪਿਆ, ਉਸ ਦੇ ਮੋਢੇ ਉੱਤੇ ਧੰਨਾ ਸਿੰਘ ਦਾ ਖੱਬਾ ਹਥ ਸੀ ।

‘ਮੁਨਸ਼ੀ ਜੀ ਤੁਸਾਂ ਨੂੰ ਪਤਾ ਈ ਏ । ਅਸੀਂ ਤਾਂ ਫਿਰਦੇ ਤੁਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਆਂ । ਹਨੇਰੇ ਵੇਲੇ ਅਸਾਂ ਨੂੰ ਡਰ ਨਹੀਂ ਲਗਦਾ, ਪਰ ਤੁਸੀਂ ?’

ਮੈਂ ਥਾਣੇ ਤਕ ਚਲਿਆਂ ! ਰਾਤੀਂ ਥਾਣੇਦਾਰ ਦਾ ਬੰਦਾ ਆਇਆ ਸੀ ।’

ਇਹ ਆਖਣ ਕਿ ਧੰਨਾ ਸਿੰਘ ਤੇਰੇ ਪਿੰਡ ਆਉਂਦਾ ਜਾਂਦਾ ਏ ?’

‘ਇਹ ਕਿਵੇਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਐ ?’

‘ਫਿਰ ਵੀ...’

‘ਪਰ ਤੁਸੀਂ ਮੇਰੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਭਰਾ ਭਾਈ। ਤੁਸਾਂ ਨਾਲ ਮੇਰਾ ਰੋਜ਼ ਦਾ ਬਹਿਣ ਖਲੋਣ, ਕੁਣ ਸਹਿਣ।’

‘ਕਿਉਂ ਮੁਰੱਬੇ ਨਹੀਂ ਲੈਣੇ ?’

‘ਜੇ ਮੁਰੱਬੇ ਲੈਣੇ ਨੇ ਤਾਂ ਹੋਰ ਫੜਾਉਣ ਨੂੰ ਥੋੜੇ ਹਨ, ਢਾਈ ਘਰ ਤਾਂ ਡੈਣ ਵੀ ਛੱਡ ਲੈਂਦੀ ਐ।’

‘ਬਾਹ ਮੁਨਸ਼ੀ ਜੀ ! ਤੁਸੀਂ ਠਹਿਰੇ ਭਲਾ ਮਾਣਸ। ਪਰ ਬੁਠ ਜ਼ਰੂਰ ਬੋਲਦੇ ਓ !’

‘ਬੁਠ ! ਮੈਂ ਬੁਠ !! ਉਹ ਵੀ ਤੁਸਾਂ ਮੋਹਦੇ ?’

ਮੁਨਸ਼ੀ ਕੁਝ ਘਬਰਾ ਗਿਆ, ਉਸ ਦਾ ਅੰਦਰਲਾ ਖਾਨਾ ਕੰਬ ਉਠਿਆ। ਉਸ ਦੀ ਅਕਲ ਜਵਾਬ ਦੇ ਗਈ, ਸ਼ਖੀਆਂ ਖਤਮ ਹੋ ਗਈਆਂ ਇਉਂ ਪਰਤੀਤ ਹੋਇਆ ਕਿ ਧੰਨਾ ਸਿੰਘ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਧਰਮ ਰਾਜ ਦੇ ਜੰਮ ਉਸ ਨੂੰ ਘੋਰ ਖਲੋਤੇ ਹਨ। ਪਰਤਾਪ ਸਿੰਘ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਪਿਛੇ ਹਟ ਗਿਆ। ਅਕਾਸ਼ ਤੇ ਤਾਰੇ ਡਲੁਕ ਰਹੇ ਸਨ। ਸਵੇਰ ਦੀ ਠੰਢੀ ਪਰ ਮਿੱਠੀ ਹਵਾ ਵਗ ਰਹੀ ਸੀ, ਚੇਤਰ ਦੀ ਠੰਢੀ ਹਵਾ—ਫਿਰ ਵੀ ਮੁਨਸ਼ੀ ਨੂੰ ਮੁੜਕਾ ਆ ਗਿਆ।

‘ਕਿਸੇ ਨੇ ਬੁਠ ਕਿਹਾ, ਜਾਂ ਤੁਸਾਂ ਨੂੰ ਐਬੇਂ ਸ਼ੱਕ ਐ, ਮੈਂ ਤੁਸਾਂ ਨੂੰ ਫੜਾਉਣ ਲਈ ਨਹੀਂ ਜਾ ਰਿਹਾ।’

‘ਇਹ ਨਹੀਂ ਗੱਲ ! ਬੇਸ਼ਕ ਫੜਾ—ਮੁਰੱਬੇ ਇਨਾਮ ਲੈ—ਤਿੰਨ ਮੁਰੱਬੇ।’

‘ਸਰਦਾਰ ਜੀ ! ਤੁਸੀਂ ਹੀ ਤਿੰਨ ਮੁਰੱਬੇ ਇਨਾਮ ਦੇ ਦਿਓ।’
ਸ. ਧੰਨਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਲਦੇ ਨੇ ਆਖਿਆ।

ਮੁਨਸ਼ੀ ਇਸ ਮੁਹਾਵਰੇ ਨੂੰ ਜਾਣਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਬੱਬਰ ਕਿਵੇਂ ਮੁਰੱਬੇ ਬਖਸ਼ਦੇ ਸਨ।

‘ਸਰਦਾਰ ਜੀ ਮੇਰੀ ਜਾਨ ਬਖਸ਼ੀ ਕਰੋ। ਮੈਂ ਮੂੰਹ ਕਾਲਾ ਕਰ

ਕੇ ਪਿੰਡੋਂ ਨਿਕਲ ਜਾਂਦਾ ਆਂ-ਅਗੇ ਨੂੰ ਰਪੋਟਾਂ ਨਹੀਂ ਦਿਆਂਗਾ !
ਤੁਸੀਂ ਮਾਫ਼ ਕਰੋ ।’

‘ਅਸੀਂ.. ਅਸੀਂ ਤੈਨੂੰ ਇਨਾਮ ਦੇਣਾ ਏ, ਚਲ ਅਗੇ।’ ਧੰਨਾ
ਸਿੰਘ ਨੇ ਕਿਹਾ ।

‘ਦੂਰ ਕੀ ਲੈਣ ਜਾਣਾ ਏ ! ਏਥੇ ਹੀ ਠੀਕ ਐ।’ ਨਾਲਦੇ ਨੇ
ਸੁਝਾਇਆ ।

‘ਤਿੰਨ ਮੁਰੱਬੇ, ਆਹਾ ! ਤਿੰਨ ਮੁਰੱਬੇ ਇਨਾਮ ਧੰਨਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ
ਫੜਾਉਣ ਦੇ ਤਿੰਨ ਮੁਰੱਬੇ...

ਧੰਨਾ ਸਿੰਘ ਹੱਸ ਪਿਆ । ਉਸ ਦੇ ਹਾਸੇ, ਉਸ ਦੇ ਬੋਲ ਨੇ ਸਾਰਾ
ਸ਼ਾਂਤ ਵਾਤਾਵਰਨ ਗੂੰਜਾ ਦਿਤਾ । ਉਸ ਦਾ ਹਾਸਾ ਮੁਨਸ਼ੀ ਵਾਸਤੇ
ਭਿਆਨਕ ਸਾ । ਅਗੇ ਤੇ ਬਰੋਬਰ ਤੇ ਪਸਤੌਲ ਸਨ । ਉਸ ਦੇ ਹੋਲ
ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਸੀ । ਉਹ ਖਾਲੀ ਹੱਥ ਸੀ ਗੋਰਾਬ ਹੀ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਉਸਨੂੰ
ਪਸਤੌਲ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦਿਤਾ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੀ ਜਾਨ ਦੀ ਆਪ
ਰਖਿਆ ਹੀ ਕਰ ਸਕਦਾ ।

‘ਮੁਨਸ਼ੀ ਹਜ਼ਾਰਾ ਸਿੰਘ ! ਲੈ ਇਕ ਮੁਰੱਬਾ !’

ਇਹ ਆਖ ਕੇ ਧੰਨਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਪਸਤੌਲ ਦਾ ਘੋੜਾ ਟੱਪ ਦਿਤਾ ।
ਗੋਲੀ ਹਜ਼ਾਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਵੱਖੀ ਵਿਚ ਵਜੀ ‘ਠਾਹ’ ਦਾ ਖੜਾਕ
ਹੋਇਆ । ਸਾਰਾ ਪੁਲਾੜ ਰੂੰਜ ਪਿਆ । ਘੋੜੀਆਂ ਤਰਬੁਕੀਆਂ ।
ਹਜ਼ਾਰਾ ਸਿੰਘ ਉਲਟ ਪਿਆ । ‘ਠਾਹ-ਠਾਹ !,

ਦੋ ਗੋਲੀਆਂ ਹੋਰ ਚਲੀਆਂ ਤੇ ਅਸਮਾਨ ਗੂੰਜਿਆ । ਏੜਾ
ਚਿਰ ਗੂੰਜ ਕੇ ਸ਼ਾਂਤ ਹੋ ਗਿਆ । ਪਿੰਡ ਵਲੋਂ ਕੁਤਿਆਂ ਦੇ ਭੌਕਣ ਤੇ
ਰੋਣ ਦੀ ਅਵਾਜ਼ ਆਈ ।

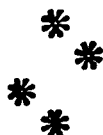
ਧੰਨਾ ਸਿੰਘ ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਸਾਥੀ ਗੋਲੀ ਗੋਲੀ ਘੋੜੀਆਂ ਨੂੰ ਤੋਰਦੇ
ਹੋਏ ਦੂਰ ਚਲੇ ਗਏ । ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ ਭੱਜ ਕੇ ਪਿੰਡ ਜਾ ਵੜਿਆ ਤੇ
ਹਜ਼ਾਰਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਲੋਥ ਪਗ-ਡੰਡੀ ਤੇ ਪਈ ਰਹੀ ।

ਬੰਬਰ ਅਖਬਾਰ ਵਿਚ ਛਪੀ: -

-ਇਨਾਮ-

“ਮੁਨਸ਼ੀ ਹਜ਼ਾਰਾ ਸਿੰਘ ਬੈਬਲ ਪੁਰ ਨੂੰ ਅਜ ੨੭ ਮਾਰਚ
੧੯੨੩ ਨੂੰ ਤਿੰਨ ਮੁਰੱਬੇ ਇਨਾਮ ਦਿਤਾ ਗਿਆ।”

ਹਜ਼ਾਰਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਲੋਥ ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਜ਼ਿਲੇ ਦੇ ਡਿਪਟੀ
ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਦੀ ਕੋਠੀ ਪੁਜ ਗਈ।

੨੫.

ਜਿਵੇਂ ਕਣਕ ਖੇਤ ਵਿਚ ਕੰਗਿਆਰੀ ਜਾਂ ਗੰਢੇਲ ਵੀ ਪੈਦਾ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ—ਤਿਵੇਂ ਚੰਗੀਆਂ, ਮਜ਼ਬੂਤ ਤੇ ਮਰ-ਮਿਟਣ ਵਾਲੀਆਂ ਕੌਮਾਂ ਵਿਚ ਟਾਵੇਂ ਟਾਵੇਂ ਗਦਾਰ ਤੇ ਵਤਨ ਦੇ ਵੈਰੀ ਵੀ ਜੰਮ ਪੈਂਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਸਵਾਰਥੀ ਹੁੰਦੇ ਨੇ। ਆਪਣੇ ਸਵਾਰਥ ਬਦਲ ਦੇਸ਼ ਭਗਤਾਂ ਨਾਲ ਗਦਾਰੀ ਕਰ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਐਸੇ ਮਾੜੇ ਬੰਦਿਆਂ ਵਰਗਾ ਇਕ ਜਵਾਲਾ ਸਿੰਘ ਸੀ। ਉਹ ਮੀਸਣਾ ਦਿਲੋਂ ਹੋਰ ਤੇ ਜ਼ਬਾਨੋਂ ਹੋਰ ਸੀ। ਹੁਸ਼ਿਆਰ-ਪੁਰ ਦੇ ਗੋਰੇ ਸੁਪ੍ਰੰਟੈਂਡੈਂਟ ਮਿਸਟਰ ਹਾਰਟਨ ਨੇ ਜਵਾਲਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਖਰੀਦ ਲਿਆ ਸੀ।

‘ਜਵਾਲਾ ਸਿੰਘ ! ਤੇਥੇ, ਧੰਨਾ ਸਿੰਘ ਟੁਮਾਰਾ ਡੇਸਤ ਥਾ। ਟੁਮ ਆਗਰ ਹਮ ਕੋ ਧੰਨਾ ਸਿੰਘ ਪਕੜਾ ਦੇ ਤੋ ਹਮ ਟੁਮ ਕੋ ਇਨਾਮ ਦੇਗਾ। ਜੋ ਇਨਾਮ ਮਾਂਗੋਗੇ। ਟੁਮ ਕੋ ਚਿਠੀ ਮਿਲੇਗਾ। ਟੁਮਾਰਾ ਖਾਨਦਾਨ ਵਫ਼ਾਦਾਰ ਮਾਨਾ ਜਾਏਗਾ। ਟੁਮਾਰੇ ਪੁਤਰਾਂ ਕੋ ਨੌਕਰੀ ਮਿਲੇਗੀ। ਨਹੀਂ ਤੋ ਟੁਮ ਕੋ ਤਕਲੀਫ਼ ਹੋਗਾ। ਬੋਲੋ।’

‘ਅਛਾ ਸਾਹਿਬ ਬਹਾਦਰ ਮੈਂ ਜਤਨ ਕਰਦਾ ਹਾਂ।’

ਕਾਇਰ ਜਵਾਲਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਮਿਸਟਰ ਹਾਰਟਨ ਨੂੰ ਆਖ ਦਿਤਾ ਸੀ। ਉਸ ਦੀ ਲਾਲਚ ਦੀ ਟੱਗ ਜਗਤ ਉਠੀ। ਘਰ ਆ ਚੁਪ ਕਰਕੇ ਨਾ ਬੈਠਾ। ਉਸ ਨੇ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਬਬਰ ਨੂੰ ਫੜਾ ਦਿਤਾ। ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਧੰਨਾ ਸਿੰਘ ਦਾ ਸੇਵਕ ਸੀ। ਬੜਾ ਸੁੰਦਰ ਜਵਾਨ ਤੇ ਹੁਸ਼ਿਆਰ ਗਭਰੂ ਸੀ।

ਧੰਨਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਜਿਉਂ ਹੀ ਪਤਾ ਲਗਾ ਕਿ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਫੜਿਆ ਗਿਆ ਤਾਂ ਫੜਨ ਵਾਲੇ ਦਾ ਪਤਾ ਕਰਨ ਲਈ ਜਵਾਲਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਕੋਲ ਪੁਜਾ। ਜਵਾਲਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਕਾਲੇ ਦਿਲ ਦਾ ਉਸ ਨੂੰ ਗਿਆਨ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਜਵਾਲਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਹਵੇਲੀ ਪਿੰਡੋਂ ਬਹਰ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਇਕ ਪਾਸੇ ਖੇਤ ਸਨ ਤੇ ਇਕ ਪਾਸੇ ਰੋੜ੍ਹ। ਸਿਰਫ ਦੋ ਪਾਸੇ ਨਾਲ ਦੀਆਂ ਹਵੇਲੀਆਂ ਨਾਲ ਲਗਦੇ ਸਨ। ਹਵੇਲੀ ਵਿਚ ਮਾਲ-ਡੰਗਰ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ ਤੇ ਤਿੰਨ ਕੁ ਬੰਦੇ ਵੀ।

ਧੰਨਾ ਸਿੰਘ ਰਾਤ ਦੇ ਸਮੇਂ ਹਵੇਲੀ ਪੁਜਾ। ਸਾਰੇ ਪਾਸੇ ਦੁਪ ਚਾਂ ਸੀ। ਪਹਿਲੀ ਰਾਤ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਰੁਤੇ ਭੌਂਕਦੇ ਸਨ। ਅਕਾਸ਼ ਤੇ ਜਿਵੇਂ ਤਾਰੇ ਟਿਮਟਿਮਾਂਦੇ ਸੀ, ਜਿਵੇਂ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਘਰ ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਦੀਵੇ ਟਿਮਟਿਮਾਂਦੇ ਹੋਏ ਨਜ਼ਰ ਪੈਂਦੇ ਸਨ। ਹਵੇਲੀ ਦਾ ਬੂਹਾ ਬੰਦ ਸੀ। ਧੰਨਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਵਾਜ਼ ਦਿਤੀ—

‘ਭਾਈ ਜਵਾਲਾ ਸਿੰਘ।

ਸਬੱਬ ਨਾਲ ਉਹ ਜਾਰ ਦਾ ਸੀ! ਉਠਿਆ ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਬੂਹਾ ਖੋਲ੍ਹ ਦਿਤਾ। ਧੰਨਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਉਹ ਦਿਲੋਂ ਤਾਂ ਖੁਸ਼ ਹੋਇਆ, ਪਰ ਉਪਰੋਂ ਕੁਝ ਹੈਰਾਨ।

‘ਤੁਸੀਂ, ਤੁਸੀਂ ਆ ਪੁੱਜੇ।’

‘ਕਿਉਂ?’ ਧੰਨਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਪੁਛਿਆ।

‘ਜੈਮਲ ਚੌਕੀਦਾਰ ਆਖ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਪੁਲਸ ਦੇ ਆਉਣ ਦਾ ਸ਼ਕ ਹੈ। ਕਿਤੇ ਛਾਪਾ ਨਾ ਮਾਰੇ, ਖੈਰ-ਦਸੋ ਕੋਈ ਜਲ ਪਾਣੀ?’

‘ਜਲ ਪਾਣੀ ਦੀ ਤਾਂ ਕੋਈ ਲੋੜ ਨਹੀਂ, ਤੁਸਾਂ ਨਾਲ ਗਲ ਕਰਨ ਆਇਆ ਆਂ—ਰਤਾ ਬਾਹਰ ਚਲੀਏ।’

ਬਾਹਰ ਦਾ ਨਾਂ ਸੁਣ ਕੇ ਜਵਾਲਾ ਸਿੰਘ ਡਰ ਗਿਆ। ਉਸ ਦੀ ਪਾਪੀ ਆਤਮਾ ਡਹਿਲ ਗਈ ਕਿ ਸ਼ਾਇਦ ਧੰਨਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲਗ ਗਿਆ ਹੋਵੇ ਕਿ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਕਰਾਉਣ ਵਾਲਾ ਜਵਾਲਾ ਸਿੰਘ ਹੀ ਹੈ।

‘ਸੱਪ ਦੇ ਮੂੰਹ ਕੋਹੜ ਕਿਰਲੀ—ਛੱਡੋ ਤਾਂ ਅੰਨ੍ਹਾ, ਖਾਏ ਤਾਂ ਕੋਹੜੀ’ ਵਾਲੀ ਗਲ ਸੀ। ਨਾ ਉਹ ਨਾਲ ਜਾਣੋਂ ਨਾਂਹ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸੀ ਤੇ ਨਾਲ ਤੁਰਦਾ ਵੀ ਝਿਜਕਦਾ ਸੀ।

‘ਕੋਈ ਕੰਮ ਹੈ?’ ਜਵਾਲਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਪੁਛਿਆ।

‘ਕੋਈ ਕੰਮ ਨਹੀਂ, ਸਿਰਫ ਗਲ ਕਰਨੀ ਹੈ। ਹਵੇਲੀ ਵਿਚ ਬੈਠਣਾ ਠੀਕ ਨਹੀਂ।’ ਧੰਨਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਉਤਰ ਦਿਤਾ।

ਦੋਵੇਂ ਬਾਹਰ ਖੇਤਾਂ ਵਲ ਤੁਰ ਪਏ। ਹਵੇਲੀ ਤੋਂ ਰਤਾ ਦੂਰ ਹੋ ਕੇ ਧੰਨਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਪੁਛਿਆ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਕਿਸ ਚੰਡਾਲ ਨੇ ਫੜਾਇਆ ਹੈ? ਜੇ ਕੋਈ ਪਤਾ ਹੋਏ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਸੋਧਿਆ ਜਾਏ।

ਕੁਝ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਲਗਾ ਭਾਉ। ਜੇ ਪਤਾ ਲਗ ਜਾਂਦਾ ਤਾਂ ਮੈਂ ਹੀ ਸੋਧ ਦਿੰਦਾ। ਬੇਈਮਾਨ ਦਾ ਨਰਕ ਵਿਚ ਵਾਸਾ ਹੋਏ ਚੰਡਾਲ ਨੇ ਜਵਾਨ ਨੂੰ ਫੜਾ ਦਿਤਾ।

‘ਹਾਂ ਮਰਦਾਂ ਦਾ ਇਹੋ ਧਰਮ ਹੈ।’

ਦੋਵੇਂ ਗਲਾਂ ਕਰਦੇ ਕਰਦੇ ਜਵਾਲਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਖੂਹ ਉਪਰ ਪੁਜ ਗਏ। ਪਿੰਡ ਦਾ ਕਾਲਾ ਪ੍ਰਛਾਵਾਂ ਵੀ ਦਿਸਣੋਂ ਹਟ ਗਿਆ। ਇਕਾਂਤ ਤੇ ਇਕੱਲਾ ਸੀ। ਪੰਛੀ ਵੀ ਚੁਪ ਸੁਤੇ ਪਏ ਸਨ। ਧੰਨਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕਈ ਸਵਾਲ ਕੀਤੇ। ਸੂਹ ਕਢਣ ਦਾ ਜਤਨ ਕੀਤਾ, ਪਰ ਉਸ ਦੇ ਕੁਝ ਪੱਲੇ ਨਾ ਪਿਆ। ਜਵਾਲਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕੋਈ ਐਸੀ ਗਲ ਜਬਾਨੋਂ ਨਾ ਕੱਢੀ ਜਿਸ ਤੋਂ ਉਸ ਦੇ ਵੇਸ਼ੀ ਹੋਣ ਦਾ ਸ਼ੱਕ ਪਵੇ। ਉਸ ਨੇ ਪੈਰਾਂ ਉਤੇ ਪਾਣੀ ਨਾ ਪੈਣ ਦਿਤਾ।

‘ਕਲ ਚਲਾਂਗੇ। ਸੂਹ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਕਿ ਮਨਣ-ਹਾਣਾ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਦਸੇਦਾ ਹੈ ਉਸ ਨੂੰ ਪਤਾ ਹੈ ਉਸ ਆਦਮੀ ਦਾ, ਜਿਸ ਨੇ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਫੜਾਇਆ ਏ।’ ਜਵਾਲਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਨਵਾਂ ਜਾਲ ਤਾਣਿਆ।

ਧੰਨਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਜਵਾਲਾ ਸਿੰਘ ਤੇ ਸ਼ਕ ਨਾ ਪਿਆ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਮੈਲ ਹੈ। ਜਵਾਲਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕਿਹਾ—‘ਤੁਸੀਂ ਰਾਤ ਕਮਾਦ ਵਿਚ ਕਟੋ। ਸਵੇਰੇ ਚਲਾਂਗੇ।’

‘ਚੰਗਾ।’

‘ਮੈਂ ਹਵੇਲੀ ਜਾਂਦਾ ਹਾਂ।’

‘ਜਾਓ।’

ਇਉਂ ਫੈਸਲਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਧੰਨਾ ਸਿੰਘ ਖੂਹ ਤੇ ਰਹਿ ਪਿਆ ਤੇ ਜਵਾਲਾ ਸਿੰਘ ਿੰਡ ਨੂੰ ਮੁੜ ਗਿਆ। ਖੂਹ ਤੋਂ ਤੁਰ ਕੇ ਹਵੇਲੀ ਤਕ ਅਪੜਦਿਆਂ ੨ ਕਦੀ ਡਰਿਆ ਤੇ ਕਦੀ ਦਲੇਰ ਹੋਇਆ। ਉਸ ਦੀ ਆਤਮਾ ਨੇ ਅਵਾਜ਼ ਦਿਤੀ—

‘ਜਵਾਲਾ ਸਿੰਘ ! ਨਾ ਫੜਾ ਧੰਨਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ, ਬੱਬਰ ਤੇਰਾ ਘਾਣ-ਬੱਚਾ ਪੀੜ ਦੇਣਗੇ—ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਤੇਰੀ ਕੁਲ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਕਰ ਦੇਣਾ ਈ।’

ਦੂਸਰੀ ਆਵਾਜ਼ ਸੀ—‘ਧੰਨਾ ਸਿੰਘ ਫੜਾਇਆਂ ਇਨਾਮ ਮਿਲੇਗਾ, ਮੁੱਠੇ ਮਿਲਣਗੇ, ਮਿ: ਹਾਰਟਨ ਸਾਹਿਬ ਗੋਰਾ ਏ, ਕਾਲਾ ਨਹੀਂ, ਜੇ ਸਫਾਰਸ਼ ਨਾ ਕਰੇ, ਗੋਰਾ ਏ ਗੋਰਾ, ਜ਼ਬਾਨ ਦਾ ਪੱਕਾ। ਉਠ, ਨਠ, ਰਾਤ ਰਾਤ ਪਹੁੰਚ ਜਾ, ਦੂਰ...ਹੁਬਿਆਰਪੁਰ, ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਹੋਲ !’

‘ਮਿੱਤ੍ਰ-ਮਾਰ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ, ਉਸ ਦੇ ਚੰਡਾਲ ਮਨ ਨੇ ਫੈਸਲਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਸ਼ੈਤਾਨ ਜਿਤ ਗਿਆ। ਲਾਲਚੀ ਤੇ ਪਸੂ-ਬਿਰਤੀ ਪਰ ਬਲਤਾ ਨਾਲ ਜਾਰੀ। ਸਚਾਈ ਤ ਧਰਮ ਦਬੇ ਗਏ। ਜਵਾਲਾ ਸਿੰਘ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਘਾਤ ਕਰਨ ਤੇ ਤੁਲ ਪਿਆ। ਗੋਰਾਸ਼ਾਹੀ ਦਾ ਜਾਦੂ ਉਸ ਤੇ ਚਲ ਗਿਆ।

ਉਸ ਨੇ ਘੋੜੀ ਉਤੇ ਕਾਠੀ ਪਾਈ। ਘੋੜੀ ਨੂੰ ਬਾਹਰ ਕਢ ਕੇ

ਉਸ ਉਪਰ ਚੜ੍ਹ ਪਿਆ ਤੇ ਹਨੇਰੇ ਨੂੰ ਚੀਰਦਾ ਹੋਇਆ ਉਹ ਮਿਸਟਰ ਹਾਰਟਨ ਕੋਲ ਪੁਜ ਗਿਆ। ਉਸ ਨੂੰ ਜਾ ਆਖਿਆ, ਸਾਹਿਬ ਬਹਾਦਰ, ਧੰਨਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਮੈਂ ਮਨਣ-ਹਾਣੇ ਆ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਉਹ ਰਾਤ ਉਹ ਏਥੇ ਰਹੇਗਾ, ਫੜ ਲੈਣਾ।’

‘ਵੈਲ ਜਵਾਲਾ ਸਿੰਘ ! ਟੁਮ ਬਹੁਤ ਅੱਛਾ ਆਦਮੀ ਐ। ਹਮ ਟੁਮ ਕੋ ਉਸੀ ਵਕਤ ਇਨਾਮ ਦੇਗਾ। ਟੁਮ ਲਾਓ ਧੰਨਾ ਸਿੰਘ ਕੋ।’

ਮਿਸਟਰ ਹਾਰਟਨ ਨੇ ਕਿਹਾ। ਉਸ ਨੂੰ ਖਿਆਲ ਸੀ—ਉਸ ਦੀ ਵਿਮਾਗੀ ਵਿਉਂਤ ਸੀ ਕਿ ਜੇ ਉਹ ਪੰਜ ਛੇ ਬਬਰਾਂ ਨੂੰ ਫੜਨ ਜਾਂ ਮਾਰਨ ਵਿਚ ਸਫਲ ਹੋ ਗਿਆ, ਤਾਂ ਜ਼ਰੂਰ ਉਸ ਨੂੰ ਪੁਲਸ ਵਿਚ ਹੋਰ ਉਚਾ ਆਹੁਦਾ ਮਿਲ ਜਾਏਗਾ। ਤਨਖਾਹ ਬਹੁਤੀ ਹੋਏਗੀ। ਉਹ ਖੂਬ ਖਾਏ ਪੀਏਗਾ। ਐਸ਼ ਕਰੇਗਾ ਤੇ ਫੁੰਦਰ ਲੇਡੀ ਵਿਆਹੇਗਾ। ਉਸ ਨੇ ਜਵਾਲਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਹਲਾ ਸ਼ੇਰੀ ਦਿਤੀ ਤੇ ਲਾਲਚ ਦੇ ਸਬਜ਼ ਬਾਗ ਦਿਖਾਏ।

ਦਿਨ ਚੜ੍ਹਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਜਵਾਲਾ ਸਿੰਘ ਹਵੇਲੀ ਵਿਚ ਪੁਜ ਗਿਆ। ਹਵੇਲੀ ਵਾਲੇ ਸੁਤੇ ਪਏ ਸਨ, ਪਿੰਡ ਸੁਤਾ ਪਿਆ ਸੀ, ਕੁਦਰਤ ਸੁਤੀ ਪਈ ਸੀ। ਭਗਤ ਜਨ ਜਾਗਦੇ ਸਨ, ਕੁਕੜ ਬਾਂਗਾਂ ਦੇ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਹ ਆ ਕੇ ਰਤਾ ਲੇਟਿਆ। ਨੀਂਦ ਨਾ ਆਈ। ਘਰ ਗਿਆ, ਰੋਟੀਆਂ ਪਕਵਾਈਆਂ, ਦੁਧ ਗਰਮ ਕਰਾਇਆ ਤੇ ਖੂਹ ਤੇ ਚਲਿਆ ਗਿਆ। ਧੰਨਾ ਸਿੰਘ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਕੇ ਜਪੁਜੀ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਪਾਠ ਕਰਦਾ ਪਿਆ ਸੀ। ਪਾਠ ਦਾ ਭੋਗ ਪਿਆ, ਸ਼ਬਦ ਪੜ੍ਹੇ, ਅਰਦਾਸ ਕੀਤੀ ਗਈ, ‘ਹੇ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ! ਮੇਰਾ ਦੇਸ਼ ਸੁਤੰਤਰ ਹੋਏ। ਧਰਮ ਦਾ ਰਾਜ ਹੋਏ। ਬਲ ਬਖਸ਼ੋ ! ਦੇਸ਼, ਧਰਮ ਤੇ ਕੌਮ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋਈਏ...।’

ਜਵਾਲਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਧੰਨਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਚਾਰ ਕੁ ਪੜ੍ਹੋਂਠੇ ਕੋਈ ਸਵਾ ਕੁ ਸ਼ੇਰ ਦੁਧ ਨਾਲ ਛਕਾਏ ਤੇ ਕਿਹਾ, ‘ਚਲੋ ਚਲੀਏ।’

‘ਚਲੋ !’ ਧੰਨਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਉਤਰ ਦਿਤਾ।

ਉਹ ਦਲੇਰ ਬੰਦਾ ਸੀ। ਕਿਸੇ ਕੋਲੋਂ ਡਰਦਾ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਕਿਉਂਕਿ ਘਰੋਂ ਹੀ ਸਿਰ ਤੇ ਖਫਨ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਮੈਦਾਨੇ ਜੰਗ ਵਿਚ ਦਾਖਲ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਮੌਤ ਕੋਲੋਂ ਕੀ ਡਰ ? ਮੌਤ ਤੋਂ ਡਰਦੇ ਹੀ ਤਾਂ ਲੋਕ ਲੋਕਾਂ ਕੋਲੋਂ ਡਰਦੇ ਨੇ। ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਤੇ ਦਰਵੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਕਿਸ ਗਲ ਦਾ ਭੈ ? ਧੰਨਾ ਸਿੰਘ ਘਰ ਘਾਟ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰ ਚੁਕਾ ਸੀ। ਉਹ ਬੇਖਟ ਰੇ, ਜਵਾਲਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਲ ਤੁਰ ਪਿਆ। ਕਰਾਹੇ ਤੇ ਖੇਤਾਂ ਜੰਗਲਾਂ ਵਿਚੋਂ ਦੀ ਚਲਦੇ ਹੋਏ ਮਨਣ-ਹਾਣੇ ਪੁਜ ਗਏ।

ਮਨਣ-ਹਾਣੇ ਜਵਾਲਾ ਸਿੰਘ ਦਾ ਮਿਤਰ ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਦੁਬਾਰੇ ਵਿਚ ਜਾ ਬੈਠੇ। ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਨੇ ਬੜੇ ਉਤਸ਼ਾਹ ਨਾਲ ਸੇਵਾ ਕੀਤੀ ਤੇ ਦਸਿਆ, 'ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਸਵੇਟੇ ਮਿਲੇਗਾ। ਉਹ ਬਹਿਰ ਗਿਆ ਹੋਇਆ ਏ, ਕੁਝ ਘਰ ਦੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਲੈਣ ਵਾਸਤੇ।'

ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਜਵਾਲਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਚਾਲ ਦਾ ਕੁਝ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਨਾ ਉਸ ਨੂੰ ਇਹ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਧੰਨਾ ਸਿੰਘ ਕੌਣ ਸੀ ਤੇ ਕੀ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਭੋਲਾ ਭਾਲਾ ਪੇਂਡੂ ਸੀ। ਜਵਾਲਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਵੀ ਧੋਖਾ ਦਿਤਾ। ਉਸ ਨੂੰ ਵੀ ਦੋਸ਼ੀ ਬਣਾ ਦਿਤਾ। ਬੱਬਰਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਉਸ ਦਾ ਵੀ ਨਾਮ ਦਰਜ ਹੋਇਆ, ਪਰ ਦੰਗਾ ਨਹੀਂ। ਤਰਕਾਲਾਂ ਪਈਆਂ, ਧੰਨਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਰੋਟੀ ਖਵਾ ਕੇ ਦੁਬਾਰੇ ਵਿਚ ਮੰਜੇ ਵਿਛਾ ਕੇ ਅਰਾਮ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਬੈਠਤੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਤੇ ਆਪ ਜੁਆਲਾ ਸਿੰਘ ਹਵੇਲੀ ਵਿਚ ਡੰਗਰਾਂ ਅਗੇ ਜਾ ਸੁਤਾ।

ਅੱਧੀ ਰਾਤ ਅਗੇ ਸੀ ਤੇ ਅੱਧੀ ਪਿਛੇ । ਹਰੇਰੀ ਰਾਤ ਵਿਚ, ਅਕਾਸ਼ ਉਤੇ ਡਲਕਦੇ ਤਾਰਿਆਂ ਦੀ ਲੋ ਵਿਚ ਮਨਣ-ਹਾਣਾ ਨਗਰ ਇਕ ਖੁਸ਼ਕ ਪਹਾੜੀ ਵਾਂਗ ਕਾਲਾ ਜੇਹਾ, ਪੱਥਰ ਮਿੱਟੀ ਦਾ ਢੇਰ ਮਾਲੂਮ ਹੁੰਦਾ ਸੀ । ਮਨੁੱਖੀ ਬੋਲ ਸੁਣਾਈ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦਿੰਦਾ । ਕਦੀ ਕਦੀ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਪਾਸੇ ਕੁਤੇ ਭੌਂਕਦੇ ਤਾਂ ਰਾਤ ਦੀ ਚੁਪ ਦਾ ਜਾਦੂ ਟੁੱਟਦਾ । ਹਰ ਪਾਸੇ ਨੀਂਦ ਦਾ ਰਾਜ ਸੀ ।

ਹਨੇਰੇ ਵਿਚ ਜਿਵੇਂ ਉਸ ਤੇ ਚਮਗਿਦੜ ਜਾਂ ਚੋਰ ਆਪਣੇ ਸ਼ਿਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਲਫ਼ਦੇ ਫਿਰਦੇ ਹਨ ਤਿਵੇਂ ਅੱਧੀ ਰਾਤ ਦੇ ਸਮੇਂ ਸੁਤੀ ਕੁਦਰਤ ਵਿਚ ਮਿਸਟਰ ਹਾਰਟਨ ਆਪਣੇ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਸਮੇਤ ਮਨਣ-ਹਾਣਾ ਨੂੰ ਘੇਰਨ ਲਗਾ ਹੋਇਆ ਸੀ । ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਦੇ ਭਾਰੇ ਬੂਟ ਦੇ ਖੜਕਾ ਕਰਕੇ ਰਾਤ ਦੀ ਸ਼ਾਂਤੀ ਵਿਚ ਵਿਘਨ ਪਾਉਂਦੇ ਸਨ ।

ਮਿਸਟਰ ਹਾਰਟਨ ਇਨਾਮ ਤੇ ਉਚਾ ਆਹੁਦਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ, ਬਰਤਾਨਵੀਂ ਸਾਮਰਾਜ ਦਾ ਵਫ਼ਾਦਾਰ ਸਿਪਾਹੀ ਤੇ ਹਿਤੂ ਬਣਦਾ ਹੋਇਆ, ਹਨੇਰੇ ਵਿਚ ਸੱਪਾਂ ਦੀਆਂ ਸਿਰੀਆਂ ਲਿਤਾੜਦਾ ਫਿਰਦਾ ਸੀ ।

(੧੮੫)

ਭਾਵਤੀ ਸਿਪਾਹੀ ਸਿਰਫ ਨੌਕਰੀ ਤੇ ਤਨਜਾਹ ਬਦਲੇ ਉਸ ਦੇ ਨਾਲ ਫਿਰਦੇ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਇਹੋ ਸਿਖਿਆ ਮਿਲੀ ਸੀ—

‘ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਬਦਲੇ ਮਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਦਾ ਜਨਮ-ਮਰਨ ਸੌਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜ ਉਂਦੇ ਜੀ ਚੰਗਾ ਖਾਣਾ ਚੰਗੀ ਕਪੜਾ ਤੇ ਚੰਗੀ ਰਿਹਾਇਸ਼ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਮਰਨ ਪਿਛੋਂ ਪਿਛਲੇ ਪਰਵਾਰ ਨੂੰ ਪਿਨਸ਼ਨ ਮਿਲਦੀ ਹੈ।’

ਸਿਰਫ ਭੁਖ ਤੇ ਨੰਗ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਲਈ ਲੋਕ ਪੁਲਸ ਤੇ ਫੌਜ ਵਿਚ ਭਰਤੀ ਹੁੰਦੇ, ਆਪਣੇ ਵੀਰਾਂ ਨੂੰ ਕੁਟਦੇ ਤੇ ਬੇਇਜ਼ਤ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਭੁਖ ਜੂ ਬੁਰੀ ਬਲਾ ਹੋਈ।

ਪੁਲਸ, ਪਿੰਡ ਨੂੰ ਘੇਰਾ ਪਾ ਕੇ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਅਗੇ ਵਧੀ। ਜਵਾਲਾ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਗਲ ਗਿਣੀ ਹੋਈ। ਉਹ ਆਪ ਧੰਨਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਕੋਲ ਹੀ ਸੁਤਾ ਸੀ। ਧੰਨਾ ਸਿੰਘ ਤਾਂ ਸ਼ਾਇਦ ਮੌ’ ਗਿਆ ਸੀ, ਪਰ ਜਵਾਲਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਨੀਂਦ ਨਾ ਸੀ ਆਈ। ਉਹ ਤਾਂ ਵੈਸੇ ਹੀ ਚੁਪ ਕਰਕੇ ਘੋਸ ਵਟ ਕੇ ਪਿਆ ਉਡੀਕਦਾ ਸੀ ਕਿ ਕਦੋਂ ਪੁਲਸ ਆਏ, ਧੰਨਾ ਸਿੰਘ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਹੋ ਜਾਏ ਤੇ ਉਹ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਗਵਰਨਰ ਕੋਲ ਪੁਜੇ।

‘ਸਰਦਾਰ ਜੀ, ਮੇਲਾ ਸੰਜੋਗਾਂ ਨਾਲ ਆ। ਮਿਲ ਕੇ ਵਤਨ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰ ਲਈਏ। ਜਨਮ ਸਫਲਾ ਕਰ ਲਈਏ।’ ਜਵਾਲਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਰਾਂਤ ਸੌਣ ਲਗਿਆ ਧੰਨਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਆਖਿਆ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਜਤਾਇਆ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਬਹੁਤ ਹੀ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਵਫ਼ਾਦਾਰ ਸੀ।

ਅਚਾਨਕ ਬਾਹਰੋਂ ਗੋਲੀ ਚਲੀ। ਉਸ ਦੇ ਖੜਕੇ ਨਾਲ ਧੰਨਾ ਸਿੰਘ ਤੁਬਕ ਉਠਿਆ, ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ, ਅਵਾਜ਼ ਦੇਣ ਵਿਚ ਜਵਾਲਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਪਹਿਲ ਕੀਤੀ—

‘ਧੰਨਾ ਸਿੰਹਾਂ ! ਇਉਂ ਜਾਪਦਾ ਏ ਕਿ ਪੁਲਸ ਆ ਗਈ।’

‘ਮਲੂਮ ਤਾਂ ਇਹੋ ਹੁੰਦੇ।’ ਧੰਨਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਉਤਰ ਦਿਤਾ ਤੇ ਹਨੇਰੇ ਵਿਚ ਹੀ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਹਥਿਆਰਾਂ ਨੂੰ ਟੋਹਿਆ ਤੇ ਸਵਾਧਾਨ ਹੋ ਖਲੋਤਾ।

‘ਨਿਕਲ ਚਲੀਏ ।’ ਧੰਨਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਜਵਾਲਾ ਸਿੰਘ ਨੇ
ਆਖਿਆ ।

‘ਕੋਈ ਰਾਹ ?’ ਧੰਨਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਪੁਛਿਆ ।

‘ਰਾਹ ਹੈ । ਇਸ ਚੁਬਾਰੇ ਤੋਂ ਸਾਹਮਣਾ ਘਰ ਸੁੰਦਾ ਹੈ । ਉਸ ਦੇ
ਅਗੇ ਗਲੀ ਹੈ, ਜੋ ਬਾਹਰ ਚਲੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ । ਪੁਲਸ ਤਾਂ ਘਰ ਵਾਲੇ ਪਾਸੇ
ਹੋਏਗੀ ।’ ਜਵਾਲਾ ਸਿੰਘ ਚੁਬਾਰੇ ਦੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਵਿਚ ਖਲੋ ਕੇ ਤੇ ਹੱਥ ਦਾ
ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰਕੇ ਦਸਿਆ ।

‘ਆਓ ਮੈਂ ਅਗੇ ਲੱਗਦਾ ਹਾਂ, ਜਵਾਲਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਹੋਰ ਹੌਂਸਲੇ
ਨਾਲ ਕਿਹਾ ।

‘ਹਾਂ ! ਤੂੰ ਅੱਗੇ ਲੱਗ ।’

ਧੰਨਾ ਸਿੰਘ ਹੁਸ਼ਿਆਰ ਹੋ ਗਿਆ । ਉਸ ਨੇ ਪਸਤੌਲ ਵਿਚ
ਗੋਲੀਆਂ ਦੇਖੀਆਂ ਤਾਂ ਪੂਰਾ ਮੈਗਡੀਨ ਭਰਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ । ਉਸ ਨੇ
ਆਪਣੇ ਲੱਕ ਦਾ ਸਮਾਨ ਦੇਖਿਆ, ਉਹ ਵੀ ਠੀਕ ਸੀ । ਕੱਛ ਵਿਚ
ਦੱਬ ਕੇ ਬੰਨ੍ਹਿਆ ਗੋਲਾ ਜਿਹਾ ਦੇਖਿਆ ਉਹ ਵੀ ਠੀਕ ਸੀ । ਤੁਰਨ
ਲੱਗਿਆਂ ਕਠੇ ਤੋਂ ਛਾਲ ਮਾਰਨ ਲਗਿਆਂ ਉਸ ਨੂੰ ਇਉਂ ਪਰਤੀਤ
ਹੋਇਆ, ਉਸ ਦੇ ਦਿਲੋਂ ਹੀ ਇਕ ਅਵਾਜ਼ ਉੱਠੀ, ਧੰਨਾ ਸਿੰਘ ਧੋਖਾ ਹੋ
ਰਿਹਾ ਹੈ ।’ ਪਰ ਜਵਾਲਾ ਸਿੰਘ ਅਗੇ ਅਗੇ ਸੀ । ਉਸ ਨੇ ਸੋਚਿਆ ਕਿ
ਜ ਕੋਈ ਧੋਖਾ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਜਵਾਲਾ ਸਿੰਘ ਝੋਧਾਂਗਾ ।

ਸੁੰਜੇ ਘਰ ਵਿਚ ਹੌਲੀ ਦਿਤੀ ਚੋਵੇਂ ਉੱਤਰ ਗਏ । ਅਗੇ ਧੂਹਾ
ਖੁਲ੍ਹਾ ਸੀ । ਅਗ ਸੀ ਸਤਾਂ ਕੁ ਘਰਾਂ ਦੀ ਲੰਮੀ ਰਲੀ । ਉਹ ਗਲੀ
ਸੁੰਜੀ ਸੀ । ਹਨੇਰਾ ਤੇ ਚੁਪ ਸੀ, ਕੋਈ ਕੁਤਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਭੌਂਕਿਆ ।
ਦਬੇ ਪੈਰ ਥੜੀ ਹੁਸ਼ਿਆਰੀ ਨਾਲ ਦੋਵੇਂ ਅੱਗੇ ਅੱਗੇ ਤੁਰੀ ਗਏ ।

ਗਲੀ ਦੇ ਅੱਧ ਵਿਚ ਗਏ ਤਾਂ ਜਵਾਲਾ ਸਿੰਘ ਤਾਂ ਅੱਗੇ ਲੰਘ
ਗਿਆ ਉਸ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਨਾ ਠੋਕਿਆ ਤੇ ਨਾ ਕੁਝ ਕਿਹਾ, ਪਰ ਜਦੋਂ ਹੀ
ਧੰਨਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਅਗੇ ਕਦਮ ਵਧਾਇਆ ਤਾਂ ਧਹਿ ਕਰਕੇ ਭਾਰੀ ਸੰਮ
ਵਾਲੀ ਡਾਂਗ ਧੰਨਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸਿਰ ਵਿਚ ਵੱਜੀ । ਉਹ ਡਾਂਗ ਗਲੀ ਵਿਚ

ਇਕ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਪਿਛੇ ਲੁਕੇ ਹੋਏ ਸਿਪਾਹੀ ਨੇ ਮਾਰੀ ਸੀ । ਜਵਾਲਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਜਾਣ ਕੇ ਬਚਾਉਣ ਬਦਲੇ ਰਾਹ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ।

ਧੰਨਾ ਸਿੰਘ ਭੁਆਂਟਣੀ ਖਾ ਕੇ ਉਲਰ ਪਿਆ । ਉਸ ਨੇ ਸੰਭਲਣ ਦਾ ਜਤਨ ਕੀਤਾ, ਪਰ ਉਹ ਸੰਭਲ ਨਾ ਸਕਿਆ । ਸਿਰ ਵਿਚ ਸੱਟ ਬਹੁਤ ਲੱਗੀ ਸੀ । ਉਸ ਦੇ ਡਿਗਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਅੱਗੇ ਹੋ ਕੇ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਨੇ ਫੜ ਲਿਆ, ਉਸ ਦੇ ਹਥੋਂ ਪਸਤੌਲ ਖੋਹ ਲਿਆ, ਝਟ-ਪੱਟ ਹੱਥਕੜੀ ਮਾਰ ਦਿਤੀ ਤੇ ਕਾਬੂ ਕਰ ਲਿਆ । ਸੀਟੀਆਂ ਵੱਜ ਗਈਆਂ । ਮਿਸਟਰ ਹਾਰਟਨ ਨੇੜੇ ਆ ਪੁੱਜਾ । ਪਹਿਲੇ ਉਹ ਡਰਦਾ ਹੋਇਆ ਪਿਛੇ ਰਿਹਾ ਸੀ ।

‘ਠੀਕ ਐ ? ਇਸ ਕੇ ਪਾਸ ਅਸਲਾ ਤੋ ਨਹੀਂ ਐ ?’ ਮਿਸਟਰ ਹਾਰਟਨ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ ।

‘ਨਹੀਂ ਸਾਹਬ !’ ਅਗੋਂ ਉਤਰ ਮਲਿਆ ।

ਜਵਾਲਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਨਿਕਲ ਜਾਣਾ ਸੀ । ਉਹ ਨਿਕਲ ਗਿਆ ਕਿਉਂਕਿ ਪੁਲਸ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਜਾਣ ਦੁਬਕ ਜਾਣ ਦਿਤਾ ਸੀ । ਧੰਨਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਫੜ ਕੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਦੌਕ ਵਿਚ ਨੈ ਗਏ । ਪਿੰਡ ਵਾਲੇ ਉਠ ਬੈਠੇ । ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਉਠ ਕੇ ਓਨ੍ਹਾਂ ਫੌਲ ਆ ਗਿਆ । ਉਸ ਨੇ ਦੱਖਿਆ, ਧੰਨਾ ਸਿੰਘ ਇਕੱਲਾ ਸ । ਜਵਾਲਾ ਸਿੰਘ ਉਸ ਨੂੰ ਨਜ਼ਰੀਂ ਨਾ ਪਿਆ । ਉਸ ਦਾ ਮੱਥਾ ਠਣਕਿਆ । ਉਸ ਨੇ ਮਨ ਹੀ ਮਨ ਵਿਚ ਕਿਹਾ— ‘ਬੇਈਮਾਨੀ ਕਰ ਗਿਆ, ਮੇਰੇ ਘਰ ਲਿਆ ਕੇ ਧੰਨਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਫੜਾ ਦਿਤਾ ਬੱਬਰਾਂ ਨਾਲ ਮੇਰੀ ਦੁਸ਼ਮਨ ਪੁਆ ਦਿਤੀ । ਮੈਂ ਨਿਰਦੋਸ਼ ਹਾਂ । ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਤਕ ਨਾ ਵੱਸਿਆ ਕਿ ਇਹ ਧੰਨਾ ਸਿੰਘ ਹੈ ।’

ਉਸੇ ਵੇਲੇ ਲੰਬਰਦਾਰ ਦੇ ਘਰੋਂ ਲਾਲਟਣ ਆ ਗਈ ਸੀ । ਉਸ ਦੀ ਰੋਸ਼ਨੀ ਵਿਚ ਸਾਰੇ ਧੰਨਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਵੇਖਣ ਲਗੇ । ਮਿਸਟਰ ਹਾਰਟਨ ਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਸਲਾਹ ਕੀਤੀ ਕਿ ਉਸੇ ਵੇਲੇ ਹੀ ਸ਼ਹਿਰ ਨੂੰ ਤੁਰ ਪਏ, ਪਰ ਡਰ ਗਿਆ ਕਿ ਕਿਤੇ ਰਾਹ ਵਿਚ ਬੱਬਰ ਨਾ ਮਿਲ ਜਾਣ । ਦੋ ਢਾਈ ਘੰਟੇ ਨੂੰ ਦਿਨ ਚੜ੍ਹ ਜਾਣਾ ਸੀ ਕਿਉਂ ਨਾ ਦਿਨੇ ਤੁਰੇ ।

ਜਦੋਂ ਕਿਸੇ ਦਾ ਕਾਲ ਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਤਦੋਂ ਉਸ ਕੋਲੋਂ ਕਈ ਭੁਲਾਂ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਕਈਆਂ ਗਲਾਂ ਦਾ ਚੇਤਾ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ। ਦਿਲ ਦਿਮਾਗ ਕੁਝ ਰੋਰ ਹੀ ਸੋਚਣ ਲਗ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਧੰਨਾ ਸਿੰਘ ਬੈਠਾ ਰਿਹਾ ਸਾਰੇ ਉਸ ਦੇ ਕੋਲ ਰਹੇ। ਕਿਸੇ ਨੇ ਉਹਦੇ ਲੀੜੇ ਲਾਹ ਕੇ ਤਲਾਸ਼ੀ ਲੈਣ ਦਾ ਖਿਆਲ ਨਾ ਕੀਤਾ। ਉਸ ਦੇ ਕੋਲ ਬੰਬ ਸੀ।

ਮਿਸਟਰ ਹਾਰਟਨ ਪ੍ਰਸੰਨ ਸੀ। ਉਹ ਖੁਬੀ ਵਿਚ ਸੀਟੀਆਂ ਵਜਾਉਂਦਾ ਫਿਰਦਾ ਸੀ। ਸਿਪਾਹੀ ਖੁਸ਼ ਸਨ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਇਨਾਮ ਮਿਲਣਗੇ। ਵੱਡਾ ਨਾਮੀ ਬੰਬਰ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਕੀਤਾ ਸੀ।

‘ਵੈਲ ਧੰਨਾ ਸਿੰਘ ਟੁਮ ਖੁਨੀ ਐ, ਔਰ ਬਬਰੋ ਕੇ ਨਾਮ ਪਤੇ ਬਤਾਓ, ਫਿਰ ਤੁਮੇ ਨਹੀਂ ਪੰਟਾ ਜਾਏਗਾ। ਮਿਸਟਰ ਹਾਰਟਨ ਨੇ ਦੋ ਕੁ ਫੁਟ ਪਰੇ ਰਹਿ ਕੇ, ਧੰਨਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਪੁਛਿਆ।

‘ਓ ਗੋਰੇ ! ਮੈਨੂੰ ਹੁਣ ਕੋਈ ਮਾਰਨ ਕੁਟਣ ਵਾਲਾ ਨਹੀਂ। ਤੂੰ ਬਦੇਸ਼ੀ ਐ - ਮੇਰੇ ਦੇਸ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲ ਜਾਹ ! ਇਹੋ ਮੇਰੇ ਵਤਨ ਦੇ ਸਿਪਾਹੀ ਕਲ੍ਹ ਨੂੰ ਤੇਰੇ ਵਿਦੁਧ ਲੜਨਗੇ, ਹੁਣ ਬਹੁਤਾ ਚਿਰ ਤੇਰਾ ਰਾਜ ਨਹੀਂ ਰਹਿਣਾ। ਬਬਰ ਗੋਰਾਸ਼ਾਹੀ ਦਾ ਖਾਤਮਾ ਕਰਨਗੇ।’

ਧੰਨਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਦਲੇਰੀ ਨਾਲ ਉਤਰ ਦਿਤਾ। ਉਸ ਦਾ ਚੇਹਰਾ ਲਾਲ ਹੋ ਗਿਆ ਤੇ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਲਹੂ ਉਤਰ ਆਇਆ। ਮਿਸਟਰ ਹਾਰਟਨ ਹੈਰਾਨ ਹੋਇਆ।

ਬਿੱਲਿਆ ! ਮੇਰੇ ਹੱਥ ਬਧੇ ਹਨ। ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਕੋਈ ਹਥਿਆਰ ਫੜਾ ਕੇ ਦੇਖ।’

ਇਹ ਸੁਣ ਕੇ ਸਿਪਾਹੀ ਨੇ ਡਾਂਟਿਆ, ‘ਚੁਪ ਕਰ ਕੇ ਬੈਠ-ਸਾਹਬ ਬੜਾ ਡਾਢਾ ਈ। ਇਸ ਨੇ ਹੁਣੇ ਲੰਮਾ ਪਾਉਣ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦੇ ਦੇਣਾ ਹੈ।

‘ਫਰੰਗੀਆਂ ਦੇ ਟੁਕੜਿਆਂ ਤੇ ਪਲਣ ਵਾਲੇ ਸਿਪਾਹੀਓ ! ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਜੰਗ ਲਗੀ ਹੈ। ਆਜ਼ਾਦੀ ਜੰਗ ਵਿਚ ਕੁਦਣ ਵਾਲੇ ਭਾਰਤ ਮਾਤਾ ਦੇ ਪੁਤਰਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰ-ਕੁਟ, ਫਾਂਸੀ ਲਗਣ, ਜਾਂ ਗੋਲੀ ਨਾਲ

ਉਡ ਜਾਣ ਦਾ ਡਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਮੈਨੂੰ ਇਉਂ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਤੁਸਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਦਾ ਅੰਨ-ਜਲ ਮੁਕ ਗਿਆ ਏ ਸਾਹਬ ਦਾ ਟੋਪ ਉਡੇਗਾ ਤਾਂ ਤੁਸਾਂ ਨਾਲ ਮੁਫਤ ਵਿਚ ਮਾਰੇ ਜਾਣਾ ਏ।’

‘ਕੀ ਮਤਲਬ ? ਬੱਬਰ ਆ ਰਹੇ ਨੇ ?’ ਥਾਣੇਦਾਰ ਨੇ ਪੁਛਿਆ।

‘ਇਹ ਵੀ ਕੋਈ ਵੱਡੀ ਗਲ ਨਹੀਂ ਹੈ ਸਾਥੀ ਆ ਜਾਣ।’

ਇਹ ਆਖ ਕੇ ਧੰਨਾ ਸਿੰਘ ਹੱਸ ਪਿਆ। ਖਿੜ ਖਿੜਾ ਕੇ ਐਨਾ ਹੱਸਿਆ ਕਿ ਸਾਰੇ ਹੈਰਾਨ ਹੋ ਗਏ ! ਉਸ ਦੇ ਹਾਸੇ ਦੇ ਪਿਛ ਭਿਆਨਕ ਖਤਰਾ ਸੀ।

‘ਮਿਸਟਰ ਹਾਰਟਨ ! ਤਮ ਗਾਡ (ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ) ਕੋ ਵੇਤੇ ਕਟੋ, ਹਮ ਲੋਗ, ਟੁਮ ਲੋਗ ਨੋ ਬੋਲਟਾ। ਧੰਨਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੇ ਬੁਲ੍ਹ ਵੇਢੇ ਕਰਕੇ, ਹਾਰਟਨ ਦੇ ਬੋਲਣ ਢੰਗ ਦਾ ਮਦੋਲ ਉਡਾਇਆ।

ਪੰਜਬੀ ਸਿਪਾਹੀ ਤੇ ਦੂਸਰੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਹਾਸਾ ਔਖਾ ਹੁਕਿਆ। ਉਹ ਹੱਸ ਤਾਂ ਸਕਦੇ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਗੋਰਾ ਅਫਸਰ ਹੱਸਦਿਆਂ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਘੂਰੀ ਨਾਲ ਹੀ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਜਾਨ ਖਿਚ ਲੈਂਦਾ। ਉਹ ਚੁਪ ਰਹੇ। ਉਥੋਂ ਦਿਨ ਚੜ੍ਹ ਆਇਆ। ਧੰਨਾ ਸਿੰਘ ਖੁਸ਼ੀ ਖੁਸ਼ੀ ਗਲਾਂ ਕਰੀ ਗਿਆ। ਉਹ ਜਿਵੇਂ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਆਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ਉਸ ਨੇ ਕਿਹਾ, ‘ਮਿਸਟਰ ਹਾਰਟਨ ! ਟੁਮ ਨਹੀਂ ਜਾਣਤਾ, ਹਮ ਲੋਕ, ਟੁਮ ਲੋਗੋ ਕੋ ਮਾਰੇਗਾ, ਜਿਤਨਾ ਚਿਰ ਟੁਮ ਲੋਗ ਭਾਰਤ ਕੋ ਛੇਡ ਨਹੀਂ ਜਾਤੇ।’

‘ਬਕ ਬਕ ਬੰਡ ਕਰੋ ! ਬਟ-ਓ ਤੁਮਾਰੇ ਸਾਥੀ ਕਾਂਹ ਅੰ ?’

ਹਾਰਟਨ ਨੂੰ ਕੁਝ ਗੁਸਾ ਆਇਆ। ਪਰ ਧੰਨਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਮਥੇ ਵੱਟ ਨਹੀਂ ਪਾਇਆ ਸੀ। ਉਹ ਖਿੜੇ ਮੱਥੇ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ—

‘ਟੁਪ ਵਾਲੇ ਬਿੱਲੇ ! ਟੁਮਾਰੇ ਬੱਚੇ ਹੈ ? ਟੁਮਾਰੀ ਵਾਈਫ ਹੈ ?’

‘ਕਿਆ ਬਾਤ ਕਰਟਾ ਅੰ ?’

‘ਹਮ ਟੁਮ ਕੋ ਆਖਤਾ—ਟੁਮਾਰਾ ਕੋਈ ਹੈ ਤੋ ਉਸ ਕੋ ਯਾਦ ਕਰ ਲੇ, ਟੁਮ ਨੇ ਆਜ ਮਾਰੇ ਜਾਣਾ ਅੰ।’

‘ਹਮ ਨੇ ! ਹਮ ਕੋ ਕੌਣ ਮਾਰੇਗਾ ?’

ਟੁਮਾਰਾ ਕਰਮ ਟੁਮਾਰਾ ਦਿਲ, ਸਾਹਿਬ !'

'ਕਰਮ ਕੌਣ ਐ ? ਕਹਾਂ ਐ ? ਹਮ ਉਸ ਕੋ ਪਕੜੇਗਾ ।'

'ਅਦੇ ਉਲ ਕੇ ਪੱਠੇ !' ਧੰਨਾ ਸਿੰਘ ਰਤਾ ਗਰਮ ਹੋ ਗਿਆ ।

'ਇਸ ਨੇ ਲੇ ਚਲੇ | ਯੇਹ ਗਾਲੀ ਨਿਕਾਲਟਾ ਹੈ ।' ਹਾਰਟਨ ਨੇ

ਆਖਿਆ ।

ਪਿੰਡ ਦੇ ਇਸਤਰੀ ਪੁਰਸ਼ ਦੂਰ ਦੂਰ ਖਲੋਤੇ ਹੋਏ ਦੇਖ ਰਹੇ ਸਨ । ਸੂਰਜ ਪੂਰੀ ਲਾਲੀ ਨਾਲ ਉਦੈ ਹੋਇਆ ਸੀ । ਸਰਦਾਰ ਧੰਨਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਵੇਹਰੇ ਤੇ ਲਾਲ ਕਿਰਨਾਂ ਪਈਆਂ, ਉਸ ਦਾ ਚਿਹਰਾ ਅਨੋਖਾ ਹੀ ਲਾਲ ਸੀ । ਉਸ ਨੇ ਮੰਨਣ-ਹਾਣਾ ਨਗਰ ਵਲ ਦੇਖਿਆ । ਲੰਬਰਦਾਰ ਤੇ ਸਰਕਾਰੀ ਚਾਟੜੇ ਅਗੇ ਅਗੇ ਸਨ, ਸਿਪਾਹੀ ਸਨ, ਮਿ: ਹਾਰਟਨ ਸਿਰ ਤੇ ਟੋਪ ਰਖੀ ਖਲੋਤਾ ਸੀ । ਤੁਰਨ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਸੀ । ਧੰਨਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ ਦੀ ਕੋਤਵਾਲੀ ਵਿਚ ਲੈ ਜਾਣਾ ਸੀ ਤੇ ਉਥੋਂ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਲਾਲ ਕਿਲੇ ਨੂੰ, ਜਿਥੇ ਉਸ ਦੇ ਸਾਥੀ ਜਿਹੜੇ ਵੀ ਫੜੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ, ਭਜੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ।

ਲੈ ਤੁਰੇ । ਹਾਰਟਨ ਨੇ ਰਤਾ ਕੁ ਅਗੇ ਹੋ ਕੇ ਘੋੜੇ ਤੇ ਚੜ੍ਹਨਾ ਸੀ । ਖੁਲ੍ਹੀ ਥਾਂ ਆਈ, ਤਾਂ ਧੰਨਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਉਚੀ ਕਿਹਾ, 'ਸਾਹਬ ਬਹਾ-ਦਰ ! ਟੁਮ ਰਟਾ ਹਮਾਰੀ ਬਾਤ ਸੁਨੋ !'

'ਕਿਆ ਬਾਤ ਐ ?'

ਆਖ ਕੇ ਹਾਰਟਨ ਅਗੇ ਹੋਇਆ । ਸੱਤ ਕੁ ਸਿਪਾਹੀ ਲਾਗੇ ਹੋਏ ਕਿ ਧੰਨਾ ਸਿੰਘ ਸਾਹਬ ਨੂੰ ਕੁਝ ਆਖੇ ਨਾ । ਉਸ ਨੂੰ ਹਥਕੜੀ ਵੀ ਲਗੀ ਸੀ ।

ਧੰਨਾ ਸਿੰਘ ਪਹਿਲਾਂ ਮੁਸਕਰਾਇਆ, ਫਿਰ ਉਸ ਨੇ ਗੱਜ ਕੇ ਕਿਹਾ—

'ਬਲੇ ਸੋ ਨਿਹਾਲ, ਸਤਿ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ।

ਆਜ਼ਾਦੀ ਆਏ, ਗੁਲਾਮੀ ਜਾਏ ।'

ਮੁੜ ਇਕ ਦੰਮ ਉਹ ਚੰਬਿਆ, ਹਿਲਿਆ । ਉਸ ਦੇ ਹਿਲਣ ਤੇ ਕੰਬਲ ਨਾਲ ਉਸ ਨੇ ਬੰਬ ਕੱਛ ਵਿਚ ਲੁਕਾ ਕੇ ਰਖਿਆ ਸੀ ਉਹ

ਧਰਤੀ ਤੇ ਡਿਗ ਕੇ ਫੱਟ ਗਿਆ। ਉਸ ਦਾ ਤਿਆਣਕ ਧਮਕਾ ਪਿਆ।
 ਪਿੰਡ ਦੇ ਕੰਧਾਂ ਕੋਠੇ ਹਿਲ ਗਏ। ਧੰਨਾ ਸਿੰਘ ਦਾ ਸਰੀਰ, ਅੰਗ ਅੰਗ
 ਹੋ ਕੇ ਉਡ ਗਿਆ। ਉਸ ਦੀ ਹੋਂਦ ਹੀ ਸ਼ਤਮ ਹੋ ਗਈ। ਉਸ ਦੇ ਨਾਲ
 ਹੀ ਮਿਸਟਰ ਹਾਰਟਨ ਦਾ ਟੋਪ ਤਾਂ ਉਡ ਕੇ ਕੋਠੇ ਤੇ ਪਿਆ ਤੇ ਉਸ
 ਦੀ ਬਾਂਹ ਕਿਤੇ, ਸਿਰ ਕਿਤੇ ਕਾਲਾ ਹੋ ਕੇ ਧੜ ਉਥ ਡਿਗ ਪਿਆ।
 ਪੰਜ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਸਿਪਾਹੀ ਉਡ ਗਏ ਸਾਰਾ ਪਿੰਡ ਘਬਰਾ ਗਿਆ।
 ਜਿਹੜੇ ਸਿਪਾਹੀ ਬਚੇ ਉਹ ਡਰ ਨਾਲ ਹੀ ਬੈਂਦਲ ਗਏ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕੁਝ
 ਨਾ ਸੁਝੇ ਕਿ ਉਹ ਕੀ ਕਰਨ। ਇਕ ਥਾਣੇਦਾਰ ਹੋਸ਼ ਵਚ ਰਿਹਾ। ਉਹ
 ਘੋੜੀ ਨਠਾ ਕੇ ਹੁਸ਼ਿਆਪੁਰ ਡਿਪਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਨੂੰ ਇਤਲਾਹ ਦੇਣ
 ਵਾਸਤ ਭੱਜ ਗਿਆ। ਬਾਕੀ ਦੇ ਉਥੇ ਹੀ ਭੈ-ਭੀਤ ਹੋਏ ਖਲੋਤੇ ਰਹੇ।
 ਦੇਖਦੇ ਰਹੇ ਸਾੜਿਆਂ ਤੇ ਮਰਿਆਂ ਨੂੰ। ਸੁਣਕੇ ਧੰਨਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸਰੀਰ ਦੇ
 ਕੁਝ ਹਿਸੇ ਉਥੇ ਪਏ ਸਨ—ਪਰ ਕੋਲ ਪਿਆ ਸੀ ਸੁਤੰਤ੍ਰਤਾ ਦਾ ਵੈਰੀ
 ਮਿਸਟਰ ਹਾਰਟਨ, ਸਮੁੰਦਰੋਂ ਅਇਅ ਗੋਰਾ।

ਮੁਰਮਾ ਧੰਨਾ ਸਿੰਘ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਤਿਗਿਆ ਨੂੰ ਪੂਰਿਆ ਕਰ
 ਗਿਆ, ਉਹ ਜੀਉਂਦਾ ਵੈਰੀ ਦੇ ਹਥ ਨਾ ਆਇਆ, ਵਾਲਾ ਸਿੰਘ
 ਪਾਪੀ ਦਾ ਪਤਾ ਨਾਂ ਲੱਗਾ, ਉਹ ਕਿਧਰ ਗਿਆ।

ਮਣ ਲ-ਹਾਣਾ ਦੇ ਵਸਨੀਕ ਫੌਜ ਤੇ ਪੁਲਸ ਦੇ ਜੁਲਮ ਤੋਂ ਡਰਦੇ
 ਹੋਏ ਆਨੇ-ਬਹਾਨੇ ਪਿੰਡੋਂ ਖਿਸਕਣ ਲੱਗੇ। ਘਰ ਘਰ ਧੰਨਾ ਸਿੰਘ ਦੀ
 ਬਹਾਦਰੀ ਦੀ ਚਰਚਾ ਹੋਣ ਲੱਗੀ।

ਪੰਜਾਬੀ ਕਿਸਾਨ ਟੱਬ ਦਾ ਐਸਾ ਬੇਟਾ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਰਬ ਦੀ ਧਰਤੀ ਦੀ ਕਾਇਆਂ ਬਦਲ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਦਰਿਆ ਰਾਵੀ ਤੋਂ ਪਾਰ ਝਨਾਂ ਤੇ ਜੇਹਲਮ ਦੇ ਸੰਗਮ ਤਕ ਪੁਰਾਣੇ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਜਾਂਗਲੀ ਇਲਾਕਾ ਸੀ। ਕੋਹਾਂ ਤਕ ਜੇਗਲ ਸੀ, ਕਲਰ ਵਾਲੇ ਬੰਜਰ ਮੈਦਾਨ ਤੇ ਕਿਤੇ ਕੋਈ ਖੇਤ ਸੀ। ਝੁਗੀਆਂ ਵਿਚ ਲੋਕ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਬਾਰਸ਼ ਆਸਰ ਜੀਉਂਦੇ ਸਨ। ਪਰ ਉਨੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਨਹਿਰਾਂ ਪੁਟੀਆਂ। ਜੰਗਲ ਦੀ ਧਰਤੀ ਨੂੰ ਕਣਕ ਤੇ ਝੋਨੇ ਦੀ ਧਰਤੀ ਬਣਾ ਦਿਤਾ। ਕਿਸਾਨ ਦਾ ਪੁਤਰ ਮਾਲਵੇ, ਮਾਝੇ ਤੇ ਦੁਆਬੇ ਵਿਚੋਂ ਉਠਿਆ ਤੇ ਉਹ ਸੱਪਾਂ ਦੀ ਧਰਤੀ ਤੇ ਜਾ ਵਸਿਆ। ਨਹਿਰ ਦਾ ਪਾਣੀ ਪੀ ਪੀ ਕੇ, ਸਪਾਂ ਦੀਆਂ ਸਿਰੀਆਂ ਤੇ ਪੈਰ ਰਖਦਾ ਹੋਇਆ, ਦਿਨ ਰਾਤ ਮਿਹਨਤ ਕਰੀ ਗਿਆ ਤੇ ਧਰਤੀ ਦੀ ਕਾਇਆਂ ਪਲਟੀ ਗਿਆ। ਕਣਕ, ਝਨਾ ਕਮਾਦ ਤੇ ਕਪਾਹ ਪੈਦਾ ਕਰੀ ਗਿਆ।

ਜਦੋਂ ਧਰਤੀ ਪੁਟੀ ਗਈ ਤਾਂ ਮੰਡੀਆਂ ਬਣੀਆਂ ਤੇ ਸ਼ਹਿਰ ਵਸੇ। ਨਵੇਂ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਵਡਾ ਤੇ ਸੁੰਦਰ ਸ਼ਹਿਰ ਬਣਿਆ -

ਲਾਇਲਪੁਰ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਨਵੀਂ ਵਿਉਂਤ ਨਾਲ ਉਲੀਕਿਆ ਤੇ ਉਸਾਰਿਆ ਗਿਆ। ਸ਼ਹਿਰ ਵਸੇ ਤੇ ਰੇਲ ਵੀ ਚਲੀ ਗਈ। ਪੱਕੀਆਂ ਸੜਕਾਂ ਬਣੀਆਂ ਤੇ ਹਰ ਪਾਸ ਜੀਵਨ ਹੀ ਜੀਵਨ ਨਜ਼ਰ ਆਇਆ—ਉਤਸ਼ਾਹੀ ਟੱਜਿਆ ਤੇ ਭਖਿਆ ਜੀਵਨ।

ਜ਼ਿਲਾ ਲਾਇਲਪੁਰ ਦੇ ਥਾਣਾ ਠੀਕਰੀ ਵਾਲਾ ਦੋ ਵਿਚੋਂ ਦੀ ਲੰਘਦੀ ਟੇਲਵੇ ਲਾਈਨ ਦਾ ਇਕ ਸਟੇਸ਼ਨ ਸ਼ਰਸ਼ਮੀਰ ਹੈ। ਨਿੱਕਾ ਜੇਹਾ ਸਟੇਸ਼ਨ, ਪਰ ਅੰਨ ਦਾ ਕੇਂਦਰ। ਉਸ ਸਟੇਸ਼ਨ ਤੇ, ਲੋਢੇ ਵੇਲੇ ਗੱਡੀ ਖਲੋਤੀ, ਉਹ ਗੱਡੀ ਲਾਇਲਪੁਰ ਤੋਂ ਗਈ ਸੀ। ਸਵਾਰਾਂ ਆਂ ਉਤਰੀਆਂ ਤੇ ਵੜੀਆਂ ਵੀ। ਸਿਖ ਤੇ ਹਿੰਦੂ, ਜਾਂਗਲੀ ਤੇ ਜੱਟ। ਵਖਰੇ ਲਿਬਾਸ ਤੇ ਵਖਰੇ ਵਖਰੇ ਬੋਲ। ਪਰ ਗੀਵਨ-ਭਖਾਂ ਇਕੋ ਜੇਹਾ।

ਮਈ ਦਾ ਮਹੀਨਾ ਸੀ। ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਤੱਤੀ ਲੋਅ ਵਗਦੀ ਰਹੀ ਸੀ। ਘੱਟਾ ਚੜ੍ਹਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਹੋ ਸਕਦਾ ਸੀ ਤਰਕਾਲਾਂ ਨੂੰ ਕਾਲੀ ਬੋਲੀ ਹਨੇਰੀ ਆ ਜਾਂਦੀ। ਧਰਤੀ ਗਰਮ ਸੀ, ਭਾਵੇਂ ਤਰਕਾਲਾਂ ਪੱਠ ਵਾਲੀਆਂ ਸਨ।

ਦੋ ਮੁਸਾਫਰ ਗੱਡੀ ਤੋਂ ਉਤਰੇ। ਸਟੇਸ਼ਨ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਹੋਏ ਤਾਂ ਇਕ ਨੇ ਸਿਹਾ-ਬੂਟਾ ਸਿੰਘ ! ਪਾਣੀ ਪੀ ਚਲਏ। ਅਗੇ ਤਾਂ ਕਿਤੇ ਦੂਰ, ਚੱਕ ਜਾ ਕੇ ਹੀ ਪਾਣੀ ਮਿਲੇਗਾ।’

ਕਹਿਣ ਵਾਲ ਦਾ ਨਾਮ ਰਲਾ ਸਿੰਘ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਦੁਆਬ ਦੇ ਪਿੰਡ ਮਾਣੂਕੇ ਦਾ ਸੀ ਬੂਟਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਉਤਰ ਦਿਤਾ, ‘ਲੋੜ ਤਾਂ ਕੋਈ ਨਹੀਂ, ਪਰ ਅਛਾ ਤੇਰੀ ਮਰਜ਼ੀ!’

ਦੋਵੇਂ ਹੱਟੀ ਤੇ ਖਲੋ ਗਏ। ਰਾਮ ਨਾਥ ਹਲਵਾਈ ਦੀ ਹੱਟੀ ਸੀ, ਜਿਹੜਾ ਅਧਖੜ ਉਮਰ ਦਾ ਖੁਸ਼ ਦਿਲ ਬੰਦਾ ਸੀ। ਪਏ ਜਾਂਗਲੀਆਂ ਵਾਂਗੂ ਵਾਹ ਕੇ ਰਖਦਾ ਸ। ਉਸ ਨੇ ਦੋ ਗਲਾਸ ਲੱਸੀ ਦੇ ਬਣਾਏ। ਬਾਂਹ ਬਾਂਹ ਜਿਡੇ ਕੜੇ ਵਾਲੇ ਗਲਾਸ ਦੋਹਾਂ ਪੀ ਲਏ ਤੇ ਪੈਸੇ ਰਲਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਦਿਤੇ।

ਦੋਵੇਂ ਤੁਰੇ ਤਾਂ ਰਲਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਖਿਆ, ‘ਸਿਆਣਾ ਬੰਦਾ

ਉਹ ਐ, ਜਿਹੜਾ ਬੇਲੇ ਤੋਂ ਲਾਭ ਉਠਾਏ। ਭਾਵੇਂ ਵਰਿਆਮ ਸਿੰਘ ਤੇਰਾ ਸਬੰਧੀ, ਐ, ਫਿਰ ਬੀ ਜੇ ਤੂੰ ਉਸ ਨੂੰ ਫੜਾ ਦਬੰਗਾ ਤਾਂ ਤਿ ਮਰੋ-ਬੇ ਇਨਾਮ ਮਿਲੇਗਾ ! ਤੇਰੀ ਉਲਾਦ ਮੌਜ ਮਾਣੇਗੀ। ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਨਿਗਾਹ ਵਿਚ ਬੀ ਚੰਗਾ ਹੋਏਂਗਾ। ਕੁਝ ਕੀ ਲੋੜ ਆਖਣ, ਪਰ ਪਈ, ਸੱਚੀ ਗਲ ਈ, ਅੰਗਰੇਜ਼ ਦਾ ਰਾਜ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਖਤਮ ਹੋਣ ਲੱਗਾ। ਇਹਦੇ ਰਾਜ ਵਿਚ ਸੂਰਜ ਨਹੀਂ ਡੁਬਦਾ।’

ਇਹ ਤਾਂ ਤੇਰੀ ਗਲ ਠੀਕ ਐ, ਪਰ...

ਬੂਟਾ ਸਿੰਘ ਕੁਝ ਝਿਜਕ ਕ ਬਲਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਅਗੇ ਪਿਛੇ ਦੇਖਿਆ, ਜਿਵੇਂ ਕੋਈ ਉਸ ਦਾ ਬੋਲ ਸੁਣਦਾ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ।

‘ਪਰ ਕੀ ?’ ਰਲਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਗਲ ਨੂੰ ਚੁਕਿਆ।

‘ਇਹ ਵੀ ਤਾਂ ਡਰ ਏ ਨਾ ਕਿ ਬੱਬਰਾਂ ਨੇ ਅਸਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਮਾਜ ਦੇਣਾ ਆ, ਗਲ ਨਿਕਲਣੇ ਰਹਿਣੀ ਤਾਂ ਨਹੀਂ।’

‘ਬਬਰ ! ਇਹ ਤਾਂ ਸਭ ਅਜ ਕਲ ਦੇ ਪ੍ਰਾਹੁਣੇ ਹਨ। ਕਿੰਨੇ ਮਾਰੇ ਗਏ ਨੇ ਕੁਝ ਫੜੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਚੁਗਾ ਲੈਣੀ ਐ। ਫਿਕਰ ਨਾ ਕਰ—ਵਰਿਆਮ ਸਿੰਘ ਫੜਿਆ ਗਿਆ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਤਾਂ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਫਾਹੇ ਲਾ ਦੇਣਾ ਏ। ਉਸ ਕੋਲੋਂ ਤਾਂ ਡਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ।’

ਬੂਟਾ ਸਿੰਘ ਤੇ ਰਲਾ ਸਿੰਘ ਗਲਾਂ ਕਰਦੇ ਤੁਰੀ ਗਏ। ਸੂਰਜ ਹੇਠਾਂ ਨੂੰ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਅੰਤਮ ਕਿਰਨਾਂ ਗਰਮ ਸਨ, ਤੇ ਸੁਨਹਿਰੀ ਭਾਂ ਮਾਰਦੀਆਂ ਸਨ। ਰਾਹ ਵਿਚ ਖਲਵਾੜਾ ਆਇਆ, ਫਲੇ ਵੱਗ ਰਹੇ ਸਨ। ਇਕ ਧੌੜ ਵੀ ਉਡਾਈ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ ਤੇ ਅਠ ਦਸ ਕਾਮੇ ਕੰਮ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਹਾਸ਼ਮ ਦਾ ਚੌਬਰਗਾ ਗਾ ਰਿਹਾ ਸੀ—ਬੜੀ ਓਚੀ ਤੇ ਰਸ ਭਰੀ ਹੋਕ ਨਾਲ—

ਜਾਨੀ ਜੀਵਨ ਚਾਰ ਦਿਹਾੜੇ, ਇਹ ਸਦਾ ਨਾ ਰਹਿਣ ਬਹਾਰੀਂ।

ਏਸ ਚਮਨ ਵਿਚ ਫਿਰ ਗਈਆਂ, ਕਈ ਕੋਟ ਬੇਅੰਤ ਸੁਮਾਰੀਂ।

ਮੈਂ ਤੂੰ ਕੌਣ ਵਿਚਾਰੇ ਦਿਸਦੇ, ਕਿਸ ਗਿਣਤੀ ਲਾਖ ਹਜ਼ਾਰੀਂ।

ਹਾਸ਼ਮ ਖੁਆਬ ਹਯਾਤੀ ਬਦਲੇ, ਤੂੰ ਕੋਲ ਕਰਾਰ ਨਾ ਹਾਰੀ' ।

ਰਲਾ ਸਿੰਘ ਚੁਪ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਪਗਡੰਡੀ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਵਿਚੋਂ ਦੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ । ਉਹ ਨਹੀਂ ਸੀ ਚਾਹੁੰਦਾ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗਲ-ਬਾਤ ਦਾ ਸਿਲਸਿਲਾ ਕੋਈ ਸੁਣੇ । ਗੁਪਤ ਭੇਤ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਏ । ਰਲਾ ਸਿੰਘ ਹੰਡਿਆ ਹੋਇਆ ਝੋਲੀਚੁਕ ਸੀ । ਬੱਬਰ ਉਸ ਦੇ ਪਿਛੇ ਲਗੇ ਹੋਏ ਸਨ ਤੇ ਉਹ ਬੱਬਰਾਂ ਪਿਛੇ ।

ਬਹਾਦਰ ਵਰਿਆਮ ਸਿੰਘ ਮੁੰਡੇ ਦੇ ਸੜਦੇ ਮਕਾਨ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲ ਕੇ ਪੁਲਸ ਦੇ ਹੱਥ ਨਾ ਆਇਆ, ਭਾਵੇਂ ਪੁਲਸ ਤੇ ਫੌਜ ਨੇ ਸਾਰੇ ਰਾਹ ਰੋਕ ਰਖੇ ਸਨ । ਸਾਰੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਥਾਂ ਥਾਂ ਪਹਿਰੇ ਸਨ । ਇਨਾਮਾਂ ਦਾ ਲਾਲਚ ਸੀ । ਉਹ ਦਰਿਆ ਬਿਆਸਾ ਨੂੰ ਪਾਰ ਕਰ ਕੇ ਮਾਝੇ ਵਿਚ ਆ ਵੜਿਆ ਤੇ ਮਾਝੇ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲ ਕੇ ਲਾਹੌਰ । ਲਾਹੌਰੋਂ ਗੱਡੀ ਬੈਠਾ ਤੇ ਲਾਇਲਪੁਰ ਜਾ ਵੜਿਆ । ਸ਼ਰਬਮੀਹ ਦੇ ਸਟੇਸ਼ਨ ਲਾਗੇ ਦੱਕ ਢੱਪਈ ਹੈ । ਉਸ ਚਕ ਵਿਚ ਬੂਟਾ ਸਿੰਘ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ । ਉਹ ਵਰਿਆਮ ਸਿੰਘ ਦਾ ਦੂਰੋਂ ਭਰਾ ਲਗਦਾ ਸੀ । ਉਸ ਦੇ ਕੋਲ ਜਾ ਰਿਹਾ । ਵਰਿਆਮ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਲਭਦਾ ਲਭਦਾ ਰਲਾ ਸਿੰਘ ਵੀ ਬਾਰ ਵਿਚ ਪੁਜਾ ਤੇ ਉਹ ਬੂਟਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪਿਛੇ ਲਗਾ ਕਿ ਕਿਵੇਂ ਲਾਲਚ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਬੂਟਾ ਸਿੰਘ ਵਰਿਆਮ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਫੜਾ ਦੇਵੇ ।

ਬੂਟਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਹਾਸ਼ਮ ਦਾ ਚੌਬਰਗਾ ਸੁਣਿਆ । ਇਸ ਤੁਕ ਨੇ ਉਸ ਦੇ ਦੰਨਾਂ ਨੂੰ ਟਬਿਆ :

‘ਹਾਸ਼ਮ ਖੁਆਬ ਹਯਾਤੀ ਬਦਲ ਤੂੰ ਕੋਲ ਕਰਾਰ ਨਾ ਹਾਰੀ’ । ਉਸ ਨੂੰ ਚੇਤਾ ਆਇਆ ਕਿ ਕਿਵੇਂ ਕਦੀ ਇਕੱਠਿਆਂ ਸ਼ਰਾਬ ਪੀਂਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਜੀਵਨ ਮਰਨ ਦੀ ਸਾਂਝ ਤੇ ਇਕ ਦੂਸਰੇ ਦੇ ਭੇਦਾਂ ਨੂੰ ਲੁਕਾ ਕੇ ਰਖਣ ਦੀ ਸੌਂਹ ਖਾਧੀ ਸੀ । ਇਕ ਪਾਸੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰੀ ਤੇ ਬਚਨ ਸੀ, ਦੂਸਰ ਪਾਸੇ ਤਿੰਨ ਮੁਰੱਬਿਆਂ ਦਾ ਲਾਲਚ ਸੀ । ਉਹ ਕਿਹੜੇ ਪਾਸੇ ਹੋਏ ? ਵੇਹਾਂ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੇ ਉਸ ਦੇ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਅਨੋਖੀ ਜੰਗ ਛੇੜ ਦਿਤੀ ਸੀ ।

ਖਲਵਾੜੇ ਲੰਘ ਗਏ। ਜਦੋਂ ਅਧਾ ਰੁ ਮੁਰੱਬਾ ਦੂਰ ਚਲੇ ਗਏ ਤਾਂ ਵੱਲਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਫੇਰ ਗਲ ਛੇੜੀ—‘ਨਾਲੇ ਤੈਨੂੰ ਤਾਂ ਉਸਨੂੰ ਜ਼ਰੂਰ ਹੀ ਫੜਾ ਦੇਣਾ ਚਾਈਏ। ਨਾਲੇ ਪੁੰਨ ਨਾਲੇ ਫਲੀਆਂ—ਗੁਸਾ ਨਾ ਕਟੀਂ, ਜੋ ਗਲ ਹੁੰਦੀ ਆ ਉਹ ਲੁਕੀ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੀ ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਲਗਾ ਐ, ਉਹ ਸੰਤੋ ਨੂੰ ਵੀ ਬੁਰੀ ਨਿਗਾਹ ਨਾਲ ਦੇਖਦਾ ਆ। ਸੰਤੋ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਰਲੀ ਮਰਜੀ ਆ। ਕਿਸੇ ਦਿਨ ਸੰਤੋ ਨੂੰ ਕੱਢ ਕੇ ਤੀਰ ਹੋਏਗਾ ਤੂੰ ਹੱਥ ਮਲਦਾ ਰਹਿ ਜਾਣੇਗਾ। ਤੂੰ ਜੱਟ ਏ, ਤੇਰੀ ਅਣਖ ਕਿਓਂ ਮਰ ਗਈ?’

ਰਲਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਜਟਕਾ ਹਥਿਆਰ ਵਰਤਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ। ਉਹ ਹਥਿਆਰ, ਜਿਹੜਾ ਤਿਖੀ ਧਾਰਾ ਵਾਲਾ ਸੀ। ਉਹ ਤਾਂ ਲਸੂੜੇ ਦੀ ਗਿਟਕ ਹੋ ਕੇ ਬੂਟਾ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਚੰਮੜ ਗਿਆ ਸੀ।

ਬੂਟਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਬੋਲ ਸੁਣੇ। ਉਸ ਨੇ ਰਲਾ ਸਿੰਘ ਵਲ ਵੇਖਿਆ ਤੇ ਗੁਸੇ ਹੋਣ ਦੀ ਥਾਂ ਸੋਚਾਂ ਵਿਚ ਡੁਬ ਗਿਆ। ਉਹ ਖਿਆਲ ਕਰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਉਸ ਦੀ ਵਟੁਟੀ ਸੰਤੋ ਤੇ ਵਰਿਆਮ ਸਿੰਘ ਠੀਕ ਹੀ ਇਕ ਦੂਸਰੇ ਦੇ ਬਹੁਤ ਨੜੇ ਸਨ। ਸ਼ੱਕ ਸੀ ਕਿ ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਨਾਜਾਇਜ਼ ਸਬੰਧ ਨੇ। ਪਰ ਬੂਟਾ ਸਿੰਘ ਨਾ ਵਰਿਆਮ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਕੁਝ ਆਖ ਸਕਦਾ ਸੀ ਤੇ ਨਾ ਸੰਤੋ ਨੂੰ। ਵਲ ਵਲੀਂ ਇਕ ਦੇ ਵਾਰ ਗੁਸੇ ਹੋਇਆ ਜੀ।

‘ਹੂੰ! ਵਰਿਆਮ ਸਿੰਘ ਵੰਗਾ ਬੰਦਾ ਨਹੀਂ।’ ਬੂਟਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਅੰਦਰੋਂ ਅਵਾਜ਼ ਉਠੀ। ਉਸ ਉਚੀ ਆਖਿਆ—‘ਰਲਾ ਸਿੰਹਾਂ, ਫੜਾ ਤਾਂ ਮੈਂ ਦਿੰਦਾ ਹਾਂ, ਪਰ ਦੇਖਣਾ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਧੋਖਾ ਨਾ ਹੋਏ। ਮੱਤਾਂ ਮੇਰਾ ਇਨਾਮ ਹੋਈ ਖਾ ਜਾਏ।’

‘ਇਹ ਕਦੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਐ! ਬੇ-ਫਿਕਰ ਰਹੋ। ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਖਿਆਲ ਨਾ ਕਰ। ਸਭ ਕੁਝ ਠੀਕ ਹੋ ਜਾਏਗਾ। ਪਰ ਫੜਾਏਂਗਾ ਕਦੇ?’

‘ਪਰਸੋ! ਅਜ ਉਹ ਕਿਤੇ ਗਿਆ ਹੋਇਆ ਏ, ਕਲ ਆਏਗਾ। ਤੁਸਾਂ ਪੁਲਸ ਲੈ ਆਉਣੀ। ਉਹ ਮੁਰੱਬੇ ਵਿਚ ਜਾਂ ਘਰ ਹੋਏਗਾ, ਖਾਲੀ ਹੱਥ।’

ਬੂਟਾ ਸਿੰਘ ਅਕ੍ਰਿਤਘਣ ਤੇ ਮਿਤ੍ਰ ਧਰੋਹੀ ਬਣ ਗਿਆ। ਉਹ
ਰਲਾ ਸਿੰਘ ਸ਼ੈਤਾਨ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਵਿਚ ਆ ਗਿਆ ਤੇ ਆਪਣੇ ਵੀਰ ਨੂੰ
ਫੜਾ ਕੇ ਇਨਾਮ ਲੈਣ ਤੇ ਤੁਲ ਪਿਆ।

ਚੱਕ ਵੱਧੀ ਨੇੜੇ ਆ ਗਿਆ, ਦੋਵੇਂ ਹਥ ਮਿਲ ਕੇ ਨਿਖੜੇ ਤੇ
ਆਪੋ ਆਪਣੇ ਰਾਹ ਪਏ। ਰਲਾ ਸਿੰਘ ਆਪਣੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ ਦੇ ਘਰ
ਵਲ ਤੁਰ ਗਿਆ ਤੇ ਬੂਟਾ ਸਿੰਘ ਆਪਣੇ ਹਾਤੇ ਵਲ। ਸੂਰਜ ਭੁਬ ਚੁਕਾ
ਸੀ। ਪਰ ਉਸ ਦੀ ਲਾਲੀ ਦਾ ਚਾਨਣ ਅਜੇ ਚੋਖਾ ਸੀ ਅਜੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ
ਫੰਗਰ ਬਾਹਰ ਆ ਰਹੇ ਸਨ।

ਜਦੋਂ ਰਲਾ ਸਿੰਘ ਤੇ ਬੂਟਾ ਸਿੰਘ ਸਰਸ਼ਮੀਰ ਦੇ ਸਟੇਸ਼ਨ ਤੋਂ ਚੱਕ ਢਪੱਈ ਵਲ ਤੁਰੇ ਆਉਂਦੇ ਸਨ, ਤਦੋਂ ਬੂਟਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਚੱਕ ਵਿਚ, ਉਸ ਦੇ ਖਲਵਾੜੇ ਦੇ ਲਾਗੇ ਵਣ ਦੀ ਛਾਂ ਹੇਠਾਂ ਮੰਜੀਆਂ ਉੱਤੇ ਵਰਿਆਮ ਸਿੰਘ ਤੇ ਸੰਤੋ ਬੈਠੇ ਸਨ । ਸੰਤੋ, ਵਰਿਆਮ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਲੋਢੇ ਵੇਲੇ ਦੀ ਟੋਟੀ ਖੁਆਉਣ ਆਈ ਸੀ । ਮਖਣ ਨਾਲ ਚੋਘ ਕੱਢ ਕੱਢ ਕੇ ਪੱਕੇ ਹੋਏ ਦੂਹਰੇ ਪਰੋਂਠੇ ਸਨ ਤੇ ਸ਼ਕਰ ਵਿਚ ਘਿਉ ਪਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ।

ਵਰਿਆਮ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਦੂਸਰੀ ਮੰਜੀ ਤੇ ਬੈਠੀ ਹੋਈ ਸੰਤੋ ਵਰਿਆਮ ਸਿੰਘ ਵਲ ਦੇਖੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ । ਉਹ ਨਾ ਖੁਸ਼ ਸੀ ਤੇ ਨਾ ਉਦਾਸ ਸਗੋਂ ਗੰਭੀਰ ਸੀ ।

‘ਪਰ ਮੈਂ ਆਖਦੀ ਆਂ, ਤੂੰ ਐਸਾ ਮਹਾਤਮਾਂ ਬਣ ਕਿਥੇ ਗਿਆ ? ਕਿਥੇ ਬੋਤਲਾਂ ਦੀਆਂ ਬੋਤਲਾਂ ਸ਼ਰਾਬ ਪੀ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਮਾਸ ਖਾਂਦਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰਜਦਾ ਤੇ... ।’

ਗਲ ਕਰਦੀ ਕਰਦੀ ਉਹ ਰੁਕ ਗਈ । ਉਸ ਨੇ ਅੱਖਾਂ ਚੁਕੇ ਕੇ ਵਰਿਆਮ ਸਿੰਘ ਵਲ ਦੇਖਿਆ, ਉਸ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਵਾਸ਼ਨਾ ਦੀ

ਠਮਕ ਆਈ। ਉਸ ਦੇ ਫਰੀਰ ਨੂੰ ਬੁੰਨ-ਬੁੰਨੀ ਛਿੜੀ।

‘ਭਾਬੀ! ਪਹਿਲਾਂ ਮੈਂ ਇਕ ਫੌਜੀ ਤੇ ਡਾਕੂ ਸਾਂ। ਫੌਜ ਵੀ ਸਾਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਫੌਜ ਦਾ...’ ਵਰਿਆਮ ਸਿੰਘ ਆਖਣ ਲੱਗਾ। ਉਸ ਨੇ ਸੰਘ ਦੀ ਬੁਰਕੀ ਹੇਠਾਂ ਲੰਘਾ ਲਈ ਤੇ ਦੂਸਰੀ ਬੁਰਕੀ ਫੁੰਨੀ ਹੀ ਨਾ। ਫਿੰਤੇ ਵਲ ਦੇਖਦਾ ਤੇ ਮੁਸਕਰਾਉਂਦਾ ਹੋਇਆ ਆਖੀ ਗਿਆ—

‘ਇਕ ਫੌਜੀ ਤੇ ਡਾਕੂ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਸ਼ਰਾਬ, ਮਾਸ ਤੇ ਔਰਤ ਸਭ ਠੀਕ ! ਸਭ ਨੇਕੀ-ਧਰਮ।’

‘ਤੇ ਹੁਣ ਤੂੰ ਕਿਹੜਾ ਬਦਲ ਗਿਆ ਏਂ ? ਹੁਣ ਬੀ ਤਾਂ ਡਾਕੂ ਮਾਰਦਾ ਤੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਖੂਨ ਕਰਦਾ ਫਿਰਦਾ ਐਂ।’

‘ਇਹੋ ਤਾਂ ਤੂੰ ਫਰਕ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦੀ। ਅਗੇ ਮੈਂ ਜੇ ਕੁਝ ਕਰਦਾ ਸਾਂ, ਉਹ ਆਪਣੀ ਜਾਨ, ਆਪਣੀ ਐਸ਼ ਜਾਂ ਵਡਿਆਈ ਵਾਸਤੇ ਕਰਦਾ ਸਾਂ, ਪਰ ਹੁਣ ਮੈਂ ਡਾਕੂ ਮਾਰਦਾ ਅਾਂ ਤਾਂ ਦੇਸ਼ ਬਦਲ, ਜੇ ਖੂਨ ਕਰਦਾ ਅਾਂ ਤਾਂ ਝੋਲੇਚੁਕਾਂ ਦਾ, ਦੇਸ਼ ਦੇ ਦੁਸ਼ਮਨਾਂ, ਬਦੇਸ਼ੀ ਗੋਰਿਆਂ ਤੇ ਚਾਟ-ੜਿਆਂ ਟਾ, ਜਿਹੜੇ ਭਾਰਤ ਮਾਤਾ ਦੇ ਗੁਲਾਮੀ ਦੇ ਸੰਗਲਾਂ ਨੂੰ ਪੱਕਿਆਂ ਕਰਨ ਲਈ ਸੱਟਾਂ ਮਾਰਦੇ ਤੇ ਤਾਅ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਮੈਂ ਜਦੋਂ ਦਾ ਜਥੇ ਨਾਲ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਇਆ ਅਾਂ, ਤਦੋਂ ਤੋਂ ਮੈਂ ਮਾਸ ਸ਼ਰਾਬ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰ ਦਿਤਾ ਹੈ। ਜਥੇਦਾਰ ਨੂੰ ਬਚਨ ਦਿਤਾ ਐ ਕਿ ਕਿਸੇ ਤੀਵੀਂ ਦੇ ਕੋਲ ਨਹੀਂ ਜਾਵਾਂਗਾ, ਰੂਪ ਜਵਾਨੀ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਨਹੀਂ ਹੋਵਾਂਗਾ, ਤੀਵੀਂ ਭਾਵੇਂ ਆਪਣੀ ਬੀ ਕਿਉਂ ਨਾ ਹੋਏ।’

‘ਬੜਾ ਚੰਗਾ ਐ, ਟੁਸਾਂ ਦਾ ਜਥੇਦਾਰ, ਜਿਸ ਨੇ ਪੂਰੇ ਵੇਬਤੇ ਬਣਾ ਦਿਤਾ। ਪਰ ਵਰਿਆਮਿਆਂ !’

ਸੰਤੋ ਦਾ ਮਨ ਭਰ ਆਇਆ। ਉਸ ਨੇ ਠੰਢਾ ਸਾਹ ਲਿਆ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਵਲ ਦਖਿਆ। ਪਿਆਰ ਦੀ ਚਿਣਗ, ਜਿਹੜੀ ਉਸ ਦੇ ਅੰਦਰ ਮਘਦੀ ਸੀ, ਉਹ ਭੜਕ ਉਠੀ, ਉਸ ਨੇ ਦੋਵੇਂ ਹਥ ਵਧਾਏ ਤੇ ਵਰਿਆਮ ਸਿੰਘ ਦੇ ਮੋਢਿਆਂ ਤੇ ਰੱਖ ਦਿਤੇ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਮਸਤਾਨੀਆਂ ਹੋ ਗਈਆਂ। ਉਹਨਾਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਲਾਲੀ ਆਈ। ਪਵਿਤਰ ਪਿਆਰ ਦੀ

ਲਾਲੀ ।

‘ਬਰਿਆਮ ਸਿੰਹਾਂ ! ਤੂੰ ਐਡੇ ਕੰਮ ਕਰ ਰਿਹਾ ਏ, ਜੇ ਫੜਿਆ ਗਿਆ ਤਾਂ !’

ਵਰਿਆਮ ਸਿੰਘ ਨੇ ਰੋਟੀ ਛੱਡ ਦਿਤੀ । ਸੰਤੋ ਦੀ ਬਦਲੀ ਹਾਲਤ ਨੂੰ ਉਹ ਤਾੜ ਗਿਆ । ਉਸ ਨੇ ਸੰਤੋ ਦੇ ਦੋਵੇਂ ਹਥ ਫੜ ਕੇ ਆਪਣੇ ਮੋਢਿਆਂ ਤੋਂ ਚੁਕ । ਉਸ ਨੂੰ ਬਿਠਾਇਆ ਤੇ ਬੜੇ ਹੌਂਸਲੇ ਅਤੇ ਠਰੰਮੇ ਨਾਲ ਕਿਹਾ—

‘ਭਾਬੀ ! ਦਿਲ ਰੱਖ ! ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਜੀਉਂਦੇ ਨੂੰ ਫੜਨ ਵਾਲਾ ਕੋਈ ਜੰਮਿਆ ਨਹੀਂ । ਕਈਆਂ ਨੂੰ ਮਾਰ ਕੇ ਮਰਾਂਗਾ, ਪਰ ਜੇ ਫੜਿਆ ਵੀ ਗਿਆ ਤਾਂ ਫਾਹ ਲਗਾਂਗਾ, ਸ਼ਹੀਦ ਹੋਵਾਂਗਾ । ਚੰਗੀ ਮੌਤੇ ਮਰਨਾ, ਧਰਮ ਹਿਤ ਮਰਨਾ, ਦੇਸ਼ ਦੀ ਖਾਤਰ ਮਰਨਾ, ਭਲਾ ਇਹ ਵੀ ਮਾੜਾ ਐ । ਜਿਸ ਦੀ ਚਿੰਤਾ ਕਰਦੀ ਆਂ, ਮਰ ਤਾਂ ਇਕ ਦਿਨ ਸਾਰਿਆਂ ਜਾਣਾ ਐ ।’

ਸੰਤੋ ਡੁਸਕਣ ਲੱਗ ਪਈ । ਉਸ ਦਾ ਮਨ ਭਰ ਆਇਆ । ਉਹ ਡੁਸਕਦੀ ਹੋਈ ਝਿਜਕ ਝਿਜਕ ਕੇ ਬੋਲੀ—‘ਮੇਰਾ ਦਿਲ ਦਿਲ ਡੋਲ ਗਿਆ, ਬਰਿਆਮਿਆਂ ! ਅਜ ਦਿਲ ਇਹੋ ਕਰ ਰਿਹਾ ਐ ?’

‘ਕੀ ?’

‘ਤੇਰੇ ਕੋਲ ਰਹਾਂ । ਚਲ ਘਰ ਚਲ ! ਜੇ ਕੋਈ ਫੜਨ ਆਏਗਾ—ਪਹਿਲਾਂ ਮੈਂ ਰੋਕਾਂਗੀ । ਆਪ ਕਲੋਜੇ ਵਿਚ ਗੋਲੀ ਖਾਮਾਂਗੀ ।’

‘ਕੋਈ ਫਿਕਰ ਨਾ ਕਰ, ਚਲ ਤੂੰ ਘਰ ਨੂੰ—ਭਰਾ ਆਇਆ ਹੋਏਗਾ, ਗੱਡੀ ਤਾਂ ਲੰਘ ਗਈ ਆ ।’

‘ਤੇਰਾ ਭਰਾ ! ਤੇਰਾ ਭਰਾ ਵੀ ਭਰਾ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ । ਉਸ ਤੇ ਵੀ ਮੈਨੂੰ ਸ਼ੱਕ ਆ । ਕਿਤੇ ਉਹ ਹੀ ਨਾ ਲਾਲਚ ਵਿਚ ਆ ਜਾਏ । ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਮੇਰੇ ਚੰਦਰੇ ਦਿਲ ਨੂੰ ਕੀ ਹੋ ਗਿਆ ।’ ਇਹ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦਾ । ਡਰ ਗਿਆ, ਬਰਿਆਮ ਸਿੰਹਾਂ ਡਰ ਗਿਆ !’

ਇਥੋਂ ਆਖਦੀ ਹੋਈ ਸੰਤੋ ਨੇ ਆਪਣਾ ਸਿਰ ਵਰਿਆਮ

ਸਿੰਘ ਦੀ ਝੋਲੀ ਵਿਚ ਸੁਟ ਦਿਤਾ । ਉਹ ਬੱਚਿਆਂ ਵਾਂਗ ਰੋਣ ਲਗ ਪਈ । ਵਰਿਆਮ ਸਿੰਘ ਉਸ ਨੂੰ ਚਪ ਕਰਾਉਣ ਲਗਾ ।

‘ਸੰਤੋ ! ਕਿਸੇ ਤ ਸ਼ਕ ਨਾ ਕਰ, ਸਾਰੇ ਨੇਕ ਹਨ । ਬਾਹਿਗੁਰੂ ਜੋ ਕਟੇਗਾ ਠੀਕ ਹੀ ਕਟੇਗਾ । ਅਸੀਂ ਤਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਸਿਰ ਤੇ ਖਫਨ ਬੰਨ੍ਹੀ ਫਿਟੇ ਆਂ ! ਤੂੰ ਵਿੰਤਾ ਨਾ ਕਰ । ਜੇ ਭਾਗ ਭਰਾ ਬੇਈਮਾਨ ਬਣੇ ਬੀ, ਲਾਲਚ ਵਿਚ ਆਏ ਬੀ ਤਾਂ ਕੀ ? ਮੈਂ ਤਾਂ ਫੜੇ ਜਾਣਾ ਈ ਆ, ਜੇ ਇਸ ਰਾਹੀਂ ਫੜਿਆ ਗਿਆ ਤਾਂ ਕੀ ? ਸਗੋਂ ਤੁਸਾਂ ਨੂੰ ਮੁੱਠੇ ਮਿਲ ਜਾਣਗੇ, ਮੇਰਾ ਮੁਲ ਪੈ ਜਾਏਗਾ, ਤੂੰ ਸੁਖੀ ਹੋਏਂਗੀ ।’

ਵਰਿਆਮ ਸਿੰਘ ਨੇ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿਸ ਵਿਚਾਰ ਦੇ ਅਸਰ ਹੇਠਾਂ ਇਹ ਬੋਲੇ । ਸਾਰੇ ਬੋਲ ਤੀਰ ਬਣ ਕੇ ਸੰਤੋ ਦੇ ਕਲੇਜੇ ਵਿਚ ਖੁਭੇ । ਉਹ ਮੱਛੀ ਵਾਂਗ ਤੜਫ ਉਠੀ । ਉਸ ਦਾ ਸਰੀਰ ਕੰਬਿਆ ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣਾ ਹਥ ਉਪਰ ਕਰਕੇ ਵਰਿਆਮ ਸਿੰਘ ਦੇ ਮੂੰਹ ਅਗੇ ਰਖ ਦਿਤਾ । ਮੂੰਹ ਨੂੰ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿਤਾ । ਨਾਲ ਹੀ ਵਿਆਕੁਲਤਾ ਨਾਲ ਬੋਲੀ:

‘ਐਸੇ ਚੰਦਰੇ ਕੁਬੋਲ ਨਾ ਮੂੰਹੋਂ ਕਢ । ਕੋਈ ਬੋਲਾ ਕਿਹੋ ਜੇਹਾ ਹੁੰਦਾ ਆ ।’

ਝੜੇ ਹੁੰਦੇ ਰਹੇ, ਦੋਹ ਦਿਲਾਂ ਦੇ ਝੜੇ । ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜੰਵਨ ਰਾਹ ਅਡਰਾ ਅਡਰਾ ਸੀ । ਸੂਰਜ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਦੇਖਦਾ ਹੋਇਆ ਅਪਣੀਆਂ ਸੁਨਹਿਰੀ ਕਿਰਨਾਂ ਸੁਟਦਾ ਹੋਇਆ ਹੇਠਾਂ ਨੂੰ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ । ਗਰਮੀ ਘਟ ਰਹੀ ਸੀ । ਪਰ ਉਹ ਬੈਠੇ ਸਨ । ਸੰਤੋ ਦੇ ਅਥਰੂ ਸੁਕਾਇਆਂ ਨਹੀਂ ਸਨ ਸੁਕਦੇ ।

*

*

*

‘ਤੂੰ ਮੁੱਠੇ ਐਨਾ ਚਿਰ ਕੀ ਕਰਦੀ ਰਹੀ ?’
ਭੁੰਘੀਆਂ ਤਰਕਾਲਾਂ ਪੈਣ ਤੇ ਸੰਤੋ ਘਰ ਪਹੁੰਚੀ ਤਾਂ ਬੂਟਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਪਹਿਲਾ ਸਵਾਲ ਕੀਤਾ । ਉਹ ਉਡੀਕਦਾ ਸੀ । ਉਸ ਦੇ ਬੱਚਿਆਂ

ਦਸਿਆ ਸੀ ਮੱਥੇ ਗਈ ਸੀ, ਵੋਟੀ ਲੈ ਕੇ।

‘ਸਗੋਂ ਬਰਿਆਮ ਸਿੰਘ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਆਇਆ?’

ਬੂਟਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਫਿਰ ਪੁਛਿਆ।

‘ਅੱਠੇ ਆਇਆ ਐ।’

ਸੰਤੋ ਨੇ ਉਤਰ ਦਿਤਾ ਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਉਸ ਨੇ ਅੱਥਰੂਆਂ ਵਿਚ ਡੁਬਕੀਆਂ ਲੈਂਦੇ ਨੈਣਾਂ ਨਾਲ ਅਪਣੇ ਪਤੀ ਵਲ ਵੇਖਿਆ। ਉਸ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਦੀ ਭਾਖਿਆ ਲਈ। ਉਸ ਦੇ ਨੈਣਾਂ ਵਿਚ ਵਰਿਆਮ ਸਿੰਘ ਦਾ ਚਿਤਰ ਸੀ। ਉਹ ਡਰਕੇ ਹੀ ਘਰ ਗਈ ਸੀ, ਨਹੀਂ ਤੇ ਉਹਦਾ ਦਿਲੀ ਤਾਂ ਐਨਾ ਓਦਰਿਆ ਸੀ ਕਿ ਮੁੱਠੇ ਵਿਚੋਂ ਆਉਣ ਨੂੰ ਹੀ ਦਿਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰਦਾ। ਉਹਦੇ ਕਲਜੇ ਨੂੰ ਡੇਬ ਪੈਂਦੇ ਸਨ। ਹਰ ਮਨੁੱਖ ਉਸ ਨੂੰ ਪੁਲਸੀਆਂ ਅਨੁਭਵ ਹੁੰਦਾ ਸੀ।

‘ਉਹਦੇ ਗੋਡੇ ਲਾਗੇ ਏਠੀ ਰਹੀ, ਇਹੋ ਨਾ?’

‘ਧੜ ਸੁੰਵਾ ਸੀ, ਭਰਅ ਸੁੰਵੀਆਂ ਸਨ-ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਨਾ ਬੈਠ ਰਹੀ। ਕਦੀ ਤਾਂ ਕੋਈ ਗਲ ਸੋਚ ਕੇ ਕਰਿਆ ਕਰ।’

ਇਉਂ ਉਤਰ ਦਿੰਦੀ ਹੋਈ ਸੰਤੋ ਅੰਦਰ ਚਲੀ ਗਈ। ਭਾਂਡੇ ਰਖੇ, ਉਪਰਲੀ ਚਾਦਰ ਨੂੰ ਟੰਗਣੇ ਉਤੇ ਸੁਟਿਆ ਤੇ ਸਿਰ ਉਤ ਪਟਕਾ ਜੇਹਾ ਰਖ ਕੇ ਮੁੜ ਚੌਂਤਰੇ ਵਿਚ ਆ ਗਈ। ਲਾਲਟੈਨ ਦੇ ਚਾਨਣ ਵਿਚ ਸੰਤੋ ਦੀ ਲੜਕੀ ਰੋਟੀਆਂ ਪਕਾ ਰਹੀ ਸੀ।

‘ਦੁਠ ਪੁੰਨੇ, ਮੈਂ ਪਕਾਉਂਦੀ ਆਂ-’ ਆਖ ਕੇ ਕੁੜੀ ਨੂੰ ਚੌਂਤਰੇ ਵਿਚੋਂ ਉਠਾ ਦਿਤਾ ਤੇ ਆਪ ਰੋਟੀਆਂ ਪਕਾਉਣ ਲੱਗਾ ਪਈ।

‘ਆਪਣੇ ਬਾਪੂ ਨੂੰ ਰੋਟੀ ਖੁਆ।’ ਉਸ ਨੇ ਲੜਕੀ ਨੂੰ ਕਿਹਾ।

ਸੰਤੋ ਦਾ ਬਾਰਾਂ ਕੁ ਸਾਲ ਦੀ ਹੁੰਦੜ ਹੋਲ ਲੜਕੀ ਨੇ ਬੂਟਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਰੋਟੀ ਖੁਆਈ। ਉਸ ਨੇ ਰੋਟੀ ਬੜੀ ਕਾਹਲੀ ਖਾਧੀ ਤੇ ਉਠ ਕੇ ਬਾਹਰ ਨੂੰ ਤੁਰਿਆ।

‘ਮੁੱਠੇ ਨੂੰ ਚਲੇ ਓ।’ ਸੰਤੋ ਚੁਪ ਨਾ ਰਹਿ ਸਕੀ, ਜਿਵੇਂ ਬੂਟਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਕਿਸੇ ਬੋਲ ਦਾ ਵੀ ਗੁਸਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤਾ।

‘ਆਹੋ !’

‘ਉਹਦੀ ਬੀ ਵੋਟੀ ਲਈ ਜਾ ।’

‘ਭੇਜਾਂਗਾ ਉਹਨੂੰ ਘਰ ਆਪ ਖਾ ਜਾਏਗਾ ।’

ਇਸ ਆਖ ਕੇ ਬੜੀ ਲਾ-ਪਰਵਾਹੀ ਦਿਖਾਉਂਦਾ ਹੋਇਆ ਬੂਟਾ ਸਿੰਘ ਹਾਤੇ ਵਿਚੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲ ਗਿਆ । ਸੰਤੋ ਦਾ ਮਥਾ ਠਣਕਿਆ, ਉਸ ਦੇ ਕਲਜੇ ਨੂੰ ਧੱਕਾ ਜਿਹਾ ਵੱਜਾ । ‘ਇਹਦੇ ਲਛਣ ਬਦਲੇ ਹੋਏ ਜਾਪਦੇ ਆ ।’ ਉਸ ਨੇ ਮਨ ਹੀ ਮਨ ਵਿਚ ਕਿਹਾ ।

ਅਧੇ ਕ ਘੰਟੇ ਪਿਛੋਂ ਫਿਰ ਬੂਟਾ ਸਿੰਘ ਮੁੜ ਘਰ ਨੂੰ ਆ ਗਿਆ ਸੰਤੋ ਅਜੇ ਚੌਤਰੇ ਵਿਚ ਹੀ ਬੈਠੀ ਸੀ । ਤੌਤਾ ਕਰਨ ਲਈ ਦੁਧ ਦਾ ਕ ਝਨਾ ਦੁਲ੍ਹੇ ਉਤੇ ਰੱਖਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਉਸ ਦੀ ਰਾਖੀ ਬੈਠੀ ਸੀ ।

‘ਲਿਆ ਬਰਿਆਮੇ ਦੀ ਵੋਟੀ ਲੈ ਈ ਜਾ । ਰਾਤ ਨੂੰ ਰਤਾ ਮੋੜੀ ਨਾਲ ਪਈ—ਰੋਈ ਬੂਹਾ ਖੜਕਾਏ ਤਾਂ ਖੋਲ੍ਹੀ ਨਾ ।’

‘ਕਿਉਂ ਕੀ ਗੱਲ ਆ !’ ਸੰਤੋ ਨ ਪੁਛਿਆ

‘ਐਵੇਂ ਸ਼ੱਕ ਜਿਹਾ ਆ । ਕਿਸੇ ਨੇ ਮੂੰਹ ਮਾਰਿਆ । ਬਰਿਆਮੇ ਬਾਬੜ, ਲੰਬਰਦਾਰ ਮਿਲਿਆ ਸੀ, ਉਹ ਗੱਲ ਕਰਦਾ ਸੀ ਬਿੰਗੀ ਟੋਡੀ । ਕਿਤੇ ਪੁਲਸ ਨਾ ਆਏ । ਉਹਨੂੰ ਮੈਂ ਜਾ ਕੇ ਉਰੇ-ਪਰੇ ਕਰ ਦਿਆਂਗਾ ।’

ਸੰਤੋ ਵੋਟੀ ਵੋਣੇ ਵਿਚ ਬੰਨ੍ਹੀ ਗਈ ਤੇ ਬੂਟਾ ਸਿੰਘ ਗੱਲ ਕਰੀ ਗਿਆ । ਸਾਰੀ ਗੱਲ ਸੁਣ ਕੇ ਉਹ ਸਹਿਮ ਗਈ । ਉਸ ਦਾ ਤਾਂ ਮਨ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਸ਼ੱਕੀ ਅਤੇ ਡਰਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ।

ਬੂਟਾ ਸਿੰਘ ਚਲਿਆ ਗਿਆ । ਰਾਤ ਹਨੇਰੀ ਸੀ, ਘੁੱਮ ਹਨੇਰੀ । ਸੰਤੋ ਨੇ ਦੌਕਾ ਸਾਂਭਿਆ । ਬੂਹਾ ਮਾਰਿਆ ਤੇ ਕੋਠੇ ਉਤੇ ਚੜ੍ਹ ਗਈ । ਅਗੇ ਉਹ ਹੇਠਾਂ ਵਿਹੜੇ ਵਿਚ ਮੈਂ ਏਆਂ ਕਰਦੀ ਸੀ । ਨਾਲ ਘਰ ਸਨ, ਗਰਮੀ ਦੇ ਦਿਨ । ਡਰ ਵਾਲੀ ਰੋਈ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਸੀ । ਹਵੇਲੀ ਦਾ ਅਗਲਾ ਬੂਹਾ ਚੰਗਾ ਮਜ਼ਬੂਤ ਸੀ ।

ਕੋਠੇ ਉਤੇ ਸੁਤੀ ਕਿ ਜੇਕਰ ਬਾਹਰ ਕੋਈ ਫੈਲਾ ਗੋਲਾਂ ਹੋਇਆ

ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਸੁਣਿਆ ਜਾਏਗਾ। ਜੇ ਪੁਲਸ ਵਾਲੇ ਆਏ ਤਾਂ ਵੀ ਉਹ ਗਵਾਂਢੀਆਂ ਨੂੰ ਜਗਾ ਲਵੇਗੀ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਪੁਲਸ ਵਾਲਿਆਂ ਤੇ ਭਰੋਸਾ ਕਰਨਾ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੁੰਦਾ। ਉਹ ਇਸਤਰੀ ਜਾਤ ਨਾਲ ਧੱਕਾ ਕਰਦੇ ਸਨ।

ਰਾਤ ਕਾਲੀ ਹੋ ਗਈ। ਉਸ ਤੋਂ ਵੀ ਬਹਤਾ ਕਾਲਾ ਦਿਲ ਹੋ ਗਿਆ ਬੂਟਾ ਸਿੰਘ ਦਾ, ਜਿਹੜਾ ਆਪਣੇ ਸਾਕ-ਭਰਾ ਨੂੰ ਧੋਖੇ ਨਾਲ ਫੜਾਉਣ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਰਲਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਆਖ ਦਿਤਾ 'ਵਰਿਆਮ ਸਿੰਘ ਮੁੱਠੇ ਆ ਗਿਆ ਐ, ਤੂੰ ਪੁਲਸ ਨੂੰ ਨੂੰ ਆ।'

ਰਲਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਉਤਰ ਦਿਤਾ ਸੀ, 'ਉਹ ਚਲਾਕ ਫੌਜੀ ਆ ਖਿਸਕ ਨਾ ਜਾਏ, ਹੁਸ਼ਿਆਰੀ ਨਾਲ ਰਹਿਣਾ ਤੇ ਸ਼ਕ ਵੀ ਨਾ ਪੈਣ ਵੇਣਾ। ਮੈਂ ਹੁਣੇ ਜਾਂਦਾ ਆਂ, ਦਿਨ ਚੜ੍ਹਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮੁੜ ਆਮਾਂਗਾ। ਮਿਲਾਂਗਾ ਬੜੇ ਸਾਹਬ ਨੂੰ। ਫਿਕਕ ਨਾ ਕਰੀਂ, ਤੇਰਾ ਇਨਾਮ ਖਰਾ।'

ਇਹ ਆਖ ਕੇ, ਉਸ ਹਨੇਰੀ ਰਾਤ ਵਿਚ, ਘੋੜੀ ਤੇ ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਰਲਾ ਸਿੰਘ ਤਾਂ ਥਾਣੇ ਨੂੰ ਤੁਰ ਗਿਆ ਤੇ ਬੂਟਾ ਸਿੰਘ ਮੁੱਠੇ ਨੂੰ।

*

*

*

ਵਰਿਆਮ ਸਿੰਘ ਇਕਲਾ ਭਰੀਆਂ ਕੋਲ ਟਹਿਲ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਬੂਟਾ ਸਿੰਘ ਮੁੱਠੇ ਦੇ ਪਿੜ ਵਿਚ ਪੁਜਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਆਵਾਜ਼ ਦਿਤੀ ਵਰਿਆਮ ਸਿੰਘਾਂ !

ਆ ਭਾਉ !' ਅਰੋਂ ਉਤਰ ਮਿਲਿਆ

ਵਰਿਆਮ ਸਿੰਘ ਨੇ ਹਨੇਰੇ ਵਿਚ ਹੀ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਦੇਖਿਆ, ਘੋੜੀ ਦੀ ਵੋੜ ਲਈ ਤਾਂ ਜਾਣਿਆ ਕਿ ਬੂਟਾ ਸਿੰਘ ਇਕੱਲਾ ਹੀ ਸੀ। ਉਹ ਨੌਕ ਅਗੇ ਵਧਿਆ। ਦੋਵੇਂ ਮੰਜੀ ਤੇ ਬੈਠ ਗਏ।

ਕਰ !'

‘ਮੈਂ ਤੇਰੇ ਲਈ ਪਹਿਲੇ ਤੋੜ ਦੀ ਬੋਤਲ ਲਿਆਂਦੀ ਆ ਪੀਣ ਲਈ।’ ਬੂਟਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕਿਹਾ।

‘ਪਰ ਭਾਉ ਮੈਂ ਤਾਂ ਪੀਂਦ ਨਹੀਂ ਹੁਣ। ਰੋਈ ਸਵਾ ਸਾਲ ਹੋਣ ਲਗਾ ਏ ਪੰਨੀਂ ਛੱਡੀ ਨੂੰ’ ਵਰਿਆਮ ਸਿੰਘ ਨੇ ਉਤਰ ਦਿਤਾ।

‘ਕਿਉਂ?’

ਮੈਂ ਜਿਸ ਜਥੇ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਆਂ, ਉਹ ਦੇਸ ਦੇ ਭੁਲੇ ਦੇ ਕੰਮ ਵਿਚ ਰੁਝੇ ਨੇ, ਉਹ ਦਾਰੂ ਨਹੀਂ ਪੀਂਦੇ, ਚੋਰੀ-ਯਾਰੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਨਾਲੇ ਦਾਰੂ ਪੰਨਾ ਹੈ ਵੀ ਤਾਂ ਮਾੜਾ ਏ ਨਾ।

ਬੂਟਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਉਦਾਸੀ ਦੇ ਲਹਿਜੇ ਵਿਚ ਜੁਣਿਆ। ਉਹ ਤਾਂ ਰਲਾ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਸਲਾਹ ਕਰਕੇ ਆਇਆ ਸੀ ਕਿ ਵਰਿਆਮ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਸ਼ਰਾਬ ਪਲਾ ਕੇ ਬੇ ਸੁਰਤ ਕਰ ਛੱਡਣਾ ਸੀ।

‘ਚਲ ਪੀ ਲੈ ਘੁਟ, ਸੌਂਹ ਕਿਤੇ ਗੁਰਦਵਾਰੇ ਥੋੜੀ ਖਾਧੀ ਆ।’

ਬੂਟਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਬੜਾ ਜ਼ੋਰ ਲਾਇਆ ਸ਼ਰਾਬ ਪੀਣ ਵਾਸਤੇ ਪਰ ਵਰਿਆਮ ਸਿੰਘ ਨੇ ਨਾ ਪੀਤੀ। ਰੋਟੀ ਖਾਧੀ ਤੇ ਮੰਜੇ ਤੇ ਲਟ ਗਿਆ। ਦੋਵੇਂ ਨਾ ਸੁਤੇ।

ਬੂਟਾ ਸਿੰਘ ਪੁਲਸ ਦੇ ਆਉਣ ਦੀ ਉਡੀਕ ਵਿਚ ਜਾਗਦਾ ਰਿਹਾ। ਸਾਰੀ ਰਾਤ ਮਿਲਣ ਵਾਲੇ ਇਨਾਮ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਮਿਣਤੀ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ।

ਵਰਿਆਮ ਸਿੰਘ ਸਿਰਫ ਆਪਣੇ ਬਚਾਅ ਵਾਸਤੇ ਜਾਗਦਾ ਪਿਆ ਸੀ।

ਰਾਤ ਮੁਕਣ ਤੇ ਆਂ ਗਈ। ਕੁਕੜਾਂ ਨੇ ਬਾਂਗਾ ਦਿਤੀਆਂ ਤੇ ਬੂਟਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਹੁੰਗਲਾ ਆਇਆ, ਫਿਰ ਉਠਿਆ। ਸੁਪਨੇ ਵਾਂਗ ਇਉਂ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੋਇਆ ਜਿਵੇਂ ਘੋੜ ਸਵਾਰ ਆ ਰਹੇ ਸੀ। ਘੋੜਿਆਂ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਦੀ ਟਿਪ ਟਿਪ ਸੁਣਾਈ ਦਿਤੀ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਉਠ ਕੇ ਦੇਖਿਆ ਤਾਂ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਸੀ ਐਵੇਂ ਮਨ ਦਾ ਭਖਲਾ ਸੀ।

‘ਹਥਿਆਰ ਭਰੀਆਂ ਵਿਚ ਲੁਕਾ ਦੇਹ, ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਸ਼ਕ ਨਾ ਪਵੇ

ਤੇ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਘਰ ਚਲ ।’

‘ਕਿਉਂ?’

‘ਤੇਰੀ ਭਰਜਾਈ ਆਖਦੀ ਸੀ, ਉਸ ਨੂੰ ਸਬੱਖਤੇ ਘਰ ਲੈ ਆਉਣਾ ।

‘ਮੇਰਾ ਬਿਚਾਰ ਆ, ਮੈਂ ਹੁਣ ਅਗੇ ਚਲਿਆ ਜਾਂ, ਬਹੁਤੇ ਦਿਨ ਏਥੇ ਰਹਿਣਾ ਠੀਕ ਨਹੀਂ, ਐਵੇਂ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਸ਼ਕ ਹੋ ਗਿਆ ਤਾਂ ।’

‘ਕੋਈ ਸ਼ਕ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦਾ । ਰਹੋ, ਭਾਂਸੇ ਛੇ ਮਹੀਨੇ ਰਹੋ । ਕਿਸੇ ਦਾ ਕੀ ਮਜਾਲ, ਕੋਈ ਉਂਗਲ ਬੀ ਕਰੇ ।’

ਸੂਰਜ ਛੜ੍ਹਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਉਂ ਵੇਹਾਂ ਵਿਚਾਲੇ ਗੱਲਾਂ ਹੋਇਆਂ ਤੇ ਵਰਿਆਮ ਸਿੰਘ ਉਸ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਵਿਚ ਆ ਗਿਆ ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਹਥਿਆਰ ਪਕੀ ਬੰਦੂਕ ਆਦਿ ਭਰੀਆਂ ਵਿਚ ਲਕਾ ਦਿਤੇ ਤੇ ਪਿੰਡ ਨੂੰ ਤੁਰ ਗਿਆ । ਤੁਰੇ ਜਾਂਦਿਆਂ ਮਨ ਵਿਚ ਕਈ ਖਿਆਲ ਆਏ, ਪਰ ਹੋਂਸਲੇ ਦੇ ਭਾਰ ਹੇਠਾਂ ਦਬ ਜਾਂਦੇ ਰਹੇ ।

ਸੰਤੋ ਜਾਖਦੀ ਰਹੀ ਸੀ । ਜਦੋਂ ਵਰਿਆਮ ਸਿੰਘ ਦੇਖਿਆ ਤਾਂ ਖੁਸ਼ ਹੋ ਗਈ । ਉਠੀ । ਦਹੀਂ ਕਾਹੜਨੇ ਵਿਚੋਂ ਕੱਢ ਕੇ ਲੱਸੀ ਬਣਾਈ । ਬਿਨਾਂ ਮੱਖਣ ਕਢੇ ਤੇ ਛੰਨਾ ਭਰਕੇ ਪਿਲਾਈ ਤੇ ਬੋਲੀ, ‘ਰੋਟੀ ਪਕਾ ਦਿਆਂ?’

‘ਨਹੀਂ ਭਾਬੀ, ਰੋਟੀ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ । ਮੈਂ ਮੁੱਠੇ ਜਾਂਦਾ ਆਂ, ਮੇਰਾ ਦਿਲ ਕਾਹਲਾ ਪੈ ਰਿਹਾ । ਮੈਂ ਹਥਿਆਰ ਛੱਡ ਆਇਆ, ਦਿਲ ਘਿਰਨ ਲਗ ਪਿਆ ਹੈ ।’ ਵਰਿਆਮ ਸਿੰਘ ਨੇ ਉਤਰ ਦਿਤਾ ।

ਉਸ ਵੇਲੇ ਬੂਟਾ ਸਿੰਘ ਵੀ ਬਾਹਰ ਆ ਪਹੁੰਚਾ । ਸ਼ਾਇਦ ਉਹ ਰਲਾ ਸਿੰਘ ਦਾ ਰਾਹ ਦੇਖਦਾ ਸੀ ।

‘ਤੇ ਤੂੰ ਹਥਿਆਰ ਕਿਉਂ ਰਖਣੇ ਸੀ, ਨ ਲ ਹੀ ਲਈ ਆਉਨੋਂ ਸੰਤੋ ਨੇ ਕਿਹਾ ।

‘ਭਰਾ ਨੇ ਆਖਿਆ ।’

‘ਮੈਂ ਆਖਦੀ ਆਂ ਇਸ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਵਿਚ ਨਾ ਹੁਣ ਆਇਆ

ਕਰ !’

‘ਕਿਉਂ ?’

‘ਬਸ ਮੈਂ ਆਖਦੀ ਊ, ਸਚ ਆਖਦੀ ਊ । ਨਸ ਜਾਹ ਮੁਰੱਬੇ, ਮੇਰੇ ਵੀ ਕਲੇਜੇ ਨੂੰ ਘਰ ਪਈ ਜਾਂਦੀ ਊ । ਕੀ ਪਤਾ...ਇਹ (ਬੂਟਾ ਸਿੰਘ) ਕਿਧਰ ਗਿਆ ਐ । ਹਥਿਆਰ ਰਖਾ ਆਇਆ । ਘਰ ਨੂੰ ਕਿਰ੍ਹੇ ਲਿਆਇਆ—ਕੀ ਪਤਾ...ਘਰ ਵਿਚ ਘੋਰ ੋ !’

ਸੰਤੋ ਦੇ ਮੋਟੇ ਨੈਣਾਂ ਵਿਚ ਹਮਦਰਦੀ ਦੇ ਅੱਥਰੂ ਆ ਗਏ । ਉਹ ਪਵਿਤ੍ਰ ਅੱਥਰੂ, ਜਿਹੜੇ ਕਿਸੇ ਇਸਤ੍ਰੀ ਦੇ ਨੈਣਾਂ ਵਿਚ ਕਦੀ ਕਦਾਈਂ ਕਿਸੇ ਚੰਗੇ ਸਮੇਂ ਆਉਂਦੇ ਹਨ । ਉਸਨੇ ਮਲੋ-ਮੱਲੀ ਵਰਿਆਮ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਧਕਿਆ । ਹੋਣੀ ਨੇ ਉਸ ਦੇ ਬੀਬਾ-ਨਾਰੀ-ਦਿਲ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਟਕੋਰ ਲਾਈ ।

ਉਸ ਵੇਲੇ ਸੂਰਜ ਚੜ੍ਹ ਰਿਹਾ ਸੀ । ੨੧ ਮਈ ੧੯੨੪ ਦਾ ਸੂਰਜ ਨਿਰਾ ਅਗ ਦਾ ਲਾਲ ਗੋਲਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਮਾਣੂ ਕਿਰਨਾਂ ਥਾਰ ਦੀ ਧਰਤੀ ਨੂੰ ਭਠਿਆਰਨ ਦੀ ਰੇਤ ਵਾਂਗ ਤੱਤਿਆ ਕਰਨ ਦੀ ਸਮਥਾ ਰਖਦੀਆਂ ਸਨ । ਬੂਟਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਮਿਲੇ ਬਿਨਾਂ ਹੀ-ਸੰਤੋ ਦੇ ਆਖੇ ਲਗ ਲਗ ਕੇ—ਵਰਿਆਮ ਸਿੰਘ ਮੁਰੱਬੇ ਨੂੰ ਵਾਪਸ ਮੁੜ ਪਿਆ । ਉਸ ਦੇ ਪੈਰਾਂ ਵਿਚ ਕਾਹਲ ਸੀ । ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਕ੍ਰੋਧ ਤੇ ਜੋਸ਼ ਆਉਂਦਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਅਖਾਂ ਲਾਲ ਹੁੰਦੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ । ਉਸ ਦਾ ਵੀ ਮਨ ਮੰਨ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਜ਼ਰੂਰ ਕੁਝ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਹੈ, ਪਰ ਉਹ ਸੋਚਦਾ ਸੀ, ‘ਕੀ ਆਪਣੇ ਵੀ ਬਿਗਾਨੇ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ ?’

ਮੁਰੱਬੇ ਪੁਜਦਿਆਂ ਪੁਜਦਿਆਂ ਵਰਿਆਮ ਸਿੰਘ ਦਾ ਚਿਹਰਾ ਲਾਲ ਹੋ ਗਿਆ । ਗੁਸੇ ਨਾਲ ਉਸ ਦੇ ਨੇਤਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਅਗ ਦੇ ਚੰਗਿਆੜੇ ਨਿਕਲਣ ਲਗੇ, ਜੋਸ਼ ਤੇ ਕ੍ਰੋਧ ਨਾਲ ਸਰੀਰ ਕੰਬਣ ਲਗਾ । ਸੰਤੋ ਸੱਚੀ ਸੀ । ਉਸ ਨੇ ਦੇਖਿਆ—ਇਕ ਪੁਲਕ ਦਾ ਦਸਤਾ ਸਚੁਰ ਮੁਰੱਬੇ ਵਲ ਵਧਿਆ ਆਉਂਦਾ ਸੀ । ਆਉਂਦਾ ਵੀ ਸੀ ਖਿਲਰ ਕੇ ਘੋਰ

ਪਾਉਣ ਵਾਸਤੇ, ਆਦਮੀ ਕੋਈ ਹੋਣਗੇ-ਪੰਦਰਾਂ ਵੀਹ । ਸਾਰਿਆਂ ਕੋਲ ਹਥਿਆਰ ਸਨ । ਦੁਸ਼ਮਨਾਂ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਵਰਿਆਮ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਚਾਅ ਜੇਹ ਚੜ੍ਹ ਗਿਆ । ਉਸ ਦੀ ਸਗੋਂ ਘਬਰਾਹਟ ਮੱਠੀ ਹੋ ਗਈ । ਹਰਨ ਵਾਂਗ ਚੰਗੀ ਮਾਰ ਕੇ ਉਸ ਨੇ ਭਰੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਆਪਣੀ ਬੰਦੂਕ ਫੜੀ । ਗੋਲੀਆਂ ਦਾ ਬੰਡਲ ਚੁਕਿਆ ਤੇ ਮੈਗਜ਼ੀਨ ਭਰਿਆ ।

ਵਰਿਆਮ ਸਿੰਘ ਫੌਜੀ ਸੀ । ਉਸ ਨੂੰ ਲੜਨ ਤੇ ਬਚਾਅ ਕਰਨ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਠੋਂਡੇ ਆਉਂਦੇ ਸਨ । ਉਸਨੇ ਭਰੀਆਂ ਨਾਲ ਦੋ ਲਾਈ ਤੇ ਬੰਦੂਕ ਸਿਧੀ ਕਰਕੇ ਹੇਠ ਉਤੇ ਦੋ ਗੋਲੀਆਂ ਚਲਾ ਕੇ ਆਉਂਦਿਆਂ ਪੁਲਸੀਆਂ ਦਾ ਸਵਾਗਤ ਕੀਤਾ ।

ਥਾਣੇਦਾਰ ਗਹਿਣਾਂ ਸਿੰਘ ਪੁਲਸ ਦੀ ਧੜ ਲੈ ਕੇ ਆਇਆ ਸੀ । ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਜਾਣ ਬੁਝ ਕੇ ਰਾਤ ਲੰਘਾਈ ਤੇ ਦਿਨ ਚੜ੍ਹਾਇਆ ਕਿ ਰਾਤ ਦੇ ਹਨੇਰੇ ਵਿਚ ਕਿਤੇ ਆਪਣਾ ਹੀ ਕੰਘਾ ਨਾ ਕਰਾ ਬੈਠੇ । ਸੂਰਬੀਰ, ਤਿਆਗੀ, ਸਚੇ ਦੋਸ਼ ਭਗਤਾਂ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਭਲਾ ਉਹ ਕੀ ਕਰ ਸਕਦੇ ਸਨ, ਜਿਹੜੇ ਸਿਰਫ ਵੀਹ ਰੁਪਏ ਤਨਖਾਹ ਲੈਣ ਵਾਸਤੇ ਪੁਲਸ ਵਿਚ ਭਰਤੀ ਹੋਏ ਸਨ । ਜੀਵਨ ਮਰਨ ਦੀ ਖੇਡ ਖੇਡਣੀ ਕੋਈ ਸੌਖੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ । ਜਿਉਂ ਹੀ ਵਰਿਆਮ ਸਿੰਘ ਨੇ ਗੋਲੀਆਂ ਚਲਾਈਆਂ, ਤਿਉਂ ਹੀ ਉਹ ਸਾਰੇ ਖਾਲ ਵਿਚ ਬੈਠ ਗਏ । ਬਿਲੀ ਵਾਂਗ ਦੜ ਵਟ ਗਏ । ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਇਹ ਤਾਂ ਸੁਣਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਕਿ ਵਰਿਆਮ ਸਿੰਘ ਸੜਦੇ ਮਕਾਨ ਤੇ ਵਰ੍ਹੇਦੀਆਂ ਗੋਲੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲ ਆਇਆ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਮੌਤ ਦੀ ਪਰਵਾਹ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਸੀ ।

ਵਰਿਆਮ ਸਿੰਘ ਦਾ ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਦਿਲ ਕੀਤਾ ਕਿ ਨਸਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਕ ਬੰਬ ਦਾ ਗੋਲਾ ਸੁਟ ਕੇ ਬੂਟਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਖਲ-ਵਾੜੇ ਨੂੰ ਅੱਗ ਲਾ ਦੇਵੇ ਤੇ ਸਾਰੀਆਂ ਭਰੀਆਂ ਆਪੇ ਸੜ ਕੇ ਸਵਾਹ ਹੋ ਜਾਣ । ਫਿਰ ਸੰਤੋ ਦਾ ਖਿਆਲ ਆਇਆ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਭਰੀਆਂ ਸਾੜਨ ਦੀ ਸਲਾਹ ਹਟਾ ਦਿਤੀ । ਉਹ ਅਗੇ ਵਧਿਆ

ਇਕ ਪਾਸੇ ਨੂੰ, ਤੇ ਮੂੰਹ ਰਖਿਆਂ ਪੁਲਸੀਆਂ ਵਲ ਜੇ ਕੋਈ ਰਤਾ ਕੁ ਸਿਰ ਚੁਕਣ ਲਗੇ ਤਾਂ ਕਾੜ ਕਰਕੇ ਇਕ ਗੋਲੀ ਛੱਡੇ। ਇਕ ਗੋਲੀ ਇਕ ਪੁਲੀਸਏ ਦੇ ਮਥੇ ਵਿਚ ਤਾਂ ਉਹ 'ਬੋਲੋ ਰਾਮ ਹੀ ਰਾਮ' ਹੋ ਗਿਆ। ਉਸ ਇਕ ਦੇ 'ਰਾਮ ਬੋਲਣ' ਨਾਲ ਬਾਕੀ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਦੇ ਹੋਸ਼ ਹਵਾਸ ਗੁੰਮ ਹੋ ਗਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਬੂਤਰਾਂ ਵਾਂਗ ਅੱਖਾਂ ਮੀਟ ਲਈਆਂ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਭਰੋਸਾ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਜੇ ਉਹ ਅਗੇ ਹੋਏ ਤਾਂ ਜ਼ਰੂਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵਰਿਆਮ ਸਿੰਘ ਬੰਬ ਮਾਰੇਗਾ। ਫਿਰ ਵੀ ਦੋਹ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਨੇ ਗਲਤੀ ਕੀਤੀ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਨਿਸ਼ਾਨੇ ਲੈ ਕੇ ਵਰਿਆਮ ਸਿੰਘ ਵਲ ਗੋਲੀਆਂ ਚਲਾਈਆਂ। ਪਰ ਉਹ ਪੱਕਾ ਨਿਸ਼ਾਨੀ ਨਾ ਲੈ ਸਕੇ ਵਾਰ ਖਾਲੀ ਗਏ ਤੇ ਵਰਿਆਮ ਸਿੰਘ ਨੇ ਜਵਾਬਾ ਗੋਲੀ ਚਲਾਈ।

‘ਚਲ ਵਰਿਆਮ ਸਿੰਘਾ, ਨਿਕਲ ਚਲ।’

ਵਰਿਆਮ ਸਿੰਘ ਨੇ ਮਨ ਵਿਚ ਸੋਚਿਆ ਤੇ ਕਿਹਾ। ਉਸ ਸੂਰਮਾ ਸੀ। ਜੇ ਫੈਸਲਾ ਇਕ ਵਾਰ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਸੀ ਉਸ ਤੋਂ ਮੁੜ ਕੇ ਪਿਛੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹਟਦਾ। ਉਹ ਤੁਰ ਪਿਆ। ਥੋੜੇ ਕੁ ਕਦਮ ਪਿਛੇ ਹਟ ਕੇ-ਗੋਲੀ ਦੀ ਮਾਰ ਤੋਂ ਰਤਾ ਦੂਰ ਹੋ ਕੇ-ਉਸ ਨੇ ਇਕ ਗੋਲੀ ਹੋਰ ਚਲਾਈ ਤੇ ਫਿਰ ਨਠ ਓਠਿਆ। ਉਹ ਚੰਗੀ ਘੋੜੀ ਜਿੰਨਾ ਦੌੜਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਫੜਨਾ ਮੌਖਾ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਉਸ ਦੇ ਪਿਛੇ ਹੀ ਬਣੇਦਾਰ ਗਹਿਣਾ ਸਿੰਘ ਲਗ ਪਿਆ, ਤੇ ਮਗਰੋਂ ਹੀ ਬੂਟਾ ਸਿੰਘ ਤੇ ਰਲਾ ਸਿੰਘ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਇਨਾਮ ਤੇ ਪਾਣੀ ਫਿਰਨ ਲਗਾ ਸੀ। ਟੋਲਾ ਪੈ ਗਿਆ। ਨਠੇ ਗਏ ਤੇ ਪਿਛਾ ਕਰੀ ਗਏ। ਚਾਰ ਕੁ ਕੋਹ ਜਾਣ ਤੇ ਵਰਿਆਮ ਸਿੰਘ ਕੁਝ ਥੱਕ ਗਿਆ ਤੇ ਪੁਲਸ ਵਾਲੇ ਵੀ, ਪਰ ਗਹਿਣਾ ਸਿੰਘ ਵਾਸਤੇ ਪਿਛਾ ਡਡਣਾ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਗਲ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਨੌਕਰੀ ਜਾਣ ਦਾ ਡਰ ਸੀ।

ਵਰਿਆਮ ਸਿੰਘ ਇਕ ਵਡੇ ਜੰਡ ਦਾ ਅਸਾਰਾ ਲੈ ਕੇ ਖਲੋ ਰਿਖਾ। ਜਦੋਂ ਪੁਲਸੀਏ ਕੋਈ ਚਾਰ ਪੈਲੀਆਂ ਦੀ ਵਿੱਥ ਤੇ ਦੂਰ ਹੋ

ਗਏ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਇਕ ਬੰਬ ਦਾ ਗੋਲਾ ਫੁਟ ਦਿਤਾ। ਉਹ ਗੋਲਾ ਫਟ ਗਿਆ। ਉਸ ਦੇ ਧਮਾਕੇ ਨੇ ਕਿੰਨੀ ਧਰਤੀ ਪੁਟ ਦਿਤੀ ਤੇ ਦੂਰ ਤਕ ਖੜਕਾ ਗਿਆ। ਗਹਿਣਾ ਸਿੰਘ ਸਮੇਤ ਪੁਲਸ ਵਾਲੇ ਪਿਛੇ ਦੇ ਪਿਛੇ ਡਿੱਗ ਪਏ। ਉਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਸੱਟ ਤਾਂ ਨਾ ਲਗੀ, ਪਰ ਡਹਿਲ ਗਏ। ਘੱਟੋ ਤੇ ਧੂਏਂ ਦੇ ਉਹਲੇ ਵਰਿਆਮ ਸਿੰਘ ਇਕ ਪਾਸੇ ਨੂੰ ਖਿਸਕ ਗਿਆ।

ਵਰਿਆਮ ਸਿੰਘ ਦੂਸਰੀ ਵਾਰ ਬਚ ਕੇ ਨਿਕਲ ਗਿਆ। ਪੁਲਸ ਦੀ ਗੋਲੀ ਚਲਦੀ ਹੀ ਰਹੀ।

ਲਾਹੌਰ ਤੋਂ ਤਾਰਾਂ ਖੜਕੀਆਂ, ਚਿੱਠੀਆਂ ਤੁਰੀਆਂ, ਬੰਦੇ ਨਸਾਏ
ਭਜਾਏ ਗਏ-ਬੱਬਰਾਂ ਨੂੰ ਫੜੋ ਮਾਰੋ। ਜੇ ਵੀ ਕੋਈ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਸਹਾ-
ਇਤਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਉਸ ਨੂੰ ਲੁਟੋ ਤੇ ਉਜਾੜੋ।’

ਡਿਪਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਜਲੰਧਰ ਤੇ ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ ਦੀ ਨੀਂਦ ਹਰਾਮ
ਹੋ ਗਈ। ਪੁਲਸ ਕਪਤਾਨ ਘਬਰਾਏ ਫਿਰਨ ਲਗੇ। ਚੌਂਕੀਦਾਰ,
ਜ਼ੈਲਦਾਰ, ਲੰਬਰਦਾਰ ਤੇ ਟੋਡੀ ਭੈ-ਭੀਤ ਹੋ ਗਏ। ਜੇ ਰਾਤ ਬੀਤਦੀ ਤਾਂ
ਦਿਨ ਦੀ ਸੁਖ ਮੰਗਦੇ ਜੇ ਦਿਨ ਲੰਘ ਜਾਂਦਾ ਤਾਂ ਰਾਤ ਕਟਣੀ ਔਖੀ
ਹੁੰਦੀ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਦੂਹਰਾ ਡਰ ਸੀ। ਇਕ ਪਾਸੇ ਸਰਦਾਰ ਦਾ ਤੇ ਦੂਸਰੇ
ਪਾਸੇ ਬੱਬਰਾਂ ਦਾ। ਸਰਕਾਰ ਵਲੋਂ ਹੁਕਮ ਆਉਂਦਾ—

‘ਬੱਬਰਾਂ ਨੂੰ ਫੜਾਓ, ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸੂਹ ਕਢੋ, ਦਸੇ ਤੇ ਇਨਾਮ
ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰੋ। ਮੁੱਠੇ ਮਿਲਦੇ ਜੇ, ਨਗਦ ਰੁਪੈ ਦਿਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਨਹੀਂ
ਤਾਂ ਸਖ਼ਤੀ ਹੋਵੇਗੀ।’

ਦੁਆਬੇ ਦੇ-ਸਮੇਤ ਰਿਆਸਤ ਕਪੂਰਥਲਾ-ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਢੰਡੋਰੇ
ਪਿਟੇ ਗਏ-‘ਕੋਈ ਬੰਦਾ, ਆਪਣੇ ਖੂਹ ਉਤੇ ਕਿਸੇ ਬੱਬਰ ਨੂੰ ਆਸਰਾ ਨਾ

ਦੇਵੇ, ਜਿਹੜਾ ਆਸਰਾ ਦਏਗਾ ਜਾਂ ਰੋਟੀ ਖੁਆਏਗਾ, ਉਸ ਦਾ ਘਾਣ-ਬੱਚਾ ਪੀੜਿਆ ਜਾਏਗਾ । ਬੱਬਰ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਦੁਸ਼ਮਣ ਹਨ, ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਬਗ਼ੀ ਹਨ, ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਲੁਟਦੇ, ਚੋਰੀਆਂ ਕਰਦੇ, ਡਾਕੇ ਮਾਰਦੇ ਹਨ । ਬਚੋ! ਘਰੀਂ ਨਾ ਵੜਨ ਦਿਉ । ਪੁਲਸ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰੋ । ਦੇਸ਼ ਦੇ ਅਮਨ ਨੂੰ ਖ਼ਤਰਾ ਹੈ ।’

ਲੋਕ ਸਰਕਾਰ ਕੋਲੋਂ ਡਰਦੇ ਜ਼ਰੂਰ, ਪਰ ਸਹਾਇਤਾ ਬੱਬਰਾਂ ਦੀ ਕਰਦੇ । ਰੋਟੀਆਂ ਖੁਆਉਂਦੇ, ਲੀੜੇ ਬਣਾ ਕੇ ਦਿੰਦੇ, ਖੂਹਾਂ ਤੇ ਜੰਗਲਾਂ ਵਿਚ ਪਨਾਹ ਦਿੰਦੇ । ਪੁਲਸ ਨੂੰ ਹੁਕਮ ਤੇ ਹੁਕਮ ਮਿਲਿਆ, ‘ਸਖਤੀ ਕਰੋ’ ਕੀਤੀ ਫਿਰ ਪੁਲਸ ਨੇ ਸਖਤੀ । ਕਈਆਂ ਦੇ ਘਰ ਸਾੜੇ, ਖੰਡ ਉਜਾੜੇ ਤੇ ਕਈਆਂ ਦੀਆਂ ਬਹੂ-ਬੇਟੀਆਂ ਦੀ ਨਿਰਾਦਰੀ ਕੀਤੀ ।

‘ਵਰਿਆਮ ਸਿੰਘ ਦੁਆਬੇ ਪੁਜ ਗਿਆ । ਉਹ ਲਾਇਲਪੁਰ ਵਿਚੋਂ ਨੱਠ ਆਇਆ ।’ ਸਰਕਾਰੀ ਬੰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਗੁਪਤ ਤੌਰ ਤੇ ਖ਼ਬਰ ਮਿਲੀ ।

ਸਰਦਾਰ ਵਰਿਆਮ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਫੜਨ ਵਾਸਤੇ ਪੁਲਸ ਹਰਕਤ ਵਿਚ ਆਈ । ਰਾਹ ਰੋਕੇ ਗਏ । ਪਿੰਡ ਪਿੰਡ ਪੜਤਾਲ ਹੋਣ ਲੱਗੀ । ‘ਜਿਹੜਾ ਦਸ ਪਾਏਗਾ, ਉਸ ਨੂੰ ਇਕ ਮੁਰੱਬਾ ਮਿਲੇਗਾ । ਜਿਹੜਾ ਜੀਉਂਦੇ ਜਾਂ ਮੌਣੇ ਨੂੰ ਫੜੇਗਾ, ਉਸ ਨੂੰ ਤਿੰਨ ਮੁਰਬੇ ਇਨਾਮ ਦਿਤੇ ਜਾਣਗੇ ।

ਪਰ ਵਰਿਆਮ ਸਿੰਘ—ਇਕ ਬੱਬਰ ਸ਼ੇਰ ਸੀ ਉਹ ਕਖ ਪ੍ਰਵਾਹ ਨਾ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ । ਦੁਆਬੇ ਵਿਚ ਪੁਜ ਕੇ ਉਸ ਨੇ ਝੋਲੀਚੁਕ ਸੋਧੇ । ਗੁਪਤ ਤੌਰ ਤੇ ਸਰਦਾਰ ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ ।

‘ਜਥੇਦਾਰ ਜੀ ! ਆਪ ਦੇ ਹੁਕਮ ਅਨੁਸਾਰ ਤਿੰਨੀ ਸੇਵਾ ਹੋ ਸਕੀ ਹੈ, ਕੀਤੀ ਹੈ ਹੁਣ ਇਹ ਜੀਉੜਾ ਚਾਰ ਦਿਨ ਦਾ ਪ੍ਰਾਹੁਣਾ ਹੈ । ਵੈਰੀ (ਪੁਲਸ ਤੇ ਫੌਜ) ਦੇ ਹੱਥ ਤਾਂ ਆਉਂਦਾ ਨਹੀਂ । ਕਿਤੇ ਲੜਦਿਆਂ ਭਿੜਦਿਆਂ ਸ਼ਹੀਦੀ ਜ਼ਰੂਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਜਾਏਗੀ ।’

ਉਸ ਨੇ ਸਰਦਾਰ ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਆਖਿਆ ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਦੇ

ਚਰਨਾਂ ਦੀ ਧੂੜ ਲੈ ਕੇ ਮੱਥੇ ਨੂੰ ਲਾਈ ਸੀ।

‘ਬਹਾਦਰ ਵਰਿਆਮ ਸਿੰਘ ! ਤੇਰੇ ਕਾਰਨਾਮੇ ਪੁਰਾਤਨ ਸਿੰਘਾਂ ਵਰਗੇ ਹਨ। ਲੋਕ ਨਹੀਂ ਭੁਲਣਗੇ, ਜਦੋਂ ਭਾਰਤ ਆਜ਼ਾਦ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਤੇਰੀਆਂ ਕਰਬਾਨੀਆਂ ਦਾ ਮੁਲ ਪਏਗਾ। ਜਿਹੜੇ ਦੇਸ਼ ਧਰਮ ਖ਼ਾਤਰ ਮਰਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਅਮਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਕੋਈ ਦੇਸ਼ ਸੋਨੇ, ਚਾਂਦੀ ਜਾਂ ਹੀਰਿਆਂ ਪੰਨਿਆਂ ਨਾਲ ਅਮੀਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਅਮੀਰ ਬਣਾਣ ਵਾਲੇ ਤੇਰੇ ਵਰਗੇ ਤਿਆਗੀ ਤੇ ਕੁਰਬਾਨੀ ਵਾਲੇ ਨੌਜਵਾਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਪੂਜਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਤਕੜੇ ਰਹੋ। ਸ਼ਹੀਦੀ ਦਾ ਸਮਾਂ ਆ ਪੁਜੇ ਤਾਂ ਹੱਸ ਕੇ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋਣਾ।’

ਸ: ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਵਰਿਆਮ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਉਤਰ ਦਿਤਾ ਸੀ।

ਦੋਵੇਂ ਗਲ ਲਗ ਕੇ ਮਿਲ ਘੁਟ ਘੁਟ ਕੇ ਨਿੱਘੀਆਂ ਜਫੀਆਂ ਪਾਈਆਂ ਤੇ ਪਰੋਮ ਭਰੀ ਫਤਹ ਬੁਲਾਈ ਸੀ। ਰਾਤ ਦੇ ਹਨੇਰੇ ਵਿਚ ਪੈਦਲ ਤੇ ਘੋੜੇ ਉਤੇ ਵਰਿਆਮ ਸਿੰਘ ਨੇ ਲੰਮੇ ਪੰਥ ਕੀਤੇ ਸਨ। ਉਹ ਮਿਤਰਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਬੰਧੀਆਂ ਨਾਲ ਗਲਾਂ ਕੀਤੀਆਂ ਸਨ ਤੇ ਇਕ ਵਾਰ ਨਿਹਾਲੋ ਕੋਲ ਵੀ ਹੋ ਆਇਆ ਸੀ। ਸਭ ਨੂੰ ਇਹੋ ਆਖਦਾ ਰਿਹਾ—ਅੰਨ ਜਲ ਦੀ ਖੇਡ ਦਾ ਤਾਂ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਖਤਾ ਨਹੀਂ, ਪਰ ਮੇਰੀ ਸ਼ਹੀਦੀ ਦਾ ਸਮਾਂ ਨੇੜੇ ਆ ਪੁਜਾ ਹੈ। ਪੁਲਸ ਜਾਂ ਫੌਜ ਨਾਲ ਟੱਕਰ ਜ਼ਰੂਰ ਇਕ ਨਾ ਇਕ ਦਿਨ ਹੋ ਕੇ ਹੀ ਰਹੇਗੀ—

ਜੀਉਂਦੇ ਰਹ ਤਾਂ ਮਿਲਾਂਗੇ ਲਖ ਵਾਰੀ,

ਮਰ ਗਏ ਤਾਂ ਯਾਦ ਕਰ ਛੱਡਣਾ ਜੀ।

ਉਹ ਸਭ ਨੂੰ ਆਖਦਾ ਫਿਰਿਆ। ਮੌਤ ਨੂੰ ਭੁਲਾ ਕੇ ਗਲਾਂ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ।

ਇਕ ਦਿਨ ਗਲ ਸੱਚੀ ਹੋ ਗਈ। ਮੁਰੱਬਿਆਂ ਦੇ ਲਾਲਚ ਨੇ ਵੰਗ ਲਾਇਆ। ਬੋਲੀ ਚੁਕਾਂ ਨੇ ਸੂਹ ਦੇ ਦਿਤੀ ਕਿ ਵਰਿਆਮ ਸਿੰਘ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡ ਧੁਰੀ ਵਲ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਕਿਸੇ ਸਬੰਧੀ ਨੂੰ ਮਿਲਣਾ ਸੀ। ਜ਼ਰੂਰੀ ਗਲਾਂ ਕਰਨੀਆਂ ਸਨ। ਘੋੜ ਸਵਾਰ ਤੇ ਪੈਦਲ ਪੁਲਸ

ਵਾਲੇ ਸਰਦਾਰ ਦਾ ਪਿਛਾ ਕਰਨ ਲਗੇ ।

ਪੂਰਬ ਦਸ਼ਾ ਤੋਂ ਸੂਰਜ ਉਦੈ ਹੋਇਆ, ਲਾਲ ਗੋਲਾ ਨਿਰਾ ਅੱਗ ਦਾ ਰੂਪ । ਅਗਨ ਦੇਵਤਾ ਦੇ ਜੋਸ਼ ਦੀ ਪ੍ਰਤੱਖ ਮੂਰਤ ਸੀ, ਉਸ ਦਿਨ ਦਾ ਸੂਰਜ । ਐਸੇ ਗਰਮ ਸੂਰਜ ਨੇ ਹੀ ਸੱਸੀ ਦੇ ਸਿਦਕ ਨੂੰ ਪਰ-ਖਿਆ ਸੀ । ਸਤਿਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਧਾਰਮਿਕ ਭਰੋਸੇ, ਜੀਵਨ ਦੀ ਅਡੋਲਤਾ ਅਤੇ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਦੇਖਿਆ ਸੀ । ਉਸ ਸਮੇਂ ਜਦੋਂ ਉਹ ਤਤੀ ਲੋਹ ਤੇ ਬਰਾਜਮਾਨ ਹੋਏ ਸਨ ਤੇ ਉਪਰੋਂ ਸੜਦੀ ਰੇਤ ਪੈਂਦੀ ਸੀ, ਤਦੋਂ ਸੂਰਜ ਵੀ ਅੱਗ ਦਾ ਮੀਂਹ ਵਰਸ ਰਿਹਾ ਸੀ ।

ਠੀਕ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਖਦਾ ਮਘਦਾ ਸੂਰਜ ਉਦੈ ਹੋਇਆ । ਉਸ ਦੀਆਂ ਤੇਜ਼ ਕਿਰਨਾਂ ਨੇ ਰਾਤ ਦੀ ਠੰਢੀ ਕੀਤੀ ਧਰਤੀ ਨੂੰ ਮੁੜ ਗਰਮ ਕਰਨਾ ਅਟੰਭ ਦਿਤਾ, ਸ਼ਾਇਦ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਸਿਖ ਦਾ ਸਿਦਕ ਵੇਖਣ ਵਾਸਤੇ । ਇਹ ਖਿਆਲ ਪ੍ਰਖਨ ਲਈ ਕਿ ਚਾਰ ਸੌ ਸਾਲ ਪਿਛੋਂ ਸਿਖੀ ਦੀ ਰੂਹ, ਸਿੰਘ ਦੇ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਕਾਇਮ ਰਹੀ ਹੈ ਕਿ ਨਹੀਂ ? ਉਹ ਅਜੇ ਵੀ ਦੇਸ਼ ਧਰਮ ਤੇ ਨੇਕੀ ਬਦਲੇ ਹਸ ਹਸ ਕੇ ਜਾਨ ਦੇ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਨਹੀਂ ? ਛੋਟੇ ਘਲੂਘਾਰੇ ਦੇ ਸਮੇਂ ਸਿੰਘਾਂ ਵਾਂਗ ਸੜੀ-ਬਲੀ ਰਤ-ਜਿਸ ਬਾਰੇ ਹਾਸ਼ਮ ਕਵੀ ਨੇ ਕਿਹਾ ।

‘ਬਾਲੂ ਰੇਤ ਤਪੇ ਵਿਚ ਥਲ ਦੇ, ਜਿਉਂ ਜੋਂ ਭੁਨਨ ਭਠਿਆਰੇ ।’
ਉਤੇ ਸਿੰਘ ਚਲ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਨਹੀਂ ? ਦਸ਼ਮਨਾਂ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ—ਮੌਤ ਨੂੰ ਨੰਗਾ ਨਾਚ ਕਰਦਿਆਂ ਤਕ ਕੇ, ਕੀ ਉਹ ਘਬਰਾਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਨਹੀਂ ?’

ਹਾਂ, ਉਹ ਦਿਨ ਵਰਿਆਮ ਸਿੰਘ ਵਾਸਤੇ ਅਨੋਖੀ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਦਾ ਦਿਨ ਚੜ੍ਹਿਆ ਸੀ । ਜਿਵੇਂ ਸ਼ੇਰ ਘਾਹੀ ਬਿਸਤਰੇ ਤੋਂ ਉਠਦਾ ਤੇ ਆਕੜ ਭੰਨਦਾ ਹੈ, ਤਿਵੇਂ ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਦਾ ਸਿੰਘ ਜੰਗਲਾਂ ਵਿਚ ਕੁਦਰਤੀ ਵਿਛੋ ਭੇਂ ਬਿਸਤਰੇ ਤੋਂ ਸੁਤਾ ਜਾਗਿਆ । ਪਹਿਲੇ ਦਿਨ ਦਾ ਥੱਕਿਆ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਘੂਕ ਸੌਂ ਗਿਆ ਸੀ, ਉਹ ਇਕੱਲਾ ਸੀ । ਨਾਂਦ ਦੇ ਜਾਦੂ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਵੈਰੀ ਭੁਲਾ ਦਿਤੇ ਸਨ । ਉਹ ਬੇ-ਫਿਕਰੀ ਨਾਲ ਸੌਂ ਗਿਆ ਸੀ ।

ਜੇਠ ਦਾ ਮਹੀਨਾ ਸੀ। ਜੰਗਲ ਵਿਚ ਠੰਢੀ ਹਵਾ, ਉਸ ਨੂੰ ਥਾਪੜ ਕੇ ਮਾਂ ਵਾਂਗ ਸਵਾਉਂਦੀ ਰਹੀ ਸੀ।

ਉਹ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡ ਧੁਰੋ ਵਲ ਵਧਿਆ। ਭਾਵੇਂ ਭੇਸ ਬਦਲਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਫਿਰ ਵੀ, ਦਿਨੇ ਤੁਰਨਾ ਖਤਰੇ ਤੋਂ ਖਲੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਰ ਉਸ ਨੂੰ ਕੋਈ ਚੇਤਾ ਨਾ ਰਿਹਾ। ਕਾਲ ਬਲੀ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਵਿੱਤੋਂ ਵਧ ਨਿਰਭੈਤਾ ਦੇ ਦਿਤੀ।

ਜੰਗਲ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲ ਕੇ ਖੁਲੇ ਖੇਤਾਂ ਵਿਚੋਂ ਦੀ ਤੁਰ ਪਿਆ। ਖੇਤਾਂ ਵਿਚ ਪੋਹਲੀ ਸੀ, ਪੋਹਲੀ ਦੇ ਠੰਡੇ ਵਜਦੇ ਸਨ, ਪਰ ਵਰਿਆਮ ਸਿੰਘ ਦਾ ਧਿਆਨ ਠੰਡਿਆਂ ਵਲ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਚੁਭਦੇ ਹੋਣਗੇ, ਪਰ ਮਹਿਸੂਸ ਨਹੀਂ ਸਨ ਹੁੰਦੇ। ਖੇਤ ਲੰਘ ਕੇ ਉਹ ਪਹੇ ਕੋਲ ਪੁਜਿਆ ਪਹੇ ਦੀਆਂ ਵਟਾਂ ਓਚੀਆਂ ਸਨ ਤੇ ਵਟਾਂ ਉਹਲੇ ਸਰਕੜਾ ਤੇ ਮਲੇ ਸਨ। ਉਸ ਪਹੇ ਵਿਚ ਤੁਰਦਾ ਤੇ ਬੈਠਾ ਬੰਦਾ ਨਜ਼ਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਉਂਦਾ। ਸਬਬੀਂ ਵਰਿਆਮ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਸ਼ੱਕ ਪਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਰਕ ਕੇ ਸੋਚਿਆ, 'ਕਿਤੇ ਕੋਈ ਹੋਏ ਨਾ।'

ਉਹ ਪਹੇ ਤੋਂ ਹਟਵਾਂ ਖੇਤਾਂ ਵਿਚੋਂ ਦੀ ਇਕ ਨਗਰ ਵਲ ਤੁਰ ਪਿਆ। ਉਸ ਦਾ ਦਿਲ ਧੜਕਿਆ, ਮਥਾ ਠਣਕਿਆ। ਅੰਦਰੋਂ ਅਵਾਜ਼ ਆਈ—

‘ਵਰਿਆਮ ਸਿੰਘਾ ! ਵੈਰੀ ਸਿਰ ਤੇ ਆ ਪੁਜਾ ਹੈ।’

‘ਐਵੇਂ ਵਹਿਮ ! ਜੇ ਵੈਰੀ ਹੋਏਗਾ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਕੀ ?’ ਉਸ ਦੇ ਦਿਲ ਦਿਮਾਗ ਦੀ ਦੂਸਰੀ ਅਵਾਜ਼ ਸੀ। ਉਹ ਦਸ ਕੁ ਕਦਮ ਵੀ ਅਗੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਇਆ ਕਿ ਗੋਲੀ ਚਲੀ, ਪੈਰਾਂ ਦਾ ਖੜਕਾ ਸੁਣਾਈ ਦਿਤਾ। ਉਹ ਹੁਬਿਆਰ ਹੋ ਗਿਆ। ਸੂਰਜ ਦੀ ਚਿਟੀ ਰੋਸ਼ਨੀ ਵਿਚ ਉਸ ਨੇ ਅਖਾਂ ਨਾਲ ਸਾਫ ਦੇਖਿਆ, ਇਕ ਗੋਰਾ ਤੇ ਨਾਲ ਇਕ ਦੇਸੀ ਸਿਪਾਹੀ, ਹਥਿਆਰਾਂ ਨਾਲ ਲੈਸ ਹੋਏ, ਖਿਲਰ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਘੇਰਨ ਲਈ ਪਹੇ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲੇ। ਸੂਹ ਮਿਲਣ ਤੇ ਉਹ ਰਾਹ ਰੋਕ ਬੈਠੇ ਸਨ।

‘ਕੀ ਕਰਮਾਂ ਵੀ ਬੇਈਮਾਨ ਨਿਕਲਿਆ ?’

ਵਰਿਆਮ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੇ ਤੇ ਸਵਾਲ ਕੀਤਾ। ਉਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਕਿਧਰ ਨੂੰ ਜਾਣਾ ਐ? ਉਹ ਸ਼ਾਇਦ ਤਦੇ ਹੀ ਖਿਸਕ ਗਿਆ, ਚਲੋ ਵਾਹਵਾ! ਜੇ ਕੁਝ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਸੋ ਠੀਕ ਹੈ।' ਇਹ ਆਖ ਕੇ ਵਰਿਆਮ ਸਿੰਘ ਨੇ ਬੰਦੂਕ ਸੰਭਾਲੀ। ਕਰਮਾਂ ਉਸ ਦ ਸਾਥੀ ਸੀ। ਉਹ ਉਸ ਨੂੰ, ਰਾਹ ਵਿਚ ਮਿਲਿਆ ਸੀ। ਇਕ ਦਿਨ ਉਸ ਦੇ ਕੋਲ ਰਿਹਾ ਤ ਉਸਨੂੰ ਜੰਗਲ ਵਿਚ ਛੱਡ ਕੇ ਤਰਕਾਲਾਂ ਨੂੰ ਉਹ ਇਹ ਆਖ ਕੇ ਤੁਰ ਗਿਆ ਸੀ—

‘ਵਰਿਆਮ ਸਿੰਘਾਂ! ਮੈਂ ਫਿਰ ਧੁਰੇ ਪਰਸੋਂ ਮਿਲਾਂਗਾ। ਤੁਸਾਂ ਹਰਨਾਮੇ ਦੇ ਖੂਹ ਉਤੇ ਰਹਿਣਾ। ਕਾਰਤੂਸ ਤੇ ਲੋੜੀਂਦਾ ਸਾਮਾਨ ਲੈ ਆਵਾਂਗਾ।’

‘ਇਕ ਚਾਦਰ ਵੀ ਲਿਆਉਣਾ।’ ਤਰਦੇ ਕਰਮੇ ਨੂੰ ਵਰਿਆਮ ਸਿੰਘ ਨੇ ਅਖਿਆ ਸੀ।

ਉਹ ਕਰਮੇ ਤੇ ਭਰੋਸਾ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਪਰ ਲਾਲਚ ਵਡਿਆਂ ਵਡਿਆਂ ਦੀ ਬੁਧੀ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਲਾਲਚ ਨੇ ਅਨੇਕਾਂ ਨੂੰ ਦੇਸ਼-ਧੋਹੀ, ਗਦਾਰ ਤੇ ਅਕ੍ਰਿਤਘਣ ਬਣਾ ਦਿਤਾ। ਕਰਮਾਂ ਵੀ ਝੋਲੀ ਚੁਕਾਂ ਦੇ ਆਖੇ ਲਗ ਗਿਆ। ਉਸ ਨੂੰ ਇਨਾਮ, ਇਜ਼ਤ, ਜਾਨ-ਬਖਸ਼ੀ ਤੇ ਮੁਰੱਬਿਆਂ ਦਾ ਲਾਲਚ ਦਿਤਾ ਗਿਆ। ਜਦ ਉਹ ਫੜਿਆ ਗਿਆ ਸੀ ਤਾਂ ਪੁਲਸ ਕਪਾਨ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਵਰਿਆਮ ਸਿੰਘ ਦੇ ਫੜਾਣ ਬਦਲੇ ਭਾਰਾ ਲਾਲਚ ਦਿਤਾ ਸੀ ਤੇ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਜੇ ਉਹ ਬਚਨ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਕਰੇਗਾ ਤਾਂ ਉਸ ਦੇ ਪਿਛਿਆਂ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰ ਦਿਤਾ ਜਾਵੇਗਾ। ਉਸ ਨੇ ਹਾਂ ਦਿਤੀ ਸੀ। ਉਹ ਮਿਤ੍ਰ-ਧਰੋਹੀ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਪਿਛੋਂ ਵਰਿਆਮ ਸਿੰਘ ਕੋਲ ਪੁਜਾ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਜ਼ਬਾਨ ਨਾਲ ਭਰੋਸਾ ਦਿਵਾਂਦਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਉਸ ਦਾ ਸੱਚਾ ਮਿਤਰ ਹੈ। ਇਹ ਥਹੁ ਲਾ ਕੇ ਕਿ ਵਰਿਆਮ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕਿਧਰ ਨੂੰ ਕਦਮ ਚੁਕਣਾ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਕਿਉਂ ਧੁਰੇ ਜਾਣਾ ਹੈ, ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਸੂਰਜ ਚੜ੍ਹਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪੁਲਸ ਲੈ ਕੇ ਰਾਹ ਰੋਕ ਬੈਠਾ ਸੀ।

ਗੋਰਾ ਪੁਲਸ ਕਪਤਾਨ ਮਿਸਟਰ ਗੋਲ ਸੀ। ਉਹ ਬਰਤਾਨਵੀਂ ਸਾਮਰਾਜ ਦੀ ਵਧ ਤੋਂ ਵਧ ਸੇਵਾ ਕਰਨ ਹਿਤ ਅਗੇ ਵਧਿਆ। ਭਾਰਤੀ ਸਿਪਾਹੀ ਉਸ ਦੇ ਨਾਲ ਸਨ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਨੂੰ ਵਤਨ-ਪਿਆਰ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਉਹ ਦੁਆਬੇ ਦੀ ਖੁਲ੍ਹੀ ਉਜਾੜ ਵਿਚ ਫਿਰਦੇ, ਇਕੱਲੇ ਗੋਰੇ ਗੋਲ ਦੀ ਰਾਖੀ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਗੋਲ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਵਤਨੀ-ਭਰਾਵਾਂ ਦੇ ਘਰ ਸਾੜਦਾ, ਧੀਆਂ ਭੈਣਾਂ ਦੀ ਨਿਰਾਦਰੀ ਕਰਦਾ ਵਤਨੀ-ਭਰਾਵਾਂ ਨੂੰ ਫੜ ਫੜ ਕੇ ਜਿਹਲਾਂ ਵਿਚ ਸੁਟੀ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਚੁਪ ਸਨ। ਗੋਲ ਦੇ ਰਾਖੇ ਸਨ। ਉਹ ਬਰਤਾਨਵੀ ਸਾਮਰਾਜ ਦੇ ਨੌਕਰ ਸਨ।

ਵਰਿਆਮ ਸਿੰਘ! ਹਥਿਆਰ ਸੁਟ ਦੇ। ਲੜਨ ਦਾ ਜਤਨ ਨਾ ਕਰ। ਹਣ ਤੂੰ ਕਿਧਰੇ ਨਹੀਂ ਨਸ ਸਕੇਂਗਾ। ਉਚੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਿਚ ਦੂਰੋਂ ਹੀ ਵਰਿਆਮ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਚਿਤਾਵਰੀ ਕਰਾਈ ਗਈ।

ਇਹ ਬੋਲ ਸੁਣ ਕੇ ਵਰਿਆਮ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕ੍ਰੋਧ ਚੜ੍ਹ ਗਿਆ। ਉਸ ਦਾ ਚਿਹਰਾ ਲਾਲ ਹੋ ਗਿਆ। ਅਖਾਂ ਵਿਚ ਖੂਨ ਉਤਰ ਆਇਆ ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਪੁਰਤਾਤਨ ਸਿੰਘਾਂ ਦੀ ਬਹਾਦਰੀ ਵਾਲੇ ਸਿਸਾਲ ਕਾਇਮ ਕਰ ਦਿਤੀ। ਉਸ ਦੇ ਕੰਨਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਬੋਲ ਗੂੰਜਿਆ—

ਸਵਾ ਲਾਖ ਸੇ ਏਕ ਲੜਾਉਂ।

ਤਬੈ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਨਾਮ ਕਹਾਉਂ।

ਭਾਈ ਬੋਤਾ ਸਿੰਘ ਤੇ ਭਾਈ ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ ਵਾਂਗ ਇਕੱਲਾ ਹੀ ਦੇਸ ਦੇ ਦੁਸ਼ਮਨਾਂ ਨਾਲ ਲੜਨ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਹੋ ਪਿਆ। ਇਕ ਵੱਟ ਦਾ ਆਸਰਾ ਲੈ ਕੇ ਬੈਠ ਗਿਆ। ਮੌਰਚਾ ਮਲ ਲਿਆ ਤੇ ਗੋਲੀ ਚਲਾ ਕੇ ਲੜਨ ਦੀ ਸੂਚਨਾ ਦੁਸ਼ਮਨ ਨੂੰ ਦਿਤੀ। ਉਸ ਗੋਲੀ ਨੇ ਇਕ ਸਿਪਾਹੀ ਨੂੰ ਠੰਢਿਆਂ ਕਰਕੇ ਦਸਿਆ ਕਿ ਵਤਨ ਤੇ ਧਰਮ ਤੋਂ ਕੁਰਬਾਨ ਹੋਣ ਵਾਲੇ, ਜੋਸ਼ੀਲੇ ਬਹਾਦਰ ਕਦੇ ਹਥਿਆਰ ਹਥੋਂ ਨਹੀਂ ਸੁਟਦੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਰਨ ਪਿਛੋਂ ਹੀ ਵੇਰੀ ਹਥਿਆ ਲੈ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਗੋਲ ਦੇ ਹੁਕਮ ਨਾਲ ਵਰਿਆਮ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਘੋਰੇ ਵਿਚ ਲੈ ਲਿਆ

ਗਿਆ ਸੂਰਜ ਚੰਗਾ ਉਚਾ ਹੋ ਚੁਕਿਆ ਹੀ । ਸੂਰਜ ਦੀਆਂ ਕਿਰਨਾਂ ਧਰਤੀ ਨੂੰ ਸਾੜਨ ਲਗ ਪਈਆਂ । ਗੋਲੀ ਚੋਗਿਰਦਿਉਂ ਚਲਣ ਲਗ ਪਈ ਇਕੱਲਾ ਵਰਿਆਮ ਸਿੰਘ ਬੈਠਾ ਹੋਇਆ, ਫਿਰ ਫਿਰ ਕੇ ਗੋਲੀ ਚਲਾਉਂਦਾ ਸੀ । ਉਸ ਦੀ ਬੰਦੂਕ ਵਿਚਲਾ ਮੈਗਜ਼ੀਨ ਖਾਲੀ ਹੋ ਗਿਆ । ਦੂਸਰੀ ਵਾਰ ਮੈਗਜ਼ੀਨ ਭਰਨ ਦਾ ਮੌਕਾ ਨਾ ਮਿਲਿਆ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਪਿੱਠ ਵਿਚ ਗੋਲੀ ਲਗੀ ਇਕ ਗੋਲੀ ਨੂੰ ਉਹ ਝਲ ਗਿਆ । ਉਸ ਪਸਤੌਲ ਨੂੰ ਹੱਥ ਲਿਆ, ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਮੁੜ ਕੇ ਲਾਗੇ ਆਉਣ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਰਖਣ ਦਾ ਜਤਨ ਕੀਤਾ, ਪਰ ਉਸ ਦਾ ਜਤਨ ਨਿਸਫਲ ਗਿਆ, ਵੈਰੀਆਂ ਨੂੰ ਰੋਕ ਨਾ ਸਕਿਆ । ਉਹ ਉਚਾ ਹੋਇਆ ਹੀ ਸੀ ਕਿ ਇਕ ਦਮ ਦੋ ਗੋਲੀਆਂ ਉਸ ਦੀ ਚੌੜੀ ਹਿੱਕ ਵਿਚ ਠਾਹ ਕਰਕੇ ਆ ਵੱਜੀਆਂ । ਉਹ ਡਿਗ ਪਿਆ, ਪਰ ਵੈਰੀ ਨੂੰ ਹੌਂਸਲਾ ਨਾ ਪਿਆ ਅਗੇ ਹੋਣ ਦਾ । ਉਹ ਕਿੰਨ ਚਿਰ ਖਿਆਲ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਕਿ ਕਿਤ ਉਹ ਜਾਂਉਂਦਾ ਨਾ ਹੋਏ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਗੋਲੀ ਨਾ ਮਾਰੇ ।

‘ਆਗੇ ਬੜੇ ਮਿਃ, ਗੋਲ ਨੇ ਗੁਸੇ ਨਾਲ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਨੂੰ ਹੁਕਸ ਦਿਤਾ ।

ਸਿਪਾਹੀ ਅਗੇ ਵਗੇ । ਸਃ ਵਰਿਆਮ ਸਿੰਘ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋ ਚੁਕ ਸੀ । ਉਸ ਦਾ ਪੰਜ-ਭੂਤਕ ਸਰੀਰ ਅਜੇ ਗਰਮ ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਹਿਕ ਵਿਚੋਂ ਲਹੂ ਦੀਆਂ ਤਤੀਰਾਂ ਵਗ ਵਗ ਕੇ ਉਸ ਦੇ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਰੰਗੀ ਜਾ ਰਹੀਆਂ ਸਨ ।

‘ਯੇਹ ਤੋ ਮਰ ਗਿਆ, ਮਰ ਗਿਆ ! ਬਾਗੀ ਮਰ ਗਿਆ !!’

‘ਮਿਃ ਗੋਲ ਵਰਿਆਮ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਖੁਸ਼ ਹੋਇਆ ਤੇ ਬੋਲਿਆ ਪਰ ਵਰਿਆਮ ਸਿੰਘ ਦੀ ਰੂਹ ਆਕਾਸ਼ ਵਿਚੋਂ ਹਸ ਕੇ ਆਖ ਰਹੀ ਸੀ—

‘ਇਕ ਵਰਿਆਮ ਸਿੰਘ ਦੇ ਮਰਨ ਨਾਲ ਗੋਲੀ ਚਲਣੀ ਬੰਦ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗੀ । ਸਗੋਂ ਜਿੰਨਾ ਚਿਰ ਗੋਰਾ ਰਾਜ ਖਤਮ ਨਹੀਂ ਹੋ ਜਾਂਦਾ, ਗੋਲੀ ਚਲਦੀ ਹੀ ਰਹੇਗੀ ।’

੩੦.

ਕੁਦਰਤੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਵਿਚ ਕਦੀ ਕਦੀ ਉਬਾਲ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਕਈ ਵਾਰ ਰਿਅਮਤ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਧਰਤੀ ਦੀ ਦਬੀ ਘੁਟੀ ਜਵਾਲਾ ਪਥਰਾਂ ਨੂੰ ਸਾੜ ਢਾਲ ਕੇ ਸੜਦੇ ਬਲਦੇ ਲਾਵੇ ਦਾ ਰੂਪ ਦੇ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਜੀਵਨ ਬਖਸ਼ਣ ਵਾਲੀ ਹਵਾ ਝੱਖੜਾਂ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਲੈਂਦੀ ਹੈ, ਜੀਵਨ-ਦਾਤਾ ਪਾਣੀ ਤੇ ਮੀਂਹ, ਜਵਾਹ-ਭਾਟੇ ਤੇ ਹੜ੍ਹ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਕੇ ਧਰਤੀ ਦੇ ਜੀਵ-ਜੰਤੂਆਂ ਨੂੰ ਉਜਾੜਦਾ ਹੋਇਆ ਕੁਦਰਤੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਉ ਕਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਕੁਦਰਤੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਵਿਚ ਉਤਰਾ-ਚੜ੍ਹਾ ਹਨ, ਤਿਵੇਂ ਕੁਦਰਤ ਦੇ ਪੈਦਾ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਮਨੁੱਖਾਂ, ਪੰਛੀਆਂ, ਜਾਨਵਰਾਂ ਤੇ ਪਸ਼ੂਆਂ ਦੇ ਹਿਰਦਿਆਂ ਵਿਚ ਵੀ ਉਤਰਾ-ਚੜ੍ਹਾ ਆਉਂਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਕਾਲ ਦਾ ਅਸਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖੀ ਦਿਲ ਵਿਚ ਗੁਸੇ ਜਾਂ ਇਨਕਲਾਬ ਦਾ ਵਲਵਲਾ ਇਕ ਤੂਫਾਨ ਬਣ ਕੇ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਪ੍ਰਬਲ ਸਾਮਰਾਜ ਦੇ ਪੈਰ ਹਿਲਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਹੋ ਕਾਰਨ ਕਿ ਸਾਮਰਾਜੀ ਹਕੂਮਤਾਂ ਗਲਾਮਾਂ ਨੂੰ ਦਬਾ ਕੇ ਰਖਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ ਹਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦਿਲ, ਦਿਮਾਗ ਤੇ ਹੱਥਾਂ ਉਤੇ ਪਾਬੰਧੀਆਂ ਲਾਈ ਰਖੀਆਂ

ਰਹੀਆਂ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਪਾਬੰਦੀ ਜ਼ਬਾਨ-ਬੰਦੀ ਰਖੀ, ਤਾਂ ਕਿ ਬੋਲ ਕੇ, ਗੋਂ ਕੇ, ਚਚਲਾ ਕੇ ਵੀ ਕਿਤੇ ਅਣਖ, ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਤੇ ਏਕਤਾ ਦਾ ਵਲਵਲਾ ਪੈਦਾ ਨਾ ਕਰ ਲੈਣ। ਜਿਸ ਵੀ ਰਾਜ ਵਿਚ ਤੁਲਮ ਤੇ ਗੁਲਾਮੀ ਦ ਵਿਰੁਧ ਜਨ-ਸ਼ਕਤੀ ਇਕਠੀ ਹੋਣ ਲਗੀ, ਉਥੇ ਹੀ ਸਮੇਂ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਹਥਿਅਕ ਵਰਤ ਕੇ ਤੂਫਾਨ ਵਾਂਗ ਉਠ ਰਹੀ ਜਨ-ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਚਲਣ ਦਾ ਜਤਨ ਕੀਤਾ। ਲੋਕ ਜਜ਼ਬੇ ਦੀ ਕੋਈ ਪਰਵਾਹ ਨਾ ਕੀਤੀ।

ਬਬਰ ਅਕਾਲੀ ਲਹਿਰ ਕੋਈ ਮਾਮੂਲੀ ਲਹਿਰ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਸਗੋਂ ਬਰਤਾਨਵੀ ਸਾਮਰਾਜ ਦੇ ਵਿਰੁਧ ਪੈਂਤੀ ਕੌੜ ਗੁਲਾਮ ਇਸਤਰੀ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦੇ ਮਨੋ-ਭਾਵਾਂ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਨੰਗ ਭੁਖ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਆਹਾਂ ਤੇ ਚੀਕਾਂ ਦਾ ਮਵਾਦ ਸੀ, ਜਿਹੜਾ ਕੁਝ ਜਵਾਨੀਆਂ ਦੇ ਜਵਾਨ ਲਹੂ ਵਿਚ ਇਕੱਠਾ ਹੋ ਕੇ ਉਬਲ ਪਿਆ। ਇਹ ਜਵਾਲਾ ਮੁਖੀ ਲਾਵਾ ਬਣ ਗਿਆ। ਇਕ ਵਾਵਰੋਲਾ ਇਕ ਹਨੇਰੀ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅੱਗ ਦੀ ਇਕ ਚੰਗਿਆੜੀ ਸਮੇਂ ਦੀ ਹਵਾ ਨਾਲ ਵਡੇ ਵਡੇ ਸ਼ਹਿਰ ਤੇ ਫੰਗਲ ਸਾੜ ਕੇ ਸਵਾਹ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਕ ਆਦਮੀ ਦੀ ਮੌਤ ਜਾਂ ਇਕ ਨਿਕੀ ਘਟਨਾ ਨਾਲ ਸੰਸਾਰ ਵਿਆਪੀ ਮਹਾਂ ਯੁੱਧ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਕੇ ਬਰਤਾਨਵੀ ਗੋਰਾ ਸ਼ਾਹੀ ਨੇ ਦੁਆਬੇ ਦੇ ਬਬਰਾਂ ਦੀ ਲਹਿਰ ਨੂੰ ਸਾਰੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਉਠ ਰਹੀ ਲਹਿਰ ਅਨੁਭਵ ਕੀਤਾ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਦੁਆਬੇ ਦਾ ਹਰ ਸਾਧੂ, ਕ੍ਰਿਸ਼ਾਨ, ਮਜ਼੍ਹੂਰ ਤੇ ਸਿਪਾਹੀ ਬਬਰ ਦਿਖਾਈ ਦੇਣ ਲਗਾ। ਡਿਪਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਜਲੰਧਰ ਤੇ ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ ਅਤੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਕਪੂਰਥਲਾ ਨੂੰ ਗਵਾਨਰ ਪੰਜਾਬ ਵਲੋਂ ਕਰੜੀਆਂ ਹਦਾਇਤਾਂ ਮਿਲੀਆਂ : 'ਬਬਰ ਲਹਿਰ ਖਤਮ ਕਰੋ।' ਪੁਲਸ ਨੂੰ ਹੋਰ ਖੁਲ੍ਹ ਦਿਤ ਗਈ। ਝੋਲੀਚੁਕਾਂ ਨੂੰ ਲਾਲਚ ਤੇ ਲਾਲਚ ਦਿਤੇ ਗਏ।

‘ਜਿਸ ਤੇ ਸ਼ਕ ਪਵੇ ਫੜ ਲੈ।’

‘ਜਿਸ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਬਬਰ ਹੋਏ ਫੁਕ ਦਿਓ !’

‘ਜੇ ਕੋਈ ਕਿਸੇ ਬੱਬਰ ਨੂੰ ਰੋਟੀ ਖੁਆਏ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਗੋਲੀ ਮਾਰ ਦਿਓ’ ।’

‘ਚੋਂਕੀਦਾਰ ਲੰਬਰਦਾਰ, ਸਫੈਦ ਪੋਸ਼-ਸਭ ਨੂੰ ਤਾੜਨਾ ਕਰੇ ।’

ਐਸੇ ਹੁਕਮ ਵੇਜ਼ ਉਪਰੋਂ ਚਾੜੇ ਗਏ । ਗੋਰੇ ਅਫਸਰ, ਝੋਲੀਚੁਕ ਤੇ ਥਾਣੇਦਾਰ ਰਾਤ ਨੂੰ ਬੜਾ ਕੇ ਉਠਣ ਲਗੇ । ਗ੍ਰਿਫਤਾਰੀਆਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈਆਂ ; ਪੁਲਸ-ਚਿਟੇ ਕਪੜਿਆਂ ਵਿਚ ਤੇ ਵਰਦੀ ਵਿਚ-ਅਤੇ ਫੌਜ, ਜੁਲਾਹੇ ਦੀ ਨਾਲ ਵਾਂਗ ਫਿਰਲ ਲਗੀ । ਜਿਸ ਨੂੰ ਫੜਿਆ ਜਾਂਦਾ, ਉਸ ਨੂੰ ਲੰਮਾ ਪਾ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ । ਕੁਟਿਆ ਜਾਂਦਾ, ਪੁਠਾ ਲਮਕਾ ਦਿਤਾ ਜਾਂਦਾ ਤੇ ਸਵਾਲ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ—

‘ਦੱਸ ! ਬੱਬਰਾਂ ਦਾ ਪਤਾ ਦੱਸ ।’

‘ਤੂੰ ਵੀ ਬੱਬਰ ਏਂ ਦੱਸ ਨਹੀਂ ਤੇ ਪਾਰ ਬੁਲਾਉਂਦੇ ਈ ।

‘ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਕਿਥੇ ਹੈ ? ਉਸ ਨੂੰ ਫੜਾ !’

ਅਨੇਕਾਂ ਮਾਝੂਮ ਐਸੇ ਸਵਾਲ ਸੁਣ ਕੇ ਘਬਰਾ ਜਾਂਦੇ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਤਾ ਹੀ ਕੁਝ ਨਾਂ ਹੁੰਦਾ ਉਹ ਤਟਲ ਨਾਲ, ਹੱਥ ਜੋੜ ਕੇ ਤੇ ਮੂੰਹ ਵਿਚ ਘਾਹ ਲੈ ਕੇ ਆਖਦੇ, ‘ਭਗਵਾਨ ਸਾਖੀ ਐ, ਪਤਰਾਂ ਦੀ ਮੌਹ, ਬੱਬਰਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਪਤਾ ਨਹੀਂ । ਮਾਰ ਸੁਟੋ ! ਪਰ ਕੁਝ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ।’

ਗਾਲਾਂ ਤੇ ਡੰਡਿਆਂ ਦਾ ਮੀਂਹ ਵਸਦਾ । ਕਈਆਂ ਦੀਆਂ ਜਵਾਨ ਧੀਆਂ ਤੇ ਭੈਣਾਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਗੇ ਨੰਗਿਆਂ ਕਰਕੇ ਖਲਿਆਰਿਆ ਜਾਂਦਾ । ਪੁਲਸ ਤੇ ਫੌਜ ਦੇ ਅਤਿਆਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਧਰਤੀ ਤੇ ਅਸਮਾਨ ਕੰਬ ਉਠੇ । ਲੋਕ ਡਰਦੇ ਮਾਰੇ ਦੁਆਬੇ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲ ਗਏ । ਕਈਆਂ ਨੇ ਰੋਟੀ ਦੁਧ ਆਪਣੀ ਉਲਾਦ ਦੇ ਮੂੰਹੋਂ ਖੋਹ ਕੇ ਪੁਲਸੀਆਂ ਤੇ ਫੌਜੀਆਂ ਨੂੰ ਆਂਡੇ ਮੁਰਗੇ ਵੇਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੇ ਕਿ ਕਿਵੇਂ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਬੇਇਜ਼ਤੀ ਨਾ ਹੋਏ, ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਹੱਡ ਨਾ ਟੁਟਣ, ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਘਰ ਨਾ ਸੜ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਧਰਮ ਨਾ ਲੁਟਿਆ ਜਾਏ ।

ਜੂਨ ਦੇ ਦਿਨ ਸਨ । ਸੂਰਜ ਅੱਗ ਵਰ੍ਹਾ ਰਿਹਾ ਸੀ । ਇਕ ਪਿੰਡ ਦੀ ਫੌਜ ਦੇ ਪਿਪਲ ਹੇਠਾਂ ਜਲੰਧਰ ਪੁਲੀਸ ਦਾ ਡੇਰਾ ਸੀ । ਕੋਈ ਪੰਜਾਹ

ਕ ਮਰਦ ਤੇ ਵੀਹ ਕੁ ਇਸਤਰੀਆਂ ਪੁਲਸ ਨੇ ਘੋਰ ਕੇ ਧਰਤੀ ਉਤੇ ਬਿਠਾਈਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ। ਕਦੀ ਕਦੀ, ਕਈਆਂ ਨੂੰ ਧੁਪੇ ਬਿਠਾਇਆ ਜਾਂਜਾ ਤੇ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਪਿਪਲ ਨਾਲ ਪੁਠਾ ਲਟਕਾ ਕੇ ਬੱਥਰਾਂ ਦਾ ਪਤਾ ਪੁਛਿਆ ਜਾਂਦਾ।

ਤਿੰਨ ਕੁ ਬੰਦੇ ਅਤਿਆਚਾਰ ਨਾ ਸਹਿ ਸਕੇ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਪੁਲਸ ਦੀ ਮੁਹਾਰਨੀ ਪੜ੍ਹਨੀ ਸੁਰ ਕਰ ਦਿਤੀ ਤੇ ਕਈਆਂ ਦੇ ਨਾਂ ਲਏ। ਪੁਲਸ ਨੇ ਅਗੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਫੜ ਕੇ ਕੁਟਾਪਾ ਚਾੜ੍ਹਨਾਂ ਸੁਰੂ ਕਰ ਦਿਤਾ।

‘ਤੇਰੇ ਘਰ ਬੱਥਰ ਆਏ ਤੇ ਰੋਟੀ ਖਾ ਕੇ ਗਏ ਨੇ ! ਕੁਤੀਏ ਦਸਦੀ ਕਿਉ ਨਹੀਂ—ਤੈਨੂੰ ਖੋਤੇ...ਬੋਲ ! ਤੈਨੂੰ.. !’

ਇਕ ਅਧਖੜ ਤੀਵੀਂ ਨੂੰ ਕੁਟਿਆ ਗਿਆ। ਉਸ ਨੂੰ ਮੰਦੇ ਸ਼ਬਦ ਬੋਲੇ ਗਏ। ਪਿੰਡ ਦੇ ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ ਦੇ ਸਨਮੁਖ, ਉਸ ਦੇ ਸਿਰ ਦੇ ਲੀੜੇ ਨੂੰ ਪਰੇ ਸੁਟਿਆ ਗਿਆ ਉਸ ਦੇ ਖੱਦਰ ਦੇ ਕੁੜਤੇ ਨੂੰ ਪਾੜ ਕੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਢਿਲਕੀਆਂ ਛਾਤੀਆਂ ਜਿਹਨਾਂ ਛਾਤੀਆਂ ਚੋਂ ਚਾਰ ਬੱਚੇ ਦੁਪ ਪੀ ਚੁਕੇ ਸਨ, ਨੂੰ ਨੰਗਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਸਿਰ ਦੇ ਵਾਲਾਂ ਤੋਂ ਫੜ ਕੇ ਗਲਾਮ ਮੁਹੰਮਦ ਹਵਾਲਦਾਰ ਨੇ ਚਪੇੜਾਂ ਸਾਰੀਆਂ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਗਲਾਂ ਵਿਚੋਂ ਲਹੂ ਸਿੰਮਣ ਲਗ ਪਿਆ।

ਪਿੰਡ ਦੇ ਮਰਦਾਂ ਨੇ ਸਿਰ ਨੀਵੇਂ ਕਰ ਲਏ, ਨੇਤਰ ਮੁੰਦ ਲਏ, ਤੇ ਲਹੂ ਦੇ ਘਟ ਭਰਨ ਲਗੇ। ਉਹ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਜਬੂਰ ਸਨ, ਜਿਵੇਂ ਕੈਰਵਾ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਪੰਜੇ ਪੌਠੇ ਮਜਬੂਰ ਸਨ, ਜਦੋਂ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਦਰੋਪਤੀ ਦੇ ਚੀਰ ਉਤਾਰੇ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਬਾਕੀ ਦੀਆਂ ਇਸਤਰੀਆਂ ਰੋ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਉਹ ਦੇਵੀ ਦੇਵ ਤੇਆਂ ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਤੇ ਰੱਬ ਅਗੇ ਅਰਦਾਸਾਂ ਕਰ ਰਹੀਆਂ ਸਨ ਕਿ ਪੱਥਰ—ਦਿਲ ਤੇ ਬੇਸ਼ਰਮ ਗੋਰਾ ਨੌਕਰ-ਸ਼ਾਹੀ ਦੇ ਬੰਦੇ ਉਹਨਾਂ ਨਾਲ ਵੈਸਾ ਹੀ ਸਲੂਕ ਨਾ ਕਰਨ। ਪੁਲਸ ਵਾਲੇ ਉਸ ਵੇਲੇ ਉਕਾ ਹੀ ਭੁਲ ਗਏ ਸਨ ਕਿ ਉਹ ਪੰਜਾਬੀ ਸਨ ਭਾਰਤੀ ਸਨ। ਉਹ ਤਾਂ ਸਮਝਦੇ ਸਨ ਕਿ ਉਹ ਇੰਗਲਸਤਾਨੀ ਹਨ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਕੋਈ ਸਬੰਧ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਗੋਰਾ

ਸਾਮਰਾਜ ਦੀ ਫੌਜ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪਿਠ ਤੇ ਸੀ।

ਉਸ ਤੀਵੀਂ ਨੂੰ ਧੱਕਾ ਦੇ ਕੇ ਧੁਪੇ ਸੁਟਿਆ ਰਿਆ। ਜਦੋਂ ਉਠਣ ਲਗੀ ਤਾਂ ਡਾਂਟਿਆ ਗਿਆ—‘ਪਈ ਰਹੋ, ਧੁਪੇ ਸੜ ! ਜੇ ਉਠੀਓ ਤਾਂ.....!’ ਉਹ ਜੀਉਂਦੀ ਪਥਰ ਦੀ ਮੂਰਤੀ ਬਣ ਗਈ।

‘ਇਉਂ ਨਹੀਂ ਦਸੋਗੀ ! ਇਸ ਵਿਚ ਹੈ ਬਹੁਤ ਕੁਝ।’ ਇਕ ਥਾਣੇਦਾਰ ਬੋਲਿਆ।

‘ਫਿਰ !’ ਦੂਸਰੇ ਨੇ ਪੁਛਿਆ।

‘ਨੰਗੀ ਕਰੋ ! ਇਕ ਡੰਡਾ ਲਓ.. ।’

ਸਾਮਰਾਜੀ ਬਲ ਦੇ ਨਸ਼ੇ ਨਾਲ ਪਾਗਲ ਹੋਏ ਥਾਣੇਦਾਰ ਨੇ ਐਸੇ ਚੰਦਰੇ ਵਾਕ ਮੂੰਹੋਂ ਬੋਲੇ, ਸੁਣਨ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਕੰਨ ਪਥਰਾ ਗਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਲੋਜੇ ਹਿਲ ਗਏ। ਤੀਵੀਂ ਦੀਆਂ ਅਖਾਂ ਅਗੇ ਹਨੇਰਾ ਛਾ ਗਿਆ।

‘ਥਣੇਦਾਰ ! ਖੁਦਾ ਦੇ ਨਾਂ ਤੇ, ਐਨਾ ਹਨੇਰ ਨਾ ਮਾਰ ! ਇਹ ਨਾ ਕਰ ।’ ਇਕ ਸਤਰ ਸਾਲ ਦੇ ਬੁਢੇ ਕਿਸਾਨ ਨੇ ਥਾਣੇਦਾਰ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ।

‘ਕਿਉਂ ਕੁਤਿਆ ਸੂਰਾ ! ਤੇਰੀ ਧੀ ਲਗਦੀ ਆ।’

ਥਾਣੇਦਾਰ ਅਗੋਂ ਬੋਲਿਆ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਬਾਬੇ ਦੀ ਉਮਰ ਦੇ ਬਜ਼ੁਰਗ ਨੂੰ ਮੰਦਾ ਬੋਲਣੋਂ ਨਾ ਝਿਜਕਿਆ।

‘ਮੇਰੀ ਧੀ ਲਗਦੀ ਆ ! ਸਾਰੀਆਂ ਤੀਵੀਆਂ ਮੇਰੀਆਂ ਧੀਆਂ ਨੂੰ ਹਾਂ ਹਨ।’ ਬਿਰਧ ਬਾਬ ਨੇ ਕਿਹਾ।

ਤੀਵੀਂ ਉਠ ਬੈਠੀ। ਉਹ ਡੋਲ ਗਈ। ਉਸ ਨੇ ਜਿਹੜਾ ਸਿਦਕ ਰਖਿਆ ਸੀ, ਹੌਂਸਲਾ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਉਹ ਟੁਟ ਗਿਆ। ਜੁਲਮ ਅਗੇ ਝੁਕ ਗਈ। ਉਹ ਹੱਥ ਜੋੜ ਕੇ ਬੋਲੀ—‘ਇਹ ਨਾ ਕਰੋ ! ਮੇਰੀ ਸੁਬਣ ਮੇਰੇ ਤੇੜ ਰਹਿਣ ਦਿਓ, ਮੈਂ ਦਸ ਦਿੰਦੀ ਆਂ—ਜੇ ਕੁਝ ਜਾਣਦੀ ਆਂ, ਦਸ ਦਿੰਦੀ ਆਂ !’

‘ਇਉਂ ਆ ਖਾਂ ਸਿਧੇ ਰਾਹ !’ ਥਾਣੇਦਾਰ ਦੇ ਬੁਲ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਬੋਲ

ਨਿਕਲਿਆ !

‘ਮੈਂ ਘਰ ਸੰਤ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਆਉਂਦਾ ਰਿਹਾ—ਇਹੋ ਘਾਗਪੁਰ ਦਾ ਸੰਤ ! ਇਹ ਬਬਰਾਂ ਦਾ ਹਾਮੀ ਐ !’ ਤੀਵੀਂ ਬੋਲ ਪਈ।

ਪਿੰਡ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਅਖਾਂ ਖੋਲ੍ਹੀਆਂ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਤੀਵੀਂ ਵਲ ਦੇਖਿਆ। ਉਹ ਹੈਰਾਨ ਹੋਏ। ਡਰੇ ਕਿ ਪਤਾ ਨਹੀਂ, ਹੋਰ ਕੀ ਦਸੇਗੀ। ਕਿੰਨਿਆਂ ਦੇ ਨਾਂ ਲਵੇਗੀ।

ਸੰਤ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਪਿਪਲ ਦੇ ਟਾਹਣ ਨਾਲ ਪੁਠਾ ਟੰਗਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਹ ਕੁਝ ਹੌਂਸਲਾ ਕਰੀ ਆਉਂਦਾ ਸੀ। ਕਿਸੇ ਝੋਲੀਚੁਕ ਸੂਹੀਏ ਨੇ ਦਸਿਆ ਸੀ ਕਿ ਸੰਤ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ, ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਤੇ ਹੋਰ ਖਬਰਾਂ ਦੇ ਸਾਰੇ ਥਾਂ ਟਿਕਾਨੇ ਸਾਣਦਾ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਹਮਾਇਤੀ ਹੈ। ਪਿੰਡ ਦੇ ਇਕ ਬੰਦੇ ਨੇ ਵੀ ਮੁਹਾਰਨੀ ਬੋਲੀ ਸੀ। ਪੁਲਸ ਨੇ ਸੰਤ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਵਲ ਦੇਖਿਆ। ਉਸ ਤੀਵੀਂ ਨੂੰ ਕੋਲ ਲਿਜਾ ਕੇ ਪੁਛਿਆ—‘ਕੀ ਇਹੋ ਸੰਤ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਹੈ?’

‘ਆਂ ਜੀ ! ਇਹੋ ! ਮੈਨੂੰ ਲੀੜਾ ਲੈਣ ਦਿਓ ਉਤੇ, ਮੈਂ ਫਿਰ ਦਸਦੀਆਂ। ਸਭ ਕੁਝ ਦਸਦੀ ਆਂ—ਮੈਨੂੰ ਪਾਣੀ ਪੀਣ ਦਿਓ ! ਸਾਹ ਲੈਣ ਦਿਓ !’

ਉਹ ਤੀਵੀਂ ਘਬਰਾਈ ਹੋਈ ਸੀ। ਸ਼ਰਮ, ਤਨ—ਪੀੜਾ ਅਤੇ ਭੈ ਨਾਲ ਉਸ ਦਾ ਸਰੀਰ ਪਥਰਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਹ ਇਕ ਪਾਸੇ ਬੈਠ ਗਈ ਉਹਦਾ ਸਿਰ ਉਹਦੇ ਹਥਾਂ ਵਿਚ ਸੀ। ਸਿਪਾਹੀ ਪਾਣੀ ਲੈਣ ਗਿਆ।

ਪਿੰਡ ਦੇ ਲੋਕ ਹੈਰਾਨੀ ਨਾਲ ਦੇਖਣ ਲਗੇ ਕਿ ਕੀ ਭਾਣ ਵਰਤਦੇ ਹਨ ?

੩੨.

ਡਿਪਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਜਲੰਧਰ ਦੇ ਬੰਗਲੇ ਦੇ ਇਕ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਅਫਸਰਾਂ ਦੀ ਮੀਟਿੰਗ ਹੋ ਰਹੀ ਸੀ। ਮਿ: ਸਾ. ਡਬਲਿਊ ਜੈਕਬ ਡਿਪਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਜਲੰਧਰ, ਮਿਸਟਰ ਐਸ. ਮੋਂਗਰ ਡੀ. ਆਈ. ਜੀ. ਖੁਫੀਆ ਪੁਲੀਸ, ਮੀਰ ਫਜ਼ਲ ਇਮਾਮ, ਬਹਾਦਰ ਸਿੰਘ, ਰਾਏ ਬਹਾਦਰ ਦੀਵਾਨ ਚੰਦ ਤੇ ਡਿਪਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ ਆਦਿਕ ਕੋਈ ਵੀਹ ਕੁ ਸਰਕਾਰੀ ਉਚ ਅਧਿਕਾਰੀ ਉਸ ਇਕਤਰਤਾ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ।

‘ਹੋਮ ਸੈਕਟਰੀ ਦਾ ਬੜਾ ਸਖਤ ਹੁਕਮ ਆਇਆ ਹੈ।’ ਡਿਪਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਜਲੰਧਰ ਮਿਸਟਰ ਜੈਕਬ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਬੋਲਿਆ, ‘ਬਬਰਾਂ ਦੀ ਗੋਲੀ ਚਲਣੀ ਬੰਦ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਅਕਾਲੀ ਲਹਿਰ ਤੇ ਸਿਵਲ ਨਾ ਮਿਲਵਰਤਨ ਲਹਿਰਾਂ ਵੀ ਜੋਰ ਫੜ ਰਹੀਆਂ ਹਨ—ਉਹ ਤਾਂ ਸ਼ਾਂਤਮਈ ਹਨ, ਐਨਾ ਡਰ ਨਹੀਂ—ਪਰ ਇਹ ਲਹਿਰ ਖਤਰਾ ਹੀ ਖਤਰਾ ਹੈ। ਬਸ ਇਕੋ ਗਲ ਹੈ—ਗੋਲੀ ਚਲਣੋਂ ਖਤਮ ਹੋਏ। ਰੁਪਏ ਸ਼ਕਤੀ ਤੇ ਧਰਤੀ ਸਭ ਤੋਂ ਕੰਮ ਲਓ।’

‘ਵਡੇ ਵਡੇ ਬੱਬਰ ਤਾਂ ਜਨਾਬ ਮਾਰੇ ਗਏ ਹਨ—ਵਰਿਆਮ ਸਿੰਘ

ਵੀ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ।' ਮੀਰ ਫਜ਼ਲ ਇਮਾਮ ਬੋਲੀ ਗਿਆ, 'ਪੁਲੀਸ ਬੜੇ ਜ਼ੋਰ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਕੰਮ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ ਖਿਆਲ ਹੈ ਗੋਲੀ ਨਹੀਂ ਚਲੇਗੀ। ਕੁਝ ਬੰਦੇ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ, ਉਹ ਸਭ ਦਸ ਰਹੇ ਨੇ। ਇਕ ਐਸਾ ਬੰਦਾ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਖਾਸ ਦੱਬਰਾਂ ਦਾ ਬੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਜਨਾਬ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਬਿਆਨ ਦੇਣ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਹੈ— ਜੋ ਜਨਾਬ. !'

ਸਾਰੇ ਮੁਫਸਰ ਮੀਰ ਫਜ਼ਲ ਇਮਾਮ ਵਲ ਤਕਣ ਲਗ ਪਏ ਤੇ ਮਿਸਟਰ ਜੈਕਬ ਖੁਸ਼ੀ ਨਾਲ ਉਛਲਿਆ ਤੇ ਫਜ਼ਲ ਇਮਾਮ ਦੀ ਗਲ ਟੁਕ ਕੇ ਆਖਣ ਲਗਾ—'ਕਿਥੇ ਹੈ, ਉਹ ਬੰਦਾ ?'

'ਏਥੇ ਹੀ ਹੈ। ਪੁਲੀਸ ਦੇ ਕੁਝ ਮੇਰੇ ਬੰਦਿਆਂ ਨੇ ਐਸੀ ਹਿੰਮਤ ਤੇ ਚਤਰਾਈ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਜੋ ਕਮਾਲ ਦੀ ਹੈ। ਸਮਝ ਲੋ, ਇਹ ਲਹਿਰ ਇਉਂ ਦਬਾਈ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਘੱਟੇ ਹੇਠਾਂ ਅੱਗ ਦਬਾਈ ਜਾਂਦੀ।'

'ਕਿਸਨ ਸਿੰਘ ਤੇ ਸੰਤਾ ਸਿੰਘ ਜਿੰਨਾ ਚਿਟ ਫੜੇ ਨਾ ਜਾਣ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਚਿਰ ਇਹ ਲਹਿਰ ਸ਼ਾਂਤ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ।' ਬਹਾਦਰ ਸਿੰਘ ਬੋਲਿਆ।

'ਸਰਦਾਰ ਸਾਹਿਬ ! ਇਨਸ਼ਾਲਾ ਉਹ ਵੀ ਛੇਤੀ ਹੀ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਕੀਤੇ ਜਾਣਗੇ।'

ਮੀਰ ਫਜ਼ਲ ਇਮਾਮ ਸਾਰੀ ਇਕਤਰਤਾ ਤੇ ਛਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਪੁਲਸ ਦੇ ਕਈ ਨਵੇਂ ਕਾਰਨਾਮੇ, ਉਸ ਨੇ ਪ੍ਰਗਟ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤੇ। ਉਹ ਇਨਾਮ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਧਰਤੀ ਦਾ ਪਾਣੀ ਪੀ ਕੇ, ਪੰਜਾਬੀ ਮਤਾ ਦਾ ਦੁਧ ਪੀ ਕੇ ਉਹ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਧਰਤੀ ਨਾਲ ਰਦਾਰੀ ਕਰਨ ਵਿਚ, ਆਪਣੇ ਆਪ ਦੀ ਸ਼ੋਭਾ ਗਿਣਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਸਮਝਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਛੇਤੀ ਹੀ 'ਸਰ' ਦਾ ਖਤਾਬ ਮਿਲ ਜਾਏਗਾ, ਮਰੱਬੇ ਮਿਲਣਗੇ। ਉਸ ਨੇ ਮਾਸੂਮਾਂ ਦੇ ਲਹੂ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਹੱਥ ਟੰਗ ਲਏ ਸਨ।

'ਉਸ ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਹਾਜ਼ਰ ਕਰੋ, ਬਹੁਤ ਇਨਾਮ ਮਿਲੇਗਾ।'

ਮਿਸਟਰ ਜੈਕਬ ਨੇ ਹੁਕਮ ਦੇ ਦਿਤਾ ।

ਇਨਾਮ ਕਮਰੇ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਹੋਇਆ । ਕੋਈ ਦਸਾਂ ਕੁ ਮਿੰਟਾਂ ਪਿਛੋਂ ਇਕ ਸਿਖ ਨੂੰ ਦੋ ਪੁਲਸ ਵਾਲੇ ਅੰਦਰੋਂ ਲਿਆਏ । ਉਸ ਨੂੰ ਹਾਥਕੜੀ ਮਾਰੀ ਹੋਈ ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਤੇੜ ਕਛਹਿਰਾ, ਗਲ ਕਲੀਆਂ ਵਾਲਾ ਚਿਟਾ ਖਦਰਦਾ ਕੁੜਤਾ ਤੇ ਸਿਰ ਪਰਨਾ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਦਾਹੜੇ ਦੇ ਵਲ ਖੁਸੇ ਟਟੇ ਤੇ ਖਿਲਰੇ ਸਨ ਚਿਹਰੇ ਦਾ ਰੰਗ ਪੀਲਾ ਪਿਆ ਸੀ ਕੁਝ ਨਿਸ਼ਾਨ ਵੀ ਸਨ ਤੇ ਉਹਦੇ ਬੁਲ੍ਹਾਂ ਉਤੇ ਪਿਪੜੀ ਜੰਮੀ ਹੋਈ ਸੀ । ਉਸ ਦੇ ਹੁਲੀਏ ਤੋਂ ਸਾਫ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਹਦੋਂ ਪਰੇ ਮਾਰਿਆ ਕੁਟਿਆ ਗਿਆ ਸੀ, ਅਤੇ ਉਹ ਮਾਰ-ਕੁਟ ਤੇ ਪੁਲਸ ਦੇ ਅਤਿਆਚਾਰਾਂ ਦਾ ਟਾਕਰਾ ਨਾ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਹਾਰ ਗਿਆ ਸੀ । ਪੁਲਸ ਦੇ ਇਸ਼ਾਰੇ ਤੇ ਮੁਹਾਰਨੀ ਬੋਲਣ ਲਗ ਪਿਆ ਸੀ । ਉਸ ਦਾ ਨਾਮ ਸੰਤ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਪ੍ਰਾਗਪੁਰੀ ਸੀ ।

ਸਾਰੇ ਅਫਸਰ ਸੰਤ ਵਲ ਦੇਖਣ ਲਗ ਪਏ । ਧੋਨਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸਾਕੇ ਨੂੰ ਚੇਤੇ ਕਰਕੇ ਇਕ ਦੋ ਅਫਸਰਾਂ ਨੇ ਕਾਹਲੀ ਨਾਲ ਪੁਲਸੀਆਂ ਨੂੰ ਪੁਛਿਆ—‘ਇਸ ਦੇ ਲੀੜੇ ਲੁਹਾ ਕੇ ਤਲਾਸ਼ੀ ਕੀਤੀ ਸੀ ?’

‘ਆਹੋ ਜੀ !’ ਅਗੋਂ ਉਤਰ ਮਿਲਿਆ ।

‘ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ? ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਿਰਲੱਥਾਂ ਮੂਰਖਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਭਰੋਸਾ ਨਹੀਂ ।’ ਦੂਸਰੀ ਆਵਾਜ਼ ਸੀ ।

ਸੰਤ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸਭ ਕੁਝ ਸੁਣਿਆ, ਪਰ ਨਾ ਅੱਖਾਂ ਉਚੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ ਤੇ ਨਾ ਸਿਰ ਉਚਾ ਕੀਤਾ । ਉਸ ਦੇ ਦਿਲ ਦਿਮਾਗ ਵਿਚੋਂ ਅਣਖ, ਧਰਮ ਦਾ ਵਲਵਲਾ ਤੇ ਵਤਨ ਪਿਆਰ ਦਾ ਜਜ਼ਬਾ ਮਾਰਿਆ ਜਾ ਚੁਕਿਆ ਸੀ । ਜਾਨ ਦੇ ਡਰ ਅਤੇ ਪੁਲਸ ਦੇ ਵਹਿਸ਼ੀਆਨਾ ਤਸ਼ੱਦਦ ਕਾਰਨ ਉਹ ਡਰ ਗਿਆ ਸੀ, ਦਬਿਆ ਗਿਆ ਸੀ, ਦਿਲ ਹਾਰ ਗਿਆ ਸੀ । ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਚੋਖਾ ਸਿਦਕ ਰਖਿਆ । ਮਾਰ ਖਾ ਕੇ ਬੇਸੁਰਤ ਹੋਇਆ, ਨੰਗ ਧੁਪੇ ਪਿਆ ਰਿਹਾ, ਪਰ ਜਦੋਂ ਉਸ ਦੇ ਗਲ ਮੂੰਹ ਦੇ ਅਗੇ ਗੰਦ ਦਾ ਤੋਬਰਾ ਲਟਕਾਉਂਣ ਲਗੇ ਤਾਂ ਉਸ ਦੇ ਹੱਡ-ਪੈਰ

ਸੁੰਨ ਹੋ ਗਏ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਅਖਾਂ ਮੀਟੀਆਂ ਗਈਆਂ ਤੇ ਕਿੰਨਾ ਚਿਰ
ਜ਼ਬਾਨ ਖੋਲ੍ਹੀ—‘ਦੁਸ਼ਟੇ’ ਇਹ ਨਾ ਕਰੋ, ਗੋਲੀ ਮਾਰੋ ! ਗਲ ਘੁਟੋ, ਪਰ
ਇਹ ਨਾ ਕਰੋ।’

ਉਹ ਗਲ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਰੁਕ ਗਿਆ। ਫਿਰ ਬੋਲਿਆ—

‘ਮੈਂ ਬੱਬਰਾਂ ਦਾ ਸਾਥੀ ਹਾਂ ਮੈਂ ਸਭ ਕੁਝ ਦਸਾਂਗਾ, ਪਰ...।’

‘ਪਰ ਕੀ ?’ ਸੁਆਲ ਹੋਇਆ ਸੀ।

‘ਵਡੇ ਅਫਸਰਾਂ ਨੂੰ...ਜੇ ਉਹ ਇਹ ਮੰਨਣ ਕਿ ਵੈਦਾ-ਮੁਆਫ !’

ਪੁਲਸ ਅਫਸਰ ਮੁਸਕਰਾ ਪਿਆ। ਉਸ ਨੂੰ ਜੋ ਕੁਝ ਚਹੀਦਾ
ਸੀ, ਸੋ ਕੁਝ ਗਿਆ। ਉਸੇ ਵੇਲੇ ਸੰਤ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਦਾ ਲੰਮਾ
ਬਿਅਨ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ। ਉਸ ਦੇ ਦਸਖਤ ਕਰਾਏ ਗਏ ਤੇ ਫਿਰ
ਉਸ ਨੂੰ ਡਿਟਟ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤੀ
ਗਿਆ।

ਡਿਪਤੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਸ ਦੇ
ਬਿਆਨਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਪੁਲਸ ਨੇ ਹੋਰ ਬੰਦਿਆਂ ਦੀਆਂ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰੀਆਂ
ਕਰਨੀਆਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿਤੀਆਂ। ਬਸ ਫੜੋ-ਫੜੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ। ਕਲਜੁਗ
ਦਾ ਸਾਧ ਧਰਮ ਤੋਂ ਡੋਲ ਗਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਲਹੂ ਨਾਲ ਦਸਖਤ
ਕਰਕੇ ਬੱਬਰ ਅੜਾਲੀਆਂ ਦੀ ਮੈਂਬਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਜੀਉਂਦੇ ਜੀ
ਵਫਦਾਰ ਰਹਿਣ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀ ਗਿਆ ਕੀਤੀ ਸੀ, ਪਰ ਮਰਦੇ ਡਰ ਗਿਆ।
ਜਦੋਂ ਮਨੁੱਖ ਦਿਲ ਹਾਰ ਜ ਸ ਤਾਂ ਉਸ ਦੀ ਧੌਣ ਕਦੀ ਉੱਚੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ।
ਉਹ ਅਖਾਂ ਉੱਚੀਆਂ ਕਰਕੇ ਨਹੀਂ ਤੁਰ ਸਕਦਾ, ਕਿਸੇ ਵਲ ਦਖ ਨਹੀਂ
ਸਕਦਾ। ਉਸ ਦੀ ਆਤਮਾ ਹੀ ਉਸ ਨੂੰ ਲਾਟਨਤਾਂ ਪਾਉਂਦੀ ਨੂੰ।
ਗੁਲਾਮੀ ਦੇ ਸੰਗਲਾਂ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਉਹ ਭਰਾ-ਮਾਰ ਕਰ
ਸਕਦਾ ਹੈ ਵਤਨ-ਧਰੋਹੀ, ਕੌਮੀ ਗਦਾਰ ਹੋਣ ਤੋਂ ਵਧ ਇਸ ਧਰਤੀ ਤੇ
ਨਾ ਹੋ ਕੋਈ ਵੱਡਾ ਪਾਪ ਹੈ ਤੇ ਨਾ ਕੁਕਰਮ।

‘ਤੁਮ ਸੰਤ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਐ ?’

ਜੈਕਬ ਨੇ ਪੁਛਿਆ।

‘ਜੀ !’

‘ਟੁਮ ਸਚ ਸਚ ਬੋਲੋਗਾ ਤੇ ਟੁਮ ਕੋ ਬਾਈਡਾ-ਮਾਫ ਗਵਾਹ ਮੰਨਿਆ ਜਾ ਸਕਤਾ ਐ ! ਬੋਲੋ, ਕਿਆ ਜਨਾਤਾ ਐ ਬੱਬਰਾਂ ਕਾ ?’

ਸੰਤ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਕ ਲੰਮਾ ਬਿਆਨ ਦਿਤਾ । ਸਃ ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਗੜਗੜ, ਸੰਤਾ ਸਿੰਘ, ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਆਦਿਕ ਸਭ ਦੇ ਨਾਮ, ਪਤੇ, ਰੂਪਤ ਵਾਸ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਾਥੀਆਂ, ਹਥਿਆਰਾਂ, ਹਥਿਆਰਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ ਆਦਿਕ ਨੂੰ ਖੋਲ੍ਹ ਕੇ ਦਸ ਦਿਤਾ । ਉਸ ਵੇਲੇ ਡਿਪਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਸਭ ਨੂੰ ਫੜਨ ਦੇ ਹੁਕਮਾਂ ਉਤੇ ਦਸਖਤ ਕਰੀ ਗਿਆ । ਸੰਤ ਨੇ ਕੋਈ ਤੀਹ ਬੰਦਿਆਂ ਦਾ ਪੁਤਾ ਦੇ ਦਿਤਾ । ਸਿਖਰ ਤੇ ਪੁਜੀ ਹੋਈ ਲਹਿਰ ਦੀ ਜੜ੍ਹਾਂ ਤੇਲ ਦੇ ਦਿਤਾ । ਸਿਰਫ ਇਸ ਵਾਸਤੇ ਕਿ ਮੌਤ ਦਾ ਡਰ ਸੀ । ਤਸੀਹਿਆਂ ਤੋਂ ਡਰਿਆ, ਫਾਂਸੀ ਦੇ ਰਸੇ ਤੋਂ ਬਚਿਆ । ਦੇਸ਼ ਭਗਤਾਂ ਨੂੰ ਫੜਾਇਆ ।

‘ਅਛਾ ! ਇਸ ਕੋ ਹਫਾਜ਼ਤ ਸੇ ਰਖੋ । ਕੋਈ ਤੰਗੀ ਨਾ ਵੇਣੀ, ਹਮ ਇਸ ਕਾ ਕਾਸੂਰ ਮੁਆਫ ਕਰੇਗਾ-ਸਰਕਾਰ ਕੋ ਲਿਖੇਗਾ । ਯੇਹ ਅਛਾ ਆਦਮੀ ਐ ।’

ਮਿਸਟਰ ਜੈਕਬ ਨੇ ਅੰਤਮ ਫੇਸਲਾ ਦੇ ਦਿਤਾ । ਮੀਰ ਫਜ਼ਲ ਇਮਾਮ ਦੀ ਕਿਸਮਤ ਦਾ ਸਤਾਰਾ ਚਮਕ ਪਿਆ ।

ਮੁਟਿਆਰ ਨਿਹਾਲੋ ਪੁਜ ਕੇ ਜਵਾਨ ਸੀ । ਉਹ ਵਿਆਹ ਦੇ ਸਮੇਂ
 ਤੋਂ ਉਪਰ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ । ਆਦਮ ਪੁਰ ਤੋਂ ਉਸ ਦਾ ਵੁਕਿਆ ਜਾਣਾ,
 ਉਹਦੇ ਵਾਸਤੇ ਮਾੜਾ ਤੇ ਘਟ ਦਿਆਂ ਵਾਸਤੇ ਬਦਨਾਮੀ ਦਾ ਕਾਰਨ ਸੀ,
 ਉਹ ਪਹਿਲਾਂ ਮੰਗੀ ਹੋਈ ਸੀ, ਪਰ ਉਸ ਦਾ ਮੰਗੋਤਰ ਮਰ ਗਿਆ ਸੀ ।
 ਦੂਸਰੀ ਥਾਂ ਮੰਗਣ ਨੂੰ ਫਿਰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਨਵੇਂ ਬਗੜੇ ਉਤਪਨ ਹੋ ਗਏ ।
 ਬਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਜ਼ੈਲਦਾਰ ਦੇ ਕਤਲ ਨੇ ਨਿਹਾਲੋ ਦੇ ਜੀਵਨ ਰਾਹ ਵਿਚ
 ਔਕੜਾਂ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦਿਤ ਆਂ ।

ਜ਼ੈਲਦਾਰ ਦਾ ਪੁਤਰ ਆਪਣੇ ਬਾਪ ਦੇ ਕਤਲ ਪਿਛੋਂ ਕੁਤੇ ਵਾਂਗ
 ਹਲਕਾ ਹੋ ਗਿਆ । ਉਹ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਨਿਹਾਲੋ ਤੇ ਅੱਖ ਰਖਦਾ ਸੀ,
 ਫਿਰ ਤਾਂ ਪਿਛੇ ਹੀ ਲਗ ਪਿਆ । ਪੁਲਸ ਉਸ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਦੀ
 ਸੀ । ਗੁੰਡੇ ਉਸ ਕੋਲ ਸਨ । ਫਿਰ ਉਸ ਨੂੰ ਕਿਸ ਦੀ ਪਰਵਾਹ ਸੀ ? ਜੇ
 ਉਸ ਨੂੰ ਡਰ ਸੀ, ਰਤਾ ਮਾਸਾ, ਤਾਂ ਉਹ ਬੱਬਰਾਂ ਦਾ ਸੀ ।

ਉਸ ਚੰਦਰੇ ਨੇ ਝੂਠੀ ਮੁਖਬਰੀ ਕਰਕੇ ਨਿਹਾਲੋ ਦੇ ਭਰਾ ਤੇ
 ਬਾਪ ਨੂੰ ਜੇਹਲ ਭਿਜਾ ਦਿਤਾ । ਬਬਰਾਂ ਦੀ ਆਮ ਫੜੋ ਫੜੀ ਅਟੰਭ ਹੋ

ਗਈ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਸੰਤ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਤੇ ਹੋਰ ਕਈ ਬੰਦੇ ਸੁਲਤਾਨੀ ਗਵਾਹ ਬਣ ਗਏ ਸਨ। ਨਵੰਬਰ ਤੇ ਦਸੰਬਰ -੯੨੩ ਦੇ ਦੋਵੇਂ ਮਹੀਨੇ ਬੱਬਰਾਂ ਵਾਸਤੇ ਅਸੁਭ ਸਨ। ਸਃ ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਤੇ ਸੰਤਾ ਸਿੰਘ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਹੋ ਚੁਕੇ ਸਨ। ਲਾਹੌਰ ਦੀ ਸੈਂਟਰਲ ਜੇਹਲ ਦੀ ਇਕ ਬਾਰਕ ਤੇ ਦਸ ਕੋਠੜੀਆਂ ਵਿਚ ਬੱਬਰਾਂ ਦੀ ਰੌਣਕ ਸੀ। ਭਾਵੇਂ, ਇਹ ਉਹ ਸਮਾਂ ਸੀ, ਜਦੋਂ ਅਕਾਲੀ ਲੀਡਰ ਫੜੇ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਫਿਰਕੂ ਫਸਾਦ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਤੇ ਫਸਾਦ ਰੋਕਣ ਵਿਚ ਅਕਾਲੀਆਂ ਨੇ ਬੜੀ ਮਦਦ ਕੀਤੀ ਸੀ ਤੇ ਕਰ ਸਕਦੇ ਸਨ।

ਨਿਹਾਲੋ ਦੀ ਮਾਂ ਬੜੀ ਸਿਆਣੀ ਤੇ ਦੂਰਦੇਸ਼ ਤੀਵੀਂ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਘਬਰਾਉਣ ਦੀ ਥਾਂ ਦਲੇਰੀ ਤੇ ਕੰਮ ਲਿਆ ਤੇ ਘਰ ਛੱਡ ਕੇ ਰਾਤ ਦੇ ਹਨੇਰੇ ਵਿਚ, ਧੀ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਆਦਮੀ ਪੁਰ ਜਾ ਵੜੀ। ਜ਼ੈਲਦਾਰ ਦਾ ਚੰਦਰਾ ਪੁਤਰ ਹਥ ਮਲਦਾ ਹੀ ਰਹਿ ਗਿਆ।

ਕੋਈ ਮਹੀਨਾ ਕੁ ਜੇਹਲ ਵਿਚ ਰਖਣ ਪਿਛੋਂ, ਨਿਹਾਲੋ ਦੇ ਬਾਪ ਤੇ ਭਰਾ ਨੂੰ ਉਪਰਲੇ ਅਫਸਰਾਂ ਨੇ ਛੱਡ ਦਿਤਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਨਿਰਦੋਸ਼ ਸਾਬਨ ਹੋਏ। ਫੜੇ-ਫੜੀ ਵੀ ਤਾਂ ਅੰਨੇਵਾਹ ਕ ਤੀ ਗਈ ਸੀ, ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਚਾਰ ਮੌ ਤੋਂ ਉਪਰ ਬੰਦੇ ਬਾਣਿਆਂ, ਜੇਹ . ਤੇ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਕਿਲੇ ਵਿਚ ਡਕ ਦਿਤੇ ਰਏ ਸਨ, ਪਰ ਪੜਤਾ ਕਰਨ ਪਿਛੋਂ ਛੱਡਣੇ ਪਏ ਸਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁਧ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚੋਂ ਗਵਾਹ ਮਿਲਣੇ ਮੁਸ਼ਕਲ ਸਨ। ਦੁਆਬ ਦਾ ਬੱਚਾ ਬੱਚਾ ਤਾਂ ਸਰਕਾਰ ਤੇ ਟੋਡੀਆਂ ਦੇ ਵਿਰੁਧ ਸੀ।

ਨਿਹਾਲੋ ਦਾ ਪਿਤਾ, ਸੋਹਨ ਸਿੰਘ ਰਾਣੀਪੁਰ ਪੁਜਾ। ਆਪਣੇ ਘਰ ਦ ਹਾਲਤ ਦੇਖ ਕੇ ਉਸ ਦੇ ਪੈਰਾਂ ਹੇਠੋਂ ਮਿੱਟੀ ਨਿਕਲ ਗਈ। ਮਾਲ ਡੰਗਰ ਘਰ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਖੁਰਲੀਆਂ ਵੱਠੀਆਂ ਪਈਆਂ ਸਨ। ਘਰ ਦੀ ਭਾਜੜ ਚੁਕੀ ਗਈ ਤੇ ਕੋਠਿਆਂ ਦੇ ਖਿੜਕੇ ਲੋਕਾਂ ਪੁਟ ਲੈ ਗਏ ਸਨ। ਸੁੰਵ ਕੋਠੇ ਭਾਂ ਭਾਂ ਕਰਦੇ ਸਨ ਨਾ ਚੌਤਰਾ ਸਾਬਤ ਸੀ ਤੇ ਨਾ ਚੁਲ੍ਹਾ। ਦੋਵੇਂ ਪਿਉ ਪੁਤ ਉਜੜੇ ਘਰ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਹੈਰਾਨ ਹੋਏ

ਖਲੋਤੇ ਰਹੇ ।

ਪੁਲਸ ਨੇ ਭਾਜੜ ਚੁਕ ਲਈ ਤੇ ਘਰ ਉਜਾੜ ਦਿਤਾ । ਡੰਗਰ ਤੇ ਕੁਝ ਸਾਮਾਨ ਤੇਰੀ ਵਹੁਟੀ ਆਦਮਪੁਰ ਲੈ ਗਈ ਹੈ, ਰਾਤ ਰਾਤ । ਉਹ ਤੇ ਨਿਹਾਲੇ ਆਦਮਪੁਰ ਹਨ । ਜ਼ੈਲਦਾਰ ਦੇ ਪੁਤਰ ਦੀ ਕਰਤੂਤ ਹੈ ਸਾਰੀ ।' ਇਕ ਅੱਸੀ ਸਾਲ ਦੇ ਬੁਢੇ ਗੁਆਂਢੀ ਨੇ ਸੋਹਣ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਸੱਚ ਦਸ ਦਿਤਾ ।

‘ਸੱਪ ਦੀ ਮੌਤ ਆਏ ਤਾਂ ਉਹ ਚੁਰਾਹੇ ਵਿਚ ਜਾ ਬੈਠਦਾ ਹੈ— ਤਾਇਆ !’ ਨਿਹਾਲੇ ਦਾ ਭਰਾ ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਗੁਸੇ ਨਾਲ ਬੋਲਿਆ । ਬੰਦਾ ਮਾਂ ਦੀ ਕੁਖ ਤੋਂ ਇਕ ਵਾਰ ਜਨਮ ਲੈਂਦਾ ਐ, ਜਵਾਨ ਤੇ ਬੁਢਾ ਹੋ ਕੇ ਮਰ ਬੀ ਜਾਂਦਾ ਐ । ਇਸ ਉਜਾੜੇ ਦਾ ਮੈਂ ਬਦਲਾ ਲੈ ਕੇ ਛੱਡਾਂਗਾ । ਚਾਹੇ ਫਾਹੇ ਕਿਉਂ ਨਾ ਲਗ ਜਾਵਾਂ ।’

ਸੋਹਣ ਸਿੰਘ ਚੁਪ ਰਿਹਾ । ਉਸ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਅਥਰੂ ਆ ਗਏ । ‘ਸੁਖੀ ਵਸਦੇ ਉਜਾੜੇ ਗਏ’ ਆਖਰ ਕਿਉਂ ?’ ਉਸ ਦੀ ਆਤਮਾ ਚੋਂ ਆਵਾਜ਼ ਉਠਦੀ ਸੀ ।

‘ਪੁਤਰ ਸੋਹਣ ਸਿੰਘਾਂ, ਤੁਹਾਨੂੰ ਅਜੇ ਪਿੰਡ ਨਹੀਂ ਸੀ ਬੜਨਾਂ ਚਾਹੀਦਾ । ਠੰਢ-ਠੰਢੇਰਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਤਾਂ ਜਾਂਦੇ ।’

ਬੁਢੜੇ ਨੇ ਹਮਦਰਦੀ ਜਤਾਈ ।

‘ਕੋਈ ਗਲ ਨਹੀਂ ਤਾਇਆ, ਮਰਦਾਂ ਤੇ ਘੋੜਿਆਂ ਕੰਮ ਪੈਣ ਅਵੱਲੇ । ਪਈ ਸੋ ਸਹੀ—ਪਰ...।’

ਸੋਹਣ ਸਿੰਘ ਦਾ ਮੂੰਡਾ ਪੂਰੀ ਗਲ ਨਾ ਕਰ ਸਕਿਆ । ਕਰੋਧ ਨਾਲ ਉਹ ਲਾਲ-ਪੀਲਾ ਹੁੰਦਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ । ਉਸ ਨੇ ਥਾਣੇ ਵਿਚ ਮਾਰ ਖਾਧੀ ਸੀ, ਜੇਹਲ ਵਿਚ ਤੰਗੀ ਝੱਲੀ ਸੀ ਤੇ ਦੇਸ਼ ਭਗਤਾਂ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਸੁਣੀਆਂ ਸਨ । ਉਸ ਨੂੰ ਬੱਬਰ ਮਿਲੇ ਸਨ । ਉਹ ਲੋਕ ਜਿਹੜੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਨਿਸ਼ਾਨੇ ਨੂੰ ਸਮਝ ਚੁਕੇ ਸਨ । ਅਤਿਆਚਾਰ ਤੇ ਹਰ ਔਕੜ ਦਾ ਮੂਲ ਉਹ ਗੋਰਾਸ਼ਾਹੀ ਨੂੰ ਸਮਝਦੇ ਸਨ । ਗੋਰਾ ਸ਼ਾਹੀ ਦੀ ਮੌਤ ਦੇ ਪਿਛੋਂ ਹੀ ਸਾਰੀਆਂ ਜੀਵਨ-ਔਕੜਾਂ ਦੂਰ ਹੋ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ ।

, ਚਲ ਬਾਪੂ, ਸੁਖ ਰਹੀ ਤਾਂ ਫਿਰ ਆ ਕੇ ਇਸ ਪਿੰਡ ਬਸਾਂਗੇ ।
 ਤੋਂ ਤਾਂ ਕਿਸੇ ਨੇ ਵੱਕ ਨਹੀਂ ਖੜਨੀ । ਚਲ ।' ਗਭਰੂ ਮੁੰਡੇ ਨੇ ਆਪਣੇ
 ਬਾਪ ਨੂੰ ਬਾਹੋਂ ਫੜਿਆ ਤੇ ਉਜੜੇ ਘਰੋਂ ਤੁਰ ਪਏ । ਆਡੀ ਗੁਆਂਢੀ ਚੁਪ
 ਚਾਪ ਵੇਖਦੇ ਰਹੇ । ਜ਼ੈਲਦਾਰ ਦੇ ਮੁੰਡੇ ਤੋਂ ਡਰਦੇ ਨਾ ਬੋਲੇ ਤੇ ਨਾ ਉਹਨਾਂ
 ਹੀ ਹਮਦਰਦੀ ਜਤਾਈ ।

ਦੋਵੇਂ ਰਾਣੀਪੁਰ ਤੇ ਬਾਹਰ ਹੋ ਗਏ ।

ਉਸ ਵੇਲੇ ਸੂਰਜ ਡੁਬ ਰਿਹਾ ਸੀ । ਉਸ ਦੀਆਂ ਅੰਤਮ ਕਿਰਨਾਂ
 ਧਰਤੀ ਦੇ ਹਰ ਅੰਗ ਤੇ ਡਾ ਨਾਸਪਤੀ ਨੂੰ ਲਾਲ ਰੰਗ ਵਿਚ ਰੰਗੀ,
 ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ । ਉਸ ਲਾਲੀ ਦੇ ਪਿਛੇ ਸੀ ਹਨਰਾ । ਡਰਾਉਣਾ
 ਹਨੇਰਾ ।

ਤੀਸਰੇ ਦਿਨ ਪਿਛੋਂ ਦਿਨ ਚੜ੍ਹਿਆ ਤਾਂ ਰਾਣੀ ਪੁਰ ਦੇ ਵਸਨੀਕ
 ਸਹਿਮ ਗਏ । ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਉਹ ਦਿਨ ਵੱਡੇ ਆਗਿਆ, ਜਿਸ ਦਿਨ
 ਜ਼ੈਲਦਾਰ ਬਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਦਾ ਖੂਨ ਹੋਇਆ ਸੀ । ਪੁਲੀਸ ਨੇ ਸਾਰੇ ਪਿੰਡ
 ਨੂੰ ਘੇਰ ਕੇ ਤੰਗ ਕੀਤਾ ਸੀ । ਪਰ ਹੁਣ ਤਾਂ ਪਹਿਲੇ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਭਿਆਨਕ
 ਘਟਾਨਾ ਵਾਪਰੀ ਸੀ । ਜ਼ੈਰਦਾਰ ਦੇ ਜਵਾਨ ਪੁਤਰ ਦਾ ਖੂਨ ਹੋ ਗਿਆ ।
 ਰੋਠੇ ਨੂੰ ਅੱਗ ਲਾਈ ਗਈ । ਤੂੜੀ ਤੇ ਬਾਲਣ ਵਾਲੇ ਰੋਠੇ ਵਿਚ ਹੀ ਉਸ
 ਦੀ ਲੋਥ ਫੁਟ ਕੇ, ਅੱਗ ਲਾ ਕੇ ਸਾੜ ਕੇ, ਕਾਤਲ ਜਿਧਰੋਂ ਆਏ ਸੀ,
 ਉਧਰ ਚਲੇ ਗਏ । ਉਹ ਕੌਣ ਸਨ ? ਕਿਧਰੋਂ ਆਏ ਸਨ ? ਕਿਸੇ ਨੂੰ
 ਕੱਖ ਪਤਾ ਨਾ ਲਗਾ ।

ਇਹ ਖੂਨੀ ਕਾਰਾ ਰਾਤ ਦੇ ਦੋ ਵਜੇ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਜਦੋਂ ਸਿਆਲ
 ਦੀ ਰੁਤ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਲੋਕ ਸਾਰੇ ਅੰਦਰੀਂ ਸੁੱਤੇ ਹੋਏ ਸਨ । ਕੋਈ ਰੋਲਾ
 ਨਹੀਂ ਸੀ ਸੁਣ ਸਕਿਆ । ਕੋਈ ਅੱਗ ਦਾ ਧੂੰਆਂ ਜਾਂ ਅੱਗ ਦੀਆਂ ਲੱਟਾਂ
 ਨਹੀਂ ਸੀ ਦੇਖ ਸਕਿਆ ।

ਕਤਲ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਥੋੜੇ ਨਹੀਂ ਸਨ । ਸਗੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ
 ਦਸਾਂ ਦੇ ਲਗ ਪਗ ਸੀ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਘਰ ਦੀਆਂ ਜਨਾਨੀਆਂ ਨੂੰ ਕੁਝ
 ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿਹਾ । ਇਹ ਜ਼ਰੂਰੀ ਤੁਰਦੇ ਹੋਏ ਆਖ ਗਏ ਸਨ—

‘ਜਿਹੜਾ ਦੂਸਰਿਆਂ ਨਾਲ ਭੈੜਾ ਸਲੂਕ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਵੈਸਾ ਉਸ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪੁਲਸ ਨੂੰ ਆਖਣਾ ਇਸ ਦੇ ਵੈਰੀ ਆਏ ਸਨ, ਤੇ ਮਾਰ ਕੇ ਚਲੇ ਗਏ। ਵਸਦਿਆਂ ਨੂੰ ਨਿਰਦੋਸ਼ ਉਜਾੜਨਾ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।’

ਜਿਉਂ ਜਿਉਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲਗਾ ਕਿ ਜ਼ੈਲਦਾਰ ਦਾ ਪੁਤਰ ਮਾਰ ਕੇ ਸਾੜ ਦਿਤਾ ਗਿਆ, ਤਿਉਂ ਤਿਉਂ ਉਹ ਘਰ ਛੱਡ ਕੇ ਬਾਹਰ ਨੂੰ ਨਸਦੇ ਗਏ, ਬਹੂ-ਬੇਟੀਆਂ ਦੀ ਇਜ਼ਤ ਰਖਣ ਦਾ ਉਪਰਾਲਾ ਕਰਦੇ ਗਏ। ਰਾਣੀਪੁਰ ਦੇ ਵਸਨੀਕਾਂ ਨੂੰ ਭਾਜੜਾਂ ਪੈ ਗਈਆਂ।

੩੩.

ਜਿਵੇਂ ਹਰ ਜੀਵਨ ਅਧੂਰਾ ਹੈ, ਤਿਵੇਂ ਮਨੁਖ-ਮਨ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਉਸ ਦੀਆਂ ਸੱਧਰਾਂ ਸਦਾ ਅਧੂਰੀਆਂ ਹੀ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਅਧੂਰੇ ਪਨ ਦੀ ਟੱਦ ਹੈ ਸੰਤੋਖ। ਜਿਹੜਾ ਜੀਵ ਸੰਤੋਖ ਤੇ ਭਾਣੇ ਦਾ ਆਸਰਾ ਲੈ ਕੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਦਿਨ ਬਤੀਤ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਸਦਾ ਸੁਖੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਐਸਾ ਪੁਰਸ਼ ਕੋਈ ਵਿਰਲਾ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਆਮ ਇਸਤ੍ਰੀ-ਪੁਰਸ਼ ਅਧੂਰੇ ਜੀਵਨ ਤੇ ਪਛਤਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਹੀ ਨਿਰਾਸਤਾ ਦੇ ਭਾਰ ਹੇਠਾਂ ਜੀਵਨ ਦੇ ਦਿਨ ਕਟ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੇ ਸੰਗ੍ਰਾਮ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਨਿਹਾਲੇ ਜਵਾਨ ਹੋਈ। ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਇਕ ਪੇਂਡੂ, ਸ਼ਰਮ-ਹਯਾ, ਮਾਂ ਬਾਪ ਤੇ ਸਮਾਜ ਦਾ ਡਰ ਮੰਨਣ ਵਾਲੀ ਸੀ, ਫਿਰ ਵੀ ਉਸ ਕੋਲ ਦਿਲ ਸੀ। ਜਵਾਨ, ਰੰਗੀਲਾ ਪਿਆਰ ਤੇ ਜੋਸ਼ ਵਾਲਾ ਦਿਲ। ਸਮੇਂ ਦੀ ਕਠੋਰਤਾ, ਸਰਮਾਏਦਾਰੀ ਤੇ ਜਗੀਰਦਾਰੀ ਦੀ ਕਰੂਪਤਾ ਅਤੇ ਵਿਗੜੀਆਂ ਜਵਾਨੀਆਂ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਡਰਾਇਆ, ਉਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਪਵਿਤਰਤਾ ਭੰਗ ਕਰਨ ਦਾ ਜਤਨ ਕੀਤਾ, ਕੁਦਰਤ ਵਲੋਂ ਉਹ ਹਰ ਖਤਰੇ ਤੋਂ ਬਚਦੀ ਰਹੀ ਤੇ ਸਹਿਮੀ ਰਹੀ

ਫਿਰ ਵੀ ਉਸਦੇ ਧੜਕਦੇ ਦਿਲ ਤੇ ਨਿਰਮਲ ਨੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਪਿਆਰ ਦੀ
 ਝਲਕ ਸੀ। ਉਹ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ
 ਜੀਵਨ ਸਾਥੀ ਬਣਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸੀ, ਪਰ ਜ਼ਬਾਨ ਨਹੀਂ ਸੀ ਖੋਲ
 ਸਕਦੀ। ਸ਼ਰਮ ਤੇ ਡਰ ਦਾ ਜਿੰਦਰਾ ਉਸ ਦੀ ਜ਼ਬਾਨ ਨੂੰ ਰੋਕ
 ਹੋਇਆ ਸੀ।

ਮੰਗੋ ਕੋਲ ਉਸਨੇ ਪਿਆਰ-ਭੇਤ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ
 ਭਰੋਸਾ ਦਿਤਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਨਿਹਾਲੇ ਦੀ ਮਾਸੀ ਨੂੰ ਦਸੇਗੀ, ਪਰ ਮੰਗੋ
 ਤਾਂ ਆਪ ਔਕੜਾਂ ਵਿਚ ਫਾਗਈ ਨਿਹਾਲੇ ਨੂੰ ਵੀ ਕੁਝ ਦਿਨ ਘਰੋਂ
 ਬਾਹਰ ਰਹਿਣਾ ਪਿਆ। ਉਸ ਦੇ ਸੁਫਨੇ ਅਧੁਰੇ ਰਹੇ। ਉਸ ਦੀ ਮਾਸੀ,
 ਮਾਤਾ ਤੇ ਬਾਪ ਨੇ ਮਿਲ ਕੇ ਛੇਤੀ ਤੋਂ ਛੇਤੀ ਉਸ ਦਾ ਵਿਆਹ ਕਰ
 ਦੇਣਾ ਹੀ ਠੀਕ ਸਮਝਿਆ।

ਆਦਮਪੁਰ ਵਿਚ ਨਿਹਾਲੇ ਦਾ ਵਿਆਹ ਟਰਾਇਆ ਗਿਆ।
 ਭਾਈਚਾਰਕ ਸਮੇਂ ਦੰਗੇ ਸਨ। ਸਾਰੇ ਪਿੰਡ ਨੇ ਮਿਲਵਰਤਨ ਦਿਤਾ।
 ਥੋੜਾ ਜਿਹਾ ਮੇਲ ਸਦਿਆ। ਸਿਰਫ ਨੇੜੇ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਆਏ,
 ਕਿਉਂਕਿ ਸੋਹਣ ਸਿੰਘ ਬੇ-ਘਰ ਹੋ ਕੇ ਹੀ ਧੀ ਦਾ ਵਿਆਹ ਕਰ ਰਿਹਾ
 ਸੀ। ਉਸ ਦਲੇਰ ਮਰਦ ਨੇ ਇਹ ਜਾਤਾ ਸੀ ਕਿ ਧੀ ਦੇ ਹੱਥ ਪੀਲੇ ਕਰਕੇ
 ਉਹ ਸਰਖਣੂ ਹੋ ਜਾਏਗਾ। ਧੀ ਦੇ ਧਰਮ ਦਾ ਸਵਾਲ ਸੀ, ਬਾਕੀ ਦੀਆਂ
 ਔਕੜਾਂ ਸਿਰ ਝਲ ਸਕਦਾ ਸੀ।

ਨਿਹਾਲੇ ਮਾਈਏਂ ਪਈ, ਚੂੜਾ ਚੜ੍ਹਾਇਆ ਗਿਆ, ਗਾਨਾ
 ਬੰਨਿਆ ਗਿਆ ਤੇ ਘਰ ਬੰਦ ਰਹਿਨ ਲਗੀ। ਮੇਲ ਆਇਆ, ਘਰ
 ਵਿਚ ਰੋਣਕ ਹੋਈ, ਕੁੜੀਆਂ ਉਸ ਦੇ ਕੋਲ ਬੈਠ ਕੇ ਉਸ ਦਾ ਦਿਲ
 ਬਹਿਲਾਉਣ ਲਗੀਆਂ। ਬਰਾਤ ਆਉਣ ਵਿਚ ਅਜੇ ਕੁਝ ਸਮਾਂ ਸੀ ਕਿ
 ਤਰਕਾਲਾਂ ਨੂੰ ਧਰਮ ਸਿੰਘ ਤੇ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਵਿਆਹ ਵਾਲੇ ਘਰ ਦਾਖਲ
 ਹੋਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਭੇਸ ਬਦਲੇ ਹੋਏ ਸੀ। ਉਹ ਨਿਰਮਲੇ ਸਾਧੂ ਬਣੇ ਹੋਏ
 ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪਛਾਨਣਾ ਸੌਖਾ ਸੀ।

ਧਰਮ ਸਿੰਘ ਨੇ ਨਿਹਾਲੇ ਦੀ ਮਾਸੀ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੋਲ ਸਦਿਆ

ਤੇ ਪਾਸੇ ਕਰਕੇ ਕਿਹਾ—‘ਚਾਚੀ ! ਮੈਂ ਧਰਮ ਸਿੰਘ ਹਾਂ, ਮੰਗੋ ਦਾ ਪੁਤਰ !
ਕੁਝ ਪਤਾ ਮਾਂ ਦਾ ?

ਨਿਹਾਲੋ ਦੀ ਮਾਸੀ ਕੁਝ ਸਮਝਦਰ ਤੇ ਹੌਲੇ ਵਾਲੀ ਤੀਵੀਂ
ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਉਤਰ ਦਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਪਾਸੇ ਅੰਦਰ
ਬਿਠਾਇਆ। ਜਲ-ਪਾਣੀ ਪੁਛਿਆ ਤੇ ਇਕਾਂਤ ਵਿਚ ਦਿਖਿਆ, ‘ਉਹ
ਤਾਂ ਪਿੰਡ ਆਈ ਈ ਨਹੀਂ’। ਸਣਿਆ, ਸ਼ਾਮ ਅਮਲੀ ਨ ਪੁਲਸ ਦੇ
ਹਵਾਲੇ ਕਰ ਦਿਤੀ ਸੀ ਤੇ ਸ਼ਾਮ ਦੁਸ਼ਟ ‘ਵੀ ਬੁਰੀ ਮੋਤੇ ਮ ਰਿਆ
ਗਿਆ।’

‘ਚਾਚੀ ! ਮਾਂ ਨੂੰ ਪੁਲਸ ਨੇ ਬਹੁਤ ਤੰਗ ਕੀਤਾ, ਮਾਰਿਆ ਕੁਟਿਆ
ਲਾਹੌਰ ਤਿਲ ਵਿਚ ਰਖਿਆ, ਪਰ ਆਖਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਕਸ਼ਟ ਨਾ
ਸਹਿ ਸਕੀ ਤੇ ਪਾਗਲ ਹੋ ਗਈ। ਪਾਗਲ ਹੋਈ ਵੇਖ ਕੇ, ਪੁਲਸ ਨੇ
ਛੱਡ ਦਿਤੀ। ਹੁਣ ਉਹ ਏਧਰ ਕਿਤੇ ਫਿਰਦੀ ਦਸੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।’ ਧਰਮ
ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਖਿਆ।

‘ਹਾਏ ਮੈਂ ਮਰਾਂ ! ਕੈਸੇ ਭਾਣੇ ਬਰਤ ਗੇ। ਏਥੇ ਤਾਂ ਨਹੀਂ
ਆਈ। ਕੀ ਪਤਾ ਬਿਚਾਰੀ ਕਿਸ ਹਾਲਤ ਬਿਚ ਹੋਏਗੀ !’

ਨਿਹਾਲੋ ਦੀ ਮਾਸੀ ਕੁਝ ਹੈਰਾਨ ਹੋ ਕੇ ਦੁਖ ਨਾਲ ਬੋਲੀ। ਉਹ
ਮੰਗੋ ਨਾਲ ਨਿੱਘੀ ਸਾਂਝ ਰਖਦੀ ਸੀ। ਵੇਵੇਂ ਜਵਾਨੀ ਤੋਂ ਸਹੇਲ ਆਂ
ਬਣੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ।

‘ਨਿਹਾਲੋ !’ ਧਰਮ ਸਿੰਘ ਨੇ ਪੁਛਿਆ।

‘ਅੰਦਰ ਬੈਠੀ ਹੈ। ਵਿਆਹ ਦੇਣ ਲਗੇ ਆਂ, ਰਾਣੀਪੁਰ ਦੇ
ਜੈਲਦਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵਸਣ ਨਹੀਂ ਦਿਤਾ।’

‘ਕੋਈ ਡਰ ਨਹੀਂ, ਆਪ ਵੀ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਵਸੇ। ਚੰਗਾ ਹੈ, ਵਿਆਹ
ਕਰਨ ਲਗੇ ਹੋ।’

ਨਿਹਾਲੋ ਦੀ ਮਾਸੀ ਨੇ ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ ਮਿਠਾ ਪਾਣੀ ਪਿਲਾਇਆ।
ਰੋਟੀ ਪੁਛੀ। ਗਲਾਂ ਕਰਨ ਪਿਛੋਂ ਧਰਮ ਸਿੰਘ ਨੇ ਨਿਹਾਲੋ ਦੀ ਮਾਸੀ ਨੂੰ
ਕਿਹਾ, ‘ਚਾਚੀ ! ਇਹ ਲੈ ਦੋ ਸੌ ਰੁਪਿਆ ! ਨਿਹਾਲੋ ਭੈਣ ਨੂੰ ਟੁੰਮ

ਬਣਾ ਦੇਣੀ। ਅਸਾਡਾ ਤਾਂ ਕੋਈ ਪਤਾ ਨਹੀਂ—ਸਾਰੇ ਸਾਥੀ ਫੜੇ ਜਾ
ਨਹੇ ਨੇ ਕੁਝ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋ ਗਏ। ਕੀ ਪਤਾ ਫੜੇ ਜਾਣ ਪਿਛੋਂ ਫਾਂਸੀ ਸਜ਼ਾ
ਮਿਲੇ ਕਿ ਕਾਲੇ ਪਾਣੀ ਦੀ।’

ਇਹ ਆਖ ਕੇ ਧਰਮ ਸਿੰਘ ਨੇ ਚਾਂਦੀ ਦੇ ਰੁਪਿਆਂ ਦੀ ਇਕ
ਥੈਲੀ ਝੋਲੇ ਵਿਚੋਂ ਕਢ ਕੇ ਨਿਹਾਲੋ ਦੀ ਮਾਸ ਨੂੰ ਫੜਾਈ ਤੇ ਕਿਹਾ,
‘ਭੈਣ ਨੂੰ ਰਤਾ ਸਦ।’

ਦੋ ਮੈਂਟ੍ਰਪਏ ਦੀ ਥੈਲੀ ਤਾਂ ਨਿਹਾਲੋ ਦੀ ਮਾਸੀ ਨੇ ਨਾ ਫੜੀ।
ਉਹ ਜਿਥੇ ਰਖੀ ਉਥੇ ਪਈ ਰਹੀ, ਪਰ ਉਹ ਖੁਸ਼ੀ ਤੇ ਗਮੀ ਦੇ ਮਿਲਵੇਂ
ਭਾਵ ਨਾਲ ਪਰੇਰਤ ਹੋ ਕੇ ਕੁਝ ਹੈਰਾਨ ਜ਼ਹੀ ਹੋਈ, ਉਠ ਕੇ ਚਲੀ ਗਈ
ਤੇ ਨਾਲ ਦੇ ਕੋਠੇ ਵਿਚੋਂ ਨਿਹਾਲੋ ਨੂੰ ਸੱਦਾ ਦਿੱਤਾ। ਉਸ ਨੂੰ ਦਸ
ਦਿਤਾ ਕਿ ਧਰਮ ਸਿੰਘ ਆਇਆ ਹੈ।

ਮਾਈਏਂ ਪਈ, ਕਲਾਰੇ ਹਥੋਂ ਬੰਨ੍ਹੀ, ਨਿਹਾਲੋ ਦੋਹਾ ਦੇ ਕੋਲ
ਆਈ। ਖੁਸ਼ੀ ਨਾਲ ਉਸ ਦਾ ਦਿਲ ਧੜਕਣ ਲਗ ਪਿਆ, ਅਖਾਂ
ਵਿਚ ਹੰਝੂ ਆ ਗਏ ਅਤੇ ਉਸ ਬੋਲ ਨਾ ਸਕੀ। ਖਲੋ ਗਈ। ਧਰਮ
ਸਿੰਘ ਉਠਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਉਹਦੇ ਸਿਰ ਤੇ ਪਿਆਰ ਦਿਤਾ ਤੇ ਆਖਿਆ,
‘ਤਕੜੀ ਆਂ ਨਿਹਾਲੋ !’

‘ਆਹੋ ਭੂਊ !’ ਮੁਸ਼ਕਲ ਨਾਲ ਉਸ ਦੀ ਜ਼ਬਾਨੋਂ ਨਿਕਲਿਆ।

‘ਇਹ ਦੇਖ ਸੰਤ ਮਹਾਤਮਾ ਬਣੇ ਹੋਏ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ! ਆਖਦਾ
ਸੀ ਇਕ ਵਾਰ ਜ਼ਰੂਰ ਮਿਲਣਾ ਹੈ। ਨਿਹਾਲੋ ਨੂੰ ਦੇਖਣਾ ਹੈ।’

ਨਿਹਾਲੋ ਨੇ ਦੇਖਿਆ ! ਪਛਾਣ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ
ਲਿਆ ਸੀ, ਪਰ ਉਹ ਕੀ ਆਖਦੀ ? ਕਿਵੇਂ ਮਨ ਦੇ ਭਾਵ ਪ੍ਰਗਟ
ਕਰਦੀ ? ਉਸ ਦੀ ਜੰਝ ਆਉਣੀ ਸੀ, ਮਲ ਘਰ ਆਇਆ ਸੀ, ਉਸ
ਦੀ ਬਾਹੀਂ ਚੂੜਾ ਪੈ ਚੁਕਿਆ ਸੀ, ਮਾਸੀ ਕੋਲ ਸੀ। ਮੋਟਿਆਂ ਅਖਾਂ
ਥੈਲੀਆਂ, ਪੂਰੀ ਜੋਤਨਾ ਨਾਲ ਦੇਖਿਆ ਤੇ ਸਿਰਫ ਇਹੋ ਕਿਹਾ—
‘ਦੇਖ ਲੋ !’

ਰਤਾ ਟੁਕ ਕੇ ਫਿਰ ਹੌਲੀ ਜ਼ਹੀ ਬੋਲੀ, ‘ਹੀਰ ਵਾਂਗ ਰੋਂਦੀ ਨੂੰ

ਡੋਲੀ ਪਾ ਕੇ ਤੌਰ ਦਿਤਾ ਜ ਏਗਾ । ਕੀ ਪਤਾ ਫਿਰ ਮੇਲ ਹੋਏ ਕਿ ਨਾ ?
ਜ਼ਰੂਰ ਮਿਲਾਂਗੇ ।’ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਬੋਲਿਆ ।

ਨਿਹਾਲੋ ਦੀ ਸੂਰਤ, ਉਸ ਦੇ ਹੰਝੂਆਂ ਤੇ ਉਹਦੇ ਬੋਲ ਨੇ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਦੇ ਦਿਲ ਦੀ ਹਾਲਤ ਬਦਲ ਦਿਤੀ ਸੀ । ਦਿਲ-ਦਿਮਾਗ ਵਿਚ ਖਲਬਲੀ ਮਚ ਗਈ ਸੀ । ਉਹ ਵੀ ਸੋਚਦਾ ਸੀ, ਕੀ ਆਖੇ ? ਕੀ ਕਰੇ ? ਉਹ ਮੈਦਾਨੀ ਜੰਗ ਦਾ ਸਿਪਾਹੀ ਸੀ । ਬਰਤਾਨਵੀ ਸਾਮਰਾਜ ਦੀ ਸਾਫ਼ੀ ਪੁਲਸ ਤੇ ਫੌਜ ਉਸ ਦੀ ਭਾਲ ਵਿਚ ਸੀ । ਭਵਿਖਤ ਦਾ ਕੀ ਪਤਾ, ਉਸ ਨੂੰ ਕੈਦ ਹੋਣੀ ਸੀ ਫਾਂਸੀ ? ਉਸ ਦੇ ਬਰਾਂਦੇ ਬੁਲ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਸਿਰਫ ਇਹੋ ਨਿਕਲਿਆ—

‘ਜ਼ਰੂਰ ਮਿਲਾਂਗੇ ।’

‘ਕਲ ਤਕ ਰਹੋਗੇ ?’ ਨਿਹਾਲੋ ਨੇ ਪੁਛਿਆ ।

‘ਹਾਂ ।’ ਧਰਮ ਸਿੰਘ ਨੇ ਉਤਰ ਦਿਤਾ ।

‘ਪਰ ਰਹਾਂਗੇ ਬਾਹਰ । ਲਾਵਾਂ ਵੇਲੇ ਬੈਠਾਂਗੇ ।’

ਨਿਹਾਲੋ ਕੁਝ ਆਖਣ ਹੀ ਲਗੀ ਕਿ ਉਸ ਦੀ ਮਾਸੀ ਤੇ ਦੋ ਮੇਲਣਾਂ ਨੇੜੇ ਆ ਗਈਆਂ । ਮੇਲਣਾਂ ਨੇ ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ ਸਚਮੁਚ ਸੰਤ ਜਾਤਾ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਥੇ ਟੇਕ ਦਿਤੇ । ਦੋਹਾਂ ਨੇ ਅਗੋਂ ਸੁਭ ਅਸੀਸਾਂ ਦਿਤੀਆਂ ਤੇ ਬਚਨ-ਬਿਲਾਸ ਹੋਣ ਲਗ ਪਏ ।

ਨਿਹਾਲੋ ਰਤਾ ਦੂਰ ਹੋ ਕੇ ਬੈਠ ਗਈ ਤੇ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਵਲ ਦੇਖੀ ਜਾਣ ਲਗੀ । ਦੇਖੀ ਤੇ ਸੋਚੀ ਜਾਣ ਲਗੀ, ਉਹ ਕੀ ਆਖੇ ।

ਬਰਾਤ ਆ ਗਈ । ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਰੌਣਕ ਹੋ ਗਈ । ਵਾਜਾ ਤੇ ਆਤਸ਼ਬਾਜ਼ੀ ਜਾਂਵੀ ਨਾਲ ਲਿਆਏ ਸਨ । ਅਧੀ ਰਾਤ ਤਕ ਧੂਮ ਧਾਮ ਰਹੀ ਤੇ ਫਿਰ ਚੁਪ ।

ਅਗਲਾ ਦਿਨ ਚੜ੍ਹਿਆ । ਭਾਈ ਸਦਿਆ ਗਿਆ । ‘ਬਾਬੇ ਦੀ ਦੇਹ’ (ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ) ਗੁਰਦਵਾਰੇ ਵਿਚੋਂ ਘਰ ਲਿਆ ਕੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਜਾਂਵੀ ਤੇ ਮਾਢੀ ਬੈਠ ਗਏ । ਭਾਈ ਜੀ ਬਬਦ ਪੜ੍ਹਨ ਲਗੇ । ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਪਿਛੋਂ ਲਾਵਾਂ ਹੋਇਆਂ । ਲਾਵਾਂ ਦੇ ਸਮੇਂ

ਚਾਦਰ ਤੇ ਵੁਲੜਾਰੀ ਵਿਚ ਵਲ੍ਹੁਟੀ ਹੋਈ ਨਿਹਾਲੋ, ਚਾਚੇ, ਮਾਸੜ ਤੇ
 ਭਰਾਵਾਂ ਦੇ ਹਥਾਂ ਦੇ ਆਸਰੇ ਲਾੜੇ ਦੇ ਪਿਛੇ ਪਿਛੇ ਫਿਰਦੀ ਰਹੀ ।
 ਉਸ ਦਾ ਮੂੰਹ ਸਿਰ ਐਨਾ ਕਜਿਆ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਇਸਤ੍ਰੀ ਪੁਰਸ਼
 ਦਾ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ । ਉਸ ਨੇ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਪਤੀ ਦੀ ਸ਼ਕਲ
 ਸੂਰਤ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਤੱਕੀ । ਉਹ ਪੜਦੇ ਉਹਲੇ ਰੋਈ ਜਾਂਦੀ ਸੀ । ਸੋਚੀ
 ਜਾਂਦੀ ਸੀ, ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਬੀਤੀਆਂ ਗਲਾਂ ਨੂੰ ਢੇਤੇ ਕਰੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ।

ਲਾਵਾਂ ਹੋ ਗਈਆਂ । ਸਿਖਿਆ ਦਿਤੀ ਗਈ । ਲਾੜੇ ਸਮੇਤ
 ਜਾਂਵੀ ਉਠ ਕੇ ਬਾਹਰ ਚਲੇ ਗਏ । ਪਿੰਡ ਦੇ ਚੌਂਕ ਵਿਚ ਬੁਢੇ ਪਿਪਲ
 ਦੇ ਹੱਠਾਂ ਜੇਥ ਦਾ ਉਤਾਰਾ ਸੀ । ਭੰਡ ਦੇ ਨਕਲਾਂ ਏ ਆ ਗਏ । ਜਾਵੀਆਂ
 ਦਾ ਮਨ ਪੁਚਾਵਾ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਇਕ ਦਮ ਸਭ ਦਾ ਧਿਆਨ
 ਬਾਹਰੋਂ ਆ ਰਹੀ ਗਲੀ ਵਲ ਹੋ ਗਿਆ ।

ਗਲੀ ਵਿਚ ਅਨੋਖੇ ਹੀ ਹੁਲੀਏ ਨਾਲ ਮੰਗੋ ਖਲੋਤੀ ਸੀ । ਉਸ
 ਦੇ ਸਿਰ ਦੇ ਵਾਲ ਕੱਟੇ ਹੋਏ ਛੱਤੇ ਸਨ । ਉਹ ਵੀ ਮਿੱਟੀ ਘਟੇ ਭਰੇ
 ਖਰੂਕੇ ਤੇ ਕੰਡਿਆਂ ਵਾਂਗ ਖਲੋਤੇ ਸਨ । ਉਸ ਦੇ ਗਲ ਲੀਰਾਂ ਦਾ ਬੁਕ
 ਕੁੜਤਾ ਸੀ । ਉਹ ਕੁੜਤਾ ਮੈਲ ਤੇ ਥਿੰਦਾ ਸੀ । ਤਨ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਨਹੀਂ
 ਸੀ ਕੱਜ ਸਕਦਾ । ਮੇਰੇ ਦੀਆਂ ਛਾਤੀਆਂ ਅਧ ਕਜੀਆਂ ਸਨ, ਕਿਤਿਓਂ
 ਕਿਤਿਓਂ ਪਿੰਡਾ ਦਿਸਦਾ ਸੀ । ਖਦਰ ਦੀ ਕਾਲੀ ਤੇੜ ਫਲਵਾਰ ਸੀ ।
 ਉਸ ਦੀ ਮੈਲ ਨੂੰ ਟੰਗ ਨੇ ਮਿਲਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਹੱਥ ਵਿਚ ਇਕ
 ਬੇਰੀ ਦੀ ਸੋਟੀ, ਸਿਰ ਤੇ ਪੈਰਾਂ ਤੋਂ ਨੰਗੀ, ਅਖਾਂ ਲਾਲ, ਚਿਹਰੇ ਤੇ
 ਮੈਲ ਦੀਆਂ ਘਰਾਲਾਂ ਸਨ । ਬੁਲ੍ਹਾਂ ਉਤੇ ਪਿਪੜੀ ਜੰਮੀ ਹੋਈ ਸੀ । ਲੋਕਾਂ
 ਦਾ ਧਿਆਨ ਉਸ ਵਲ ਸ਼ਾਇਦ ਨਾ ਹੀ ਜਾਂਦਾ ਜੇ ਉਹ ਖਿੜ ਖਿੜਾ ਕੇ
 ਹੱਸਦੀ ਨਾ ਹਾਸੇ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਖੁਲ੍ਹੀਆਂ ਬੇ-ਤੁਕੀਆਂ ਬੋਲਣ ਲਗ
 ਪਈ—

ਆ ਗਈ ! ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡ ਆ ਗਈ !

..ਤੇਰਾ ਰਾਜ ਨਾ ਫਰੰਗੀਆ ਰਹਿਣਾਂ ! ਤੇਰਾ ਰਾਜ ਨਾ...
 ਰਾਜ ਨਾ ਫਰੰਗੀਆ ਰਹਿਣਾ—ਜੁਲਮ ਕਮਾ ਲਾ ਰਜ ਕੇ—ਤੇਰਾ ਰਾਜ

ਵ... !'

ਉਸ ਨੇ ਹਥ ਉਚਾ ਕਰਕੇ, ਇਕ ਗਵੱਈਏ ਵਾਂਗ ਉੱਚੀ ਹੋਕ ਤੇ ਮਿਠੀ ਸੁਰ ਨਾਲ ਟਪੇ ਦੀ ਤਰਜ਼ ਤੇ ਗਾਇਆ।

‘ਜੰਵ ! ਕਿਸ ਦੀ ਜੰਵ ਆਈ ?’ ਜਾਂਵੀਆਂ ਵਲ ਵੇਖ ਕੇ ਉਹ ਬੋਲੀ। ਉਸ ਨੇ ਬੜੇ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਸਾਰੇ ਜਾਂਵੀਆਂ ਵਲ ਵੇਖਿਆ।

‘ਇਹ ਤਾਂ ਮੰਗੋ ਹੈ ! ਮੰਗੋ ਮਹਿਰੀ - ਧਰਮੇ ਦੀ ਮਾਂ ।’ ਪਿੰਡ ਦੇ ਬੰਦਿਆਂ ਨੇ ਰੋਲਾ ਪਾ ਦਿਤਾ।

ਉਹੋ ਜਿਸ ਨੂੰ ਡਾਕੂ ਚੁਕ ਕੇ ਲੈ ਗਏ ਸਨ। ਇਹ ਪਾਗਲ ਹੋ ਗਈ। ਮੰਗੋ ਪਾਗਲ !’

ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਬੋਲਾਂ ਨੂੰ ਮੰਗੋ ਨੇ ਸੁਣ ਲਿਆ। ਪਾਗਲ ਦੇ ਕੰਨ ਬੜੇ ਪਤਲੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਸੁਣ ਕੇ ਬੋਲੀ, ‘ਕੌਣ ਆਖਦਾ ਆ ਮੈਂ ਪਾਗਲ ਆਂ !’

ਇਹ ਆਖਦੀ ਹੋਈ ਉਹ ਅਗੇ ਨਿਕਲ ਗਈ। ਪਿੰਡ ਦੇ ਬਚੇ ਨਿਆਣੇ ਉਸ ਦੇ ਮਜ਼ਰ ਲਗ ਗਏ। ਉਸਦੀ ਹਾਲਤ ਬੜੀ ਤਰਸਯੋਗ ਸੀ। ਸਮਝਦਾਰ ਦੇਖ ਕੇ ਅਥਰੂ ਕੇਰਨ ਲਗੇ ਤੇ ਮੂਰਖ ਹੱਸਣ।

ਮੰਗੋ ਨੇ ਪਿੰਡ ਨੂੰ ਸਿਆਣ ਲਿਆ। ਆਪਣੇ ਘਰ ਨੂੰ ਦੇਖਿਆ, ਜਿਹੜਾ ਢੱਠਾ ਹੋਇਆ ਬੋਲਾ ਬਣ ਗਿਆ ਸੀ ਤੇ ਪੁਲਸ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਵਾਹ ਢੇਰੀ ਕੀਤਾ ਸੀ।

ਨਿਹਾਲੋ ਦੀ ਮਾਸੀ, ਉਸ ਦੀ ਮਾਤਾ, ਪਿੰਡ ਦੀਆਂ ਤੀਵੀਆਂ ਨੇ ਮੰਗੋ ਨੂੰ ਦੇਖਿਆ, ਉਸ ਦੀ ਮੰਦੀ ਦਸ਼ਾ ਤੇ ਅਥਰੂ ਕੇਰੇ। ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਮੰਦੇ ਬੋਲ ਬੋਲੇ। ਮਰ ਗਏ ਸ਼ਾਮੇ ਅਮਲੀ ਨੂੰ ਗਾਲਾਂ ਦਿਤੀਆਂ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਬਿਠਾ ਕੇ ਕੁਝ ਖਵਾਉਣ ਲਗੀਆਂ।

ਜੰਵ ਨੂੰ ਵੇਟੀ ਖਵਾਈ ਗਈ ਡੋਲੀ ਤੋਰਨ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਹੋਈ। ਨਿਹਾਲੋ, ਚੀਕਾਂ ਮਾਰਦੀ ਨਿਹਾਲੋ, ਨੂੰ ਭੁਤਾ ਨੇ ਚੁਕ ਕੇ ਡੋਲੀ ਵਿਚ ਬਿਠਾਇਆ ਹੀ ਸੀ ਕਿ ਪੁਲਸ ਦੀ ਧਾੜ ਆ ਗਈ ਰੰਗ ਵਿਚ ਭੰਗ ਪੈ ਗਿਆ। ਸਾਰੇ ਪਿੰਡ ਨੂੰ ਘੇਰ ਲਿਆ ਜਾਂਵੀਆਂ ਨੂੰ ਬਿਠਾ ਲਿਆ

ਤ ਇਕ ਇਕ ਆਦਮੀ ਦੀ ਸ਼ਨਾਖਤ ਹੋਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ ।

ਨਿਹਾਲੋ ਦਾ ਪਿਤਾ ਸੋਹਣ ਸਿੰਘ ਭਰਾ ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਤੇ ਦੋ ਜਾਂਵੀ ਪੁਲਸ ਨੇ ਫੜ ਲਏ ।

‘ਇਹ ਬੱਬਰਾਂ ਦੇ ਸ ਥੀ ਹਨ । ਜ਼ੈਲਦਾਰ ਦੇ ਪੁਤਰ ਦੇ ਸਾੜਨ ਵਿਚ ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਹੱਥ ਹੈ । ਕਿਸੇ ਏਲੀਚੁਕ ਨੇ ਥਾਣੇ ਇਤਲਾਹ ਦਿਤੀ ਸੀ ।’

ਪਿੰਡ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ੀ ਹੋਈ । ਹੋਰ ਕੋਈ ਆਦਮੀ ਸ਼ੱਕੀ ਨਾ ਮਿਲਿਆ । ਚੋਹਾਂ ਨੂੰ ਬਿਠਾ ਕੇ ਜੰਵ ਨੂੰ ਤੁਰਨ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦੇ ਦਿਤਾ ।

ਨਿਹਾਲੋ ਨੇ ਸੁਣ ਲਿਆ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਪਿਤਾ ਤੇ ਭਰਾ ਨੂੰ ਫੜ ਲਿਆ ਗਿਆ ਸੀ । ਉਸ ਨੂੰ ਇਹ ਵੀ ਪਤਾ ਲਗ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਤੇ ਧਰਮ ਸਿੰਘ ਪਿੰਡੋਂ ਨਿਕਲ ਗਏ ਸਨ, ਉਹ ਪੁਲਸ ਦੇ ਹੱਥ ਨਹੀਂ ਆਏ ਸਨ ।

ਡੋਲੀ ਵਿਚ ਬੈਠੀ ਹੋਈ ਨਿਹਾਲੋ, ਚੀਕਾਂ ਮਾਰਦੀ ਹੋਈ, ਵੀਰ ਤੇ ਬਾਪ ਦਾ ਖਿਆਲ ਕਰ ਕੇ, ਲਹੂ ਦੇ ਅਥਰੂ ਕੇਰਦੀ ਸਹੁਰੇ ਤੁਰ ਗਈ ।

ਸਾਰੇ ਆਦਮਪੁਰ ਵਿਚ ਸੋਗ ਛਾ ਗਿਆ । ਹਾਸੇ, ਖੁਸ਼ੀ ਤੇ ਮਖੌਲ ਦੀ ਥਾਂ, ਡਰ-ਮੌਤ ਦਾ ਡਰ, ਲੁਟ ਦਾ ਡਰ ਤੇ ਨਿਰਾਦਰੀ ਦਾ ਡਰ ਸੀ । ਸਾਰੇ ਥਰ ਥਰ ਕੰਬਣ ਲਗੇ । ਪੁਲਸ ਪਿੰਡ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਪੁਛਣ ਲਗੀ—

‘ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਤੇ ਧਰਮ ਸਿੰਘ ਤੁਸਾਂ ਦੇ ਪਿੰਡ ਆਏ ਸਨ, ਕਿਥੇ ਹਨ ? ਦਸੋ ਕਿਸ ਦੇ ਘਰ ਰਹੇ ਸੀ ? ਕਿਸ ਨੂੰ ਮਿਲੇ ਸੀ ?’

ਪਰ ਸਾਰੇ ਚੁਪ ਸਨ ।

ਸੰਨ ੧੯੨੩ ਤੇ ੨੪ ਈ: ਦੇ ਸਾਲ ਸਿਖ ਕੌਮ ਵਾਸਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਲਾਬੀ ਸਾਲ ਸਨ। ਸਿਖ ਕੌਮ ਨੇ ਜੀਵਨ ਬਾਜ਼ੀ ਲਾਈ ਹੋਈ ਸੀ। ਬਰਤਾਨਵੀ ਸਾਮਰਾਜ ਦੇ ਨਾਲ ਟਕਰ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਵੀ ਬਿਨਾਂ ਹਥਿਆਰਾਂ ਤੋਂ। ਸਤਿਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਤੇ ਸਤਿਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਦੇ ਚਲਾਏ ਸ਼ਾਂਤਮਈ ਸਤਿਆਗ੍ਰਹਿ ਦੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਘੋਲ ਜਾਰੀ ਸੀ।

ਗੁਰੂ ਕੇ ਬਾਗ ਦਾ ਮੋਰਚਾ ਖ਼ਤਮ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਨਾਭੇ ਦਾ ਮੋਰਚਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ। ਸਾਰੀ ਕੌਮ ਹੀ ਜੇਹਲਾਂ ਵਿਚ ਏਠਣ, ਗੋਲੀਆਂ ਖਾਣ ਤੇ ਜਾਇਦਾਦਾਂ ਜ਼ਬਤ ਕਰਾਉਣ ਤੇ ਤੁਲ ਪਈ ਸੀ। ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਜੇਹਲਾਂ ਵਿਚ ਸਿਖ ਹੀ ਸਿਖ ਸਨ। 'ਸਤਿ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ' ਦੇ ਜੈਕਾਰਿਆਂ ਨਾਲ ਜੇਹਲਾਂ ਦੀਆਂ ਬਾਰਕਾਂ ਗੂੰਜਦੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਸਨ।

ਬੱਬਰ ਅਕਾਲੀ ਫੜੇ ਗਏ। ਪੁਲਸ ਦੇ ਤਸ਼ਦਦ ਨੇ ਕਈਆਂ ਹੌਸਲੇ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਮੁਖਬਰ ਦੇ ਸੁਲਤਾਨੀ ਗਵਾਹ ਬਣਾ ਲਿਆ। ਸੰਤ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ, ਮਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ, ਕ੍ਰਿਪਾਲ ਸਿੰਘ ਤੇ ਕੁਝ ਹੋਰਾਂ ਨੇ

ਕੋਈ ਪੌਣੇ ਦੇ ਸੌ ਬੰਦੇ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਕਰਵਾਏ।

ਚਲਾਨ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪੜਤਾਲ ਹੋਈ। ਪੁਛ ਗਿਛ ਦੇ ਸਮੇਂ ਅਨੇਕਾਂ ਠਾਲ ਸਖਤੀ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਗਵਾਹ ਕੋਈ ਨਾ ਬਣਿਆ ਜਾਂ ਸਬੂਤ ਵੀ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਕਿ ਉਹ ਬਬਰ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵੱਲੋਂ ਪੁਲਿਸ ਨੇ ਪੈਮੇ ਲੈ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਦਿਤਾ। ਫਿਰ ਵੀ ੯੫ ਬੰਦਿਆਂ ਦਾ ਚਲਾਨ ਕਰਕੇ ਲਾਹੌਰ ਸੈਂਟਰਲ ਜੇਹਲ ਵਿਚ ਭੇਜ ਦਿਤਾ ਗਿਆ। ਲਾਹੌਰ ਜੇਹਲ ਵਿਚ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਰੌਣਕ ਚੌਖੀ ਸੀ। ਗੁਰਦ-
ਵਾਰਾ ਲਹਿਰ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿਚ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰਾ ਹੋਏ ਸਿੰਘ ਬੈਠੇ ਸਨ।

ਭਾਰਤ ਦੀਆਂ ਜੇਹਲਾਂ ਵਿਚ, ਭਾਵੇਂ ਅਜੇ ਵੀ ਚੰਗੀ ਸੁਧਾਰ ਨਹੀਂ ਹੋਏ, ਅਜੇ ਵੀ ਕੈਦੀ ਨੂੰ ਪੂਰੇ ਇਨਸਾਨੀ ਹੱਕ ਨਹੀਂ ਦਿਤੇ ਜਾਂਦੇ, ਪਰ ੧੯੭੩-੭੪ ਵਿਚ ਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ, ਬਦਸ਼ਾਹੀ ਰਾਜ ਨੇ ਵੇਸ਼ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਨੂੰ ਕੁਚਲਣ ਵਾਸਤੇ, ਜੇਹਲਾਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਹੀ ਭੈੜੇ ਵਰਤੋਂ ਰਖੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਜੀਉਂਦਾ ਨਰਕ ਸਨ, ਜੇਹਲਾਂ। ਜੇਹਲ ਦੀ ਡਿਉੜੀ ਵਿਚ ਬੈਠੇ ਕੈਦੀ ਨੂੰ ਹੀ ਫਟ ਪਤਾ ਲਗਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਕਿ ਹੁਣ ਉਹ ਜੀਉਂਦਾ ਪੁਤਲਾ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ, ਸਗੋਂ ਮਰ ਗਿਆ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਰੂਹ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਤਬ ਨੂੰ ਜਮਦੂਤਾਂ ਨੇ ਸੰਭਾਲ ਲਿਆ ਹੈ।

ਲਾਹੌਰ ਸੈਂਟਰਲ ਜੇਹਲ ਦਾ ਹਾਤਾ ਕੋਈ ਇਕ ਸੈਂਕੜਾ ਘੁਮਾਂ ਦੇ ਘੇਰੇ ਵਿਚ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਪਿਛੋਂ ਕੁਝ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਹੋਈਆਂ। ਜੇਹਲ ਦੇ ਚਕਰ ਦੇ ਪਛਮ ਵਲ ਕੋਹਲੂ ਖਰਾਸ ਤੇ ਬੰਬਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਲਾਗ ਹੀ ਛਾਪਖਾਨਾ ਤੇ ਕਾਗਜ਼ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਚਾਰਖਾਨਾ। ਉਧਰ ਹੀ ਦੋ ਬਾਰਕਾਂ ਸਨ। ਵਡੀਆਂ ਬਾਰਕਾਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸੌ ਸੌ ਥੜੀਆਂ ਬਣਾਏ ਹੋਏ ਸਨ, ਇਕ ਬਾਰਕ ਵਿਚ ਕੋਈ ੭੦ ਬੱਬਰਾਂ ਨੂੰ ਬੰਦ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਬਕੀ ਦੇ ਵੀਹ—ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸ: ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਗੜਗੜ, ਸੰਤਾ ਸਿੰਘ, ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਆਦਿਕ ਮਖੀਏ ਸਨ—ਨੂੰ ਚਕਰ ਦੇ ਪੂਰਬੀ ਪਾਸੇ, ਕੋਠੜੀਆਂ ਵਿਚ ਬੰਦ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਕੋਠੜੀ ਵਿਚ ਕੰਬਲ, ਇਕ ਘੜੀ ਪਾਣੀ ਦੀ, ਲੋਹੇ ਦਾ ਥਾਟਾ ਅਤੇ

ਨੁਕਰ ਵਿਚ ਟਟੀ-ਪਿਸ਼ਾਬ ਵਾਸਤੇ ਕੁਨਾਲੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਰਾਤ ਦਿਨ ਬੰਦ ਰਹਿਣਾ। ਕੰਬਲ ਰੀਦੇ ਤੇ ਜੁੱਤੀਆਂ ਭਰੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ, ਮਛਰ ਦਿਨੇ ਵੀ ਦਮ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲੈਂਦਾ। ਸਾਫ-ਖੁਬਰੀ ਹਵਾ ਕੋਠੜੀਆਂ ਵਿਚ ਜਾਂਦੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਖਤਰਨਾਕ ਬੰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਕੋਠੜੀਆਂ ਅਥਵਾ ਚਕੀਆਂ ਵਿਚ ਬੰਦ ਰਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।

ਜਿਹੜੇ ਸਿੰਘ ਬਾਰਕ ਵਿਚ ਬੰਦ ਕਾਤੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ, ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਸੁਖ ਸੀ ਇਕਠੇ ਬੈਠ ਕੇ ਬਚਨ-ਬਿਲਾਸ ਕਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਮਨ ਲਗਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਬਾਕੀ ਤੰਗੀਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੈਸੀਆਂ ਹੀ ਸਨ।

ਸ: ਕਿਸਨ ਸਿੰਘ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਅਸਲ ਸਾਥੀ ਤਾਂ ਕਿਸੇ ਦੁਖ, ਤੰਗ ਤੇ ਨਹੀਂ ਸਨ ਘਬਰਾਉਂਦੇ, ਪਰ ਜਿਹੜੇ ਐਵੇਂ ਸ਼ਕ ਨਾਲ ਕੋਸ ਵਿਚ ਵਲੋਟੇ ਗਏ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਦੇਖਿਆ, ਕਿ ਕੈਦੀ ਪਸ਼ੂਆਂ ਵਾਂਗ ਬੰਬੀ ਗੋੜਦੇ, ਕੋਹਲੂ ਤੇ ਖਰਾਸ ਚਲਾਉਂਦੇ ਸਨ ਤੇ ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਥੱਕ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਜਾਂ ਕੋਈ ਟੋਲੀ ਹੌਲੀ ਤੁਰਦੀ ਸੀ ਤਾਂ ਪਸ਼ੂਆਂ ਵਾਂਗ ਹੀ ਚਾਬਕ ਪੈਂਦੇ ਸਨ। ਟੰਗੇ ਚਿੰਡਿਆਂ ਤੇ ਲਾਸਾਂ ਹੀ ਪੈ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ, ਜ਼ਖਮ ਹੋ ਜਾਂਦੇ, ਲਹੂ ਸਿਮ ਪੈਂਦਾ ਤੇ ਪੀੜ ਨਾਲ ਜਵਾਨਾਂ ਫੁੰਦੀਆਂ ਡਾਡਾਂ ਨਿਕਲ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਕੋਈ ਬੀਮਾਰ ਹੁੰਦਾ ਜਾਂ ਦੁਖੀ, ਜੇਹਲ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਵਾਸਤੇ 'ਸਭ ਅਛਾ' ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਸੀ।

ਰੋਟੀ, ਅਧੀ ਮਿਟੀ ਅਧੀ ਆਟੇ ਵਾਲੀ ਹੁੰਦੀ, ਉਹ ਸੰਘਾਂ ਨਾ ਲੰਘਦੀ। ਦਾਲ ਸਬਜ਼ੀ ਵੀ ਉਹ ਰਿਝਦੀ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਪਸ਼ੂ ਵੀ ਨਾ ਖਾਣ। ਪੱਠੇ ਹੀ ਰਿੰਨੂ ਕੇ ਸੁਣ ਪਾਇਆ ਜਾਂਦਾ; ਤੇਲ; ਆਟਾ ਤੇ ਦਾਲਾਂ ਅਤੇ ਚੰਗੀਆਂ ਸਬਜ਼ੀਆਂ ਜੇਹਲ ਅਧਿਕਾਰੀ ਖਾ ਜਾਂਦੇ। ਐਸੀ ਚੰਦਰੀ ਰੋਟੀ ਨੂੰ ਖਾ ਕੇ ਕਈ ਬੱਥਰ ਬੀਮਾਰ ਹੋ ਗਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇਲਾਜ ਕੋਈ ਕਰਦਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਤੇ ਘਰ ਦੇ ਵਾਰਸਾਂ ਨੂੰ ਮੁਲਾਕਾਤ ਕਰਨ ਦੀ ਖੁਲ੍ਹ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਵਾਰਸ ਪਿਛੇ ਤੜਪਦੇ ਸਨ ਤੇ ਬੰਦੀਵਾਨ ਜੇਹਲ ਵਿਚ ਤਿੰਨ ਬਹਾਦਰ ਤਾਂ ਮੁਕਦਮੇ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਸੁਣਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਜੇਹਲ

ਵਿਚ ਟੋਗ ਨਾਲ ਤੜਪ ਤੜਪ ਕੇ ਮਰ ਗਏ ।

ਬੱਬਰਾਂ ਤੇ ਮੁਕਦਮਾ ਚਲਾਉਣ ਵਾਸਤੇ ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਇਕ ਉਦੇਚੀ ਅਦਾਲਤ ਕਾਇਮ ਕੀਤੀ । ਉਸ ਦਾ ਜਜ ਸੀ-ਮਿਸਟਰ ਐਮ. ਏ. ਬਲੂ । ਉਹ ਪਥਰ ਦਿਲ ਕਟਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸੀ ਤੇ ਸਾਰੇ ਭਾਰਤੀਆਂ ਨੂੰ 'ਕੁਲੀ' ਸਮਝਣ ਵਾਲਾ ਸੀ । ਉਸ ਦੀ ਅਦਾਲਤ ਵਿਚ ੮੮ ਬੱਬਰਾਂ ਦਾ ਚਲਾਨ ਪੇਸ਼ ਹੋਇਆ । ਸਰਕਾਰ ਵਲੋਂ ਦੀਵਾਨ ਪਿੰਡੀ ਦਾਸ* ਸਭਰਵਾਲ ਅਤੇ ਠਾਕਰ ਦਾਸ ਕੋਰਟ ਇਨਸਪੈਕਟਰ ਸਨ । ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਹਿੰਦੀ ਸਨ ਪਰ ਚੰਗੇ ਕਟੜ ਟੋਡੀ ਵਧ ਤੋਂ ਵਧ ਵਤਨ ਪੁਸਤਾਂ ਨੂੰ ਸਜ਼ਾ ਦੁਆ ਕੇ ਵਫਾਦਾਰੀ ਦਾ ਸਬੂਤ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ।

ਬੱਬਰਾਂ ਦੇ ਵਾਰਸਾਂ, ਵੈਸ਼ ਭਗਤਾਂ ਤੇ ਭਾਟਤ ਦੇ ਦਾਨੀ ਸਪੁਤ੍ਰਾਂ ਨੇ ਬੱਬਰਾਂ ਦਾ ਮੁਕਦਮਾ ਲੜਨ ਵਾਸਤੇ ਮਾਇਆ ਇਕਤਰ ਕੀਤੀ । ੪੦੦) ਰੁਪਿਆ ਟੋਜ਼ਾਨਾ ਫੀਸ ਦੇਣੀ ਕਰਕੇ ਸ੍ਰੀ ਭਗਤਰਾਮ ਪੁਰਾ ਨੂੰ ਵਕੀਲ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ । ਪੁਰੀ ਨੇ ਬੜ ਹੋ ਸਲ ਨਾਲ ਤਨੋਂ ਮਨੋਂ ਹੋ ਕੇ ਕੇਸ ਲੜਿਆ । ਪਰ ਉਹ ਇਕਲਾ ਸੀ ਤੇ ਟੋਡੀ ਬਹੁਤੇ ਸਨ । ਕਈ ਮਹੀਨੇ ਮੁਕਦਮਾ ਚਲਦਾ ਰਿਹਾ । ਕੁਝ ਸਚੇ ਤੇ ਬਹੁਤੇ ਝੁਠੇ ਗਵਾਹ ਪੇਸ਼ ਹੋਏ । ਦੁਆਬੇ ਦੀ ਪੁਲੀਸ, ਨੰਬਰਦਾਰਾਂ, ਜ਼ੈਲਦਾਰਾਂ, ਤੇ ਚੌਕੀਦਾਰਾਂ ਨੇ ਝੂਠ ਬੋਲਣ ਤੇ ਦੇਸ਼ ਨਾਲ ਧੌਹ ਕਰਨ ਦੀ ਕਸਰ ਨਾ ਛੱਡੀ । ਵਧ ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਗਵਾਹੀਆਂ ਦਿਤੀਆਂ ਤੇ ਮਿਸਟਰ ਐਮ. ਏ. ਬਲੂ ਨੇ ਸਾਰੇ ਦੋਸ਼ੀਆਂ ਨੂੰ ਸੈਸ਼ਨ ਸਪੁਰਦ ਕਰਨ ਦਾ ਬਿਆਨ ੭ ਅਪਰੈਲ ੧੯੨੪ ਈ: ਨੂੰ ਲਿਖ ਦਿਤਾ । ਉਸ ਨੇ ਬਿਆਨ ਕਰੜਾ ਲਿਖਿਆ । ਸ: ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਸਾਜਸ਼ ਤੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਵਿਦੁਧ ਏਗ ਵਤ ਕਟਨ ਵਾਲਿਆਂ ਦਾ ਮੁਖੀਆ ਦਸ ਕੇ ਲਿਖਿਆ, ਭ ਵੇਂ ਇਸ ਨੇ ਜੁਰਮ ਵਿਚ ਹਿਸਾ ਨਹੀਂ ਲਿਆ,

*੬੩ ਸਾਲ ਹੋਏ ਲੁਧਿਆਣੇ ਤੇ ਅੰਬਾਲੇ ਦੇ ਵਿਚਾਲੇ ਪਿੰਡੀ ਦਾਸ ਸਭਵਾਲ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਪਤਨੀ ਨੂੰ ਰੋਲ ਕਿਸੇ ਨੇ ਕਤਲ ਕਰ ਦਿਤਾ ਸੀ ।

ਫਿਰ ਵੀ ਇਹ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੀਕ ਦੋਸ਼ੀ ਮਾਲੂਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਦੋਸ਼ੀਆਂ ਨੂੰ ਤਰਗੀਬ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਹੈ।

ਸਾਰਿਆਂ ਦਾ ਮੁਕੱਦਮਾਂ ਸੈਸ਼ਨ ਸਪੁਰਦ ਹੋ ਗਿਆ। ਸੈਸ਼ਨ ਜੱਜ ਮਿਸਟਰ ਟੈਪ ਸੀ। ਅੱਠ ਮਹ ਨੇ ਪਿਛੋਂ ਤਰੀਕ ਪੇਸ਼ੀ ਨਿਕਲੀ। ਪਹਿਲਾ ਅਦਾਲਤ ਵਾਂਗ ਫਿਰ ਗਵਾਹ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਗਏ। ਗਵਾਹ ਐਸ ਪੱਕ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਸਨ, ਐਨਾ ਹੋ ਦਿਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਕਿ ਉਹ ਇਕ ਵੀ ਨੁਕਤੇ ਤੋਂ ਨਾ ਬਿੜਕੇ, ਤੋਤੇ ਵਾਂਗ ਮੁਹਾਵਰੀ ਪੜ੍ਹੀ ਗਏ ਫਿਰ ਵੀ ਕੁਝ ਬੰਦਿਆਂ ਦੇ ਨਿਰਦੋਸ਼ ਹੁਣ ਦਾ ਮਿਸਟਰ ਟੈਪ ਨੂੰ ਸ਼ਕ ਪੈ ਹੀ ਗਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਸਮਝ ਲਿਆ ਕਿ ਖਤਰਨਾਕ ਲਹਿਰ ਨੂੰ ਦਬ ਉਣ ਵਾਸਤੇ ਪੁਲਸ ਨੇ ਕੁਝ ਬਹੁਤੀ ਵਫ਼ਾਦਾਰੀ ਦਿਖਾਈ ਸੀ।

ਸ: ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਰੜਗਜ਼ ਪਿੰਡ ਵਿਣਗ ਨੇ ਦੋਹਾਂ ਅਦਾਲਤਾਂ ਵਿਚ ਬੜੀ ਨਿਡਰਤਾ ਤੇ ਸਚਾਈ ਨਾਲ ਬਿਆਨ ਦਿਤਾ। ਉਸ ਨੇ ਸਾਫ਼ ਕਿਹਾ—‘ਅੰਗਰੇਜ਼ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਬਿਉਪਾਰੀ ਬਣ ਕੇ ਆਏ ਤੇ ਭਾਰਤੀਆਂ ਦੀਆਂ ਕਈ ਕਮਜ਼ੋਰੀਆਂ ਤੋਂ ਲਾਭ ਉਠਾ ਕੇ ਧੱਕੇ ਨਾਲ ਭਾਰਤ ਦੇ ਮਾਲਕ ਬਣ ਬੈਠੇ ਹਨ। ਭਾਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਮਨੁਖ ਨਹੀਂ ਸਮਝ ਦ। ਮਨੁਖਤਾ ਵਾਲਾ ਬਰਾਬਰ ਦਾ ਸਲੂਕ ਨਹੀਂ ਕਹਿ ਕੇ ਤੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਹਰ ਪੱਖ ਵਿਚ ਪਿਛੇ ਰਖਦੇ ਹਨ। ਭਾਰਤ ਦੀ ਵੋਲਤ ਨੂੰ ਹਰ ਪਹਿਲੂ ਨਾਲ ਲੁਟ ਕੇ, ਵਲੈਤ ਨੂੰ ਲਈ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਅਜ ਸੁਤੰਤਰਤਾ, ਸਮਾਨਤਾ ਤੇ ਉਚੇਰੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਜੁਗ ਹੈ। ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਮੇਰੇ ਵਤਨੀਆਂ ਨੇ ਜਿਹੜਾ ਸ਼ਾਂਤਮਈ ਢੰਗ ਅਪਨਾਇਆ ਸੀ, ਸਾਮਰਾਜੀ ਨੌਕਰਸ਼ਾਹੀ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦਾ ਜਤਨ ਨਾ ਕੀਤਾ। ਚੰਗੇ ਮਾੜੇ ਦੀ ਪਛਾਣ ਨਾ ਕੀਤੀ—ਬਸ ਸਵ ਦਾ ਨਿਹਾਦਰ ਕੀਤਾ। ਨਿਹੱਥੇ ਤੇ ਸ਼ਾਂਤ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਡਾਂਗਾਂ ਨਾਲ ਕੁਟ ਕੁਟ ਕੇ ਬੇਹੋਸ਼ ਕੀਤਾ, ਝੂਠੀਆਂ ਸ਼ਕਾਇਤਾਂ ਉਤੇ ਬੇਓੜਕੇ ਅਤਿਆਚਾਰ ਕੀਤੇ, ਮਾਸੂਮਾਂ ਦੇ ਲਹੂ ਨਾਲ ਹਥ ਰੰਗੇ, ਆਸਡੇ ਹੀ ਵੀਰਾਂ ਨੂੰ ਖ਼ਤਾਬਾ, ਮੁੱਠੇਬਿਆਂ ਦਾ ਲਾਲਚ ਦੇ ਕੇ ਦੇਸ਼ ਭਗਤਾਂ ਦੇ ਵਦਧ ਕੀਤਾ—ਮੈਂ ਪੁਛਦਾ ਦਾ ਹਾਂ—ਝੋਲੀ ਚੁਕਾਂ ਨੂੰ ਜੋ ਮੁਰੱਬ

ਦਿਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਇੰਗਲਿਸ਼ਤਾਨ ਦੀ ਧਰਤੀ ਤੋਂ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਦਿਤੇ ਜਾਂਦੇ ? ਨੀਲੀ ਤੇ ਸਾਂਦਲ ਚਾਹ ਦੀ ਧਰਤੀ ਅਸਾਡੀ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਮਾਲਕ ਹਾਂ—ਅੰਗਰੇਜ਼ ਧਰਤੀ ਦ ਕੀ ਲਗਦੇ ਹਨ ?'

ਬਿਆਨ ਵੇਣ ਵੇਲ, ਸ: ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਦਾ ਚੇਹਰਾ ਲਾਲ ਹੁੰਦਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਅਖਾਂ ਵਿਚ ਲਹੂ ਉਤਰਦਾ ਆਇਆ ਸੀ।

ਉਹ ਹੋਰ ਜੋਸ਼ ਨਾਲ ਬੋਲਿਆ—

‘ਮੈਂ ਸਤਿਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਦਾ ਸਿਖ ਹਾਂ। ਸਿਖ ਕਦੀ ਝੂਠ ਨਹੀਂ ਬੋਲਦਾ। ਸਤਿਗੁਰੂ ਨੇ ਅਸਾਂ ਨੂੰ ਖੰਡੇ ਦਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਬਖਸ਼ ਕੇ ਸਿੰਘ ਬਣਾਇਆ ਸੀ ਧਰਮ, ਵਤਨ ਤੇ ਕੌਮ ਬਦਲ ਆਪਾ ਵਾਰਨ ਦੀ ਸਿਖਿਆ ਦਿਤੀ ਸੀ ਤੇ ਕਿਹਾ ਸੀ, ਜਦੋਂ ਵੈਰੀ ਸ਼ਾਤਮਈ ਦੇ ਢੰਗਾਂ ਨਾਲ ਵਸ ਨਾ ਹੋਏ ਤਾਂ ਖੰਡਾ ਖੜਕਾਉਣਾ ਠੀਕ ਹੈ। ਮੈਂ ਤ ਮੇਰੇ ਸਾਥੀਆਂ ਨੇ ਝੋਲੀ ਚੁਕਾਂ ਨੂੰ ਸੋਧਣ ਤੇ ਦੇਸ ਨੂੰ ਬਰਤਾਨਵੀ ਸਾਮਰਾਜ ਦੇ ਗੁਲਾਮੀ ਦੇ ਜੂਲੇ ਹਠੋਂ ਕਢਣ ਦੀ ਇਕ ਲੜਾਈ ਅਰੰਭੀ ਸੀ। ਗੋਲੀ ਦਾ ਆਸਰਾ ਲਿਆ ਸੀ। ਸਰਕਾਰ ਸਮਝਦੀ ਹੈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਸਾਰ ਫੜੇ ਗਏ ਹਾਂ, ਅਸਾਡੇ ਖੁਫੀਆ ਅੱਡੇ ਨਸ਼ਟ ਕਰ ਦਿਤੇ ਗਏ ਹਨ ਪਰ ਮੈਂ ਸੱਚ ਆਖਦਾ ਹਾਂ, ਜਿੰ। ਚਿਰ ਭਾਰਤ ਦੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਕਿਲੇ ਜਾਂ ਥਾਣੇ ਤੇ ‘ਯੂਨਾਅਨ ਜੇਕ ਝਲੇਗਾ, ਉਨਾ ਚਿਰ ਗੋਲੀ ਚਲਦੀ ਰਹੇਗੀ। ਅਸਾਡਾ ਇਹ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦਾ ਘੋਲ ਅਮੁਕ ਤੇ ਅਰੁਕ ਹੈ। ਮੇਰੀ ਮੌਤ ਦੇ ਪਿਛੋਂ, ਅਨੇਕਾਂ ਨੌਜਵਾਨ ਉਠਣਗੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਬੰਦੂਕਾਂ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਤੋਪਾਂ ਹੋਣਗੀਆਂ, ਹਵਾਈ ਜਹਾਜ਼ ਹੋਣਗੇ ਤੇ ਇਕ ਦਿਨ ਇਕ ਦਿਨ ਸਾਰਾ ਭਾਰਤ ਸੁਤੰਤਰ ਹੋਵੇਗਾ।

‘ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਮੁਕਰਦਾ, ਮੈਂ ਸਭ ਕੁਝ ਆਖਿਆ ਹੈ ! ਮੈਂ ਸਤਿਗੁਰੂ ਦਾ ਸਿਖ ਹਾਂ—ਮੇਰੇ ਹਥ ਕੜਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਬਾਗੀ ਹਾਂ। ਬਰਤਾਨਵੀ ਸਾਮਰਾਜ ਦੇ ਵਿਰੁਧ ਬਗ਼ਾਵਤ ਕਰਨ ਦਾ ਜਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਗੋਰਾ ਕੌਮ ਦੇ ਹੱਥ, ਬੇਈਮਾਨੀ ਤੇ ਅਤਿਚਾਰਾਂ ਹੇਠ ਮਰ ਰਹੀ ਜਨਤਾ ਨੂੰ ਹੁਸ਼ਿਆਰ ਕਰਨ, ਜਗਾਣ, ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਬਲ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਕਰਾਉਣ

ਲਈ ਕਦਮ ਚੁਕਿਆ ਹੈ। ਅਜੇ ਤਾਂ ਝੋਲੀਚੁਕ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੀ ਸੋਧ-
ਸੁਧਾਈ ਹੋ ਰਹੀ ਸੀ। ਥੋੜੇ ਚਿਰ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਸੋਧਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਨਾ
ਸੀ, ਜਿਹੜੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਖੂਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਨਿਰਦੋਸ਼ ਤੇ ਨਿਸਵਿੱਤ
ਹਨ। ਮੈਂ ਤਾਂ ਘੋਲ ਕਰਨਾ ਜਾਣਦਾ ਹਾਂ। ਮਰ ਸਭ ਨੇ ਜਾਣਾ ਹੈ।
ਮੈਂ ਤਾਂ ਗੋਰੇ ਹਾਕਮਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਆਖਦਾ ਹਾਂ ਉਹ ਬਾਬੇ ਫਰੀਦ ਦਾ ਸਲੋਕ
ਚੇਤੇ ਕਰਨ—

ਫਰੀਦਾ ਕਿਥੇ ਤੈਡੇ ਮਾਪਿਆ ਜਿਨੀ ਤੂ ਜਣਿਓਹਿ।

ਤਾਂ ਪਾਸਹੁ ਓਇ ਲਦ ਗਏ ਤੂ ਅਜੇ ਨ ਪਤੀਓਹਿ।

ਮਿਸਟਰ ਟੈਪ ਸੈਸ਼ਨ ਜਜ ਨੇ ਇਹ ਗਾ ਕੇ ਸੁਣਾਇਆ ਸਲੋਕ
ਸੁਣਿਆ ਤਾਂ ਸ: ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਮੂੰਹ ਵਲ ਦੇਖਣ ਲਗ ਪਿਆ। ਜਦੋਂ
ਉਸ ਨੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਅਰਥ ਦੀਵਾਨ ਪਿੰਡੀ ਦਾਸ ਕੋਲੋਂ ਸੁਣ ਤਾਂ
ਗੰਭੀਰਤਾ ਨਾਲ ਸੋਚਣ ਲਗਾ।

‘ਇਸ ਦਾ ਅਰਥ ਭਾਵ ਸਮਝੋ—ਜੇ ਮੇਰੇ ਵਡੇ, ਮੇਰੇ ਕੋਲੋਂ ਤੁਰ
ਗਏ ਹਨ ਤਾਂ ਮੈਂ ਵੀ ਨਹੀਂ ਰਹਿਣਾ। ਜੇ ਬੈਬੀਲੋਨ ਤੇ ਰੋਮਨ ਸਾਮ-
ਰਾਜ ਨਹੀਂ ਰਹੇ, ਮੁਗਲ ਸਾਮਰਾਜ ਦਾ ਅੰਤ ਹੋ ਗਿਆ ਤਾਂ ਕੀ
ਬਰਤਾਨਵੀ ਸਾਮਰਾਜ ਦਾ ਅੰਤ ਨਾ ਹੋਏਗਾ?’

ਸਿੰਘ ਦਾ ਬਿਆਨ ਸਚ ਆਸਰੇ ਕੜਕਵਾਂ ਸੀ। ਸ੍ਰੀ ਭਗਤ
ਰਾਮ ਪੁਰੀ ਇਸ ਬਿਆਨ ਨਾਲ ਖੁਸ਼ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਤਾਂ
ਸ: ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਬਚਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਪਰ ਸ: ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ
ਜੁਰਮ ਦਾ ਇਕ ਬਾਲ ਕਰੀ ਜ਼ਾਂਦਾ ਸੀ।

ਸ: ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸਕ ਬਿਆਨ ਮੁਕਿਆ।
ਸਾਰਿਆਂ ਦੇ ਬਿਆਨ ਹੋਏ, ਬਹਿਸ ਹੋਈ, ਵੋਹਾਂ ਪਾਸਿਆਂ ਦੇ ਵਕੀਲਾਂ
ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਅਕਲ ਤੇ ਕਾਨੂੰਨੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੀ ਚੰਗੀ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨੀ ਕਰ
ਲਈ ਤਾਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਜੱਜ ਨੇ ਵੈਸਲਾ ਲਿਖਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਸ: ਕਿਸ਼ਨ
ਸਿੰਘ ਬਾਰੇ ਇਉਂ ਲਿਖ ਦਿਤਾ—

‘ਇਸ ਨੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਸਲਾਮਤ ਦੇ ਵਿਰੁਧ ਬਗਾਵਤ ਕੀਤੀ ਹੈ।

ਹਥਿਆਰ ਰਖੇ ਜੁਰਮ ਕਰਾਏ ਹਨ, ਇਹ ਖਤਰਨਾਕ ਸਾਜ਼ਸ਼ੀ ਹੈ।
ਭਾਵੇਂ ਆਪ ਕਿਸੇ ਦਾ ਕਤਲ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ, ਪਰ ਜਿੰਨੇ ਕਤਲ ਹੋਏ
ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮਾਵਾਰੀ ਇਸ ਤੇ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਹੱਠ ਲਿਖੀਆਂ
ਸਜ਼ਾਵਾਂ ਦਿਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ

੧. ਹਥਿਆਰ ਰਖਣ ਦੇ ਜੁਰਮ ਵਿਚ ਦੋ ਸਾਲ ਕੈਦ, ਤਿੰਨ
ਮਹੀਨੇ ਹੋਰ ਤੇ ਸੌ ਰੁਪਿਆ ਜੁਰਮਾਨਾ।

੨. ਗੁਪਤ ਤੌਰ ਤੇ ਪਿਸਤੌਲ ਬੰਬ ਤੇ ਕਾਰਤੂਸ ਖਰੀਦਣ,
ਰਖਣ ਤੇ ਵਰਤਣ ਬਦਲੇ ੪ ਸਾਲ, ੩ ਮਹੀਨੇ ਸਜ਼ਾ ਸਖਤ ਅਤੇ ਸੌ
ਰੁਪਿਆ ਜੁਰਮਾਨਾ।

੩. ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਵਿਰੁਧ ਬਗ਼ਾਵਤ ਕਰਨ ਦੇ ਦੋਸ਼ ਬਦਲੇ ਸਜ਼ਾਏ
ਮੌਤ-ਫਾਸੀ।

ਸ: ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਉਸ ਵੇਲੇ ਹਾਕਮ ਦੇ ਅਗੇ ਕਟਹਿਰੇ ਵਿਚ
ਖਲੋਤਾ ਸੀ। ਮਿਸਟਰ ਟੈਪ ਨੇ ਸਜ਼ਾ ਸੁਣਾ ਕੇ ਸ: ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਵਲ
ਦੇਖਿਆ। ਉਹ ਹੈਰਾਨ ਹੋਇਆ, ਕਿਉਂਕਿ ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਸਜ਼ਾਵਾਂ ਸੁਣ
ਕੇ ਮੁਸਕਰਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਨਾ ਹੈਰਾਨੀ ਹੋਈ ਤੇ ਨਾ ਭੈ ਨਾਲ
ਉਸ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਦਾ ਰੰਗ ਬਦਲਿਆ।

‘ਸ: ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ!’ ਜਜ਼ ਬੋਲਿਆ, ‘ਜੇ ਚਾਹੋ ਤਾਂ ਮੇਰੇ ਹੁਕਮ
ਦੇ ਵਿਰੁਧ ਹਾਈ ਕੋਰਟ ਵਿਚ ਅਪੀਲ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹੋ।’

ਫਰੰਗੀ ਦੀਆਂ ਅਦਾਲਤਾਂ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਭਰੋਸਾ ਨਹੀਂ; ਮੈਂ ਸਜ਼ਾ ਨੂੰ
ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰਦਾ ਹਾਂ। ਅਪੀਲ ਨਹੀਂ ਕਰਾਂਗਾ।’ ਸਰਦਾਰ ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ
ਨੇ ਉਤਰ ਦਿਤਾ।

ਉਸ ਦੇ ਹਥੀਂ ਹੱਥ-ਕੜੀ ਤੇ ਪੈਰੀਂ ਬੋੜੀ ਸੀ। ਉਹ ਖੁਸ਼ੀ ਨਾਲ
ਬੋੜੀ ਖੜਕਾਉਂਦਾ ਹੋਇਆ ਪਾਸੇ ਹੋ ਗਿਆ। ਸੈਸ਼ਨ ਜਜ਼ ਨੇ ਬਾਕੀ
ਦੇ ਬੱਬਰਾਂ ਦੇ ਮੁਕਦਮੇ ਦਾ ਹੁਕਮ ਇਉਂ ਸੁਣਾਇਆ—

‘ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਤੇ ਨੰਦ ਸਿੰਘ ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਨ ਕਰਕੇ ਜਜ਼ ਨੇ
ਕਿਹਾ—‘ਗਵਾਹੀਆ ਤੋਂ ਪੂਰਾ ਸਾਬਤ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਤੁਸਾਂ ਨੇ ਸੁਬੇ-

ਦਾਰ ਗੀਂਦਾ ਸਿੰਘ ਮਾਣਕੇ ਨੂੰ ਕਤਲ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਤੁਸਾਂ ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ ਸਜ਼ਾਇ
ਮੌਤ ਫਾਂਸੀ ਦਿਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਦੋਵੇਂ ਸ਼ਰ ਹੁਕਮ ਸੁਣਦੇ ਹੋਏ ਕਾਇਮ ਰਹੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੁਸਕਰਾ
ਕੇ ਇਕ ਦੂਸਰੇ ਵਲ ਵੇਖਿਆ। ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਿਛੇ ਕਰ
ਦਿਤਾ।

ਸੰਤਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਇਹ ਸਜ਼ਾਵਾਂ—ਸਾਢੇ ਛੇ ਸਾਲ ਸਖਤ ਕੈਦ, ਦੋ
ਮਹੀਨੇ ਕੋਠੜੀ ਬੰਦ ਤੇ ਦੋ ਸੌ ਰੁਪਿਆ ਜੁਰਮਾਨਾ ਗੁਪਤ ਤੌਰ ਤੇ ਹਥਿ—
ਆਰ ਰਖਣ ਦੇ ਜੁਰਮ ਵਿਚ। ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ ਸਾਜ਼ਸ਼
ਕੀਤੀ ਤੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਵਿਰੁਧ ਬਗ਼ਾਵਤ ਵਿਚ ਹਿਸਾ ਲਿਆ, ਇਸ ਕਰਕੇ
ਸਜ਼ਾਏ ਮੌਤ—ਫਾਂਸੀ।

ਬਾਬੂ ਸੰਤਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪਿਛੋਂ ਵਾਰੀ ਆਈ ਨੌਜਵਾਨ ਦਲੀਪ
ਸਿੰਘ ਧਾਮੀਆਂ ਦੀ। ਇਹ ਟੋਸ਼ੀਲਾ ਜਵਾਨ ਮਸਾਂ ੧੬ ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ
ਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਨੇ ਬਹੁਤ ਕਾਰਨਾਮੇ ਕੀਤੇ ਸਨ ਤੇ ਹਾਕਮਾਂ ਪੁਲਸ
ਵਾਲਿਆਂ ਦੀਆਂ ਗਵਾਹੀਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਜੱਜ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਫਾਂਸੀ ਦੀ
ਸਜ਼ਾ ਦਿਤੀ। ਉਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਧਰਮ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਸਜ਼ਾਏ ਮੌਤ ਦਾ ਹੁਕਮ
ਹੋਇਆ। ਫਾਂਸੀ ਦਾ ਹੁਕਮ ਸੁਣ ਕੇ ਦੋਹਾਂ ਹੀ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਨੇ ਅਦਾਲਤ
ਵਿਚ ਹੀ—ਬੋਲੇ ਸੌ ਨਿਹਾਲ, ਸਤੇ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ—ਦਾ ਜੈਕਾਰਾ ਛਡਿਆ।
ਅਦਾਲਤ ਦਾ ਕਮਰਾ ਗੂੰਜ ਉਠਿਆ। ਸਾਰੇ ਅਫਸਰ ਤੇ ਹਾਕਮ
ਹੈਰਾਨ ਹੋ ਗਏ

ਫਾਂਸੀ ਦਾ ਹੁਕਮ ਸੁਣਾਉਣ ਪਿਛੋਂ ਪੁਲਸ ਨੇ ਦੂਸਰੀ ਸਿੰਘਾ ਦੀ
ਟੋਲੀ ਨੂੰ ਜੱਜ ਦੇ ਸਨਮੁਖ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ। ਉਸ ਟੋਲੀ ਵਿਚ ਇਹ
੧੧ ਸਿੰਘ ਸਨ—

ਸ. ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਗੋਸਲ, ਸ. ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਬੀਂਗੜ
ਸ. ਅਤਮਾ ਸਿੰਘ ਬੀਕਾ, ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਤੇ ਸੁੰਦਰ ਸਿੰਘ ਸਿੰਗੜ ਵਾਲਾ,
ਸ. ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਨੰ: ੨ ਸ. ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਧਾਮੀਆਂ, ਸ. ਠਾਕਰ
ਸਿੰਘ, ਸ. ਸੁਰਜਨ ਸਿੰਘ, ਧਰਮ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਬੂਟਾ ਸਿੰਘ ਪੰਡੇਰੀ ਨਿਬਰਾਂ।

(੨੫੨)

ਜਦੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਯਾਰਾਂ ਸਿੰਘਾਂ ਦੀ ਟੋਲੀ ਜੱਜ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਹੋਈ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਚਿਹਟੇ ਭਖਦੇ ਸਨ। ਨਤਰ ਮਸਤ ਤੇ ਚਮਕੀਲੇ ਸਨ। ਜੱਜ ਕੁਝ ਘਬਰਾਇਆ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਹਥਕੜੀਆਂ ਤੇ ਬੇੜੀਆਂ ਪਈਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ। ਉਹ ਉਕੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪਹੁੰਚ ਤੋਂ ਦੂਰ ਸੀ, ਫਿਰ ਵੀ ਤੁਬਕੂਕ ਜਿਹਾ ਗਿਆ। ਸਿੰਘਾਂ ਨੇ ਮਛਾਂ ਨੂੰ ਤਾਅ ਦਿਤ ਹੋਏ ਸਨ।

‘ਇਨ ਸਭ ਕੋ ਉਮਰ ਕੈਦ ਕਾਲੇ ਪਾਣੀ।’

ਇਹ ਹੋਈ ਵਡੀ ਸਜ਼ਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਉਹ ਤਾਂ। ਖਿਆਲ ਕਰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਜਥੇਦਾਰ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਹਾਦਤ ਦਾ ਪਿਆਲਾ ਪਣਾ ਪਵੇਗਾ। ਜਨਮ ਸਫਲ ਕਰ ਜਾਣਗੇ। ਮਨੁੱਖ ਜੰਮਦਾ ਤੇ ਜੀਉਂਦਾ ਜ਼ਰੂਰ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਜੇ ਉਹ ਕੋਈ ਨੇਕੀ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਕੇ ਮਰ ਜਾਏ ਤਾਂ ਅਮਰ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਰਹਿੰਦੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਕੀ ਭਰੋਸਾ ਕਿਤੇ ਕੋਈ ਵਡੀ ਭੁਲ ਕਰਕੇ ਨੇਕ ਤੇ ਚੰਗੇ ਪਰਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਗਿਣੇ ਜਾਣ ਦੀ ਥਾਂ ਮਾੜਿਆਂ ਵਿਚ ਗਿਣਿਆ ਜਾਏ। ਜੀਵਨ ਹੋਇਆ ਜ਼ੁਤਲਕਣਬਾਜ਼ੀ।

ਕਾਲੇ ਪਾਣੀ—ਉਮਰ ਕੈਦ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਦਾ ਹੁਕਮ ਸੁਣਾ ਕੇ ਜੱਜ ਨੇ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕੀਤਾ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪੁਲਸ ਇਕ ਦਮ ਬਾਹਰ ਲੈ ਜਾਏ।

ਉਹ ਬਾਹਰ ਚਲੇ ਗਏ। ਅਦਾਲਤ ਦਾ ਕਮਰਾ ਖਾਲੀ ਹੋ ਗਿਆ ਤਾਂ ਕੋਰਟ ਇਨਸਪੈਕਟਰ ਠਾਕਰ ਦਾਸ ਨੂੰ ਜੱਜ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਕਹਿਣ ਲਗਾ ‘ਇਹ ਸਾਰੇ ਬੰਦੇ ਥੜੇ ਖ਼ਤਰਨਾਕ ਮਲੂਮ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਖੈਰ... ਉਮਰ ਕੈਦ ਕਾਫ਼ੀ ਹੈ ਇਹਨਾਂ ਵਾਸਤੇ।’

‘ਹਜ਼ੂਰ ਹੱਕ ਤਾ ਫਾਂਸੀ ਦਾ ਸੀ। ਕਾਤਲ ਤੇ ਬਾਗੀ ਸਨ, ਪਰ ਚਲੋ ਹਜ਼ੂਰ ਦੀ ਮਰਜ਼ੀ। ਠਾਕਰ ਦਾਸ ਨੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਜੱਜ ਨੂੰ ਆਖਿਆ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਭੁੱਗਿਆ ਗਿਆ ਕਿ ਉਹ ਪੰਜਾਬੀ ਸੀ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਤੇ ਇੰਗਲਿਸ਼ਤਾਨ ਦੀ ਕਿਸੇ ਅਦਾਲਤ ਵਿਚ ਖਲੋਤਾ ਹੋਇਆ ਖਿਆਲ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਭਾਰਤੀ ਦੋਤਲ ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਨਸ਼ਾ ਸੀ।’

‘ਦੂਸਰੇ ਕੋ ਬੁਲ ਓ!’ ਜੱਜ ਨੇ ਹੁਕਮ ਕੀਤਾ।

ਹੱਥ-ਕੜੀਆਂ ਤੇ ਬੰਦੀਆਂ ਰੂਪੀ ਗਹਿਣਿਆਂ ਦੀ ਛਣਕਾਰ ਵਰ ਵਡੀ ਦੂਸਰੀ ਟੋਲੀ। ਅਦਾਲਤ ਦੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਦਾਖਲ ਹੋਈ। ਉਸ ਟੋਲੀ ਵਿਚ ਇਹ ੫੫ ਸਿੰਘ ਸਨ—

ਸਃ ਬੰਤਾ ਸਿੰਘ, ਉਜ ਗਰ ਸਿੰਘ, ਸ਼ਿਵ ਸਿੰਘ ਬਬੇਲੀ, ਸ. ਬੰਤਾ ਸਿੰਘ, ਹਰੀਸਿੰਘ ਤੇ ਵਰਿਆਮ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਵਰਿਆਮ ਸਿੰਘ ਭਦਯਣਾ, ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਪੰਡੋਰੀ ਨਿਝਰਾਂ, ਰਾਮ ਸਿੰਘ, ਦੁਮਣ ਸਿੰਘ, ਗੁਰਬਚਨ ਸਿੰਘ, ਹਰਦਿਤ ਸਿੰਘ, ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਠ ਕਰ ਸਿੰਘ ਡੁਮੇਲੀ ਅਤੇ ਕਤਾਰ ਸਿੰਘ ਨੰ: ੪।

ਇਨ੍ਹਾਂ ੫੫ ਅਦਮੀਆਂ ਨੂੰ ੭ ਸਾਲ ਸਖਤ ਕੈਦ, ਤਿੰਨ ਮਹੀਨੇ ਚੱਕੀ ਬੰਦ ਅਤੇ ਇਕ ਮੌ ਰੁਪਿਆ ਜੁਰਮਾਨਾ। ਇਹ ਵੀ ਲਿਖ ਦਿਤਾ ਕਿ ਜੇ ਕੋਈ ਜੁਰਮਾਨਾ ਨਾ ਤਾਰੇ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਇਕ ਸਾਲ ਸਜ਼ਾ ਹੋਰ ਭੁਗਤਣੀ ਪਵੇਗੀ।

ਸੱਤ ਸੱਤ ਸਾਲ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਸੁਣ ਕੇ ਹਸਦੇ ਤੇ ਇਕ ਦੂਸਰੇ ਦਾ ਹੌਂਸਲਾ ਵਧਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਸਾਰੇ ਸੁਰਮੇ ਅਦਾਲਤ ਦੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚੋਂ ਬਾਹਰ ਹੋ ਗਏ। ਕਿਸੇ ਨੇ ਜਜ ਅਗੇ ਤਰਲਾ ਨਾ ਕੀਤਾ ਕਿ ਉਸ ਦਾ ਜੁਰਮਾਨਾ ਹੀ ਮੁਆਫ ਕੀਤਾ ਜਾਏ।

ਉਸ ਟੋਲੀ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਵਡੀ ਟੋਲੀ ਆਈ। ਉਸ ਵਿਚ ੨੫ ਬੱਬਰ ਸਨ। ਕੁਝ ਦੀ ਜਵਾਨ ਉਮਰ ਸੀ ਤੇ ਕੁਝ ਅਧ-ਖੜ ਉਮਰ ਦੇ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਬੱਬਰਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਕਿਸੇ ਨੇ ਅਸਲਾ ਦਿਤਾ ਸੀ, ਕਿਸੇ ਨੇ ਰੋਟੀਆਂ ਖੁਆਈਆਂ ਸਨ ਤੇ ਕਿਸੇ ਨੇ ਕਿਸੇ ਬੱਬਰ ਨੂੰ ਘਰ ਰਖਿਆ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਇਹ ਹਨ—

ਪਰੇਮ ਸਿੰਘ, ਅਰਜਨ ਸਿੰਘ, ਉਧਮ ਸਿੰਘ, ਸਰਦੂਲ ਸਿੰਘ, ਮੁਨਸ਼ਾ ਸਿੰਘ, ਮਹਿੰਗਾ ਸਿੰਘ, ਸੁਰਜਨ ਸਿੰਘ, ਧਰਮ ਸਿੰਘ, ਚੰਚਲ ਸਿੰਘ, ਭਾਨ ਸਿੰਘ, ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ, ਮੂਲਾ ਸਿੰਘ, ਬਖਸ਼ੀਸ਼ ਸਿੰਘ, ਛਜਾ ਸਿੰਘ, ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਸਪੁਤਰ ਬੱਗਾ ਸਿੰਘ, ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਸਪੁਤਰ ਬੰਤਾ ਸਿੰਘ, ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ, ਬੰਤਾ ਸਿੰਘ ਬਿਹਲਪੁਰ, ਫਕੀਰ ਸਿੰਘ, ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ, ਭਗਵਾਨ ਸਿੰਘ।

ਉਪਰੋਕਤ ਸਾਰੇ ਸਜਣਾਂ ਨੂੰ ਪੰਜ ਪੰਜ ਸਾਲ ਕੈਦ ਸਖਤ, ਇਕ ਇਕ ਮਹੀਨਾ ਕੋਠੀ ਬੰਦ ਅਤੇ ਸੌ ਸੌ ਰੁਪਿਆ ਜੁਰਮਾਨਾ । ਜੁਰਮਾਨਾ ਨਾ ਤਾਰਨ ਤੇ ਸਾਲ ਕੈਦ ਸਖਤ ਹੋਰ ।

ਉਸ ਟੋਲੀ ਦੇ ਜਾਣ ਪਿਛੋਂ ਤਿੰਨ ਹੋਰ ਆਏ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਛੇ ਛੇ ਸਾਲ ਸਖਤ ਕੈਦ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦਿਤਾ ਤੇ ਬਾਕੀ ਗਲਾਂ ਪਹਿਲਿਆਂ ਵਰਗੀਆਂ ਹੀ ਸਨ । ਉਹ ਸਨ ਛਜਾ ਸਿੰਘ, ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਤੇ ਅਮਰ ਸਿੰਘ ।

ਇਹ ਹੁਕਮ ੨੮ ਫਰਵਰੀ ੧੯੨੫ ਨੂੰ ਸੁਣਾਇਆ ਗਿਆ । ਮੁਕਦਮੇ ਦੇ ਸੁਣਾ ਕੇ ਟੈਪ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਸੁਖ ਦਾ ਸਾਹ ਲਿਆ । ਮੁਕਦਮੇ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਉਸ ਨੂੰ ਸ਼ਕ ਤੇ ਭੈਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਕੋਈ ਬੱਬਰ ਜੁਰਮਾ ਉਸ ਦਾ ਘੋਗਾ ਚਿਤ ਨਾ ਕਰ ਦੇਵੇ ।

੨੮ ਫਰਵਰੀ ਦੁਪਹਿਰੇ ਸਾਹਿਆਂ ਨੂੰ ਜੇਹਲ ਭੇਜਿਆ ਗਿਆ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਉਦਾਲੇ ਲੀੜੇ ਬਦਲ ਕੇ ਕੈਦੀਆਂ ਵਾਲੇ ਪੁਆ ਦਿਤੇ । ਟਿਕਟਾਂ ਉਤੇ ਮੁਸ਼ਕਤਾਂ ਲਿਖ ਦਿਤੀਆਂ ਤੇ ਸਭ ਨੂੰ ਚੱਕੀਆਂ ਵਿਚ ਬੰਦ ਕਰਨ ਦਾ ਹੁਕਮ ਹੋਇਆ । ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਫਾਂਸੀ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਹੋਈ ਸੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਫਾਂਸੀ ਵਾਲੀਆਂ ਕੋਠੜੀਆਂ ਵਲ ਜਾਣ ਵਾਸਤੇ ਦਰੋਗੇ ਨੇ ਹੁਕਮ ਦਿਤਾ ।

ਲਾਹੌਰ ਜੇਹਲ ਦੀ ਡਿਉੜੀ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਚਕਰ ਵਿਚ ਸਾਰੇ ਬੱਬਰ ਆਮ ਵਾਰ ਇਕਠੇ ਹੋਏ । ਭਾਵੇਂ ਜਮਦੂਤ ਰੂਪ ਵਾਡਰਾਂ ਤੇ ਮੀਆਂ ਵਾਲੀ ਦੇ ਬਦਮਾਸ਼ ਨੰਬਰਦਾਰਾਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਖਲੂ ਕੇ ਹਸਣ, ਬੋਲਣ ਤੇ ਇਕ ਦੂਸਰੇ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਨਾ ਦਿਤਾ, ਫਿਰ ਵਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਕ ਵਾਰ ਸਭ ਨੂੰ ਰਜ ਕੇ ਦੇਖਿਆ । ਸ੍ਰ: ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਤੇ ਬ ਬੂ ਸੰਤਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸਭ 5 ਫਤਹ ਬੁਲਾ ਕੇ ਕਿਹਾ—‘ਚੰਗਾ ਸਿੰਘ ! ਚੇਤੇ ਰਖਣਾ ! ਕੈਦਾਂ ਮੁਕਣ-ਗੀਆਂ, ਜੰਜੀਰਾਂ ਟੁਟਣਗੀਆਂ । ਦਿਲ ਰਖ ਕੇ ਜੇਹਲ ਕਸ਼ਟ ਝਲਣ ਤੇ ਬਾਹਰ ਜਾ ਕੇ ਮੁੜ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੇ ਘੋਲ ਵਿਚ ਕੁਦਣਾ, ਜੇ ਤੁਸਾਂ ਦੇ ਰਿਹਾ ਹੋਣ ਸਮੇਂ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਆਜ਼ਾਦ ਨਾ ਹੋਇਆ ਮੈਂ ਮਰ ਕੇ ਫਿਰ ਨਵਾਂ ਮੁਕਦਮਾ ਲਵਾਂਗਾ ।’ ਵਾਡਰਾਂ ਤੇ ਲੰਬਰਦਾਰਾਂ ਨੇ ਧੱਕ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਫਾਂਸੀ ਦੀਆਂ ਕੋਠੜੀਆਂ ਵਲ ਤੋਰ ਲਿਆ । ਇਕ ਵਖਰੀ ਕੋਠੀ ਵਿੱਚ ਬੰਦ ਰਕ ਦਿਤਾ ।

੩੫.

੨੦ ਫਰਵਰੀ ੧੯੨੬ ਦੀ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ—

ਸ਼ਾਮ ਦੇ ਸਮੇਂ ਜਦੋਂ ਕਿ ਦੀਵੇ ਜਗ ਚੁਕੇ ਸਨ, ਸੈਂਟਰਲ ਜੇਹਲ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਚੁਪ—ਚਾਨ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਸਾਰੇ ਕੈਦੀ ਬਾਰਕਾਂ ਤੇ ਕੋਠੀਆਂ ਵਿਚ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਸਨ। ਰਾਤ ਦੇ ਚਾਰ ਪਹਿਰ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਜੇਹਲ ਵਾਡਰਾਂ ਤੇ ਲੰਬਰਦਾਰਾਂ ਦੀ ਕਰੋਪੀ ਤੋਂ ਦੂਰ ਹੋਣ ਦਾ ਸਮਾ ਮਿਲਿਆ ਸੀ, ਤਦੋਂ ਸ. ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਆਪਣੀ ਕੋਠੀ ਵਿਚ ਭੇਂ ਬਿਸਤਰੇ ਉਤੇ ਬੈਠਾ ਹੋਇਆ ਰਹਿਰਾਸ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਪਾਠ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਭੋਗ ਪਾਇਆ, ਅਰਦਾਸ ਕੀਤੀ ਤੇ ਰਖੀ ਹੋਈ ਨੂੰ ਫੜਨ ਹੀ ਲਗਾ ਸੀ ਕਿ ਦੇਖ ਭਾਲ ਵਾਸਤੇ ਦਰੋਗਾ ਆ ਨਿਕਲਿਆ। ਦਰੋਗੇ ਦੇ ਨਾਲ ਦੋ ਵਾਡਰ, ਚਾਰ ਲੰਬਰਦਾਰ ਤੇ ਇਕ ਡਿਪਟੀ ਸੀ। ਸਾਰੀ ਜੇਹਲ ਦਾ ਚੱਕਰ ਟੱਟ ਕੇ ਫਾਂਸੀ ਦੀਆਂ ਕੋਠੜੀਆਂ ਵਲ ਆਏ। ਸਬਬ ਨਾਲ ਉਸ ਦਿਨ ਵੀਹ ਦੀਆਂ ਵੀਹ ਕੋਠੀਆਂ ਹੀ ਫਾਂਸੀ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਵਾਲਿਆਂ ਨਾਲ ਟੁਕੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ।

‘ਸ: ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ! ਦਰੋਗੇ ਨੇ ਆਵਾਜ਼ ਦਿਤੀ।

ਸ੍ਰ: ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਟੋਟੀ ਜਿਥੇ ਚੁਕੀ ਸੀ, ਉਥੇ ਹੀ ਰਖ ਦਿਤੀ ਤੇ ਉਠ ਕੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਦੇ ਨੇੜੇ ਹੋ ਗਿਆ। ਸੀਖਾਂ ਵਾਲਾ ਕੋਠੀ ਦਾ ਦਰ-ਵਾਜ਼ਾ ਕਿਸੇ ਸਮੇਂ ਖਲ੍ਹਦਾ ਸੀ ਉਹ ਆਮ ਈਦ ਹੀ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ।

‘ਮੈਨੂੰ ਬਹੁਤ ਅਫਸੋਸ ਨਾਲ ਦਸਣਾ ਪਿਆ...।’ ਦਰੋਗਾ ਬੋਲਿਆ।

‘ਅਫਸੋਸ ਨਾਲ ਦਸਣ ਵਾਲੀ ਕਿਹੜੀ ਗਲ ਐ, ਸਾਹਬ !’ ਸ੍ਰ: ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਮੁਸਕਰਾ ਕੇ ਉਤਰ ਦਿਤਾ। ਉਸ ਨੂੰ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਦਰੋਗਾ ਉਸ ਦੇ ਮੁਕਦਮੇ ਦੀ ਅਪੀਲ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਸੁਣਾਏਗਾ। ਫੈਸਲਾ ਤਾਂ ਉਹ ਉਸੇ ਦਿਨ ਸੁਣ ਚੁਕੇ ਸਨ, ਜਿਸ ਦਿਨ ਮਿਸਟਰ ਟੈਪ ਸੈਸ਼ਨ ਜੱਸ ਨੇ ਫੈਸਲਾ ਸੁਣਾਇਆ ਸੀ।

‘ਤੁਸਾਂ ਦੀ ਅਪੀਲ ਹਾਈਕੋਰਟ ਵਿਚੋਂ ਖਾਰਜ ਹੋ ਗਈ ਹੈ। ਫਾਂਸੀ ਬਹਾਲ ਰਖੀ ਜੱਜਾਂ ਨੇ। ਮੈਨੂੰ ਤਾਂ ਆਸ ਸੀ ਕਿ ਤੁਸਾਂ ਦੀ ਫਾਂਸੀ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਉਮਰ ਕੈਦ ਵਿਚ ਬਦਲ ਜਾਏਗੀ, ਪਰ... !’

‘ਸਾਹਬ ! ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਿਰ ਤੇ ਖਫਣ ਬੰਨ੍ਹੇ ਹੋਣ, ਜਿਹੜੇ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੀ ਸ਼ਮਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਵਾਨੇ ਹੋਣ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਫਾਂਸੀ ਤੇ ਉਮਰ ਕੈਦ ਵਿਚ ਕੋਈ ਫਰਕ ਮਲੁਮ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਵਤਨ ਦੇ ਇਸ਼ਕ ਦੀ ਗਲ ਐ-ਧਰਮ ਦੀ ਬਾਤ ਹੈ। ਹਾਂ, ਕਿਸ ਕਿਸ ਨੂੰ ਫਾਂਸੀ ਬਹਾਲ ਰਹੀ ?’

‘ਤੁਸਾਂ ਨੂੰ, ਬਾਬੂ ਸੰਤਾ ਸਿੰਘ, ਕਰਮ ਸਿੰਘ, ਨੰਦ ਸਿੰਘ, ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਤੇ ਧਰਮ ਸਿੰਘ। ਹੁਣ ਤਾਂ ਥੋੜੇ ਦਿਨ ਰਹਿਮ ਦੀ ਅਪੀਲ ਵਿਚ ਹਨ, ਨਹੀਂ ਤੇ... !’

ਰਹਿਮ ਦੀ ਅਪੀਲ ਨਾ ਕਰਨੀ ਹੈ ਤੇ ਨਾ ਗਵਰਨਰ ਜਨਰਲ ਨੇ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਛੱਡਣਾ ਹੈ। ਸ਼ਹੀਦੀ ਬਾਟਾ ਹੀ ਪੀਣਾ ਹੈ, ਉਹ ਅਜ ਪੀ ਲਈਏ ਜਾਂ ਚਾਰ ਦਿਨ ਪਿਛੋਂ, ਇਸ ਨਾਲ ਕੋਈ ਫਰਕ ਨਹੀਂ ਪੈਣਾ। ‘ਬਾਕੀ ਦਿਆਂ ਦਾ ਕੀ ਬਨਿਆਂ ?’

‘ਦਸਾਂ ਨੂੰ ਕਾਲੇ ਪਾਣੀ, ੩੪ ਬਰੀ, ੩੮ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਘਟ ਗਈ ਹੈ।’

‘ਚਲੋ ਠੀਕ ਹੋ ਗਿਆ ! ਕੋਈ ਗਿਲਾ ਨਹੀਂ ਸਾਹਬ ! ਵਤਨ

ਦੇ ਸਿਪਾਹੀ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਪਤਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦਾ ਅੰਤ ਗੋਲੀ, ਫਾਂਸੀ, ਤਲਵਾਰ ਨਾਲ ਹੋਣਾ ਹੈ। ਕੁਰਬਾਨੀਆਂ ਦਿਤਿਆਂ ਬਿਨਾਂ ਦੇਸ਼ ਆਜ਼ਾਦ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਕਰਦੇ।

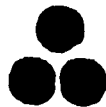
‘ਮੁਲਾਕਾਤ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ ਜੇ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਮਿਲਣਾ ਹੋਏ ਤਾਂ ਲਿਖ ਦਿਓ।’

‘ਅਛਾ ਕਲ ਦੇਖਾਂਗੇ। ਇਹ ਤਾਂ ਖੁਸ਼ੀ ਦੀ ਗਲ ਦਮੀ ਜੋ ਕਿ ਫਾਂਸੀ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਬਹਾਲ ਰਹੀ। ਆਪ ਦਾ ਧੰਨਵਾਦ।

ਦਰੋਗਾ ਤੋਂ ਉਸ ਦੇ ਨਾਲ ਦੇ, ਸ੍ਰ: ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਦਾ ਇਹ ਬੋਲ ਸੁਣ ਕੇ ਹੈਰਾਨ ਹੋਏ। ਉਸ ਦੀ ਨਿਰਭੈਤਾ ਦੀ ਦਾਦ ਦੇਣ ਲਗੇ।

ਉਹ ਸਾਰੇ ਅਗਲੀ ਕੋਠੀ ਵਲ ਜਾਣ ਵਾਸਤੇ ਉਸ ਕੋਠੀ ਦੇ ਹਾਠੇ ਵਿਚੋਂ ਬਾਹਰ ਹੋ ਗਏ। ਸ੍ਰ: ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਕੋਠੀ ਦੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਦੀਆਂ ਸੀਖਾਂ ਫੜ ਕੇ ਮਧੁਰ ਸੁਰ ਵਿਚ ਗਾਉਣ ਲੱਗ ਪਿਆ—

‘ਸਿਰ ਜਾਏ ਤਾਂ ਜਾਏ, ਮੇਰਾ ਸਿਖੀ ਸਿਦਕ ਨਾ ਜਾਏ।’

ਰਾਜ ਕੰਮਲ ਸਿੰਘ, ਡਿ. ਆ. ਆਰ.
331215 ਡੀ, ਡੇ. ਡੀ. ਡੀ. ਡੀ.
30-1-25

Nanakshahi

Book - 0504

